

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

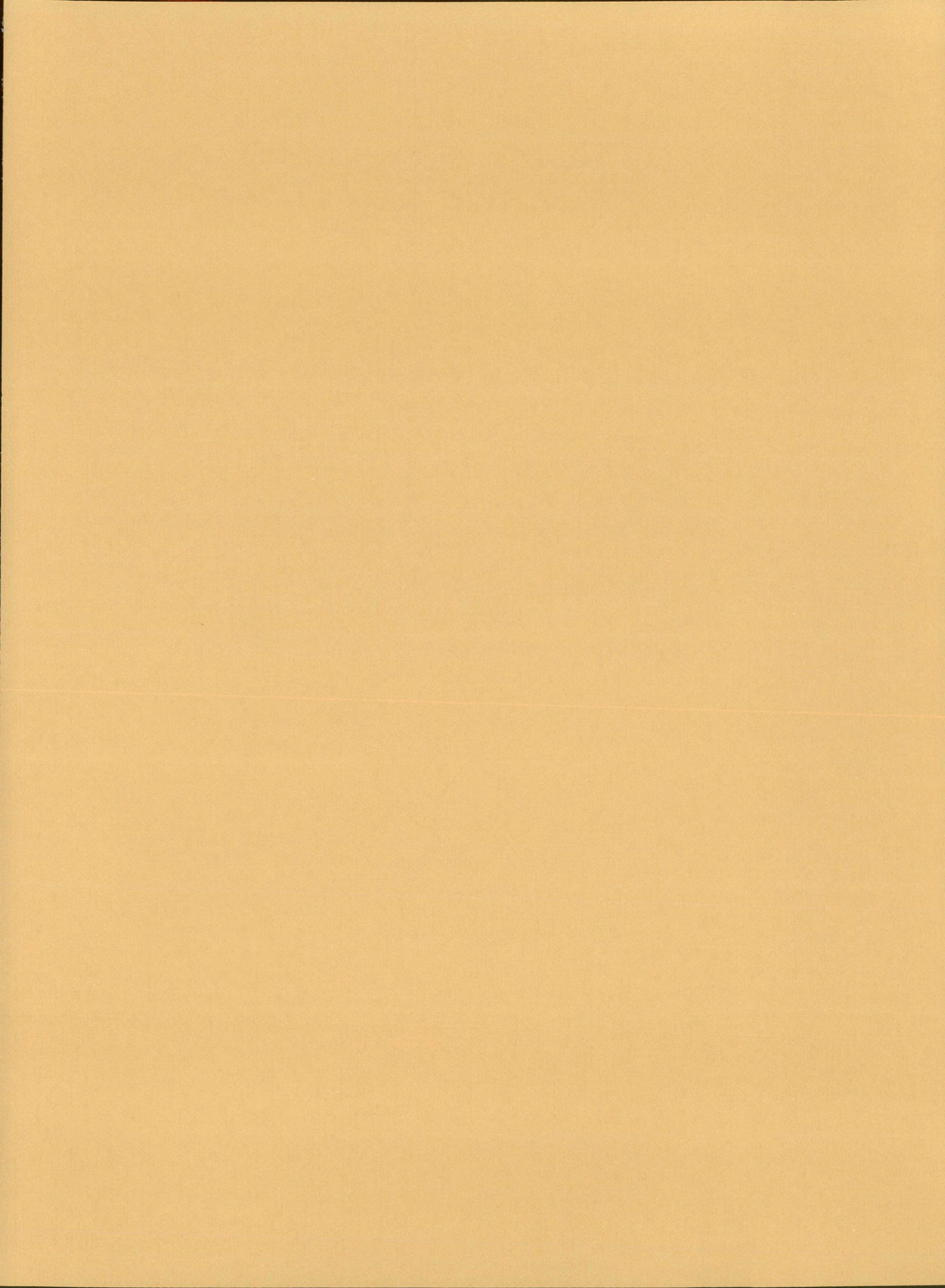
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

129
1990

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1992

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1990

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

129
1990

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1992

Τόμος 129 (1990)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη
Καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Ρούλα Γιαννουλάκη

ΣΤΗ
ΜΝΗΜΗ

ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΥ
DÖRPFELD
(1853-1940)

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ

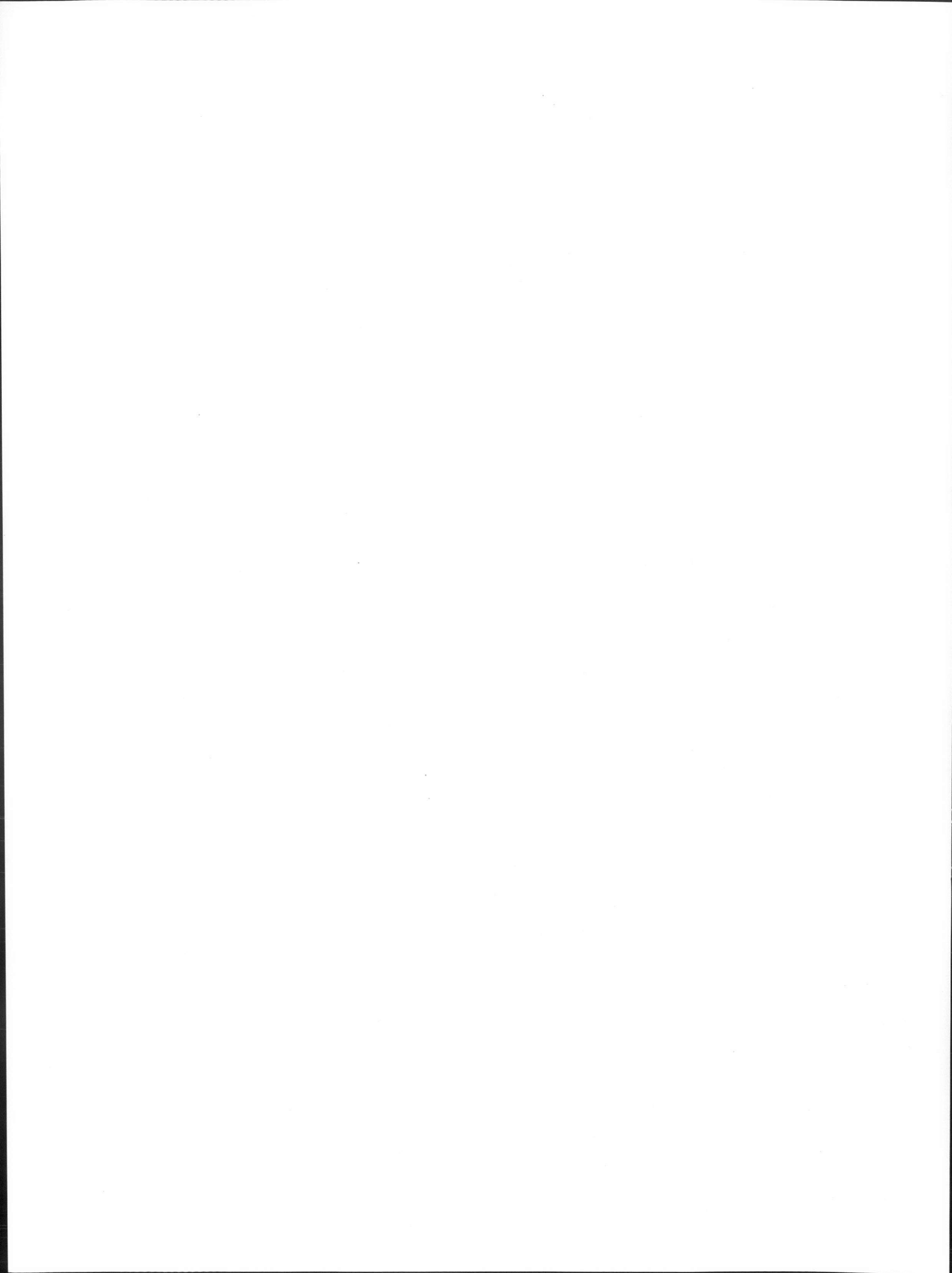
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

N. Δ. Παπαχατζή:	Ἡ λαϊκὴ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τῶν ἱστορικῶν χρόνων	1-82
Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου:	Κοσμήματα Πατρῶν καὶ Δύμης	83-140
Ὁλγας Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ:	Ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη λήκυθος τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης	141-158
Λίλας Μαραγκοῦ:	Κυκλαδικὸ εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Μινῶα Ἀμοργοῦ	159-176
Olwen Tudor Jones:	Chalkidic Painted Ware	177-190
Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου:	Ζητήματα τῶν μεγάρων Α καὶ Β τοῦ Θέρμου	191-200

ΜΕΛΕΤΑΙ

Η ΛΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

[Είσαγωγικό σημείωμα]

Σ τὴν Ἑλλάδα τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, πολλοὶ εὐλαβεῖς ἄνθρωποι ἀπὸ λαϊκὰ ἰδίως στρώματα, ἐπιδόθηκαν μὲ ζῆλο στὴ διεύρυνση ἑνὸς χάσματος ποὺ ἀπὸ τὸ τέλος τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων εἶχε γίνεи ἐμφανὲς ἀνάμεσα στὴ δική τους θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ στὴ δημόσια λατρεία τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου.

Ἡ δημόσια λατρεία στὴν Ἀθήνα, ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα (συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ 566, ὅποτε πρώτη φορά ἡ γιορτὴ τῶν μεγάλων Παναθηναίων πλουτίστηκε μὲ φανταχτερὴ πάνδημη πομπὴ καὶ μὲ ἀγῶνες καὶ ἄρχισε νὰ μὴν ἐκφράζει γνήσια εὐλάβεια, ἀλλὰ μᾶλλον ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια), δὲν συνέβαλλε πιά στὴν ἐπίρρωση, ἀλλὰ μᾶλλον στὴ συρρίκνωση τῆς ἀληθινῆς θρησκευτικῆς συγκίνησης, ἡ ὁποία συνεχίστηκε καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος.

Ἦδη ὁμως στὸν 5ο (πιὸ καθαρὰ στὸν 4ο) π.Χ. αἰώνα εἶχε γίνεи φανερὸ πὼς οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν ἐπίσημη καὶ στὴ λαϊκὴ θρησκεία ὄχι μόνο τυπικὲς δὲν ἦταν, ἀλλὰ ἀντίθετα εἶχαν καταντήσει τόσο οὐσιαστικὲς, ὥστε ἡ λαϊκὴ θρησκεία νὰ μὴν μπορεῖ πιά νὰ θεωρεῖται ἀσήμαντο θρησκευτικὸ κίνημα ποὺ ἀπλῶς «παρεξέκλινε» ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θρησκεία, ἀλλὰ νὰ αὐτοπροβάλλεται ὡς κίνημα προοδευτικὸ μὲ διαρκέστερα ἀποτελέσματα.

Τὰ κυριότερα γνωρίσματά του ποὺ τὸ ἔκαναν νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θρησκεία ἦταν τρία:

1. Οἱ θρησκευτικοὶ καθαρμοί, δηλαδὴ ἱεουργίαι ἄγνωστες στὴν ἐπίσημη θρησκεία ὡς διαρκὲς ἢ μόνιμο καθῆκον τοῦ πιστοῦ, ποὺ εἶχαν τὸ σκοπὸ (ὑπὸ τὴ μορφή ποὺ ἐφαρμόζονταν) νὰ διατηροῦν τὸν ἄνθρωπο ἀγνὸ ἢ μακριὰ ἀπὸ κάθε εἶδος ἀδικοπραγίας. Ἦταν συνήθως περιοδικοὶ ἢ ἐπαναλαμβάνονταν σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα, ὥστε καὶ οἱ μικρὲς ἠθικὲς παρεκτροπὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς νὰ μὴ χρονίζουν ἢ νὰ μὴ συσσωρεύονται. Ἡ λαϊκὴ θρησκεία ἀναγνώριζε τοὺς καθαρμούς ὡς πρωταρχικὴ ὑποχρέωση κάθε εὐλαβοῦς μέλους τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος. Πρόσωπα ποὺ βαρύνονταν μὲ ἠθικὰ μιάσματα δὲν εἶχαν θέσση στὶς μικρὲς λατρευτικὲς ομάδες (τοὺς «θιάσους»), χωρὶς νὰ ἔχει προηγηθεῖ θρησκευτικὸς καθαρμός. Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ κάθε ἠθικὸ ρῦπο ἀποτελοῦσε ἐπιπλέον προϋπόθεση γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴ μυστικὴ λατρεία τῆς κοινότητος.

2. Ἡ λατρεία εἶχε κι αὐτὴ τὶς δικές της οὐσιώδεις διαφορὲς ἀπὸ τὴν ἐπίσημη τῆς πόλης, γιὰτὶ ἦταν βασισμένη στὶς μυστικὲς τελετὲς καὶ τὴ μύηση. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἐπίσημης λατρείας περιφρονοῦσαν τὴ λαϊκὴ καὶ μὲ τὴ σειρά τους οἱ ὁπαδοὶ τῆς λαϊκῆς λατρείας ἔβλεπαν τοὺς

θεούς του Ὀλύμπου ὡς δημιουργήματα τῶν ποιητῶν, ἀκατάλληλα νά «σώσουν» τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἐπομένως ἄχρηστα γιὰ κάθε ἄνθρωπο μὲ ἀληθινὴ κλίση πρὸς τὴ θρησκεία.

3. Ἀπάντηση στὸ ἀγωνιῶδες ἐρώτημα γιὰ τὴ μεταθανάτια τύχη τοῦ ἀνθρώπου ζητοῦσε μὲ τὴ μύηση ἢ πλειονότητα τῶν εὐλαβῶν ὁπαδῶν τῆς λαϊκῆς πίστεως. Ὅλοι ἤθελαν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ ἄγχος τοῦ θανάτου ποὺ δηλητηρίαζε τὴν ἐπίγεια ζωὴ τους. Τὸ ἐρώτημα εἶναι καθαρὰ μεταφυσικὸ καὶ δὲν μπορούσε νά εἶχε ἐγερεθεῖ σὲ παλαιότερες ἐποχές, ὅταν ὁ κοινὸς ἄνθρωπος δὲν εἶχε ἀκόμη ἐσχατολογικὲς ἀνησυχίες. Ἡ J. E. Harrison ἔδειξε πὼς ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, μὲ τὸ χαρακτηριζόμενο ἀπὸ τὴν ἴδια ὡς «primitive ritual» ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του καὶ ποὺ ἦταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μαγικὸ, δὲν μπορούσε νά ἀγωνίζεται (μέσα στὸ ἀπᾶνθρωπο τότε φυσικὸ περιβάλλον) παρὰ μόνο νά διατηρήσει τὴν ἐπίγεια ζωὴ του. Αὐτὸ ἦταν τὸ συμπέρασμα τῶν πιὸ πρωτοποριακῶν μελετῶν της, καὶ μ' αὐτὸ ἄρχισε τὸ τελευταῖο βιβλίο της, *Epilegomena to the Study of Greek Religion* (1921). Στὰ ἱστορικὰ χρόνια, ὁ μακρινὸς ἀπόγονος τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου εἶχε τὸ προνόμιο νά μὴν περιορίζεται στὴ διατήρηση τῆς ἐπίγειας ζωῆς του, ἀλλὰ νά στρέφει τὴ σκέψη του καὶ στὴ ζωὴ τοῦ ἐπέκεινα.

Ἡ ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΑΥΘΕΝΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΔΙΑΘΕΣΗΣ

1. Ἐπίσημη καὶ λαϊκὴ θρησκεία

Σαφὴς διάκριση τῶν δυὸ μορφῶν τῆς θρησκείας στὸ μεσοδιάστημα μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸ. Πυρῆνας τῆς «ἐπίσημης» θρησκείας ἦταν ἡ θρησκεία τῶν παλιῶν εὐγενῶν ποὺ εἶχε βρεῖ ἀπήχηση στὰ ὀμηρικὰ καὶ ἠσιόδεια ποιήματα (ὁ Ἡσίοδος ὑπῆρξε φανατικὸς κήρυκας τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου καὶ ξένος ἀπὸ τῆ «λαϊκῆ» θρησκεία, ὅπως καὶ ὁ Ὀμηρος). Ἡ «λαϊκὴ» θρησκεία ἀρχικὰ στηριζόταν σὲ θρησκευτικὰ ποιήματα (ιδίως ὀρφικά) ποὺ κυκλοφοροῦσαν σὲ κύκλους εὐλαβῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Θεράποντές της ἦταν πολλοὶ προφῆτες, μάντιες, χρησμολόγοι καὶ θαυμαστοποιοὶ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἡ θρησκεία αὐτὴ διακριτικὰ, ἀλλὰ σταθερὰ ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τὸ δελφικὸ ἱερό.

Μετὰ τὰ μηδικὰ ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται στὴν Ἑλλάδα, πλάι στὴν «ἐπίσημη» θρησκεία τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, μιὰ ἄλλη ποὺ ἐπιβάλλεται νὰ χαρακτηριστεῖ «λαϊκῆ», πρῶτα γιατί ἀνῆκε στὰ πλατιὰ λαϊκὰ στρώματα καὶ ἔπειτα γιατί τὰ τελετουργικὰ της μέσα ἀνῆκαν σὲ χαμηλότερη στάθμη θρησκευτικοῦ βίου καὶ δὲν μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἐπίσημη θρησκεία, ἢ ὅποια τὰ περιφρονοῦσε.

Τὰ δυὸ αὐτὰ θρησκευτικὰ ρεύματα βρίσκονταν μεταξύ τους σὲ ριζικὴ ἀντίθεση, ἢ ὅποια ὄχι μόνο σαφὴς ἦταν, ἀλλὰ παρείχε καὶ τὴν ἐντύπωση πὼς στὴν Ἑλλάδα συνυπῆρχαν δύο διαφορετικὲς θρησκείες, οἱ ὁποῖες φαίνονταν πὼς δὲν εἶχαν δογματικὲς διαφορὲς ἢ πὼς δὲν εἶχαν συνειδητοποιήσει¹. Ἡ ἀντίθεση περιοριζόταν στὴ λατρεία, γιατί οἱ ὀπαδοὶ τῆς λαϊκῆς θρησκείας ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν εὐλαβέστερη καὶ τὴν πολυαριθμότερη μερίδα τῆς κοι-

1. Ἡ λαϊκὴ θρησκεία ποτὲ δὲν ἀμφισβήτησε τὸ ὀλυμπιακὸ πάνθεο οὔτε υἰοθέτησε φανερά τις ἐπιθέσεις διακεκριμένων στοχαστῶν κατὰ τῶν ποιητῶν (ιδίως τοῦ Ὀμήρου) ποὺ μὲ τὰ ποιήματά τους καταρράκωναν τὴν ἀξιοπρέπεια τῶν θεῶν. Οἱ ποιητὲς αὐτοὶ παρουσίαζαν τοὺς θεοὺς ὡς κλέφτες, ἐπίορκους, μοιχοὺς, ἀπατεῶνες καὶ ἰδίως ὡς συγκρουόμενους μὲ ὅπλα μεταξύ τους σὲ ἄγριες «θεομαχίες». Τὸν ἴδιο καιρὸ ποὺ μιὰ ομάδα ποιητῶν, προστατευόμενη ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο, μάζευε τὰ διάσπαρτα ὀμηρικὰ ποιήματα γιὰ νὰ τὰ κάνει προσιτὰ στὸν πολὺ κόσμον ἐκδίδοντάς τα γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐνιαία μορφή (δηλαδὴ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου π.Χ. αἰῶνα), ὁ Κολοφώνιος Ξενοφάνης ἔγραψε πὼς ὁ Ὀμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος εἶχαν ἀποδώσει στοὺς θεοὺς ὅλα ὅσα στοὺς ἀνθρώπους θεωροῦνταν ντροπιαστικά καὶ ἀξιοκατάκριτα (δνειδεα καὶ νόγος), δηλαδὴ κλοπές, μοιχεῖες καὶ ἀπάτες (Diels, ἀπόσπ. 11). Στὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰῶνα ὁ Ἐφέσιος Ἡράκλειτος ἔγραψε γιὰ τὸν Ὀμηρο πὼς γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀξίει νὰ ἀποπέμπεται ἀπὸ τοὺς ποιητικοὺς ἀγῶνες καὶ νὰ ραπίζεται («ἄξιος ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ραπίζεσθαι», Diels, 42). Ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* 2, 377-3, 394, κακίζει, πλὴν τοῦ Ὀμήρου, καὶ τὸν Ἡσίοδο γιὰ τοὺς μύθους τοὺς σχετικοὺς μὲ τις ὀλ-

θριες πράξεις τοῦ Οὐρανοῦ (ποὺ ἐξόντωνε τὰ παιδιά του ἐξαφανίζοντάς τα στὰ ἔγκατα τῆς γῆς) καὶ γιὰ τὸν εἰδεχθῆ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο παρουσίασε τὸν Κρόνον νὰ τὸν τιμωρεῖ (κόβοντας τὰ «μῆδεά» του). Κακίζει τὸν Ἡσίοδο καὶ γιὰ τοὺς σχετικοὺς μὲ τὸν Κρόνον μύθους (ποὺ κατάπινε τὰ παιδιά του), καθὼς καὶ γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ἐκδικήθηκε ὁ Ζεὺς. Περισσότερο κακίζει τὸν Ὀμηρο, ὁ ὁποῖος παρουσίαζε τὸ Δία νὰ δέρνει τὴν Ἥρα ἢ νὰ τιμωρεῖ τὸν Ἥφαιστο, ὅταν προσπαθοῦσε νὰ συμπαρασταθεῖ στὴ μητέρα του (*Ἰλ.* Α 567 καὶ Ο 13-24. Ἐπίσης Α 571-594). Εἶναι φανερὸ πὼς διάκριση μεταξύ τῶν λεγόμενων «ἀρχέγονων» ἢ *primitiv* μύθων (ὅπως οἱ ἠσιόδειοι) καὶ τῶν εὐθυμῶν ἱστοριῶν ποὺ ἐπλαθάν με φιλοπαίγμονα διάθεση οἱ παλιοὶ ἐπικοὶ ποιητὲς, δὲν ἔκαναν οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε οἱ ἄλλοι στοχαστὲς ποὺ κατέκριναν τὸν Ὀμηρο: οἱ παλιοὶ ἐπικοὶ ποιητὲς, κάνοντας κατάχρηση τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῶν θεῶν ποὺ εἶχε ἐπικρατήσει ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τους, ἔπαιζαν μὲ τις πράξεις τῶν θεῶν παραλληλίζοντάς τις μὲ ἀνθρώπινες. Ὁ Ἡρόδοτος ποὺ ἔδειξε κατανόηση γιὰ τὴ διάθεση αὐτὴ θεώρησε τὸν Ὀμηρο θεμελιωτὴ τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας (βλ. σημ. 3), οἱ ἄλλοι ποὺ σκανδαλίστηκαν τὸν εἶδαν ὡς ὑπονομευτὴ ἢ δολιοφθορέα τῆς θρησκείας.

ωνίας πίστευαν πώς οί θυσίες και οί φανταχτερές τιμές πρὸς τοὺς θεοὺς (ποὺ μὲ τὸν καιρὸ γίνονταν ὄλο και πιδ πομπώδεις και πιδ ἐπιδειχτικές) δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ σώσουν τὸν ἄνθρωπο.

Τὸ λαϊκὸ θρησκευτικὸ ρεῦμα ἐπιδίωκε μιὰ ἀνακαίνιση τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ὥστε αὐτὴ νὰ βασιζέται στοὺς θρησκευτικοὺς καθαρμούς και στις μυστικὲς λατρεῖες. Μὲ τοὺς καθαρμούς οί πιστοὶ μπορούσαν διαρκῶς νὰ ἀπομακρύνουν τὰ ἠθικὰ μολύσματα και νὰ διατηροῦν τὴν ἀγνότητα στὴ ζωὴ τους. Ἡ γνήσια θρησκευτικὴ συγκίνηση ποὺ ἦταν ἄτονη στὴν ἐπίσημη θρησκεία μπορούσε νὰ ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὶς μυστικὲς λατρεῖες ποὺ ἀνθοῦσαν στὰ ἱστορικὰ χρόνια, ἰδίως ἡ ἔλευσινακή, ἡ ὄρφικὴ και ἡ διονυσιακή. Ἡ μύηση ἐνδεικνυόταν γιὰ ὄσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀμβλύνουν τὸ ἄγχος τοῦ θανάτου ποὺ δηλητηρίαζε τὴ ζωὴ τους, γιὰτι οί μυστικὲς διδασκαλίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἐπιδίωκαν και τὴ συμφιλίωση τῶν πιστῶν μὲ τὸ θάνατο και ἔριχναν ἔτσι κάποιον φῶς στὴ ζωὴ τοῦ ὑπερπέραν. Ἐπαλλασσόμενος κανεὶς ἀπὸ τὸ ἄγχος τοῦ θανάτου μπορούσε νὰ ζήσει ἤρεμα τὴν ἐδῶ ζωὴ και νὰ πεθάνει μὲ «ἠδίους ἐλπίδας» γιὰ τὴ ζωὴ ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε, ὅπως εἶχε γράψει ὁ Ἰσοκράτης (*Πανηγ.* 28). Ἡ ἐπίσημη θρησκεία, μὲ τὴν «ἐδωκοσμική» τῆς φύση και χωρὶς ἐσχατολογικὲς ἐπαγγελίες, τίποτε ἀπ' αὐτὰ δὲν μπορούσε νὰ προσφέρει.

Εἶναι γνωστὸ πὸς οί μυστικὲς λατρεῖες στὰ ἱστορικὰ χρόνια δὲν ἀνῆκαν στὴν ἐπίσημη θρησκεία, εἶχαν ὄμως κεντρικὴ θέση στὴ λαϊκὴ (ἀκόμα και ἡ ἔλευσινακή, γιὰτι κι αὐτὴ συνοδεύοταν μὲ μυστήρια). Στὴ λαϊκὴ θρησκεία ἀνῆκαν και ὄλες οί χθόνιες λατρεῖες μὲ τὸ ἰδιαίτερο τελετουργικὸ ποὺ ἀκολουθοῦσαν, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἡ λατρεία τῶν ἡρώων και οί ἱεροπραξίες γιὰ τοὺς νεκρούς. Οί ἐναγισμοὶ γιὰ κακοποιὰ πνεύματα ἢ γιὰ κακόβουλες δαιμονικὲς ὑπάρξεις ἀνῆκαν ἐπίσης στὴ λαϊκὴ θρησκεία. Μὲ ἰδιαίτερη συμπάθεια περιέβαλλε ἡ λαϊκὴ θρησκεία και μερικὲς θεϊκὲς ὑπάρξεις (ὅπως τὸν Ἄσκληπιὸ) ποὺ δὲν ἀνῆκαν στὸ ὀλυμπιακὸ πάνθεο. Οί θεϊκὲς αὐτὲς ὑπάρξεις ἀναδειχτήκαν μετὰ τὰ κλασικὰ χρόνια και ἡ λατρεία τους ἦταν ἐγκάρδια².

Ποιὰ ὄμως ἦταν ἡ καταγωγὴ τῆς «ἐπίσημης» θρησκείας ποὺ εἶχε χάσει τὰ λαϊκὰ τῆς ἐρείσματα ἤδη ἀπὸ τὰ κλασικὰ χρόνια; Ὁ Ἡρόδοτος, γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ὑποστήριξε πὸς τὸ πάνθεο τῶν ὀλύμπιων θεῶν ἦταν ἔργο τῶν ποιητῶν Ἡσιόδου και Ὀμήρου³ και ὄχι, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, προφητῶν ἢ μάντεων ἢ θρησκευτικῶν δασκάλων (ὀπότε θὰ ἀνῆκε στὴ λαϊκὴ θρησκεία). Τὸ ἀπέδωσε στὸν Ἡσιόδο και τὸν Ὀμηρο, ἂν και ἤξερε και

2. Ὁ Ἄσκληπιὸς δὲν ἀνῆκε ποτὲ στοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Ξεκίνησε ὡς δαιμονικὴ ἢ ἥρωικὴ μορφή τῆς θεσσαλικῆς Τρίκκης και ἐξελίχθηκε σὲ θεὸ (μετὰ τὴν ὄψιμη γενεαλόγησή του ὡς γιοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα) στὴν Ἐπίδαυρο και σ' ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις. Στὴν Ἀθῆνα ἐγκαταστάθηκε ἐπίσημα ὡς θεὸς στὰ 420 π.Χ. (μὲ δικὸ του ἱερὸ) και στὴ Ρώμη ἔγινε δεκτὸς ὡς θεὸς στὰ 293 π.Χ. Ἐφορμὴ τῆς εἰσαγωγῆς του ἦταν συνήθως κάποια ἐπιδημία. Θεραπευτὲς θεοὶ ἦταν περιζήτητοι στὰ ἑλληνιστικὰ και στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια και ἡ λατρεία τους παντοῦ θερμὴ και ἐγκάρδια.

3. «Οὗτοί εἰσιν (Ἡσιόδος και Ὀμηρος) οί ποιήσαντες θεογονίην Ἐλλῆσι και τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες και τιμὰς τε και τέχνας διελόντες και εἶδεα αὐτῶν σημήναντες» (2, 53). Μερικοὶ νεότεροι στοχαστὲς κα-

κῶς δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν εὐθυγράμμιση τῶν ποιητῶν Ἡσιόδου και Ὀμήρου ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Ἡρόδοτος, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν προέλευση τῆς ἐπίσημης θρησκείας τῶν κλασικῶν χρόνων. Οί στοχαστὲς αὐτοί, θεωρώντας ἀγρότη τὸν Ἡσιόδο και ποιητὴ τῶν γεωργῶν και τῶν βοσκῶν, θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ διακρίνουν στὸ ἔργο του κάποια μορφή λαϊκῆς θρησκείας, ξένης ἀπὸ τὴν ἐπίσημη τῶν μεγάλων κέντρων: ὁ Ἡσιόδος φαίνεται νὰ συμβουλεύει τοὺς εὐλαβεῖς ἀγρότες νὰ προσφέρουν στοὺς θεοὺς θυσίες «ἀγνῶς και καθαρῶς», ἂν θέλουν νὰ εἶναι εὐπρόσδεχτες ἀπὸ τοὺς θεοὺς (*Ἔργα* 335 κπ.). Τοὺς συμβουλεύει νὰ στρέφουν συχνὰ τὴ σκέψη τους στοὺς θεοὺς, ἰδίως κατὰ τὶς σπονδὲς και τὰ θυμιάματα τὸ βράδυ, τὴν ὥρα ποὺ εἰτοιμάζονται νὰ κοιμηθοῦν, καθὼς και τὸ πρῶτὸ, ὅταν ξυπνοῦν (στίχ. 339). Ὅταν τὸ φθινόπωρο πιά-

θρησκευτικούς ποιητές και περισσότερους ποιητές *Θεογονιῶν* ἢ *Καταβάσεων* στὸν Ἔδη ἢ ἱερεῖς θρησκευτικῶν καθαρμῶν ἢ προφήτες και χρησμολόγους. Προσθέτει ἀκόμη ὁ Ἡρόδοτος πῶς πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο και τὸν Ὅμηρο οἱ ἄνθρωποι δὲν ἤξεραν ποια ἦταν ἡ μορφή τῶν θεῶν («ὁκέιοι τέ τινες ἦσαν οἱ θεοὶ τὰ εἶδεα»), ἄν δηλαδή οἱ θεοὶ ἦταν ἀνθρωπόμορφοι ἢ φοβερὲς τερατόμορφες ὑπάρξεις (σὰν τὰ «δεινὰ πέλωρα» μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ κακόβουλη δύναμη ποὺ ἐπιζοῦσαν ἀκόμη σὲ λαϊκὲς ἀφηγήσεις). Ἐπεξεργάστηκαν ἀκόμη οἱ δύο ποιητὲς τὴν πρώτη «θεογονία», δηλαδή γενεαλόγησαν καθεμιά ἀπὸ τὶς θεότητες τοῦ Ὀλύμπου και μαζί μὲ τὰ ὀνόματα ἐπινόησαν και τὶς γνωστὲς προσωνυμίες τῶν θεῶν, οἱ ὁποῖες διαγράφουν τὶς ἀρμοδιότητές τους. Τὸ θεϊκὸ αὐτὸ σύστημα ἀναγνωρίστηκε ὡς ἐπίσημη θρησκεία ὄλων τῶν Ἑλλήνων και διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος⁴.

Στὴν πρώτη ἀναγνώριση τῆς θρησκείας αὐτῆς ὡς ἐπίσημης βέβαιο εἶναι πῶς συνέβαλε ἡ κοινωνικὴ τάξη τῶν εὐγενῶν ποὺ κυριαρχοῦσε ἀκόμη στὸν 8ο και στὸν 7ο π.Χ. αἰῶνα. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ὅμηρο πῶς οἱ εὐγενεῖς εἶχαν ὑπὸ τὴν προστασία τους τοὺς ἐπικοὺς ποιητὲς, οἱ ὁποῖοι ἐγκωμιάζαν μὲ τοὺς στίχους τους κατορθώματα εὐγενῶν. Οἱ ἀπόγονοι τῶν εὐγενῶν ἐκείνων συντηροῦσαν στὰ ἀρχοντόσπιτά τους ἐπαγγελματίες ραψωδοὺς, προπαγανδιστὲς τῆς ὀμηρικῆς ποίησης. Οἱ εὐγενεῖς αὐτοί, ὡς ἰσχυρὴ κοινωνικὴ τάξη, ἐπέβαλαν τὴ θρησκεία τῶν ὀλύμπιων θεῶν ὡς τὴν ἐπίσημη τοῦ ἔθνους. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἀδιαφορία τῆς ἐπίσημης θρησκείας γιὰ μιὰ πέραν τοῦ τάφου ζωὴ: οἱ εὐγενεῖς ἀγαποῦσαν τὴν ἐπίγεια ζωὴ

σου τὸ ἀλέτρι («ἀρχόμενοι ἀρότου»), πρέπει νὰ προσεύχονται νὰ ἀνταμειθοῦν γιὰ τοὺς κόπους τους και ταυτόχρονα νὰ κάνουν κάποια προσφορά στὸ χθόνιο Δία και στὴν ἀγνή Δήμητρα (στίχ. 465 κπ.). Τοὺς συμβουλεύει νὰ μὴν περνοῦν ποτάμι χωρὶς νὰ προσευχηθοῦν σὲ κάποιον θεὸ και χωρὶς νὰ πλύνουν τὰ χέρια τους μὲ καθαρὸ νερό (737). Ἄν δὲν τὸ κάνουν αὐτὸ, προκαλοῦν τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν και ἀργότερα τὴν τιμωρία (στίχ. 740 κπ.). Ξεχωρίζει και τὶς μέρες τοῦ μήνα, ποιὲς ἀπ' αὐτὲς εἶναι εὐδαίμονες γιὰ κάθε ἐργασία και ποιὲς δυσδαίμονες (στίχ. 765 κπ.). Δὲν παρουσιάζει ὅμως ὅσα γράφει ὡς θεϊκὲς ὑπαγορεύσεις, και ἐπομένως μπορεῖ ὅποιος θέλει νὰ τὰ θεωρήσει ἀπλὲς προλήψεις, ἀρκεῖ νὰ μὴν ξεχνάει πῶς βασίζονται στὴν πείρα τῆς ζωῆς, και ἐπομένως καθένας ἔχει συμφέρον νὰ τὶς τηρεῖ. Εἶναι φανερό πῶς ὁ ποιητὴς τῶν *Ἔργων* (ἢ και τῆς *Θεογονίας*) ποὺ πολλοὶ τὴν ἀπέδιδαν στὸν ἴδιο) δὲν ἔχει τὸ παραμικρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λαϊκὴ θρησκεία, και συγκεκριμένα γιὰ τοὺς θρησκευτικὸς καθαρμούς (ποὺ ἐπιβάλλονταν τουλάχιστον γιὰ σημαντικὰ ἠθικὰ παραπτώματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Ὅμηρος ξέρει καθαρμούς μὲ θυσίες ποὺ κάνουν ἄξιους τοὺς πιστοὺς νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς θεοὺς), ἀγνοεῖ ἀκόμη ὁ Ἡσίοδος τὶς μυστικὲς λατρεῖες ποὺ κάνουν θερμὴ και ἐγκάρδια τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς θεοὺς (οἱ ρίζες τους βρίσκονταν στὰ προϊστορικὰ χρόνια), και προπάντων παραμερίζει ὁ Ἡσίοδος τὶς ἐσχατολογικὲς πεποιθήσεις ποὺ ξεριζώνουν τὸ ἄγχος τοῦ θανάτου και ἐπιτρέπουν στοὺς πιστοὺς νὰ τρέφουν ἐλπίδες γιὰ τὴν πέραν τοῦ τάφου τύχη τους (ἦταν γνωστὲς στὸν σχεδὸν

σύγχρονο μὲ τὰ *Ἔργα* ὀμηρικὸ *Ὑμνο γιὰ τὴν Δήμητρα*). Ὁ Ἡσίοδος εἶναι φανατικὸς ὀπαδὸς τῆς θρησκείας τοῦ Δία και πιστεύει πῶς οἱ δίκαιοι ἄνθρωποι ἀμείβονται στὴν ἐπίγεια ζωὴ, ὅχι σὲ κάποια ἄλλη, στὸ ὑπερπέραν. Αὐτὸ τὸ εἶχε παρατηρήσει και ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος, παραθέτοντας στίχους τοῦ Ἡσιόδου και τοῦ Ὀμήρου, ὑποστηρίζει πῶς ἀμφότεροι πίστευαν πῶς ὁ Ζεὺς ἀμείβει τοὺς δίκαιους ἀνθρώπους στὴν ἐδῶ ζωὴ κάνοντας, κατὰ τὸν Ἡσίοδο, τὶς βαλανιδιὲς νὰ προσφέρουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πολῦτιμο (τότε) καρπὸ τους, και τὸ μέλι τῶν ἐγκαταστημένων στὶς κοιλόττες τοῦ κορμοῦ τους μελισσῶν, ἐνῶ παράλληλα «εἰροπόκοι διες μαλλοῖς καταβεβρίθασιν», και κατὰ τὸν Ὅμηρο κάνοντας κάθε χρόνο ἄφθονους τοὺς πυροὺς και τὰς κριθὰς τῶν χωραφιῶν, κι ἀκόμα κάνοντας, χάριν τῶν δικαίων ἀνθρώπων, τὰ δέντρα νὰ βρίθουν καρπῶν, τὰ πρόβατα νὰ γεννοῦν νέους γόνους και τὴ θάλασσα νὰ παρέχει ἄφθονα τὰ ψάρια της (*Πολιτεία* 2, 363).

4. Καὶ παλιότερες ἐποχές, ὅπως ἡ μινωικὴ και ἡ μυκηναϊκὴ, μποροῦσαν νὰ ἀντιπαραθέσουν μιὰ ὄριμη μορφή θρησκείας πρὸς μιὰ λαϊκὴ καθυστερημένη: ἡ μινωικὴ ἀνακτορικὴ τῶν μεγάλων κέντρων τῆς Κρήτης εἶχε ἀντίκρι τῆς τῆς χθόνια λατρεία τῶν σπηλαίων ἢ τῶν λεγόμενων «ιερῶν τῶν κορυφῶν». Στὶς Μυκῆνες, πάλι στὴν ἐπίσημη λατρεία τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὶς πινακίδες θεοτήτων, ὑπῆρχαν τουλάχιστον ἐναγισμοὶ γιὰ τὶς δαιμονικὲς μορφὲς ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τους στὴ δυτικὴ πλαγιά τῆς ἀκρόπολης.

καὶ τὶς χαρὲς τῆς καὶ δὲν τὴν ἀντάλασσαν μὲ ὁσοδήποτε διακεκριμένη ζωὴ στὸν Ἄδη. Ὁ νεκρὸς Ἀχιλλέας, μιλώντας μὲ τὸν Ὀδυσσεύα στὴ *Νέκυια* τῆς *Ὀδύσσειας* λ 489-491, εἶχε ρητὰ ἐκφράσει τὴν προτίμησή του νὰ ζεῖ στὸν ἐπάνω κόσμον θητεύοντας σὲ κάποιον ἄνθρωπο χωρὶς μεγάλη περιουσία παρὰ νὰ εἶναι βασιλιάς ὄλων τῶν νεκρῶν στὸν Ἄδη.

Σχετικὰ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν, ὁ Ἡρόδοτος, ξεχωρίζοντάς τα ἀπὸ τὶς προσωυμίες (τὶς ὁποῖες θεωρεῖ ἔργο τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Ὀμήρου), λέει πὼς οἱ Ἕλληνες τὰ εἶχαν μάθει ἀπὸ τοὺς Πελασγοὺς καὶ πιστεύει πὼς παλαιότερα στὴν Ἑλλάδα οἱ θεοὶ τιμῶνταν ὡς μεγάλες δυνάμεις χωρὶς ἀτομικὰ ὀνόματα (2, 52-53). Οἱ πῆλινες ὁμῶς πινακίδες τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα διδάσκουν πὼς ἤδη στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἦταν γνωστὰ ἄρκετὰ ὀνόματα μελῶν τοῦ κλασικοῦ πανθέου (ὄπως τοῦ Ποσειδάωνα, τοῦ Δία, τοῦ Ἑρμῆ, τῆς Ἥρας), ἄγνωστο μὲ ποῖο ἀκριβῶς περιεχόμενο.

Ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἐπιτρέπουν σήμερα τὴν εἰκασία πὼς ἀπὸ τὶς πρῶτες ἑκατονταετίες τῆς δεύτερης π.Χ. χιλιετίας εἶχε ἀρχίσει ἡ πίστη σὲ πανίσχυρες ὑποχθόνιες θεότητες (ἀσφαλῶς ὄχι ἀνθρωπόμορφες), οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὸν ὑποχθόνιο κόσμον τοὺς ἐξουσίαζαν καὶ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τῶν ἀνθρώπων. Τὸ πάνθεο ἐκεῖνο ἐξελίχτηκε στὸ συγγενὲς τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων (ὅποτε ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν τὴν ὑπεροχὴ αὐστηρὲς ὑποχθόνιες θεότητες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ὁ «γαιάοχος Ποσειδάων»). Στὸς λεγόμενους «σκοτεινοὺς αἰῶνες» (1150-900 π.Χ.) διαμορφώθηκε μὲ τὴν ἐνεργὸ συμβολὴ τῆς τάξης τῶν εὐγενῶν ποὺ τότε ἀναδεικνυόταν τὸ ἥπιο πάνθεο τῶν οὐράνιων ἢ ὀλύμπιων θεῶν, στὸ ὁποῖο κυριάρχησε ὁ ἐπιθυμητὸς ἀπὸ τὴ νέα ἐποχὴ «οὐράνιος» Ζεὺς. Ὡς οὐράνιος ὁ θεὸς αὐτός, μὲ τὶς προσωυμίες τοῦ νεφεληγερέτου ἢ ὑετίου, παραμέρισε ἀπὸ τὴ λατρεία τὸν «γαιάοχο Ποσειδάων», ὁ ὁποῖος πέρασε στὴ μυθολογία ὡς θεὸς τοῦ πελάγους. Τὸ νέο αὐτὸ πάνθεο ἔγινε ὁ πυρήνας τῆς «ἐπίσημης» θρησκείας τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

ΠΑΛΙΑ ΚΕΝΤΡΑ ΧΘΟΝΙΩΝ ΛΑΤΡΕΙΩΝ ΣΤΗΡΙΞΑΝ ΤΗ ΛΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

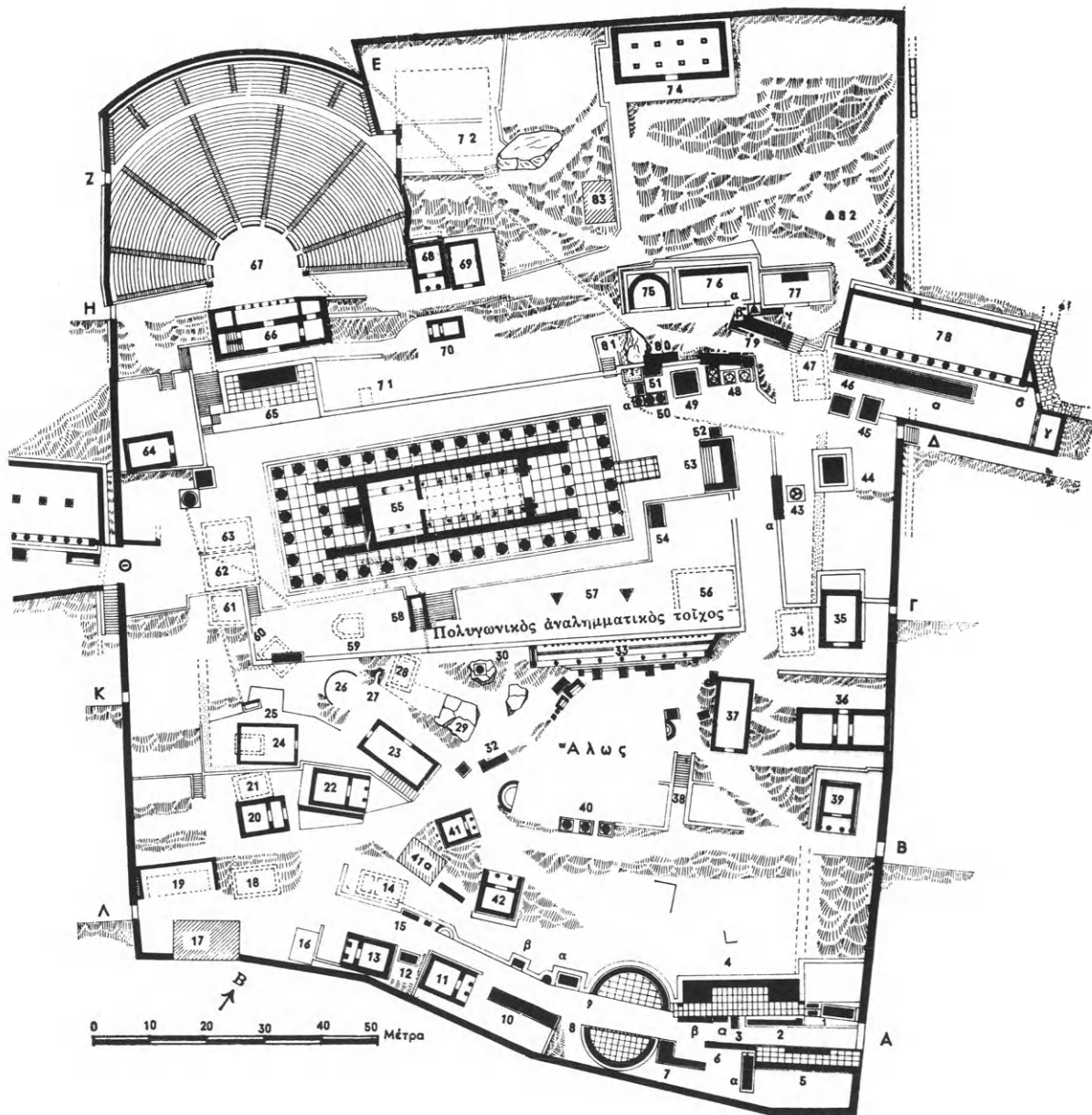
2. Τὸ δελφικὸ ἱερὸ καὶ ἡ λαϊκὴ θρησκεία

Παλιὸ κέντρο χθόνιων λατρειῶν τὸ δελφικὸ ἱερὸ στράφηκε καὶ πρὸς τὶς οὐράνιες, ἀφότου περιῆλθε στὸν Ἀπόλλωνα. Ὁ Ἀπόλλων πρωτοεμφανίστηκε μὲ χθόνια γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ἀβίαστα ὑποχώρησαν στὰ οὐράνια πού τὰ προτιμοῦσε ἡ νέα ἐποχὴ. Ἡ λαϊκὴ θρησκεία παρέμεινε ἐξίσου συμπαθὴς καὶ στὸ νεότερο ἱερό, ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Κράτησαν τὴ θέση τους στὸ ἱερὸ καὶ οἱ παλιὲς καὶ σεβάσμιες χθόνιες λατρεῖες. Ἐξαιρετικὰ συνετὴ ἡ πολιτικὴ τοῦ δελφικοῦ ἱερατείου πρὸς τὶς δεισιδαιμονίες καὶ πρὸς τὶς μυστικὲς καὶ ξένες λατρεῖες.

Τὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν (ἢ παλιὰ Πυθῶ), στὶς βραχῶδεις νοτιοδυτικὲς παραφυάδες τοῦ Παρνασσοῦ (εἰκ. 1), ἦταν τόπος χθόνιων λατρειῶν στοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς αἰῶνες», ἀφιερωμένος στὴ θεὰ Γαῖα καὶ τὸν πάρεδρό της Ποσειδῶνα (τὸν Χθόνιο ἢ Γαιάοχο, ὄχι τὸ θεὸ τοῦ πελάγους). Ἦταν ἰδεώδης τόπος γιὰ ἰλαστήριες προσφορὲς πρὸς τὸν σεβάσμιον αὐτὸ θεὸ γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἄγης, σὰν τὴ μητροκτονία τοῦ Ὁρέστη. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἤδη στὸ προαπολλώνιο ἱερὸ ἦταν συνηθισμένοι καὶ οἱ θρησκευτικοὶ καθαρμοί. Ἀσφαλῶς ἀσκοῦνταν καὶ ἡ μαντικὴ, ὅπως καὶ σ' ἄλλα ἱερὰ τῆς Γῆς. Οἱ χθόνιες ἱερουργίες, οἱ καθαρμοὶ καὶ ἡ μαντικὴ διαγράφουν ἓνα περιβάλλον κατάλληλο γιὰ τὴ λαϊκὴ θρησκεία.

Ὁ Ἀπόλλων ἔγινε κύριος τῆς Πυθοῦς πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῶν σκοτεινῶν αἰῶνων ὡς θεὸς τῶν θρησκευτικῶν καθαρμῶν καὶ τῆς μαντικῆς, ἴσως καὶ ὡς «ἀκέσιος» ἢ θεραπευτὴς θεός. Ἀπὸ τότε ἄρχισε γιὰ τὸ ἱερὸ νέα ἐποχὴ. Ἡ παρουσία ἑνὸς καινούργιου θεοῦ ἦταν εὐκαιρία γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐκείνη τάξη πού δὲν συμπαθοῦσε τὶς παλιὲς χθόνιες θεότητες τῆς Πυθοῦς νὰ ἀναζητήσῃ σ' αὐτὸν τὸν ἰδανικὸ πάτρωνα θεό της. Ὁ Ἀπόλλων δὲν ἀπεικονιζόταν ὡς νέος στὴν ἡλικία θεὸς στὴ νοτιοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ ὅπου καταγόταν, ἀλλὰ καὶ ἡ πρόμη ἀρχαϊκὴ ἐλληνικὴ τέχνη τὸν εἶχε ἀπεικονίσει ὡς γενειοφόρο θεὸ ὄριμης ἡλικίας. Παρὰ ταῦτα στὴν Ἑλλάδα τόσο ἡ ποίηση ὅσο καὶ οἱ εἰκαστικὲς τέχνες δὲν ἄργησαν νὰ τὸν παρουσιάζουν ὡς νεαρὸ γνήσιο ἐλληνικὸ θεό, γεννημένο στὴ Δῆλο καὶ φίλο τῆς μουσικῆς (μόνιμο ἔμβλημα τοῦ ἡ κιθάρα), τοῦ μέτρου (ἄλλο ἔμβλημα τοῦ τό «μηδὲν ἄγαν») καὶ τῆς παροιμιώδους σωφροσύνης («φρόνησιν ἄσκει μετὰ δικαιοσύνης» ἦταν μιὰ δελφικὴ ὑποθήκη). Πρόκειται γιὰ ἓνα γνήσιο δημιούργημα τῆς ἐλληνικῆς θρησκευτικῆς σκέψης.

Ἡ τάξη τῶν εὐγενῶν ἦταν πρόθυμη νὰ τιμήσῃ ἓνα νέο καὶ ὠραῖο θεὸ ὡς τὸν καινούργιον κύριον τῶν Δελφῶν, ἀρκεῖ νὰ ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἐκεῖ μελαγχολικῶν χθόνιων ὑπάρξεων. Οἱ πρόγονοι τῶν εὐγενῶν αὐτῶν εἶχαν περάσει μέρες φτώχειας καὶ στερήσεων κατὰ τὴ διάρκειά τῶν μετακινήσεων μεγάλων κοινωνικῶν ομάδων, μὲ τὴν ἀνάμνηση τῶν ὁποίων ἀρχίζει τὴν ἱστορία τοῦ Ὁουκυδίδης (1, 12). Τὰ παιδιὰ ὅμως καὶ τὰ ἐγγόνια ἐκείνων εἶχαν περάσει τὶς οικονομικὲς δοκιμασίες καὶ εἶχαν στραφεῖ πρὸς τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς. Ἐπιδίωκαν τοὺς ἀγῶνες στὰ πεδία τῶν μαχῶν, τοὺς ἐγκωμιαζόμενους ἀπὸ τὸ ἥρωϊκὸ ἔπος, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν (πάντα στὴν ἐδῶ ζωὴ) δόξα καὶ κοινωνικὴ ἀναγνώριση. Οἱ ἰπότες εὐγενεῖς δὲν ἔβλεπαν τὸν Ἀπόλλωνα σὰν ἓνα καινούργιον μέλος τοῦ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τους χθόνιου πανθέου, ἀλλὰ σὰν ἀντίπαλον τοῦ πανθέου ἐκείνου. Σ' αὐτὸ ἀπέβλεπε ὁ μῦθος πὼς στοὺς Δελφοὺς ὁ Ἀπόλλων εἶχε σκοτώσει τὸν δράκοντα φρουρὸ τοῦ παλιοῦ ἱεροῦ, τὸ «πελώριον τέρας», ὅπως τὸ ἔλεγε ὁ Εὐριπίδης, τὸ ὁποῖο εἶχε ὑπὸ τὴν προστασία του «τὸ χθόνιον μαντεῖον» (*Ἰφ. ταύρ.* 1245), καὶ μόνο μετὰ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἐπίτευγμα ἀναγνωρίστηκε στοὺς Δελφοὺς διάδοχος τῆς Γῆς καὶ τοῦ Ποσειδῶνα. Τὸ ἐπίτευγμα αὐτὸ ἔκανε τοὺς εὐγενεῖς τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου νὰ

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ (ἓνα ἀπὸ τὰ πληρέστερα τῆς γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς, ὅπως δημοσιεύτηκε στὰ 1957 ἀπὸ τὸν P. de la Coste-Messelière καὶ στὰ 1963 ἀπὸ τοὺς J. Rouilloux καὶ G. Roux). Οἱ ἀριθμοὶ ποὺ συνοδεύουν τὰ σωζόμενα θεμέλια ἀρχαίων κτισμάτων φέρουν τὸν ἀριθμὸ ποὺ καθένα πῆρε γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ τεμένους ἀπὸ τὸν Πausanία στὴν ἔκδοση τοῦ Πausanία ἀπὸ τὴν Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν (τόμος 5ος, σελ. 316). Ἐδῶ ἀναφέρονται ὄσα σχετίζονται μὲ τὸ δελφικὸ ἱερό καὶ τὴ λαϊκὴ θρησκεία, μὲ τίς παλιὲς χθόνιες λατρεῖες καὶ ἰδίως μὲ τὴ λέσχη τῶν Κνιδίων, ὅπου ἡ Νέκνια τοῦ Πολυγνώτου.

Ἡ στενὴ σχέση τῶν Κνιδίων μὲ τὸ δελφικὸ ἱερό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀναθήματά τους, ἄρχισε ἀπὸ τὸν πρῶμο ἕκτο π.Χ. αἰῶνα καὶ διατηρήθηκε ὡς τὸν πέμπτο, τὰ κτίσματά τους ὅμως καὶ τὰ γλυπτικὰ ἔργα ποὺ ἀφιέρωσαν διατηροῦνταν καὶ τὸν καιρὸ τοῦ Πausanία, ὁ ὁποῖος τὰ περιέγραψε γύρω στὰ 170 μ.Χ. Ἔτσι δεξιὰ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ κοντὰ στὸ θησαυρὸ τῶν Σικυωνίων (ἀριθ. 11 στὸ σχέδιο) ὁ Πausanίας εἶδε τὰ πρῶτα γλυπτικὰ ἔργα ποὺ ἀφιέρωσαν οἱ Κνίδιοι, δηλ. τὸν οἰκιστὴ τῆς Κνίδου Τριόπα ὄρθιον κοντὰ στὸ ἄλογο τοῦ καὶ ἓνα σύνταγμα μὲ τὴν Αἰητώ, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμη καὶ ἀντίκρισ' αὐτοὺς τὸν Τιτυὸ τραυματισμένον ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμη (ἀριθ. 12 στὸ σχέδιο). Μὲ τὸν ἀριθ. 13 σημειώνεται ὁ θησαυρὸς τῶν Σιφνίων ποὺ εἶχε κι αὐτὸς στὴν πρόσοψή του δυὸ κόρες γιὰ τὴ στήριξη τοῦ θριγκοῦ, ὅπως καὶ ὁ θησαυρὸς τῶν Κνιδίων, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴν ἀντικρινὴ πλευρὰ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (ἴσως ὁ σημειωνόμενος στὸ σχέδιο μὲ τὸν ἀριθ. 41). Ὑποτίθεται πὼς οἱ Κνίδιοι ἔχτισαν τὸ θησαυρὸ τους κατὰ τὰ μέσα τοῦ βου π.Χ. αἰῶνα, πρὶν

ὑποταγοῦν στοὺς Πέρσες). Τέλος τῆ λέσχη τους (ἀριθ. 74) οἱ Κνίδιοι τὴν ἔχτισαν μετὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐπιτυχίες κατὰ τῶν Περσῶν, μετὰ τὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, ὅποτε μπορεῖ νὰ εἶχε τελειώσει καὶ ἡ διακόσμηση τῶν τοίχων τῆς λέσχης ἀπὸ τὸν Πολύγνωτο. Τὸ προαπολλώνιο ἱερὸ τῆς Γῆς εἶχε γιὰ πυρῆνα τοῦ μιᾶς πηγῆς ποὺ σημειώνεται μὲ τὸν ἀριθμὸ 27). Τὰ θεμέλια ἀριθ. 28 ἀνῆκαν σὲ χτίσμα ποὺ ὑπῆρχε μέσα στὸ τέμενος τῆς Γῆς (ἴσως μικρὸ σηκὸ τῆς θεᾶς). Μέσα στὸ ἱερὸ τῆς Γῆς πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ τὸ ἀψιδωτὸ χτίσμα ἀριθ. 59 ποὺ τὸ χῶρισε ἀπὸ τὸ τέμενος τῆς Γῆς ὁ μακρὸς πολυγωνικὸς τοίχος ποὺ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικά ὡς τὴ στοὰ τῶν Ἀθηναίων (ἀριθ. 33 στὸ σχέδιο). Μέσα στὸ ἱερὸ αὐτὸ ὑπῆρχε στὴ θέση 26 κάποιον παλιὸ χτίσμα προτοῦ γίνεῖ ἡ ἐκεῖ μεταγενέστερη κατασκευή. Ὑπῆρχε καὶ ἡ «πέτρα τῆς Σίβυλλας» (ἀριθ. 29), ὅπου γινόταν ἡ προαπολλώνια χρησμοδοσία, συμπεριλαμβανόταν καὶ ἡ Ἄλωσ (παλαιότερα ἰσοπεδωμένος χῶρος προσιτὸς ἀπὸ τὴ σκάλα 38 καὶ κατάλληλος γιὰ τὴ γιορτὴ τοῦ Στεπτηρίου ποὺ γινόταν κάθε ὀχτῶ χρόνια σ' ἀνάμνηση τοῦ φόνου τοῦ δράκοντα Πύθωνα, ὁ ὁποῖος φρουροῦσε τὸ ἱερὸ τῆς Γῆς ἔχοντας τὴν ἔδρα του κοντὰ στὴν πηγὴ 27). Ὁ πάρεδρος τῆς Γῆς Ποσειδῶν στὰ ἱστορικὰ χρόνια εἶχε δικό του ἱερὸ ἴσως στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα, τὸ «ποτειδάνιον» μὲ πυρῆνα ναῖσκο (ἴσως στὸν ἀριθ. 70). Ἀνηφορίζοντας κανεὶς πρὸς τὴ λέσχη τῶν Κνιδίων ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα (ἀριθ. 55) ἄφηνε ἀριστερὰ τὸν μεγάλο βωμὸ τοῦ Ἀπόλλωνα (ἀριθ. 53), διάφορα ἀναθήματα καὶ τὴν κρήνη Κασσοτίδα (ἀριθ. 81) καὶ δεξιὰ ἄλλα ἀναθήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ γλυπτικὰ τοῦ Δαόχου (ἀριθ. 76), καθὼς καὶ τὸ τέμενος τοῦ Νεοπτολέμου (ἀριθ. 77).

μνημονεύουν μὲ καμάρι τὰ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τους πλοῦτη τοῦ νέου θεοῦ στὴν πετρήεσσα Πυθῶ (Ἰλ. I 404 κπ.), ἐνῶ οἱ ραψῶδοι δὲν δίσταζαν νὰ παρουσιάσουν (ἀναχρονιστικὰ) τοὺς ἴδιους τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἀχαιῶν νὰ ἐπισκέπτονται τὴν Πυθῶ καὶ νὰ ζητοῦν χρησμούς (Ὀδύσσ. θ 79 κπ.). Δημιουργήθηκε καὶ παράδοση πῶς καὶ ὁ ποιητὴς Ὅμηρος εἶχε καταφύγει στὸ δελφικὸ μαντεῖο γιὰ νὰ μάθει ποῖα ἦταν ἡ πατρικὴ του γῆ (Παυσ. 10, 7, 3 καὶ 24, 2). Γιὰ τοὺς ραψῶδους αὐτοὺς ἡ Πυθῶ εἶχε τὴν ὑπόληψη ὄχι μόνο τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν⁵.

5. Ραψῶδοι καὶ ἐπικοὶ ποιητὲς τοῦ τέλους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καὶ τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν ἀναγνώριζαν τὸ μαντεῖο τῆς Πυθοῦς ὡς ἀκμαῖο καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἡρώων. Οἱ εὐγενεῖς τῆς ἐποχῆς τους τὸ σέβονταν ὡς πολὺ ἀρχαῖο. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μόνο πῶς τὸ μαντεῖο ἦταν ἀρχαιότερο ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Πυθῶ. Τὸ ἀρχαιότερο μαντεῖο ἀνῆκε στὴ θεὰ Γαῖα, τὴν ἀποκαλούμενη ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο «πρωτόμαντιν» (Εὐμ. 2). Ἡ χρησμοδοσία συνηθιζόταν καὶ τότε, ἀλλὰ δὲν γινόταν μὲ ἔκσταση, ὅπως ἀπὸ τὴ Σίβυλλα καὶ τὴ διάδοχό της Πυθία, ἀλλὰ μὲ πρακτικὰ μέσα, ὅπως ἡ παρατήρηση τῆς φωτιᾶς ἢ τοῦ καπνοῦ τῆς θυσίας ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς τῶν Δελφῶν, τοὺς ἀποκαλούμενους ἀπὸ τοὺς λεξικογράφους «πυρκόους» (δηλ. φροντιστὲς ἢ παρατηρητὲς τῆς φωτιᾶς). Ἡ βασιμμένη στὴν παρατήρηση μαντικὴ ἦταν πολὺ συνηθισμένη καὶ στὰ ἀρχαῖα χρόνια, ὅποτε πολλοὶ εἶχαν διακριθεῖ ὡς ἐρμηνεῖς τῶν θεϊκῶν σημαδιῶν («οἰωνοσκόποι») γιὰ τὸ πέταγμα τῶν πουλιῶν, «σπλαγχνοσκόποι» γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν σπλάγγων τῶν θυμάτων, «ὄνειροκρίται» γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ὄνειρων, ἐνῶ στὸ μαντεῖο τῆς Δωδώνης οἱ ἐρμηνευτὲς τοῦ ψιθυρίσματος τῶν φύλλων τῆς «ἱερᾶς δρυὸς» ἦταν ἱκανοί, κατὰ τὸ Στράβωνα 7, 328, «ἐκ δρυὸς ὑψικόμοιο

βουλὴν Διὸς ἐπακοῦσαι». Γιὰ τὴν ἰδιομορφία τῆς δελφικῆς μαντικῆς, τὴ βασιζόμενη στὴν ἔκσταση, ὑπῆρχε στὴν ἀρχαιότητα μιὰ ἐξήγηση, ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸ Στράβωνα 9, 419: στοὺς Δελφούς, ἀπὸ μιᾶς ὀπῆ ἢ σχισμῆς τοῦ ἐδάφους (μὴ ἐντοπιζόμενη σήμερα) συνέβη νὰ «ἀναφέρεται πνεῦμα ἐνθουσιαστικόν» ποὺ προκαλοῦσε τὴν ἔκσταση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸ εἰσέπνεε. Πάνω στὴν ὀπῆ ἐκείνη, κατὰ τὸ Στράβωνα, στήθηκε τρίπους «ἐφ' ὃν ἀναβαίνουσα ἡ Πυθία καὶ δεχομένη τὸ πνεῦμα, συνέβαινε ἀποθεσπίζειν ἔμμετρά τε καὶ ἄμετρα. Ποιηταὶ δέ τινες, ὑπουργοῦντες τῷ ἱερῷ ἐνέτεινον εἰς μέτρον τὰ ἄμετρα». Λογικότερο θὰ ἦταν ἡ ἐκστατικὴ μαντικὴ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἰδιομορφία τῆς μικρασιατικῆς ἀπολλωνίας λατρείας ἢ στὴ συνυπάρχουσα στοὺς Δελφούς διονυσιακὴ, ἂν καὶ ἡ τελευταία δὲν εἶχε κάνει νωρὶς τὴν παρουσία της στὸ ἱερό: μόνο στὸν τέταρτο π.Χ. αἰώνα ὁ Διόνυσος καὶ οἱ βάκχες κυριάρχησαν στὴ δυτικὴ ἐναέτια σύνθεση τοῦ ἀνοικοδομημένου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα. Στὸν ἀρχαῖο ναὸ ποὺ εἶχε τελειώσει στὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα στὸ δυτικὸ ἀέτωμα παριστανόταν γιγαντομαχία καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἡ ἄφιξη τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς.

Πολύ περισσότερους λόγους να συμπαθούν το δελφικό ιερό είχαν στα πρώιμα ιστορικά χρόνια οί πολιτικά παραγκωνισμένοι από τους εύγενείς ελεύθεροι άνθρωποι των λαϊκών στρωμάτων, ιδίως όσοι είχαν μια φυσική προδιάθεση προς τις χθόνιες ή μυστικές λατρείες που ήταν πολλοί αυτή την εποχή. Το ιερό των Δελφών είχε χθόνιες ρίζες και παρέμεινε στα ιστορικά χρόνια φρουρός πολλών λαϊκών λατρειών άσκούμενων στη σκιά της επίσημης θρησκείας. Σε μερικές πόλεις οί τύραννοι που επιδίωκαν τη συμπαράσταση του δήμου έναντι των εύγενών είχαν την πρόθυμη βοήθεια του δελφικού ιεροῦ, όπως σημειώνει ο Πausanias (1, 2, 5) για τον Πεισίστρατο: τον είχε ένθαρρύνει για να φέρει στην Αθήνα τη λαϊκή λατρεία του Διονύσου Έλευθερέα (από τις Έλευθερές των συνόρων Αττικής και Βοιωτίας). Πολύ άποφασιστικότερα είχε δράσει με τη συμπαράσταση του δελφικού ιεροῦ πριν από τον Πεισίστρατο κατά των εύγενών ο τύραννος της Σικυώνας Κλεισθένης που ήταν αγαπητός στους Δελφούς, γιατί είχε πρωτοστατήσει στον πρώτο ιερό πόλεμο (στην αρχή του 6ου π.Χ. αιώνα): ο πόλεμος εκείνος είχε γίνει για να άναγνωριστεί το δελφικό ιερό ανεξάρτητο από τους περιόικους Φωκείς, οί όποιοι άπομυζούσαν τους πόρους του. Στη Σικυώνα ο Κλεισθένης έπληξε άποφασιστικότερα τους εύγενείς, όταν μετέθεσε τις τιμές που εκεί απέδιδαν στον ήρωα Άδραστο (παλαιότερο εύγενή, με ήρωο στη Σικυώνα), στο λαοφιλή θεό Διόνυσο. Προχωρώντας περισσότερο άπαγόρευσε στους ραψωδούς να ανταγωνίζονται με θέματα άντλημένα από τα ήρωικά έπη («άγωνίζεσθαι των όμηρείων έπέων είνεκεν», κατά τον Ηρόδοτο 5, 67), γιατί αυτά τα έπη έγκωμιάζαν εύγενείς που ήταν έχθροι του δήμου.

Ο φιλικός προς τις χθόνιες λατρείες ρόλος του δελφικού ιεροῦ ήταν φανερός από τη διαρκή παρουσία εκεί των δυο ίσχυρών χθόνιων θεών που ήταν οί παλιοί κυρίαρχοι του τέμενους. Άπ' αυτούς ο Ποσειδώνας ποτέ δέν έπαψε ως το τέλος της αρχαιότητας να έχει το δικό του βωμό μέσα στο μεγάλο ναό του Άπόλλωνα, άκόμα και στον τελευταίο (μετά την άνοικοδόμησή του στον 4ον αιώνα π.Χ., Πaus. 10, 24, 4). Ο ίδιος χθόνιος θεός είχε και τέμενος δικό του, το γνωστό Ποτειδάνιον, ίσως παρά τη βόρεια πλευρά του μεγάλου ναού (άριθ. 70 στην εικ. 1).

Η συγκυρίαρχος του προαπολλώνιου ιεροῦ θεά Γη είχε κι αυτή ως το τέλος της αρχαιότητας το δικό της, έξαιρετικά σεβάσμιο ιερό παρά τη νότια πλευρά του μεγάλου ναού (άριθ. 27 στην εικ. 1)⁶. Το μεγάλο αυτό ιερό της Γης, στο όποιο συμπεριλαμβανόταν ή Άλως, ήταν ο κατεξοχήν χώρος έπιβίωσης χθόνιων λαϊκών λατρειών μέσα στο δελφικό ιερό των ιστορικών χρόνων.

6. Ο μακρός άναλημματικός τοίχος με το έπιμελημένο πολυγωνικό χτίσιμο που ύψώθηκε κατά μήκος της νότιας πλευράς του μεγάλου ναού χώρισε με σαφήνεια το αρχαιότερο λατρευτικό κέντρο που ήταν το ιερό της Γης από το νεότερο, όπου κυριάρχησε ο έπιβλητικός ναός του Άπόλλωνα: το δυτικό πέρασ του ναού, περνώντας μέσα από το ιερό της Γης, απέκοψε και εξαφάνισε το βορειοδυτικό πέρασ του αρχαίου χθόνιου ιεροῦ που πρέπει να συνέπιπτε με το δυτικό μέρος του σηκού του νέου ναού (όπου ήταν το άδυτο του νέου αυτού ναού). Το τέμενος της Γης που έτσι παραμερίστηκε εξακολούθησε ως το τέλος της αρχαιότητας να καλύπτει την πλαγιά, στα νότια και τα δυτικά του μεγάλου ναού. Πυρήνας του αρχαίου εκείνου ιεροῦ ήταν μια πηγή που

την είχε σεβαστεί ο πολυγωνικός τοίχος. Χαμηλότερα χρησιμοποιούσε για λογαριασμό της Γης ή Σίβυλλα πάνω από ένα βράχο. Οί προσκυνητές του νέου ναού που άνηφόριζαν στην Έρα όδο συναντούσαν την «Πέτρα της Σίβυλλας», άριστερά μόλις περνούσαν το θησαυρό των Αθηναίων και πριν φτάσουν στο σημείο, όπου ή Έρα όδος στρεφόταν προς βορράν. Μέσα στο παλιό τέμενος της Γης ή μικρή πόλη των Δελφών διάλεξε μια θέση για να χτίσει το βουλευτήριό της. Το ήθελε να γειτνιάζει με την Πέτρα της Σίβυλλας που ήταν παλιό σέβασμα και σιωπηλό κίνητρο εύλαβών σκέψεων. Ός κίνητρο τέτοιων σκέψεων τη χρησιμοποιεί ο Πλούταρχος, ο όποιος παρουσιάζεται να άνηφορίζει με τους συνομιλητές του στην Έρα όδο και να σταματάει

Ἡ χθόνια ὁμως ἀτμόσφαιρα κυριαρχοῦσε σ' ὀλόκληρο τὸ τέμενος, ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου ὁ κόσμος συγκεντρωνόταν γιὰ ξεκούραση ἢ περισυλλογή, ὅπως ἡ λέσχη τῶν Κνιδίων (ἀριθ. 74 στὴν εἰκ. 1), μιὰ ἀπλὴ καὶ ἀπέριττη αἴθουσα διαστάσεων 18.70 × 9.53 μ., μὲ χτιστοὺς πάγκους χαμηλά, κατὰ μῆκος τῶν τεσσάρων τοίχων τῆς, γιὰ νὰ κάθονται ὅσοι ἀνηφόριζαν ὡς τὸ βορειότερο πέρασ τοῦ τεμένους καὶ ἔμπαιναν στὴ λέσχη γιὰ νὰ ἀναπαυθοῦν. Ἡ λέσχη γινόταν θορυβώδης, ὅταν στὸν κεντρικὸ τῆς χῶρο προπονοῦνταν ἀθλητές. Σὲ ὥρες ἡσυχίας οἱ πάγκοι τῆς λέσχης χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ στοχαστικοὺς ἀνθρώπους ποὺ συζητοῦσαν γιὰ προβλήματα θρησκευτικὰ ἢ μυθολογικά, ὅπως λέει ὁ Πausanias 10, 25, 1. Ὁ ζωγράφος Πολύγνωτος λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα εἶχε διαλέξει τὴ μελαγχολικὴ «Νέκυια» γιὰ νὰ διακοσμήσει τὸν ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου δυτικὸ τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος: ἦταν μιὰ πολυμερῆς εἰκόνα τοῦ κάτω κόσμου, μὲ τὸν Ἀχέρωντα ποταμὸ διασχιζόμενον ἀπὸ τὸ ἀκάτιον τοῦ Χάρωνα, μὲ δαίμονες τοῦ σκοτεινοῦ βασιλείου, ὅπως ὁ Εὐρύνομος, καὶ μὲ μεγάλους ἁμαρτωλοὺς ἀνθρώπους τοῦ παρελθόντος τιμωρούμενους, ὅλα σὲ πλήρη συμφωνία μὲ τὴ λαϊκὴ χθόνια ἀτμόσφαιρα τοῦ ἱεροῦ. Παριστάνονταν καὶ δίκαιοι ἄνθρωποι τοῦ παρελθόντος (ἔχι σὲ ἰδιαίτερο χῶρο προοριζόμενο γι' αὐτοὺς) σὲ προσφιλεῖς τους ἀσχολίες. Στὸν μεγάλο ζωγραφικὸ πίνακα ξεχώριζε καὶ τὸ ἄλλος τῆς Περσεφόνης μὲ λεῦκες καὶ ἰτιές. Ὁ Pausanias τελειώνει τὴν περιγραφή του ἐκφράζοντας τὸν θαυμασμό του γιὰ τὴν πολυμέρεια καὶ τὴν εὐπρέπεια τῆς σύνθεσης (10, 31, 12).

Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς λέσχης (δεξιὰ τῆς εἰσόδου) ὁ Πολύγνωτος εἶχε παραστήσει ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα, κατὰ τὴ γνώμη του, γεγονότα τῆς ἐπίγειας ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἦταν ἡ πτώση καὶ ἡ καταστροφή τῆς Τροίας. Ὁ Πλούταρχος ποὺ εἶχε χρηματίσει μέλος τοῦ δελφικοῦ ἱερατείου, εἶχε διαλέξει τὴν ἴδια λέσχη τῶν Κνιδίων, σὲ ἡσυχες στιγμὲς τῆς, γιὰ νὰ συζητήσει μὲ στοχαστικοὺς φίλους του τὸ θέμα τῆς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του παρακμῆς τῶν μαντείων, ὅπως λέει ὁ ἴδιος στὴ διατριβή του, *Περὶ τῶν ἐκλελοιπῶτων χρηστηρίων* 6: «ἀπὸ τοῦ νεῶ προϊόντες, ἐπὶ ταῖς θύραις τῆς Κνιδίων λέσχης ἐγεγόνειμεν. Παρελθόντες εἴσω, τοὺς φίλους πρὸς οὓς ἐβαδίζομεν, ἐωρῶμεν καθημένους καὶ περιμένοντας ἡμᾶς».

Τὸ δελφικὸ ἱερό, ἡ μαντικὴ καὶ οἱ μυστικὲς λατρεῖες

Δύο εἶναι οἱ σημαντικότερες ὑπηρεσίες τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴ λαϊκὴ θρησκεία στὰ πρώιμα χρόνια τῆς λειτουργίας του: ἡ δραστήρια ἄσκηση τῆς μαντικῆς καὶ ἡ προώθηση τῶν μυστικῶν λατρειῶν.

μπροστὰ στὴν «Πέτρα» γιὰ νὰ ἀνταλλάξει σκέψεις γιὰ τὴ μοῖρα τῶν παλιῶν Σιβυλλῶν: «... ἔστημεν κατὰ τὴν Πέτραν γενόμενοι, τὴν κατὰ τὸ βουλευτήριον, ἐφ' ἧς λέγεται καθίζεσθαι τὴν πρώτην Σίβυλλαν, ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος παραγενομένην, ὑπὸ τῶν Μουσῶν τραφεῖσαν» (*Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἐμμετρα τὴν Πυθίαν* 9). Δεξιὰ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Πέτρα τῆς Σίβυλλας καὶ ἀπὸ τὴ Στοὰ τῶν Ἀθηναίων ἦταν ἡ Ἄλως, μιὰ τεχνητὰ ἰσοπεδωμένη πλατεία, ὅπου κάθε ὀχτῶ χρόνια γιορταζόταν τὸ «Σεπτήριον» ἢ «Στεπτήριον», μιὰ γιορτὴ σ' ἀνάμνηση τοῦ φόνου τοῦ δράκοντα, ὁ ὁποῖος φύλαγε τὴν πηγὴ καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἱερὸ τῆς Γῆς. Ὁ Πλούταρχος

λέει πὺς κατὰ τὴ γιορτὴ στηνόταν ἡ «καλιὰς» τοῦ δράκοντα (ἡ κατοικία του) ποὺ δὲν ἦταν ἀπλὴ φωλιά, ὅπως τῶν ἄλλων φιδιῶν, ἀλλὰ «μίμημα τυραννικῆς ἢ βασιλικῆς οἰκίσεως» (*Περὶ τῶν ἐκλελ. χρηστ.* 14. Αὐτὸ σημαίνει πὺς ὁ Πύθων γινόταν ἀπὸ μερικοὺς ἀντιληπτὸς ὡς ἀνθρωπόμορφος δυνάστης τοῦ παλιοῦ χθόνιου καθεστῶτος ποὺ θὰ τὸ κατέλυε ὁ Ἀπόλλων μὲ τὴν ἐπικείμενη νίκη του). Στὸ τέλος τῆς γιορτῆς γινόταν ὁ θρησκευτικὸς καθαρμὸς τοῦ θεοῦ γιὰ τὸ φόνο τοῦ Πύθωνα. Πολλοὶ ἤθελαν τὴν τελετὴ τοῦ καθαρμοῦ ἐντοπισμένη στὰ Τέμπε καὶ γι' αὐτὸ ὀργανωνόταν πομπὴ ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς πρὸς ἕνα ἱερὸ Πύθιο τῶν Τεμπῶν.

Ἄπ' αὐτές, ἡ μαντική δὲν ἦταν προορισμένη νὰ ζήσει ἐπὶ πολὺ. Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὰ μηδικὰ τὴν ἀποζητοῦσε μεγάλο πλῆθος πιστῶν θεωρώντας τὴν δῶρο τῶν θεῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Μετὰ τὰ μηδικὰ ἄρχισε γοργὰ νὰ παρακμάζει: ὁ μικρὸς κύκλος τῶν πιστῶν ποὺ εἶχαν συνέλθει μαζί μὲ τὸν Πλούταρχο γύρω στὰ 100 μ.Χ. στὴ λésχη τῶν Κνιδίων γιὰ νὰ βροῦν γιὰ ποιοὺ λόγους τόσα πολλὰ μαντεῖα εἶχαν σιγήσει ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τους, ἐνῶ ἄλλα, ὅπως τὸ δελφικὸ (τὸ αὐθεντικότερο καὶ ἀνθεκτικότερο ὄλων), ἐπιζοῦσε μὲ μειωμένη τὴ δραστηριότητά του, στὴν οὐσία διαπίστωσαν ἀπλῶς πὼς οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι εἶχαν πάψει νὰ νιώθουν τὴν ἀνάγκη τῶν μαντείων: ὅταν ἡ μαντικὴ ἦταν στὴν ἀκμὴ τῆς, τὸ μαντεῖο δύσκολα ἱκανοποιοῦσε τὴ ζήτηση, ἀπασχολώντας δυὸ προφήτιδες καὶ ἔχοντας καὶ τρίτη ἐφεδρική, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ πρώτου μ.Χ. αἰῶνα εἶχε μόνο μία καὶ αὐτὴ ὑποαπασχολούμενη⁷.

Ἡ δεύτερη ἀπὸ τὶς πρώιμες ὑπηρεσίες τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴ λαϊκὴ πίστη, δηλ. ἡ στήριξη τῶν μυστικῶν λατρειῶν, εἶχε διαρκέστερα ἀποτελέσματα. Λατρεῖες μὲ δογματικὸ περιεχόμενο ἀποκαλυπτόμενο κατὰ τὴ μύηση ὑπῆρχαν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ (ἤδη ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια). Ἄπὸ τὰ ὄψιμα ὅμως ἀρχαῖα χρόνια ἄρχισαν νὰ ξεχωρίζουν τρεῖς ὡς οἱ σημαντικότερες, ἡ ἔλευσινακὴ, ἡ ὄρφικὴ καὶ ἡ ἐκστατικὴ διονυσιακὴ. Ζωηρότερο ἐνδιαφέρον ἔδειξε τὸ ἱερὸ γιὰ τὴν παλαιότερη διονυσιακὴ λατρεία (τὴν ἐκστατικὴ), ὑψώνοντας τὸ Διόνυσο σὲ σύνναο θεό. Σὲ πολλοὺς ἑλληνικοὺς τόπους ἡ λαοφιλὴς λατρεία τοῦ Διονύσου εἶχε βρεθεῖ σὲ διωγμὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Οἱ διονυσιακοὶ θίασοι τοῦ Παρνασσοῦ στηρίχτηκαν στὴν εὐνοια τοῦ μαντείου. Στὴ συμπαράσταση τοῦ μαντείου ὑπολόγιζαν καὶ οἱ ὁπαδοὶ ὄλων τῶν μυστικῶν λατρειῶν. Πλῆθος θιάσων τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὸν 5ο καὶ στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ἀνέπτυξε σπάνια δραστηριότητα, πάντα στὴ σκιά τῆς ἐπίσημης θρησκείας. Ἄσυνῆθιστα ἰσχυροὶ δεσμοὶ ἀναπτύσσονταν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῶν νεοπαγῶν αὐτῶν θιάσων. Οἱ δεσμοὶ ἐνισχύονταν ἀπὸ τὴ συναισθηματικὴ μυστικὴ διδασκαλία καὶ τὰ συμβολικὰ κατὰ τὴ μύηση «δεῖπνα»⁸. Σὲ πολλοὺς θιάσους θεσπιζόταν ἐσωτερικὸς νόμος ποὺ ὄριζε γιὰ τὰ μέλη, ὅταν πέθαιναν, νὰ ἐνταφιάζονται σὲ ἰδιαίτερα νεκροταφεῖα (ἀποκλειστικὰ γιὰ μυημένους καὶ μυημένες), ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ οὔτε ὁ θάνατος νὰ σπάσει τοὺς δεσμούς.

Δελφοὶ καὶ ξένες λατρεῖες

Στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἐνισχυόταν διαρκῶς περισσότερο ἡ στροφὴ πρὸς θεότητες τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὰ εὐλαβέστερα μέλη τῆς κοινῆς βεβαιώνονταν πὼς ἦταν πιὰ μάταιο νὰ περιμένουν σωτηρία ἀπὸ τοὺς παλιοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ μικρασιατικὴ μεγάλη Μητέρα καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ Ἴσις ἄρχισαν νὰ ξεχωρίζουν ὡς οἱ πιὸ παρήγορες ἀπὸ

7. Λιγότερο ἀπὸ ἓνα αἰῶνα ἀργότερα ὁ Κλήμης θὰ ἀποκαλεῖ περιφρονητικὰ «μανικὴ» τὴν ἀρχαία μαντικὴ γενικὰ καὶ θὰ συγκαταριθμεῖ (κάπως πρόωρα) καὶ τὸ δελφικὸ μαντεῖο στὰ «ἄχρηστα χρηστήρια» τῆς ἐποχῆς του (δηλ. ποὺ ἔπαυσαν νὰ εἶναι σὲ χρῆση, *Προτρ. πρὸς Ἑλλ.* 2, σ. 10-11). Γιὰ τὸ μαντεῖο τῆς Δωδώνης ὁ Στράβων ἔγραψε πὼς εἶχε σχεδὸν σιγήσει στὸ τέλος τοῦ πρώτου π.Χ. αἰῶνα ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου μ.Χ.: «ἐκλέ-

λοιπε δὲ πὼς καὶ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δωδώνῃ, καθάπερ τὰ ἄλλα» (7, 327).

8. Τὰ μέλη τῶν θρησκευτικῶν θιάσων δὲν ἀρκοῦνταν στὸ συχνὰ προβλεπόμενο κατὰ τὴ μύηση συμβολικὸ φαγητὸ καὶ ποτό, ἀλλὰ ὀργάνωναν συνεστιάσεις μὲ τοὺς συνηθιζόμενους τότε «ἐράνους» (συμμετοχὴ στὶς δαπάνες), ὥστε οἱ μεταξὺ τους δεσμοὶ νὰ γίνονται ἰσχυρότεροι. Οἱ συνεστιάσεις εἶχαν κι αὐτὲς τὸ ὄνομα «ἐρανοί».

τις ξένες θεότητες. Ἄλλοεθνεῖς μειονότητες μὲ μόνιμη ἐγκατάσταση σὲ μεγάλες πόλεις μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν στὴν Ἑλλάδα λατρεῖες τοῦ τόπου τους, στὶς ὁποῖες πρόθυμα μετεῖχαν καὶ ντόπιοι κάτοικοι. Τὸ δελφικὸ ἱερὸ ἀναγνώριζε τὶς λατρεῖες αὐτές, ἀρκεῖ νὰ συνέβαλλαν στὴν τόνωση τῆς εὐλάβειας. Συγκατάθεση τοῦ μαντείου γιὰ τὴν ἀπλὴ μεταφορὰ δὲν ἦταν ἀπαραίτητη. Ὁ Ξενοφῶν, ὅταν ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Σκιλλοῦντα, διέθεσε τὸ «ἱερὸν ἀργύριον» ποῦ ἀπὸ τὰ λάφυρα τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ὁ στρατός, γιὰ τὴν ἴδρυση κοντὰ στὸ κτῆμα του ἐνὸς ναοῦ καὶ βωμοῦ γιὰ τὴν Ἄρτεμη τῆς Ἐφέσου. Ἐκρινε χρήσιμο νὰ συμβουλευεῖ τὸ μαντεῖο ὄχι γιὰ τὴν εἰσαγωγή τῆς λατρείας, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐκλογή τῆς καταλληλότερης θέσης, ὅπου μποροῦσε νὰ τιμᾶται ἡ ἀσυνήθιστη στὴν Ἑλλάδα Ἐφέσια θεά. Καὶ «ὁ θεὸς ἀνεῖλε» γιὰ μιὰ θέση ποῦ διαρρεόταν ἀπὸ ποταμὸ Σελινούντα (ὅπως στὴν Ἐφεσο): στὴν περιοχὴ μποροῦσε κανεὶς νὰ κυνηγήσει, διατρέχοντας τὴ χώρα ὡς τὴ Φολόη, ἀγριογούρουνα, ζαρκάδια καὶ ἐλάφια. Ὁ ἴδιος γύρω στὸ ναὸ φύτεψε ἄσπος ἀπὸ ἡμερα δέντρα (καρποφόρα). Ὁ μικρὸς ναὸς ποῦ μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Ξενοφῶντα χτίστηκε εἶχε τὸ σχέδιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἐφέσιας Ἄρτεμης. Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα ποῦ στήθηκε μέσα ἐγινε ἀπὸ ξύλο κυπαρίσσου καὶ εἶχε κι αὐτὸ τὴ μορφή τοῦ μνημειακοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς τῆς Ἐφέσου (Ἄνάβ. 5, 3, 7). Οἱ περίοικοι δέχτηκαν πρόθυμα τὴν καινούργια λατεῖα καὶ ἔσπευσαν στὴ γιορτὴ ἀπὸ τὰ γύρω χωριά, τὰ κοντινά, ἀλλὰ καὶ τὰ μακρινά. Ὁ ναὸς κατὰ τὴ γιορτὴ παρεῖχε δωρεὰν στοὺς προσκυνητὲς ψωμὶ ἀπὸ κριθᾶρι ἢ σιτάρι, κρασί καὶ τραγήματα. Παρεῖχε καὶ μερίδα ἀπὸ τὴ θυσία ὄχι μόνο ἡμερῶν ζῶν, ἀλλὰ καὶ ἄγριων ποῦ τὰ χάριζαν στὸ ναὸ οἱ δύο γιοὶ τοῦ Ξενοφῶντα ποῦ ἦταν κυνηγοὶ καὶ οἱ ἄλλοι ποῦ μετεῖχαν στὸ κυνήγι τῶν παραμονῶν τῆς γιορτῆς. Ἔτσι δημιουργήθηκε μιὰ λαοφιλῆς τοπικὴ λατεῖα μὲ πρωτοβουλία ἐνὸς ξένου ποῦ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἡλίδα.

Παρόμοια ἐπιτυχία εἶχαν καὶ ἄλλες ξένες λατρεῖες ποῦ τὶς εἶχαν μεταφέρει στὴν Ἀθήνα ἢ στὸν Πειραιᾶ ἐγκαταστημένοι ἐκεῖ ἔμποροι ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴ Συρία, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Θράκη. Σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις σημειώθηκε ἀντίδραση ἀπὸ τοὺς ντόπιους κατοίκους ὀφειλόμενη σὲ προστριβὲς μεταξὺ τῶν τοπικῶν ἀρχόντων καὶ τῶν προσώπων ποῦ ζητοῦσαν νὰ ἐγκαταστήσουν τὴ λατεῖα ἢ στὸν ἀνταγωνισμό τῆς ξένης λατρείας πρὸς κάποια συγγενὴ τοπικὴ λατεῖα ποῦ ἤθελαν νὰ τὴν προστατέψουν οἱ φανατικοὶ ὀπαδοὶ τῆς. Ἦδη στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα εἶχε γίνει θρυλικὸ πρόσωπο στὴν Ἀθήνα ἕνας φρυγικῆς καταγωγῆς ἱερέας τῆς μικρασιατικῆς μεγάλης Μητέρας, ἡ ὁποία ταυτιζόταν τότε μὲ τὴ Ρέα τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας. Ὁ μαχητικὸς ἐκεῖνος θεράπων τῆς φρυγικῆς θεᾶς εἶχε ἰδρύσει ἱερὸ μὲ βωμὸ τῆς θεᾶς στὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ καὶ συγκρούστηκε μὲ ἐξίσου μαχητικὸς εὐλαβεῖς Ἀθηναίους, οἱ ὁποῖοι τὸν σκότωσαν καὶ τὸν πέταξαν στὸ Βάραθρο, τὸν βραχῶδη γκρεμὸ στὰ δυτικὰ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν (τοῦ ἀστεροσκοπείου), ὅπου θανάτωναν κακοποιούς. Τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν παρεμβλήθηκε, ὅταν ἀργότερα ρωτήθηκε γιὰ τὴν αἰτία ἐνὸς λοιμοῦ ποῦ ἐπληξε τὴν Ἀθήνα: ἀπέδωσε τὸ λοιμὸ στὴ θανάτωση τοῦ ἱερέα καὶ ὑποχρέωσε τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ λατεῖα τῆς θεᾶς στὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ καὶ νὰ τιμήσουν τὸ νεκρὸ ἱερέα μὲ εἰκαστικὸ ἔργο. Στὴ θέση ἐκεῖνη ἐγινε τὸ νεότερο μητρῶο καὶ τὸ βουλευτήριον τῆς Ἀθήνας.

Τὴ λατεῖα τῆς ἴδιας θεᾶς, ἀλλὰ μὲ τὸ φρυγικὸ ὄνομα Ἄγδιστις, εἰσήγαγε στὸν ἀττικὸ δῆμο τοῦ Ραμνούντα, πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ πρώτου π.Χ. αἰῶνα, κάποιος Ζήνων Ζήνωνος Ἄντιοχεύς, ὁ ὁποῖος ὀργάνωσε καὶ τὸν τοπικὸ θίασο ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ἀργότερα, ἐνῶ ὑπηρετοῦσε ὡς ἀνώτερος τιτλοῦχος τοῦ θιάσου, στράφηκαν ἐναντίον του μερικοὶ Ραμνούσιοι, ἐχθροὶ τῆς λατρείας ἢ τοῦ ἰδίου, καὶ ἐμπόδιζαν τὸ ἔργο του. Ὁ Ζήνων ἀποτάθηκε στὴ βουλὴ τῶν Ἀθηναίων καὶ ζήτησε ἀναγνώριση τοῦ ὑπεύθυνου ρόλου του «ἐν τῷ ἱερῷ τῷ ἐν Ῥαμνοῦντι τῆς Ἄγδιστεως», ὥστε νὰ μὴν «εἶργεται ὑπὸ τινῶν παρὰ τὸ καθῆκον». Ἡ βουλὴ μὲ ψήφισμά της ἀναγνώρισε τὸ Ζήωνα ὑπεύθυνο πρόσωπο γιὰ τὸ τοπικὸ μητρικὸ ἱερὸ καὶ

ἀπαγόρευσε πράξεις παρακαλυτικές τοῦ ἔργου του. Μιὰ ἐπιγραφή, ὅπου ἀναγράφεται τὸ ψηφίσμα τῆς βουλῆς, βρέθηκε στὰ 1927 σὲ παλιὸ σπίτι τῆς περιοχῆς τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Προοριζόταν ἴσως νὰ στηθεῖ στὸ Ραμνούντα, ἀφοῦ στὴν Ἀθήνα (στὸ μητρώο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ στίχο 6, ὑπῆρχε τὸ πρωτότυπο τοῦ ψηφίσματος καὶ δὲν χρειαζόταν λίθινο ἀντίγραφο). Στὴν ἐπιγραφή, μεταξὺ τῶν τιτλούχων τοῦ θιάσου, ἀναφέρεται ἕνας ἀκόμη ἀντρας, ὁ Καρύστιος Νικίας Νικίου (ξένος κι αὐτὸς) καὶ 4 ἢ 5 γυναῖκες, ἀναφερόμενες χωρὶς τὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους, ἐκτὸς ἀπὸ μία ποὺ ἦταν Μιλησία. Στὴ λατρεία περιλαμβανόταν μυστικὴ τελετὴ, γιατί δυὸ τουλάχιστον ἀπὸ τὶς γυναῖκες ἀποκαλοῦνται «ἀγκωνοφόροι», ἐπειδὴ ἴσως ἔφεραν σὲ καλάθια τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τὰ χρησιμοποιούμενα στὴν τελετὴ τῆς μύησης (ἡ ἐπιγραφή δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κ.Α. Ρωμαῖο στὰ *Ἑλληνικά* 1, 1928, 233-243). Ἀνάμειξη τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ στὴν ὑπόθεση τῆς ραμνούσιας λατρείας οὔτε φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή οὔτε εἶναι κατανοητὴ, ἀφοῦ ἡ ἀθηναϊκὴ βουλὴ εἶχε ἐπωμισθεῖ γιὰ τὸ δῆμο τὴ σχετικὴ «πρόνοια τῆς εὐσεβείας» πρὸς τὴ θεά, ὅπως σημειώνεται στὸ ψηφίσμα (στίχ. 13-14)⁹.

Οἱ περισσότερες ξένες λατρεῖες ρίζωναν στὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο χωρὶς ἀντίδραση τῶν κατοίκων. Ἔτσι ἕνα ἱερὸ τῆς αἰγυπτιακῆς Ἴσιδας ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ σὲ ἔδαφος τῆς φωκικῆς Τιθορέας (ὄχι πολὺ κοντὰ στὴν πόλη) εἶχε ἀποβεῖ κορυφαῖο κέντρο τῆς τοπικῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Μὲ αὐστηρότητα τηροῦνταν καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Πausανία ὁ θρησκευτικὸς νόμος ποὺ ἴσχυε στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τῆς λατρείας, νὰ μὴ μπαίνουν στὸ ἄδυτο τῆς θεᾶς παρὰ μόνο τὰ εὐλαβῆ πρόσωπα ποὺ τὰ «καλοῦσε μὲ ὄνειρο ἢ ἴδια ἢ θεά». Οἱ παραβάτες τοῦ νόμου αὐτοῦ, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, τιμωροῦνταν ἀργὰ ἢ γρήγορα, ἀκόμα καὶ μὲ ξαφνικὸ θάνατο, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ θεά (ἦταν γνωστὰ παραδείγματα). Ἐξω τοῦ σηκοῦ, στὸν εὐρύχωρο περίβολο τοῦ ἱεροῦ, ἔπρεπε νὰ συναντῶνται ὅσοι ἐπρόκειτο σὲ κάθε γιορτὴ τῆς θεᾶς νὰ κάνουν θυσία. Στὴν ἄμεση περιοχὴ γινόταν μεγάλη πανήγυρη δυὸ φορές τὸ χρόνο (Paus. 10, 32, 13).

Δεισιδαιμονία καὶ δελφικὸ ἱερὸ

Γιὰ περιστατικὰ δεισιδαιμονίας εἶχε ἐπικρατήσῃ ἢ συνήθεια νὰ θεωρεῖται ἀποκλειστικὰ ἀρμόδιο τὸ δελφικὸ ἱερὸ: τὸ πεπειραμένο ἱερατεῖο του εἶχε συνηθίσει νὰ εὐνοεῖ τὴ λαϊκὴ πίστη, χωρὶς νὰ συγκρούεται μὲ τοὺς παράγοντες ἢ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς ἐπίσημης θρησκείας. Διδαχτικὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ περιστατικὰ ποὺ κατέγραψε ὁ Pausanias 9, 38, 5: στὸν Ὀρχομενὸ τῆς Βοιωτίας ὁ Pausanias εἶχε μάθει γιὰ κάποιον κακοποιὸ πνεῦμα ποὺ εἶχε καταλάβει ἕνα βράχο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη καί, ἔχοντας γιὰ ὄρμητήριο τὸ βράχο, λυμαινόταν τὴ χώρα. Οἱ καταστροφὲς ἐπλητταν τοὺς ἀγρότες, ἀλλὰ καὶ ὅσους ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πόλης ἢ ἀπὸ

9. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο πὼς ὁ Ζήνων Ζήνωνος (ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθεθεῖ πὼς ἡ εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας δὲν ὀφείλεται σὲ προσωπικὴ του πρωτοβουλία) ὑπῆρξε τὸ πιὸ δραστήριο μέλος ἑνὸς θιάσου τῆς Ἀγδίστεως στὸ Ραμνούντα καὶ πὼς ἡ δραστηριότητά του τὸν ἔφερε σὲ σύγκρουση μὲ ὀμάδα Ραμνούσιων («ἐπιβαρούμενος ὑπὸ τινων», ἄγνωστο ἂν φανατικῶν ἑτεροδόξων ἢ προσωπικῶν ἐχθρῶν του). Ἀπὸ τὴ βουλὴ τῆς Ἀθήνας ζήτησε τὴ στήριξη τοῦ προσωπικοῦ του κύ-

ρους («τὴν καθήκουσαν φροντίδα ποιήσασθαι αὐτοῦ») καὶ τὴν πέτυχε. Δὲν εἶναι γνωστὸ, ἂν οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ζήωνα ὑποχώρησαν ἢ ἂν ἐπέμειναν καὶ στὸ τέλος κέρδισαν αὐτοὶ τὴ μάχη κατὰ τοῦ Ζήωνα. Τὸ δεύτερο ὅμως ἀντίγραφο τοῦ ψηφίσματος ποὺ ὁ Κ.Α. Ρωμαῖος εἶχε ἐλπίσει στὰ 1928 πὼς θὰ βρισκόταν στὸ Ραμνούντα δὲν βρέθηκε οὔτε παλαιότερα, οὔτε πρόσφατα ἀπὸ τὸν ἔφορο Βασ. Πετράκο, ὁ ὁποῖος ἔφερε στὸ φῶς πληθὸς ἄλλων ἐπιγραφῶν.

τοὺς ξένους συνέβαινε νὰ βρεθοῦν κοντὰ στὴν ἔδρα τῆς δραστηριότητος τοῦ κακοποιοῦ πνεύματος. Οἱ ντόπιοι δὲν ἀμφέβαλλαν πὼς ὁ ἐκδικητικὸς αὐτὸς δαίμονας ἦταν ὁ Ἄκταίων, γιὸς μιᾶς κόρης τοῦ Κάδμου, ὁ ὁποῖος, ἀγανακτισμένος γιὰ τὸ βίαιο τέλος, στὸ ὁποῖο τὸν εἶχε καταδικάσει ἡ Ἄρτεμη στὸν Κιθαιρῶνα, ἐκδικοῦνταν τοὺς κατοίκους τοῦ παραλίμιου Ὀρχομενοῦ (στὰ βορειοδυτικὰ τῆς Κωπαΐδας). Ζήτησαν ἀπὸ τὸ δελφικὸ ἱερὸ νὰ τοὺς ὑποδείξει τρόπο ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν ὀλέθρια δραστηριότητα τοῦ δαίμονα. Ἄν εἶχαν ἀποταθεῖ σὲ παράγοντες τῆς ἐπίσημης θρησκείας, θὰ ἔπαιρναν τὴ συμβουλή πὸ ἀπευθύνει ὁ Πλούταρχος στοὺς δεισιδαίμονες στὴν *Περὶ δεισιδαιμονίας* πραγματεία του, δηλαδὴ πὼς κάθε φόβος ἀπὸ τὴ δραστηριότητα δαιμονικῶν ὑπάρξεων εἶναι ἀδικαιολόγητος καὶ ὑπονομεύει τὴν ἀγνή θρησκεία: ἐπομένως ἔπρεπε νὰ παύσουν νὰ φοβοῦνται καὶ νὰ ἀφεθοῦν στὴν προστασία τῶν ἀγαθῶν οὐράνιων θεῶν.

Αὐτὸ ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ ἱκανοποιήσει τὴν ἀπλοϊκὴ ἢ λαϊκὴ πίστη, καὶ ὁ φόβος τῶν Ὀρχομενίων, ἢ ἀνησυχία ἢ ἢ ἀβεβαιότητα θὰ ἐξακολουθοῦσαν. Τὸ δελφικὸ ἱερατεῖο ἔδωσε τὴν ἐξῆς ἀπάντηση (ποὺ δὲν θὰ τὴν ἐπιδοκίμαζε ἓνα φωτισμένο μυαλό, ἀλλὰ μόνον ἓνας ψυχολόγος ἀναλυτῆς): πρῶτα ἔπρεπε νὰ βροῦν, ἂν ὑπῆρχε ἄταφο κάτι πὸ ἀνῆκε στὸν Ἄκταίωνα. Ἐπειδὴ ὁ ἥρωας εἶχε κατασπαραχθεῖ ἀπὸ τὰ πενήντα σκυλιά του (εἰκ. 2), ἴσως ὑπῆρχαν ἄταφα κόκκαλά του στὸν Κιθαιρῶνα (εἶναι γνωστὸ πὼς μετὰ τὸ θάνατο καμιά ψυχὴ δὲν βρίσκει τὴ γαλήνη, ἂν δὲν σκεπαστεῖ ἀπὸ τὴ γῆ καθεὶ πὸ ἀνῆκε στὸ σῶμα ὅπου αὐτὴ κατοικοῦσε. Ὑπάρχουν ἄταφοι ἄνθρωποι πὸ βρυκολάκιασαν καὶ βασανίζουσαν αἰῶνια τοὺς ζωντανοὺς ἀνθρώπους). Ἐπειτα, ἐπειδὴ τὸ ὀρμητήριό τοῦ ὀρχομένου δαίμονα εἶχε ἐπισημανθεῖ (ἦταν ὁ συγκεκριμένος βράχος), ἔπρεπε οἱ περίοικοι νὰ ἐτοιμάσουν ἓνα χάλκινο ὁμοίωμα τῆς μορφῆς του καὶ νὰ τὸ προσδέσουν μὲ σιδερένιους δεσμοὺς στὸ βράχο, ὥστε νὰ μένει σταθερὰ ἐκεῖ (τὸ φάσμα θὰ συγκρατοῦνταν ἀπὸ τὴ χάλκινη εἰκόνα του καὶ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πλανᾶται στὰ πέριξ). Οἱ Ὀρχομένιοι συμμορφώθηκαν μὲ τὴ δελφικὴ συμβουλή καὶ ἀμέσως ἔπαυσαν νὰ ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὸ δαίμονα. Ὁ Πausanias προσθέτει πὼς εἶδε καὶ ὁ ἴδιος τὸ χάλκινο ὁμοίωμα καὶ τὴ σιδερένια πρόσδεσή του στὸ βράχο. Αὐτὰ ἐπηρέασαν κατευναστικὰ τοὺς περιοίκους καὶ διασκόρπισαν τοὺς φόβους τους. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ μιὰ τρίτη συμβουλή τοῦ μαντείου πὸ ἀπέβλεπε στὴ συμφιλίωση τῶν Ὀρχομενίων μὲ τὴ δαιμονικὴ μορφή, ἢ ὁποῖα θὰ μποροῦσε νὰ ἀποβεῖ ὠφέλιμη γιὰ τὴν πόλη: τὸ μαντεῖο συμβούλεψε καὶ ἐτήσιους ἐναγισμοὺς γιὰ τὸν Ἄκταίωνα. Ἡ ἐκλογή τοῦ εἴδους τῶν ἐναγισμῶν ὑποτίθεται πὼς ἀφηνόταν στοὺς ἴδιους τοὺς Ὀρχομένιους: ἂν διάλεγαν αἱματηρὴ θυσία, ἔπρεπε μιὰ νύχτα νὰ σφάζουν ζῶο καὶ νὰ τὸ κάψουν ὀλόκληρο κοντὰ στὴν ἔδρα τοῦ δαίμονα, χωρὶς κανένας Ὀρχομένιος νὰ γευτεῖ ἀπὸ τὸ κρέας. Ἄν προτιμοῦσαν ὑγρὲς προσφορές, ἔπρεπε νὰ κάνουν χοεὺς μελιτοῦ ἀραιωμένου μὲ νερὸ ἢ γάλα σὲ βόθρο, σκαμμένον κοντὰ στὴν ἔδρα τοῦ δαίμονα (τὸ μέλι, γλυκαίνοντας τὴ δαιμονικὴ μορφή, μποροῦσε νὰ κατευνάζει τὴν ὀργή της).

Ἡ πάντα ἀτελεσφόρητη καταδίκη δεισιδαιμονίας, μαγείας καὶ προλήψεων

Πρῶτος ὁ Θεόφραστος, γύρω στὰ 320 π.Χ., εἶχε δώσει μιὰ χιουμοριστικὴ εἰκόνα τοῦ δεισιδαίμονα μὲ τὴ διάθεση νὰ τὸν καταδικάσει ὡς ψυχικὰ ἄρρωστο: ἂν ξεκινήσει, λέει, γιὰ μακρινὴ πορεία στὴν ὕπαιθρο, ὁ δεισιδαίμων φροντίζει νὰ πάρει μαζί του μικρὴ λήκυθο μὲ λάδι γιὰ νὰ βρέχει τοὺς «λιπαροὺς λίθους» πὸ πρόκειται νὰ συναντήσῃ στὰ σταυροδρόμια (δηλαδὴ τίς λίθινες ἐρμαϊκὲς στῆλες, στίς ὁποῖες ἄλλοι δεισιδαίμονες εἶχαν ἤδη ἐκδηλώσει τὴν εὐλάβειά τους μὲ χοεὺς λαδιοῦ). Ὁ περιγραφόμενος ἀπὸ τὸ Θεόφραστο, μετὰ τὴ χοὴ σὲ κάθε λίθο, πέφτει στὰ γόνατα καὶ προσεύχεται. Ἄν ἀκούσει κραυγὴ γλαύκας (ἱεροῦ πουλιοῦ

Είκ. 2. Ὁ ὄνομαστός κυνηγὸς τοῦ Κιθαιρώνα Ἄκταιών (γιὸς τῆς κόρης τοῦ Κάδμου Αὐτονόης καὶ τοῦ θεϊκῆς καταγωγῆς Ἀρισταίου) εἶχε ὑποτιμήσει τὴν Ἄρτεμη καυχώμενος γιὰ τὶς κυνηγετικὲς τοῦ ἱκανότητες καὶ ἡ Ἄρτεμη τὸν κατετόξευσε καὶ ἄφησε τὰ σκυλιὰ του νὰ καταβροχθίσουν τὶς σάρκες του. Ἀργότερα οἱ Βοιωτοὶ ἔλεγον πὼς ἡ Ἄρτεμη τὸν ἐκδικήθηκε ὄχι γιὰτὶ περηφανεύτηκε ὡς καλύτερος κυνηγὸς ἀπὸ τὴ θεά, ἀλλὰ γιὰτὶ ἐνόχλησε τὴν ἴδια καὶ τὶς ἀκόλουθές τῆς Νύμφες, τῶν ὁποίων παρακολούθησε τὸ λουτρὸ σὲ μιὰ πηγὴ τῶν ὑπαιρῶν τοῦ Κιθαιρώνα. Στὰ χρόνια τοῦ Πausania ὁ Ἄκταιών μὲ τὴ μορφὴ κακοποιοῦ δαίμονα κατέστρεφε τὴν περιουσία τῶν Ὀρχομενίων καὶ τρομοκρατοῦσε τὴν περιοχὴ, μέχρις ὅτου μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ τιθασεύτηκε. Πρόκειται γιὰ σημαντικὴ ἐκδήλωση ὁμαδικῆς δεισιδαιμονίας ποὺ τὴν ἀντιμετώπισε εὐνοϊκὰ γιὰ τὴ λαϊκὴ πίστη τὸ δελφικὸ ἱερό. Ὁ ἐρυθρόμορφος κρατήρας μὲ τὴν ἀγγειογραφία αὐτὴ χρονολογικὰ ἀνήκει στὸν πρῶμο πέμπτο π.Χ. αἰῶνα.

τῆς Ἀθηνᾶς), ἀνησυχεῖ καὶ δὲν προχωρεῖ προτοῦ προσευχηθεῖ στὴ θεά. Ἄν μιὰ γαλὴ τοῦ κόψει τὸ δρόμο (περνώντας κάθετα μπροστά του), δὲν προχωρεῖ, προτοῦ κάποιος ἄλλος περάσει ἢ προτοῦ ρίξει τρεῖς πέτρες πάνω ἀπὸ τὸ δρόμο. Ἄνησυχεῖ μὲ κάθε ὄνειρο ποὺ εἶδε καὶ σπεύδει νὰ συμβουλευθεῖ ὄνειροκρίτες, μάντιες, ὄρνιθοσκόπους γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὄνειρου· ζητεῖ νὰ μάθει καὶ ἀπὸ ποῖο θεὸ ἢ θεά μπορούσε νὰ ἐλπίζει βοήθεια. Μιὰ φορὰ τὸ μήνα πηγαίνει στοὺς «ὄρφεοτελεστὲς» γιὰ νὰ καθαρθεῖ ἀπὸ τὰ ἀδικήματα ποὺ διέπραξε στὴν καθημερινή του ζωὴ. Παίρνει μαζί του καὶ τὴ γυναίκα καὶ τὰ παιδιὰ γιὰ τὸν δικὸ τους περιοδικὸ καθαρμό. Ἄν ἡ γυναίκα του δὲν εὐκαιρεῖ, παίρνει τὰ παιδιὰ μὲ τὴν παραμάνα τους.

Ὁ Πλούταρχος, τετρακόσια χρόνια ἀργότερα (ὡς δοκιμιογράφος καὶ ὄχι ὡς μέλος τοῦ δελφικοῦ ἱερατείου) ἔγραψε εἰδικὴ πραγματεία *Περὶ δεισιδαιμονίας*, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἄφησε ἀδιάφορους τοὺς δεισιδαίμονες, ἂν ἔτυχε νὰ τὴ διαβάσουν: ἐξετάζοντας φιλοσοφικὰ τὴ δεισιδαιμονία, τὴ βρίσκει «διαστροφή τῆς ψυχῆς» ἢ «πάθος ἐκ λόγου ψευδοῦς». Ὁ δεισιδαίμων,

Εἰκ. 3. Τὰ ἀτομικὰ φυλαχτὰ ἦταν στὴν ἀρχαιότητα (καὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς) τὰ ἀντιπροσωπευτικότερα δείγματα δυναμούχων ἀντικειμένων τύπου *amulet* (ἀποτροπῆς βλαβερῶν ἐπιρρειῶν). Στὴν εἰκόνα ἓνα χρυσὸ φυλαχτὸ ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Κρήτη, μικρὸ, κωνικοῦ σχήματος, μὲ κρίκο γιὰ ἀνάρτηση ἀπὸ τὸ λαιμό. Στὴν ἐπιφάνειά του ἀνάγλυφο φίδι (σ' ἄλλο φυλαχτό, χρυσὸ ἐπίσης καὶ ὁμοίου κωνικοῦ σχήματος, διακρίνεται πλάι στὸ φίδι καὶ μεγάλος σκορπιός. Ὑποτίθεται πὼς ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔφερε πάνω του τὸ φυλαχτὸ εἶχε στὴ διάθεσή του τὸ δηλητήριο τῶν εἰκονιζόμενων ἐρπετῶν, αὐτόματα στραμμένο κατὰ τῶν ἐπιβουλευόμενων τῆ ζωῆ του). Στὰ ἱστορικὰ χρόνια τὰ φυλαχτὰ τοῦ εἴδους ἦταν ἐξίσου συνηθισμένα στοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ (οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι τὰ περιφρονοῦσαν, ἀλλὰ συχνὰ τὰ χρησιμοποιοῦσαν κι αὐτοὶ ἐνώπιον ὀρατοῦ κινδύνου). Πολλὰ φυλαχτὰ ἦταν ἄμορφα, ἄλλα παράξενα μικροῦ σχήματος φυσικὰ ἀντικείμενα καὶ ἄλλα εἶχαν γραμμένες πάνω τους μαγικὲς λέξεις ἢ φράσεις (στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια ἀπὸ ἀνατολίτικη ἐπίδραση εἶχαν καὶ λέξεις ἀκατανόητες), ὅλα αὐτὰ εἶχαν τὴ μυστικὴ δύναμη νὰ ἀποτρέπουν τὸ κακὸ ἀπὸ τὸ πρόσωπο ποὺ φανερὰ ἢ κρυφὰ τὰ ἔφερε πάνω του. Στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος πολλὸς κόσμος εἶχε στραφεῖ μὲ πάθος πρὸς τὰ φυλαχτὰ.

βασανιζόμενος στὸ πέλαγος τῶν φόβων του, χάνει καὶ τὸν ὕπνο του ξεχνώντας πὼς οἱ θεοὶ «τὸν ὕπνον ἔδοσαν ἡμῖν λήθην κακῶν καὶ ἀνάπαυσιν». Συγκρίνοντας τὸν δεισιδαίμονα μὲ τὸν ἄθεο, βρίσκει χειρότερον τὸν δεισιδαίμονα, γιατί ὁ ἄθεος ἔχει τὸ θάρρος νὰ πιστεύει πὼς δὲν ὑπάρχουν θεοί, ἐνῶ ὁ δεισιδαίμων, χωρὶς νὰ τὸ θέλει, πιστεύει πὼς ὑπάρχουν, γιατί φοβάται νὰ μὴν πιστέψει. Ὁ Πλούταρχος ἀπορεῖ μὲ ἐκείνους ποὺ θεωροῦν ἀσέβεια τὴν «ἀθεότητα», ὄχι ὅμως καὶ τὴ δεισιδαιμονία. «Ἀνόσιος» εἶναι, λέει, «ὁ μὴ νομίζων θεοὺς, ὅμως οἱ δεισιδαίμονες ἀνοσιώτεροι». Εὐνόητο εἶναι πὼς ἡ δεισιδαιμονία δὲν μπορεῖ νὰ θεραπευθεῖ μὲ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Παραμερίζεται ὅμως ἀπὸ τὴ ζωὴ μὲ ἓνα καλοζυγισμένο ψυχολογικὸ χειρισμό, σὰν ἐκεῖνον ποὺ χρησιμοποίησε τὸ δελφικὸ ἱερὸ πρὸς τοὺς Ὀρχομένιους.

Παράλληλα πρὸς τὴ δεισιδαιμονία ἀνθοῦσε στὴν ἀρχαιότητα (ἀλλὰ καὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς, ὡς σήμερα) ἓνα πλῆθος προλήψεων καὶ μαγικῶν ἱεουργιῶν. Πρόληψη ἦταν ἡ πίστη πὼς στὸ «φυλαχτό», τὸ «περίαπτον» ἢ «περίαμμα», ὅπως τὸ ἔλεγαν (γιατί ἔπρεπε νὰ «περιιάπτεται» τοῦ σώματος γιὰ νὰ μπορεῖ μὲ ἀσφάλεια νὰ τὸ προστατεύει), ἐνυπῆρχε μυστικὴ δύναμη δυὸ εἰδῶν: μπορούσε εἴτε νὰ ἀποτρέπει κακὲς ἐπῆρειες γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ τὸ φοροῦσε (αὐτὸ κυρίως ἦταν τὸ λεγόμενο *amulet*) ἢ νὰ ἐφελκύει εὐεργετικὲς γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἐξωτερικὲς ἐπῆρειες (αὐτὸ ἦταν τὸ *talisman*, ὅπου ἀνήκει κάθε ἀντικείμενο ποὺ φέρνει «γούρι»). Συνήθως ἦταν ἀντικείμενα ὕλικα, πολύτιμοι λίθοι, δόντια, κέρατα, χρυσὰ ἢ ἀργυρὰ ἀντικείμενα (εἰκ. 3). Στὴν ἀρχαιότητα δὲν ἦταν πάντοτε ἀντικείμενα λατρείας, γίνονταν ὅμως πάντοτε ἀντιληπτὰ ὡς δυναμούχα, καὶ ἡ μυστικὴ δύναμή τους ἦταν ἡ ἴδια ποὺ συνόδευε τὶς θεϊκὲς ἢ ἥρωικὲς ὑπάρξεις, καθὼς καὶ τὰ κόκκαλα τῶν ἡρώων ποὺ ἦταν περιζήτητα ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πόλεις, οἱ ὁποῖες τὰ τιμοῦσαν σὲ ἐμφανὴ μνημεῖα τῆς ἀγορᾶς τους. (Ἀντίστοιχα εἶναι τὰ νεότερα λείψανα τῶν ἁγίων ἢ κειμήλια συνδεδεμένα μὲ τὸ θεὸ ἢ μὲ ἅγια πρόσωπα τῆς νεότερης πίστεως, ἐφοδιασμένα ὅλα μὲ παρόμοια μυστικὴ δύναμη θεραπευτικὴ ἀσθενειῶν ἢ θαυματουργό.) Στὴν ἀρχαιότητα ἀνάμεσα στὰ ἱερὰ ἀντικείμενα ἦταν τὰ «ἠφαιστότευκτα ἔργα», ὅσα ἔτυχε νὰ διασωθοῦν: στὴ βοιωτικὴ Χαιρώνεια τὸν καιρὸ τοῦ Πausanias οἱ κάτοικοι τῆς λάτρευαν μὲ θεϊκὲς τιμὲς τὸ λεγόμενο «σκῆπτρο τοῦ Ἀγαμέμνονα»: ὅ,τι κι ἂν ἦταν στὴν πραγματικότητα, ὁ κόσμος πίστευε πὼς τὸ εἶχε κατασκευάσει ὁ Ἡφαιστος γιὰ τὸ Δία· ἀργότερα τὸ εἶχαν κρατήσει στὰ χέρια τους ἄλλοι θεοὶ καὶ ἥρωες καὶ τελικὰ ὁ Ἀγαμέμνων. Ὁ Pausanias ποὺ τὸ εἶδε τὸ ξεχώρισε ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ οἱ πόλεις τὰ παρουσίαζαν ὡς «ἠφαιστότευκτα» καὶ πίστεψε κι αὐτὸς πὼς ἦταν γνήσιο. Λέει πὼς οἱ Χαιρωνεῖς δὲν εἶχαν χτίσει

ναὸ γιὰ τὸ σκῆπτρο, τὸ φύλαγε ὁμῶς σὲ εἰδικὸ χτίσμα ὁ ἱερέας, καὶ ὁ κόσμος τὸ τιμοῦσε μὲ θυσίες καὶ ἄλλες προσφορές, ὅπως τοὺς θεοὺς (9, 40, 11-12).

Ἡ μαγεία ἀσκοῦνταν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ μεμονωμένα ἄτομα τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων, συστηματικὰ ὁμῶς, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἀπὸ τυχοδιῶκτες, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονταν ὡς εἰδήμονες θρησκευτικῶν καθαρμῶν ἢ μάντις καὶ τερατοσκόποι (*Νόμ.* 10, 933). Ἐλεγαν πὼς μπορούσαν ἔναντι ἀμοιβῆς νὰ ἐξοντώσουν μὲ μαγικὰ μέσα κάθε ἐχθρὸ τῶν πελατῶν τους. Χρησιμοποιοῦσαν «κήρινα μιμήματα πεπλασμένα» ποὺ τὰ ἀπέθεταν ἢ τὰ ἔκρυβαν «ἐπὶ θύραις» τῶν πρὸς ἐξόντωσιν προσώπων ἢ «ἐπὶ τριόδους» (ἀπέθεταν τὰ κήρινα ὁμοιώματα τῶν μισητῶν προσώπων στὰ σπίτια ὅπου ἔμεναν ἢ στοὺς δρόμους, ἀπὸ ὅπου θὰ περνοῦσαν ἢ ἀκόμη «ἐπὶ μνήμασι τῶν γονέων αὐτῶν», *Νόμ.* 10, 933). Οἱ ἴδιοι τυχοδιῶκτες ἰσχυρίζονταν πὼς μπορούσαν ἔναντι ἀμοιβῆς νὰ κάνουν τὸ ἄδικο νὰ ὑπερισχύσει τοῦ δικαίου καὶ νὰ πειθαναγκάσουν μὲ «ἐπαγωγὰς καὶ καταδέσμους» καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς θεοὺς νὰ τοὺς ὑπηρετοῦν σὰν ὑποτακτικοί τους (*Πολιτ.* 2, 364). Γιὰ νὰ ἐκλείψουν τὰ ἀντικοινωνικὰ αὐτὰ ἄτομα καὶ οἱ ἐπωδὲς καὶ μαγγανείες, ὁ Πλάτων εἰσηγεῖται αὐστηρότατες ποινὲς στοὺς *Νόμους* 10, 908-909.

ΤΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

3. Θρησκευτικοὶ καθαρμοὶ

Κατὰ τὴ λαϊκὴ θρησκεία «θεάρεστος» ἄνθρωπος ἦταν μόνο ὁ ἀπαλλαγμένος ἠθικῶν μiasμάτων. Ἰδεώδεις ἦταν οἱ καθαρμοὶ ποὺ ἐπαναλαμβάνονταν σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα («κατὰ μῆνα» γιὰ τὸν παραπάνω μνημονεῶμενο δεισιδαίμονα τοῦ Θεόφραστου). Ἡθικὸς ρῦπος μὴ καθαιρόμενος πρέπει νὰ καταδικάζει τὸν ἄνθρωπο σὲ ἀποπομπὴ ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς θρησκευτικῶν καθαρμῶν οἱ ὀνομαστότεροι ἀρχικὰ εἶχαν δράσει στὴν Κρήτη (τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ.), λίγο ἀργότερα καὶ στὴν Πελοπόννησο (τὸν 6ο αἰῶνα). Ὀλόκληρη πόλη (ἢ Ἀθήνα) καθάρθηκε ἀπὸ τὸν Κνώσιο Ἐπιμενίδη. Στὴν Πελοπόννησο καθάρθηκαν οἱ Προιτίδες ἀπὸ τὸν ντόπιο Μελάμποδα. Ἡθικὰ μιάσματα μπορούσαν νὰ ἀπορροφῶνται ἀπὸ δορὲς πρόσφατα θυσιασθέντων ζώων (πιὸ διαδομένη ἢ θυσία νεβροῦ ἐλάφου καὶ ἡ περιβολὴ ἢ ἀπλὴ ἐπαφὴ τοῦ καθαιρόμενου μὲ τὴ λεγόμενη «νεβρίδα»). Μίασμα τῆς πόλης ἀπορροφούσαν στὴν Ἀθήνα οἱ «φαρμακοὶ» τῶν Θαρρηλίων. Στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος δραστικότερη θεωροῦνταν ἡ καθαρτικὴ ἱερουργία τοῦ «ταυροβολίου» ἢ τοῦ «κριοβολίου». Στὸ τέλος τῆς καθαρτικῆς τελετῆς ἤδη ἀπὸ τὰ κλασικὰ χρόνια οἱ καθαρθέντες (συνειδητοποιώντας τὴν ἀναγέννησίν τους) ἀναφώνουσαν τὴ γνωστὴ ρῆση: «ἔφυγον κακόν, εὔρον ἄμεινον». Ἡ ἱκανοποίησή τους ἐκδηλωνόταν μὲ χαρούμενη συμμετοχὴ σὲ παρέλαση τῶν καθαρθέντων ἀνά τὴν πόλη.

Στὴ λαϊκὴ θρησκευτικὴ ζωὴ, στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαιθρο, ἐξαιρετικὴ θέση εἶχαν οἱ περιοδικοὶ καθαρμοὶ ποὺ ὁ σκοπὸς τους ἦταν νὰ διατηροῦν τοὺς ἀνθρώπους ἀγνοὺς καὶ ἐπομένως θεάρεστους. Ἡ ἐπανάληψη τῶν καθαρτικῶν ἱερουργιῶν σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα ἢ κάθε φορὰ ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἐνιωθε τὸν ἑαυτὸ του ἀπομακρυσμένον ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ θεοῦ ξυπνοῦσε τὴ διάθεση διαρκοῦς πάλης γιὰ τὴ διατήρησή τῆς ἀγνότητος. Ἡ ἐπίσημη θρησκεία δὲν υἱοθέτησε τοὺς καθαρμούς, ὄχι γιατί τοὺς καταδίκασε, ἀλλὰ γιατί ἔβρισκε παιδαριώδεις ἢ ἀπλοϊκὲς τὶς μεθόδους, μὲ τὶς ὁποῖες τοὺς πραγματοποιοῦσε ἡ λαϊκὴ πίστη.

Ἄνεκαθεν γιὰ τοὺς εὐλαβεῖς ἀνθρώπους ἦταν ἐπίσημη κάθε στιγμή ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς θεοὺς. Παλαιότερα ὅμως οἱ πιστοὶ ἀρκοῦνταν νὰ ἔχουν κατὰ τὴν ἐπικοινωνία (συνήθως κατὰ τὴ θυσία ἢ τὴν προσευχὴ) ἀπαλλαγμένο τὸ σῶμα τους ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὸ ρῦπο. Ὁ Ἡσίοδος λέει πὼς οἱ θεοὶ ἀγανακτοῦν μὲ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους ποὺ κάνουν ἀκάθαρτοι μιὰ προσευχὴ ἢ ποὺ πιάνουν τὴν οἰνοχόη γιὰ σπονδὴ χωρὶς προηγουμένως νὰ ἔχουν πλύνει τὰ χέρια τους (*Ἔργα* 724-726)¹⁰.

Ἡ ἀνάγκη τῆς ἠθικῆς ἀγνότητος

Στὴ λατρεία ὅμως τῶν ἱστορικῶν χρόνων χρειάζοταν ὄχι ἡ σωματικὴ ἢ ἐξωτερικὴ καθαρότητα, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ, χωρὶς τὴν ὁποία οἱ θεοὶ ἀποποιούνταν κάθε ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ νὰ καθαρθεῖ κανένας ἀπὸ μεγάλο ἠθικὸ παράπτωμα, ὅπως ὁ φόνος, στὰ παλιότερα χρόνια (ὅπως στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου) ἀπαραίτητη ἦταν θυσία ἐξιλαστήρια πρὸς τοὺς θεοὺς, πρὶν ὁ φονεὺς προσπαθῆσει νὰ ἱκανοποιῆσει τοὺς οἰκείους τοῦ θύματος. Ὅποιος σκότωσε,

10. Συνηθισμένη εἶναι καὶ στὸν Ὀμηρὸ ἡ ἀνάγκη τῆς ἴδιας ἐξωτερικῆς καθαρότητος: ἡ Πηνελόπη γιὰ νὰ προσευχηθεῖ στοὺς θεοὺς λούστηκε καὶ φόρεσε καθαρὰ ἐνδύματα (*Ὀδύσσεια* ρ 58). Καὶ ὁ Ἔκτωρ, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ μάχη, ἔπλυνε πρῶτα τὰ ματωμένα καὶ λασπωμένα

χέρια του καὶ ἔπειτα ἔκανε σπονδὴ κρασιοῦ γιὰ τὸ Δία (Ζ 266 κπ.). Τὸ περιρραντήριο ἐξάλλου καὶ οἱ χέρνιβες, προτοῦ μπεῖ κανεῖς σὲ ἱερὸ χῶρο γιὰ ἐπικοινωνία μὲ τὸ θεό, στὴν ἴδια ἀνάγκη τῆς ἐξωτερικῆς καθαρότητος ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους.

ἔστω καὶ ἀκούσια, δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ζήσει σὲ ἀνθρώπινη κοινωνία χωρὶς θρησκευτικὸ καθαρμό. Στὰ ἀρχαῖα χρόνια εἶχε δημιουργηθεῖ μιὰ κατηγορία θεραπόντων τοῦ θεοῦ εἰδικευμένων στὶς καθαρτικὲς ἱεουργίες, ἓνα εἶδος «ιερέων καθαρτῶν». Ὑπῆρχαν καὶ βιβλία γιὰ καθαρμούς ποὺ κυκλοφοροῦσαν σὲ κύκλους πιστῶν ὡς ἔργα μεγάλων θρησκευτικῶν δασκάλων, ἰδρυτῶν μυστικῶν τελετῶν, ὅπως τοῦ Ὀρφέα ἢ τοῦ Μουσαίου. Βιβλία γιὰ καθαρμούς γράφονταν καὶ στὰ προχωρημένα ἱστορικὰ χρόνια, γιὰτὶ ἦταν περιζήτητα ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς λαϊκῆς θρησκείας. Ὁ ὀνομαστότερος ἀθιδογράφος Φιλόχορος ποὺ ἦταν στὴν Ἀθήνα στὰ 306 π.Χ. μάντης, ἐξηγητὴς καὶ ἱεροσκόπος, ἔγραψε καὶ βιβλίον *Περὶ καθαρμῶν* στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Ὁ Φιλόχορος ἀσχολήθηκε καὶ στὴν *Ἀτθίδα* του μὲ τὴ βεβήλωση ἑνὸς βωμοῦ, ὀφειλόμενη σὲ ἓνα σκυλί, τὸ ὁποῖο μιὰ πολὺ ζεστὴ μέρα τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 306 π.Χ. εἶχε κατορθώσει νὰ μπεῖ ἀπαρατήρητο στὸ Πανδρόσειο τῆς Ἀκρόπολης καὶ νὰ ξαπλώσει πάνω στὸν ἐκεῖ βωμό. Ὡς «ἐξηγητὴς» ὁ Φιλόχορος ἐρμήνευσε τὸ περιστατικὸ ὡς θεϊκὸ σημάδι καὶ ἔδωσε μιὰ ἐξήγηση σ' αὐτὸ συνδυάζοντάς το μὲ τὴν ταυτόχρονη ἐμφάνιση δευτέρου σημαδιοῦ (τὸ δεῦτερο σημάδι ἦταν ἓνα λαμπερὸ ἀστέρι ποὺ παρουσιάστηκε στὸν οὐρανὸ τῆς μέρας). Ὁ βωμὸς κατὰ τὸ Φιλόχορον ἦταν μολυσμένος ἀπὸ τὸ σκυλί καὶ δὲν μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ προτοῦ τελειώσει ἡ ἱεουργία τοῦ καθαρμοῦ του (ὁ βωμὸς εἶχε γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ τὴ σημασία ποὺ ἔχει σήμερα ἡ ἅγια τράπεζα γιὰ μιὰ ἐκκλησία, ἦταν δηλ. ὁ τόπος, ὅπου προσφέρονταν τὰ θεῖα δῶρα). Ἡ βεβήλωση τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ αὐτονόητο εἶναι πῶς εἶχε ἐπεκταθεῖ σ' ὀλόκληρο τὸ Πανδρόσειο, τὸ ὁποῖο ἐπίσης θὰ ἀποδιδόταν στὴ λατρεία μετὰ τὸν καθαρμό του.

Συχνὰ βαρύνονταν μὲ ἠθικὸ μόλυσμα ὁμάδες ἀνθρώπων ἢ ὀλόκληρες πόλεις, ὅπως ἡ Ἀθήνα στὸ τέλος τοῦ 7ου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα: ἓνας λοιμὸς εἶχε κάνει τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἀποταθοῦν στὸ δελφικὸ ἱερό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔμμεσα ἔμαθαν πῶς εἶχαν σκοτώσει ἱκέτες τοῦ θεοῦ κατὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος τοῦ Κύλωνα καὶ δὲν εἶχαν φροντίσει νὰ καθαρθοῦν γιὰ τὸ ἀδίκημα ἐκεῖνο. Ἡ καταστολὴ τοῦ κινήματος εἶχε γίνει λίγα χρόνια μετὰ τὴν ὀλυμπιακὴ νίκη τοῦ Κύλωνα ποὺ συνήθως χρονολογεῖται στὴν 35ῃ ὀλυμπιάδα (640 π.Χ.) καὶ ἐντὸς τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα, ἐνῶ ὁ καθαρμὸς στὴν 46ῃ ὀλυμπιάδα, δηλ. στὰ 596 π.Χ. Τὰ πρόσωπα ποὺ εἶχαν διαπράξει τὸ φόνον τῶν ἱκετῶν εἶχαν πεθάνει, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἔπρεπε νὰ ξεθάψουν τὰ κόκκαλά τους καὶ νὰ τὰ ἐνταφιάσουν ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς πόλης, προτοῦ γίνει ὁ καθαρμὸς τῆς. Στὸν τόπο τους οἱ Ἀθηναῖοι δὲν μπορούσαν νὰ βροῦν πεπειραμένα πρόσωπα γιὰ τόσο σημαντικὸ καθαρμό, καὶ ὁμόφωνα πῆραν τὴν ἀπόφαση νὰ φέρουν ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴν πατρίδα τῶν πιὸ φημισμένων «καθαρτῶν», τὸν ὀνομαστὸ τότε Ἐπιμενίδην τὸν Κνώσιο¹¹. Ὑπῆρχε ἡ παράδοση πῶς καὶ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Ἀπόλλωνας εἶχε σκοτώσει τὸν Πύθωνα στοὺς

11. Ὁ Διογένης Λαέρτιος στὴ βιογραφία τοῦ Ἐπιμενίδου (1, 109) ἀναφέρει μιὰ παράδοση γιὰ τὴν προέλευση τῶν ὑπερφυσικῶν χαρισμάτων του, ἰδίως τῆς ἱκανότητος νὰ προλέγει τὸ μέλλον καὶ νὰ κάνει ἐπιτυχημένους θρησκευτικούς καθαρμούς: ὅταν ἦταν παιδί, τὸν εἶχε στείλει ὁ πατέρας του νὰ βρεῖ ἓνα πρόβατο ποὺ εἶχε ξεκοπεῖ ἀπὸ τὸ κοπάδι καὶ εἶχε χαθεῖ. Ὁ Ἐπιμενίδης, ψάχνοντας στὸ βουνό, δὲν τὸ βρῆκε, καὶ ἐπειδὴ ὑπέφερε ἀπὸ τὴ ζέστη, τὸ μεσημέρι μῆκε σὲ μιὰ σπηλιά νὰ ἀναπαυθεῖ. Ἐκεῖ τὸν πῆρε ὁ ὕπνος καὶ κοιμήθηκε ἐπὶ 57 χρόνια (ὁ Πausanias 1, 14, 4, ἀναφέρει 40 χρόνια). Ὅταν ξύ-

πνησε, συνέχισε τὸ ψάξιμο χωρὶς νὰ βρεῖ τὸ πρόβατο. Μεγάλη ἦταν ἡ ἐκπληξή του, ὅταν μῆκε στὴν ἀγροικία τῆς οἰκογένειάς του καὶ βρῆκε ξένους ἐγκαταστημένους ἐκεῖ, καὶ ἀκόμα μεγαλύτερη, ὅταν ἐπέστρεψε στὸ σπίτι του στὴν πόλη, ὅπου ὄλοι τὸν ρωτοῦσαν ποιὸς ἦταν. Μόνον ὁ μικρότερος ἀδελφός του ποὺ ἦταν ἤδη γέρος τὸν θυμήθηκε. Ὁ μακρὸς ὕπνος στὴ σπηλιά, ἡ ὁποία ὑποτίθεται πῶς ἦταν παλιὸς τόπος λατρείας (ὅπως οἱ γνωστότερες κρητικὲς σπηλιές) ἔκανε τὸν Ἐπιμενίδην καθαρτὴ καὶ προφήτη.

Δελφούς μόνο ἓνας κρητικὸς ἱερέας καθαρμῶν, ὁ Καρμάνορας, μπορούσε νὰ ἀναλάβει τὸν καθαρμὸ του, καὶ σ' αὐτὸν εἶχε καταφύγει ὁ θεός.

Μὲ ποιὸ τρόπο ἔγινε ὁ καθαρμὸς τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸ κυλῶνιο ἄγος δίνει μερικὲς πληροφορίες ὁ Διογένης Λαέρτιος (1, 110): ὁ Ἐπιμενίδης ζήτησε ἀπὸ τὴν πόλη ἄγνωστον ἀριθμὸ προβάτων, λευκῶν καὶ μαύρων· συγκέντρωσε ὅλα τὰ πρόβατα στὸν Ἄρειο Πάγο καὶ ἐκεῖ τὰ ἄφησε ἐλεύθερα γιὰ νὰ πάρει καθένα τὸ δρόμο ποῦ ἤθελε. Τὰ πρόβατα διασκορπίστηκαν στὴν πόλη καὶ στὴν ὑπαιθρο, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι θυσιάσαν καθένα στὴ θέση ὅπου στάθηκε ἢ ξάπλωσε γιὰ νὰ ἀναπαυθεῖ. Ὁ Διογένης προσθέτει, χωρὶς ἄλλη σχετικὴ πληροφορία, πὼς γιὰ νὰ πετύχει πλήρως ἡ ἱερουργία, χρειάστηκε νὰ βροῦν τὸ θάνατο (νὰ θυσιαστοῦν) καὶ δυὸ νέοι (ἄγνωστο ἂν ἀνῆκαν στὴν ἐναγὴ οἰκογένεια τῶν Ἀλκμαιωνιδῶν). Τὸ μαῦρο καὶ λευκὸ χρῶμα τῶν προβάτων δὲν ἐξηγεῖ ἐπίσης ὁ Διογένης, ἂν σημαίνει τὸν προορισμὸ τους γιὰ χθόνιους καὶ οὐράνιους θεούς, σημειώνει ὅμως πὼς καθένα θυσιάστηκε «τῷ προσήκοντι θεῷ» στὸν τόπο ὅπου στάθηκε νὰ ἀναπαυθεῖ.

Μελάμπους καὶ Προϊτίδες

Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν ἄργησαν νὰ ἐμφανισθοῦν θρησκευτικὲς προσωπικότητες ἐφάμιλλες τῶν κρητικῶν ποῦ μπορούσαν νὰ ἀναλάβουν ἐξίσου σημαντικοὺς καθαρμούς. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ Μελάμπους, γιὸς τοῦ Ἀμυθάνα. Ὁ Ἀμυθᾶν εἶχε ἔρθει ἀπὸ τὴ Θεσσαλία στὴ μεσσηνιακὴ Πύλο, ὅπου νυμφεύτηκε καὶ ἀπέκτησε γιουὺς τὸν Βίαντα καὶ τὸν Μελάμποδα. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ Μελάμπους εἶχε ἤδη γίνεи ὀνομαστὸς μάντης, ὅταν βασιλιάς στὴν Τίρυνθα ἦταν ὁ Προῖτος¹². Δοξάστηκε ὅμως περισσότερο, ὅταν θεράπευσε τὶς δυὸ ἀπὸ τὶς τρεῖς κόρες τοῦ βασιλιᾶ. Κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη παράδοση, οἱ τρεῖς Προϊτίδες εἶχαν ἀποποιηθεῖ τὴν τότε διαδιδόμενη λατρεία τοῦ Διονύσου καὶ εἶχαν τιμωρηθεῖ ἀπὸ τὸ θεὸ μέ «μανία». Ἡ μανία (παραφροσύνη) ἦταν ποινὴ γιὰ παράπτωμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ καθαρθοῦν, γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ υγεία τους. Παρασυρμένες ἀπὸ τὴ μανία τους οἱ Προϊτίδες, ἄρχισαν νὰ πλανῶνται στὰ βουνὰ καὶ στὰ λαγκάδια τῆς Πελοποννήσου ὡς τὴ Σικυῶνα ἀποφεύγοντας τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ βασιλιάς Προῖτος ζήτησε ἀπὸ τὸ Μελάμποδα νὰ σώσει τὶς κόρες του. Ἐκεῖνος, ἀλαζόνας ὅπως ἦταν γιὰ τὶς ἱκανότητές του, ζήτησε ὡς ἀμοιβὴ τὸ ἓνα τρίτο τοῦ βασιλείου του. Ὁ Προῖτος ἀπέρριψε τὴν προσφορὰ ὡς τερατώδη. Ὅταν ὅμως ἡ κατάσταση τῶν κορῶν του χειροτέρευε καὶ ἐνώθησαν μ' αὐτὲς καὶ ἄλλες γυναῖκες, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες, πάνω στὴν τρέλα τους, σκότωσαν τὰ παιδιὰ τους, δέχτηκε τοὺς ὄρους. Τότε ὅμως ὁ Μελάμπους ζήτησε ἀκόμα ἓνα τρίτο τοῦ βασιλείου γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Βίαντα. Ἐγινε δεκτὸς καὶ ὁ νέος ὄρος καὶ μόνο τότε ὁ Μελάμπους ἄρχισε τὴν προεργασία τοῦ καθαρμοῦ, δηλαδὴ τὴν καταδίωξη τῶν Προϊτίδων μὲ τὴ βοήθεια ὁμάδας νεαρῶν συνεργατῶν του. Ὅλοι μαζί καταπιάστηκαν

12. Μὲ θαυμαστὸ τρόπο εἶχε ἀποχτήσει τὴ μαντικὴ ἱκανότητα καὶ ὁ Μελάμπους: ζώντας στὴν ἐξοχή, βρῆκε μιὰ φωλιὰ φιδιῶν, τὴν ὁποία κάποιος κατέστρεψε καὶ σκότωσε τὴ μητέρα δυὸ μικρῶν φιδιῶν. Ὁ Μελάμπους βρῆκε καὶ ἔσωσε τὰ δυὸ αὐτὰ φίδια. Ὅταν τὰ νεαρὰ φίδια ἐνηλικιώθηκαν, ζώντας κοντὰ στὴν κατοικία τοῦ Μελάμποδα, τὸν ἐπισκέφθηκαν τὴν ὥρα τοῦ ὕπνου καὶ μὲ τὶς γλῶσσες τους καθάρισαν τὰ αὐτιά του, ὥστε νὰ

μπορεῖ νὰ ἀκούει καὶ νὰ καταλαβαίνει τὶς γλῶσσες ὄλων τῶν ζώων καὶ ἰδίως τῶν πουλιῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ οἰωνοσκοποὶ προέβλεπαν τὸ μέλλον. Ὁ Μελάμπους, παρακολουθώντας τὶς συνομιλίες ἀκόμη καὶ τῶν σκουληκιῶν, μπορούσε νὰ ξέρει ἄγνωστα στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους μυστικά. Τελειοποίησε τὶς μαντικὲς καὶ θεραπευτικὲς του ἱκανότητες, ὅταν συναντήθηκε μὲ τὸν Ἀπόλλωνα «περὶ τὸν Ἀλφειόν» (Ἀπολλόδ. 1, 9, 11).

μέ την καταδίωξη με άλαλαγμούς και έξαλλους χορούς. Ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς κόρες πέθανε κατὰ τὴν καταδίωξη. Ὁ Πausanías σημειώνει πὼς ἡ θεραπεία ἔγινε μετὰ τὴ βοήθεια τῆς Ἄρτεμης τῶν Λουσῶν (8, 18, 7). Ἡ μακρὰ καὶ περιπετειώδης καταδίωξη εἶχε καταλήξει στὴν ἀπομόνωση τῶν Προϊτίδων σὲ σπηλιὰ τῶν Ἀροανίων, ὅπου «θυσίαις τε ἀπορρήτοις καὶ καθαρμοῖς» οἱ γυναῖκες ἠσύχασαν καὶ τελικὰ πείστηκαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ Μελάμποδα στὸ σχετικὰ κοντινὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης τῶν Λουσῶν. Ἐκεῖ ὁ Μελάμπους συνέχισε τὶς ἱεουργίες μέχρις ὅτου ἀποκαταστάθηκε ἐντελῶς ἡ ἡρεμία τοῦ μυαλοῦ τους. Ὁ Πausanías ἀναφέρει ἀκόμη πὼς ὁ Μελάμπους, κατὰ τὶς ἀπόρρητες ἱεουργίες, εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ φάρμακα ποὺ δὲν ἦταν σ' ἄλλους γνωστά. Γι' αὐτὰ τὰ φάρμακα ἔμαθε ὁ Πausanías ὅταν ἔφτασε στὴ νότια Ἡλιδα (στὴν Τριφυλία) καὶ ἀκριβέστερα στὴν περιοχή τῆς σημερινῆς λίμνης τοῦ Καϊάφα, κοντὰ στὶς πηγές τοῦ Ἀνίγρου. Ἐκεῖ ἔλεγαν πὼς ὁ Μελάμπους εἶχε ρίξει στὸν Ἀνίγρο τὰ φάρμακα τοῦ καθαρμοῦ, καὶ γι' αὐτὸ τὰ νερὰ τοῦ Ἀνίγρου ἦταν δυσώδη (5, 5, 10). Ὁρθολογικότερα ὁ Στράβων γράφει (8, 346) πὼς ὁ Μελάμπους εἶχε χρησιμοποιήσει γιὰ τὸν καθαρμὸ τῶν Προϊτίδων τὰ νερὰ τῆς πηγῆς τῶν Ἀνιγριάδων Νυμφῶν ποὺ θεράπευαν δερματικὲς ἀρρώστιες (ὡς θειοῦχος). Ὁ ποταμὸς Ἀνίγρος ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πηγὴ τῶν Ἀνιγριάδων Νυμφῶν, μέσα σὲ σπηλιὰ.

Ἵδατα «καθάρσια» καὶ «νίμματα» ἢ «λύματα»

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μάντις ἢ τοὺς ἱερεῖς θρησκευτικῶν καθαρμῶν εἶχαν ἐπισημάνει πηγές μετὰ κατάλληλα γιὰ τοὺς καθαρμούς νερὰ ἀποκαλούμενα «Ἵδατα καθάρσια». Μικρὰ μιάσματα μποροῦσαν νὰ ἀποπλυθοῦν μετὰ τὰ νερὰ αὐτά. Γιὰ μεγαλύτερα ὅμως ράντιζαν τὸν καθαιρόμενο ἄνθρωπο μετὰ τὸ αἷμα τοῦ θυσιαζόμενου ζώου καὶ ἔπειτα τὸν ἔπλεναν μετὰ τὸ καθάρσιον ὕδωρ. Τὸ νερὸ μετὰ τὸ τελικὸ πλύσιμο λεγόταν «ἀπόνιμμα» ἢ «λύμα» (ξέπλυμα) καὶ ἦταν μολυσμένο, γιὰτὶ σ' αὐτὸ εἶχε μεταβιβαστεῖ τὸ μίasma. Μερικοὶ τὸ ἔριχναν στὴ θάλασσα, ἄλλοι σὲ ποτάμια καὶ ἄλλοι τὸ παράχωναν στὴ γῆ. Ἐνα μικρὸ ποτάμι ποὺ κατέβαινε κοντὰ στὴν ἀρκαδικὴ Φιγάλεια γιὰ νὰ χυθεῖ στὴ Νέδα (νοτιότερα τῆς Φιγάλειας καὶ κοντὰ στὰ μεσσηνιακὰ σύνορα) εἶχε τὸ ὄνομα Λύμαξ. Οἱ Φιγαλεῖς ἔλεγαν πὼς εἶχε πάρει τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀπὸ τότε ποὺ οἱ τοπικὲς Νύμφες εἶχαν κάνει τὸν καθαρμὸ τῆς Ρέας, ὅταν αὐτὴ εἶχε γεννήσει τὸν Δία. Οἱ Νύμφες ἔριξαν τὰ λύματα στὸ μικρὸ αὐτὸ ποτάμι (Πaus. 8, 41, 2).

Γιὰ τὸν καθαρμὸ μερικοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὴν δορὰ τοῦ πρόσφατα θυσιασμένου ζώου: ὁ καθαιρόμενος ἔπρεπε νὰ φορέσει γυμνὸς τὴν δορὰ, ἢ ὁποῖα ἀπορροφῶσε τὸ μίasma. Ἄλλοι πίστευαν πὼς γιὰ νὰ τὸ ἀπορροφήσει ἦταν ἀρκετὸ ὁ καθαιρόμενος νὰ πατάει ἀπλῶς πάνω στὴν δορὰ κατὰ τὴν ἀπαγγελία εἰδικῶν εὐχῶν: τὸ μίasma μεταβιβαζόταν στὴν δορὰ, ἢ ὁποῖα στὸ τέλος ἔπρεπε νὰ καταστραφεῖ, γιὰ νὰ συγκαταστραφεῖ καὶ τὸ μίasma.

Ἡ ἰδέα πὼς τὸ ἠθικὸ μίasma μποροῦσε νὰ μεταβιβαστεῖ εἶχε βρεῖ καθολικὴ ἀναγνώριση στὴν Ἀθήνα προκειμένου γιὰ τὴν ἀνοιξιάτικη γιορτὴ τῶν Θαργηλίων: τὴν παραμονὴν σχηματιζόταν πομπή, ἢ ὁποῖα περιέφερε στὶς συνοικίες τῆς πόλης δυὸ ἄνθρωπους, οἱ ὅποιοι ἀπορροφῶσαν ὅλα τὰ ἠθικὰ μιάσματα ποὺ εἶχαν συσσωρευτεῖ στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους. Μετὰ τὴν περιφορὰ οἱ δυὸ ἐκεῖνοι ἄνθρωποι, φορτωμένοι μετὰ τὰ μιάσματα, καταστρέφονταν (στὰ μεταγενέστερα χρόνια ἀπλῶς ἀποπέμπονταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς πόλης) γιὰ νὰ καταστραφοῦν ἢ νὰ ἀποπεμφθοῦν μαζί τους καὶ τὰ μιάσματα, ὥστε ἡ πόλις νὰ ξαναγίνει καθαρὴ. Οἱ δυὸ ἄνθρωποι ποὺ ἦταν στὸ κέντρο τῆς πομπῆς ἀποκαλοῦνταν «φαρμακοί», γιὰτὶ ὁ κόσμος πίστευε πὼς ἀποτελοῦσαν τὸ φάρμακο ἢ γιαιτρικὸ γιὰ τὴν ἐξυγίανση τῆς πόλης. Ἡ ἐξυγίανση ποὺ ἀναμενόταν θὰ ἦταν πρῶτα ἠθικὴ, ἔπειτα ὅμως καὶ ὑγιεινὴ, ἀφοῦ οἱ ἀρρώστιες

πολὺ συχνὰ στέλλονταν ἀπὸ τοὺς θεοὺς ὡς τιμωρία γιὰ παντοειδεῖς παρεκτροπές (γνωστὴ εἶναι ἡ ἀσέβεια τοῦ Ἀγαμέμνονα στὴν ἀρχὴ τῆς Ἰλιάδας ποὺ τιμωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα μὲ θανατηφόρα ἀρρώστια ποὺ ἀποδεκάτισε τὸ στρατὸ τῶν Ἀχαιῶν). Ἀπαλλαγὴ ἀπὸ λοιμὸ στὴν Τάναγρα τῆς Βοιωτίας ἐπιδιωκόταν ἀρχικὰ μὲ τὴν περιφορὰ στὴν πόλη ἐνὸς ζώου ποὺ θὰ ἀπορροφοῦσε τὰ μιάσματα καὶ τελικὰ θὰ θυσιαζόταν: ὑπῆρχε ἐκεῖ ἡ συνήθεια ἓνας ἔφηβος νὰ περιφέρει στὴν πόλη ἓνα κριάρι κρατώντας το στοὺς ὤμους κατὰ τὴ γιορτὴ τοῦ Ἑρμῆ. Μετὰ τὴν περιφορὰ τὸ κριάρι θυσιαζόταν. Ἐλεγαν πὼς πρώτη φορὰ ὁ Ἑρμῆς εἶχε περιφέρει ἓνα κριάρι γιὰ νὰ γλιτώσει τὴν πόλη ἀπὸ ἐπιδημικὴ ἀρρώστια: τὸ ζῶο θυσιαζόταν, ἀφοῦ πρῶτα ἀπορροφοῦσε τὸ μίasma τῆς ἀρρώστιας (Παυσ. 9, 22, 1).

Τὰ συνηθέστερα μέσα θρησκευτικῶν καθαρμῶν

Ἐπὶ χίλια καὶ πλεον χρόνια (ὡς τὸν 5ο μ.Χ. αἰώνα) τρία ἦταν τὰ κύρια μέσα θρησκευτικοῦ καθαρμοῦ: πρῶτα τὸ αἷμα τοῦ θυσιαζόμενου ζώου γιὰ ὅσους μποροῦσαν νὰ ἐπωμισθοῦν τὴ δαπάνη μιᾶς αἵματηρῆς θυσίας (εἰκ. 4), καὶ ἔπειτα ὁ πολτὸς τῶν πιτύρων ἢ τῆς λάσπης (γιὰ τὰ

Εἰκ. 4. Οἱ θρησκευτικοὶ καθαρμοὶ μὲ τὸ αἷμα τοῦ θυσιαζόμενου ζώου ὑπῆρξαν χρονολογικὰ οἱ ἀρχαιότεροι (γνωστοὶ καὶ στὸν Ὅμηρο) καὶ παρέμειναν οἱ σημαντικότεροι ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Στὴν ἀγγειογραφία φαίνεται ὁ μητροκτόνος Ὁρέστης στηρίζοντας τὴν πλάτη του στὸν ὄμφαλό τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ γιὰ νὰ ἀποφύγει τίς Ἑρινύες ποὺ τὸν καταδίωκαν. Τρεῖς ἀπ' αὐτὲς ποὺ φαίνονται ἀριστερὰ περιμένουν νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ναὸ γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον του. Οἱ δύο εἶχαν ἀποκοιμηθεῖ, καὶ τὸ φάσμα τῆς Κλυταιμῆστρας προσπαθεῖ νὰ τίς ξυπνήσει. Μέσα στὸ ναὸ ὁ ἀγγειογράφος παρέστησε τὸν ἴδιον τὸν Ἀπόλλωνα (τὸν θεὸ τῶν καθαρμῶν) νὰ προσφέρει στὸν Ὁρέστη τὸ χοιρίδιο ποὺ θὰ θυσιαστῆ γιὰ νὰ καθαρθεῖ ὁ Ὁρέστης μὲ τὸ αἷμα του. Πλάι στὸν Ἀπόλλωνα στέκεται ἡ Ἄρτεμη. Οἱ θεοὶ εἶναι ντυμένοι σὰν ἀπλοὶ ἄνθρωποι καὶ ξεχωρίζουν μόνο μὲ ἐμβλήματα: ὁ Ἀπόλλων μὲ τὴ δάφνη καὶ ἡ Ἄρτεμη μὲ δύο ἀκόντια ὡς ὄπλα κυνηγιοῦ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς οἱ Ἑρινύες, ἂν καὶ ὁ ἀγγειογράφος ἐργαζόταν λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 400 π.Χ., ἀποδόθηκαν χωρὶς τὰ ἄγρια γυνώρισματά τους: οὔτε φίδια στὴν κόμη τους ἀντὶ πλοκάμων οὔτε εἰδεχθὴ ἔκφραση στὸ πρόσωπο.

φτωχὰ μέλη τῶν λαϊκῶν στρωμάτων). Ὅλα τὰ μέσα αὐτὰ χλευάστηκαν ἀπὸ στοχαστικὰ μέλη τῆς κοινωνίας (ἀπὸ ποιητὲς ἢ φιλοσόφους) ὡς ἀπλοϊκὰ ἢ παιδαριώδη ἢ καὶ ἀηδιαστικά. Κοινὸ λάθος τῶν μορφωμένων ἐπικριτῶν ἦταν πὼς καταδίκασαν τὸν πολῦτιμο θεσμό τοῦ καθαρμοῦ, ἀντὶ νὰ καταδικάζουν τὰ εἰδεχθῆ μέσα.

Ὁ Ἡράκλειτος, ἤδη στὰ 500 π.Χ., εἶχε εἰρωνευτεῖ τὴ συνήθεια νὰ ἐπιδιώκουν τὸν καθαρμὸ τοὺς ἄτομα ποὺ διέπραξαν φόνο μὲ τὸ νὰ βρέχουν ἢ νὰ ραντίζουν τὸν ἑαυτὸ τοὺς μὲ ἄλλο αἷμα (τῶν θυσιαζόμενων ζώων): αὐτὸ θυμίζει ἀνθρώπους ποὺ ἔπασαν στὴ λάσπη καὶ προσπαθοῦν νὰ πλυθοῦν μὲ ἄλλη λάσπη¹³. Φανερὸ εἶναι πὼς ἡ κρίση τοῦ Ἡράκλειτου ἔχει μιὰ σοφιστικὴ ρηχότητα, γιὰτι περιορίζεται στὴν προσωρινὴ ἀηδιαστικὴ θέα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ὑποβάλλεται στὸν καθαρμὸ καὶ παραμερίζει τὸν διαρκέστερης ἀξίας σκοπὸ τῆς: τὸ πασάλειμμα ἢ ὁ ραντισμὸς μὲ τὸ αἷμα τοῦ ἱερείου ἀποπλύνεται μὲ καθαρὸ νερὸ στὸ τέλος τῆς ἱερουργίας καὶ ὁ εὐλαβῆς ἄνθρωπος νιώθει τὸν ἑαυτὸ του νὰ ἀπαλλάσσεται ταυτόχρονα ἀπὸ τὸ σωματικὸ καὶ τὸ ἠθικὸ μόλυσμα. Ἄδικεῖ ἀκόμη ὁ Ἡράκλειτος μιὰ κατηγορία εὐλαβῶν ἀνθρώπων ποὺ τιμωρήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη καὶ ζητοῦν μὲ τὸν θρησκευτικὸ καθαρμὸ τὴ συγκατάθεση καὶ τοῦ θεοῦ νόμου γιὰ νὰ ζήσουν στὴν κοινωνία. Χωρὶς τὸν θρησκευτικὸ καθαρμὸ παρέμεναν ἐναγεῖς, καὶ καμιά κοινωνικὴ ὁμάδα δὲν δεχόταν ἐναγεῖς ἀνθρώπους στοὺς κόλπους τῆς.

Ὑστερα ἀπὸ ἑκατὸ καὶ πλέον χρόνια καινοτόμησε ὁ Πλάτων, καταδικάζοντας ὄχι τὸν θεσμὸ τοῦ καθαρμοῦ, ἀλλὰ τὴ διαφθορὰ τῶν προσώπων ποὺ τὸν ἀναλάμβαναν: ὁ Πλάτων εἶχε γνωρίσει πλῆθος φτωχοῦτερον ποὺ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του (στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα) περιέρχονταν ρακένδυτοι τίς πόλεις καὶ τὰ χωριὰ καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ζήσουν καπηλευόμενοι τὴ λαϊκὴ πίστη¹⁴. Τοὺς ἀποκαλεῖ «ἀγύρτες» ποὺ ἀναζητοῦσαν σπίτια πλουσίων γιὰ νὰ ἀναλάβουν καθαρτικὲς τελετὲς χάριν τῶν μελῶν τους. Ἡ φτώχεια καὶ ἡ μίζερη ζωὴ εἶχε ἐξωθήσει τοὺς ἀγύρτες ἐκεῖνους νὰ ἀναλαμβάνουν καὶ ἀντικοινωνικὲς πράξεις χρησιμοποιοῦντας μαγικὰ μέσα ἐναντὶ ἀμοιβῆς. Βεβαίως τὸς ἀμαθεῖς πελάτες τους πὼς εἶχαν ἀπὸ τὸ θεὸ τὴ δύναμη νὰ τοὺς ἀπαλλάσσουν μὲ ξόρκια ἀπὸ κάθε ἀδίκημα ποὺ εἶχαν διαπράξει· μπορούσαν νὰ ἀπαλλάξουν καὶ τὰ πεθαμμένα μέλη τῆς οἰκογενείας ἀπὸ παραπτώματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐκεῖνα τιμωροῦνταν στὸν κάτω κόσμον. Ἡ ἐξοργιστικὴ δραστηριότητα αὐτῶν τῶν δῆθεν «καθαρτῶν» ἦταν ξένη ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ὀλυμπιακὴ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ λαϊκὴ, τὴν ὁποία ὑποτίθεται πὼς ὑπηρετοῦσαν καὶ ἡ ὁποία προόριζε τοὺς καθαρμούς γιὰ ὄσους ἤθελαν τὴν ἐπίγεια ζωὴ τους ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἠθικοὺς ρύπους. Οἱ πιὸ ἐξαχρειωμένοι κάπηλοι τῆς λαϊκῆς θρησκείας ἔφταναν στὸ σημεῖο νὰ προξενοῦν βλάβες μὲ μαγικὰ μέσα στοὺς ἐχθροὺς τῶν πελατῶν τους. Ἔλεγαν πὼς μπορούσαν καὶ τοὺς θεοὺς νὰ ὑποχρεῶνουν νὰ τοὺς βοηθοῦν στίς πράξεις τους, ἔστω κι ἂν εἶναι ἄδικες¹⁵.

13. «Καθαίρονται ἄλλω αἵματι μαινόμενοι, ὄκοιον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβάς, πηλῷ ἀπονίζοιτο» (Herm. Diels, *Fragm. d. Vorsokr.* ἀπόσπ. 5 καὶ E. Ρούσσου, *Ἡράκλειτος* ἀπόσπ. 86).

14. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἡράκλειτου ἦταν πολὺ πρῶμη γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν καπήλων μιᾶς νεαρῆς τότε θρησκείας.

15. Πλάτ. *Πολιτεία* 2, 364: «ἀγύρται δὲ καὶ μάντιες, ἐπὶ πλουσίων θύρας ἰόντες πείθουσιν, ὡς ἔστι παρὰ

σφισι δύναμις ἐκ θεῶν ποριζομένη θυσίαις τε καὶ ἐπωδαῖς, εἴτε τι ἀδίκημά του γέγονεν αὐτοῦ ἢ προγόνων, ἀκεῖσθαι μεθ' ἡδονῶν τε καὶ ἐορτῶν (νὰ θεραπεύουν τὸ ἀδίκημα μὲ εὐχάριστο τρόπο καὶ ὄχι μὲ βασανιστικὲς νηστεῖες καὶ ἄλλες δοκιμασίες), ἐάν τέ τινα ἐχθρὸν πημῆναι ἐθέλη, μετὰ σμικρῶν δαπανῶν ὁμοίως δίκαιον ἀδίκῳ βλάψειν, ἐπαγωγαῖς τισι καὶ καταδέσμοις τοὺς θεοὺς, ὡς φασι, πείθοντες σφίσιν ὑπηρετεῖν». Καὶ παρακάτω (σ. 365) γιὰ ἄλλα ἔργα τῶν δῆθεν «καθαρτῶν»:

Ἡ διαφθορὰ τῶν θεραπόντων αὐτῶν τῆς λαϊκῆς πίστεως (γνωστῶν ὡς ὄρφεοτελεστῶν, ἔστω κι ἂν δὲν ἀνῆκαν στὴν αἵρεση τῶν ὄρφικῶν) ὑπῆρξε ἡ μεγαλύτερη ἀπογοήτευση τοῦ Πλάτωνα κατὰ τὴ μακροχρόνια προσπάθειά του νὰ γνωρίσει ὅσο μπορούσε καλύτερα τὸ δογματικό, ἀλλὰ καὶ τὸ λατρευτικὸ περιεχόμενο τῆς σύγχρονης του λαϊκῆς θρησκείας. Νέος ἀκόμη εἶχε ἐνθουσιαστεῖ μὲ τὸ δόγμα τῆς λαϊκῆς πίστεως γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ψυχῆς ἐναντι τοῦ σώματος («τὸ σῶμα σῆμα τῆς ψυχῆς»). Συμμερίστηκε τὶς ἀπόψεις αὐτὲς καὶ τὶς διεύρυνε μὲ τὸν οἰκεῖο σ' αὐτὸν φιλοσοφικὸ τρόπο. Θὰ μπορούσε νὰ συμμεριστεῖ καὶ τὶς ἐσχατολογικὲς δοξασίαι τῆς λαϊκῆς πίστεως, ἂν αὐτὴ δὲν ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ κινηθεῖ σὲ πολὺ χαμηλὴ πνευματικὴ στάθμη, ὥστε νὰ βρεῖ ἀνταπόκριση σὲ ἀκαλλιέργητες μάζες πιστῶν. Οἱ μάζες αὐτὲς κατανοοῦσαν ὡς ὑπέρτατη εὐτυχία τῶν «δικαίων καὶ ὀσίων» τὸ νὰ μποροῦν νὰ ζοῦν στὸν κάτω κόσμον διαρκῶς στεφανωμένοι σὲ ἕνα αἰώνιο συμπόσιο καὶ ὡς ὑπέρτατη δυστυχία τῶν «ἀδικῶν καὶ ἀνόσιων» τὸ νὰ παραμένουν βουλιαγμένοι σὲ αἰώνιο βόρβορον ἢ νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ κουβαλοῦν νερὸ μὲ κόσκινο. Εἰκόνας τοῦ εἴδους αὐτοῦ γιὰ τὴ ζωὴ στὸν Ἄδην ἦταν προορισμένες νὰ καταδικαστοῦν ἀπὸ κάθε καλλιεργημένο ἄνθρωπον. Ἔτσι ὁ Πλάτων χρειάστηκε νὰ ἀπορρίψει ὄχι τὴν πίστη στὴ συνέχεια τῆς ζωῆς, ἀλλὰ τὶς ἀφελεῖς συγκεκριμένες λεπτομέρειες τῆς ζωῆς στὸ ὑπερέραν, ὅπως τὶς εἶχε συλλάβει ἡ λαϊκὴ φαντασία¹⁶.

Οἱ καθαρμοὶ στὰ φτωχότερα λαϊκὰ στρώματα

Στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα σχεδὸν ὅλοι οἱ λαϊκοὶ θρησκευτικοὶ θίασοι εἶχαν εἰσαγάγει τοὺς θρησκευτικούς καθαρμούς. Μόνον τελετουργικὰ καθαρὰ ἄτομα μπορούσαν νὰ γίνουν δεκτὰ στὶς μυστικὲς τελετὲς ποὺ ἐπίσης εἶχαν ὀργανωθεῖ σὲ κάθε θίασο, ὄχι μόνον ὄρφικὸ ἢ διονουσιακὸ, ἀλλὰ καὶ ξένων θεῶν, ἔξω ἀπὸ τὸ ὀλυμπιακὸ πάνθεον. Στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια οἱ καθαρμοὶ καὶ οἱ μυστικὲς λατρεῖες θὰ κερδίσουν περισσότερο ἔδαφος εἰς βάρος τῆς ἐπίσημης θρησκείας.

Γιὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα ἀρκετὲς πληροφορίες παρέχει ἡ διαμάχη ποὺ εἶχε ξεσπάσει ἀνάμεσα στοὺς Ἀθηναίους ρήτορες Δημοσθένη καὶ Αἰσχίνη, ὅπως καθρεφτίζεται στοὺς σωζόμενους λόγους τοὺς *ὑπὲρ Κτησιφῶντος, περὶ τοῦ στεφάνου* (ποὺ ὁ Δημοσθένης τὸν εἶχε ἐκφωνήσει στὰ 330 π.Χ.) καὶ *Κατὰ Κτησιφῶντος* καὶ *Περὶ παραπρεσβείας*, ὅπου σύντομα ἀπαντᾷ ὁ Αἰσχίνης¹⁷. Ὁ Δημοσθένης μίλησε γιὰ τὴ μητέρα τοῦ Αἰσχίνου ποὺ ἔργο της ἦταν νὰ φρον-

«... θυηπολοῦσι πείθοντες οὐ μόνον ἰδιώτας, ἀλλὰ καὶ πόλεις, ὡς ἄρα εἰσὶ λύσεις τε καὶ καθαρμοὶ ἀδικημάτων διὰ θυσιῶν καὶ παιδιῶν ἡδονῶν, εἰσὶ μὲν ἔτι ζῶσιν εἰσὶ δὲ καὶ τελευτήσασιν, ἅς δὴ «τελετὰς» καλοῦσιν, αἱ τῶν ἐκεῖ κακῶν ἀπολύουσιν ἡμᾶς, μὴ θύσαντας δὲ δεινὰ περιμένει».

16. Πλάτ. *Πολιτεία* 2, 363: «εἰς Ἄδου ἀγαγόντες (τοὺς δικαίους) καὶ κατακλίναντες καὶ συμπόσιον τῶν ὀσίων κατασκευάσαντες ἐστεφανωμένους ποιοῦσι τὸν ἅπαντα χρόνον διάγειν μεθύοντας, ἡγησάμενοι κάλλιστον ἀρετῆς μισθὸν μέθην αἰώνιον... τοὺς δὲ ἀνοσίους καὶ ἀδίκους εἰς πηλὸν τινα κατορύττουσιν ἐν Ἄδου καὶ κοσκίνῳ ὕδωρ ἀναγκάζουσι φέρειν».

17. Οἱ λόγοι βρῖθουν ἀπρεπῶν ἐκφράσεων (ἰδίως τοῦ Δημοσθένη), ἀπὸ τὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀπομονωθοῦν οἱ πληροφορίες, οἱ ἀναφερόμενες σὲ τελετὲς καθαρῶν. Ὁ Δημοσθένης καταλογίζει εἰς βάρος τοῦ Αἰσχίνου τὸ ὅτι εἶχε ἀνατραφεῖ μέσα σὲ μεγάλη φτώχεια. Λέει πὼς ἡ φτώχεια εἶχε ἀναγκάσει τὸν Αἰσχίνου νὰ ζῆσει ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία ὄχι σὰν ἐλεύθερος πολίτης, ἀλλὰ σὰν δοῦλος. Ὁ πατέρας του κέρδιζε τὴ ζωὴ τῆς οἰκογενείας του διδάσκοντας μὲ ἀμοιβὴ σὲ νεαρὰ ἄτομα τὰ πρῶτα γράμματα. Ὁ Αἰσχίνης ὡς μικρὸ παιδί ἔπρεπε νὰ καθαρίζει τὴν αἴθουσα καὶ τὰ καθίσματα τῶν μαθητῶν καὶ νὰ ἐτοιμάζει τὴ μελάνη («τρίβειν τὸ μέλαν»). Σὲ κάπως μεγαλύτερη παιδικὴ ἡλικία ἐγινε βοηθὸς τῆς μητέ-

τίζει για τή διεκπεραίωση τῶν τελετῶν καθαρμοῦ σὲ θίασο διονυσιακό (καὶ στοὺς ἄλλους θιάσους οἱ τελετὲς δὲν εἶχαν οὐσιώδεις διαφορές): ὁ Αἰσχίνης, μικρὸ παιδί ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, βοηθοῦσε τὴ μητέρα του διαβάζοντας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελετῶν ἀπὸ βιβλία παλιῶν θρησκευτικῶν δασκάλων ἢ ὀργανωτῶν τελετῶν περικοπὲς σχετικὲς μὲ τὶς ἱερουργίες (εἰκ. 5). Ἡ διαδικασία ἦταν γνωστὴ στοὺς Ἀθηναίους ἀκροατὲς καὶ γι' αὐτὸ ὁ Δημοσθένης περιορίστηκε μόνο στὶς λέξεις «τὰς βίβλους ἀνεγίνωσκες». Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση, ὁ Δημοσθένης ἀναφέρεται καὶ σὲ τέσσερις ἄλλες συγκεκριμένες ὑπηρεσίες τοῦ Αἰσχήνη, πάντα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καθαρτικῆς τελετῆς, ἢ ὁποία γινόταν τὴ νύχτα: εἶχε τὴν ἐπιμέλεια τοῦ καθαρμοῦ μὲ τὶς δορὲς τῶν νεβρῶν (μικρῶν ἐλαφιῶν)· ὁ Δημοσθένης περιορίζεται πάλι νὰ ὑπενθυμίσει τὴν ὑπηρεσία μὲ μιὰ μόνο λέξη, «νεβρίζων», μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀκροατὲς καταλάβαιναν πῶς ὁ Αἰσχίνης βοηθοῦσε τοὺς «τελούμενους» στὴ σωστὴ χρῆση τῆς «νεβρίδος» (τῆς δορᾶς τοῦ νεβροῦ), ὥστε ἡ νεβρίς νὰ τελεσφορήσει. Φρόντιζε ἐπίσης ὁ Αἰσχίνης γιὰ τὴν ἐτοιμασία τοῦ ἀπαιτούμενου γιὰ τὶς ἱερουργίες κράματος οἴνου στοὺς κρατῆρες (ὁ Δημοσθένης ὑποδηλώνει τὸ ἔργο αὐτὸ μόνο μὲ τὴ λέξη «κρατηρίζων»). Τέλος, μιλώντας ἐνώπιον συμπατριωτῶν τοῦ ἐξοικειωμένων μὲ τὴν ἱερουργία, χρησιμοποιοῦ τὴν ἔκφραση: «καθαίρων τοὺς τελούμενους καὶ ἀπομάττων τῷ πηλῷ καὶ τοῖς πιτύροις», ἢ ὁποία σκόπιμα ἀποδίδει στὸν Αἰσχήνη ὀλόκληρη τὴν ἀηδιαστικὴ ἀπασχόληση μὲ τοὺς πολτοὺς πιτύρων καὶ λάσπης, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα αὐτὴ κατανεμόταν σὲ περισσότερους θεράποντες τοῦ θιάσου: οἱ ἀκροατὲς ἤξεραν πῶς οἱ καθαιρόμενοι ἄνδρες καὶ οἱ καθαιρόμενες γυναῖκες, σὲ χῶρο προοριζόμενο ἀποκλειστικὰ γιὰ καθένα ἀπὸ τοὺς δυὸ ὀμίλους, ἀλείφονταν μὲ τὸν πολτὸ τῶν πιτύρων ἢ τῆς λάσπης, ἄκουγαν σχετικὲς εὐχὲς καὶ χωριστὰ ὑποβάλλονταν στὴν ἀπόμαξη τοῦ πολτοῦ καὶ στὸ τελικὸ λουτρὸ μὲ καθαρὸ νερό¹⁸.

Μετὰ τὴν ἀπόμαξη ὁ τελούμενος γιὰ πρώτη φορὰ ἐνιωθε τὸν ἑαυτό του καθαρὸν καὶ θεᾶρεστον. Τότε (κατὰ τὸ Δημοσθένη) ἔργο τοῦ Αἰσχήνη ἢ ὁποιοῦδήποτε προσώπου ἐπιστατοῦσε στὴν ἱερουργία ἦταν νὰ βοηθήσει τὸν καθαρθέντα νὰ ἐξωτερικεύσει τὴ συγκίνησή του καὶ νὰ ἀναφωνήσει τὸ «ἔφυγον κακόν, εὖρον ἄμεινον» (ἀπαλλάχτηκα ἀπὸ τὸ κακό, βρήκα τὸ καλυτερο).

Τὴ μέρα ποὺ ἀκολουθοῦσε, ὁ ὄμιλος τῶν καθαρθέντων πανηγύριζε στοὺς δρόμους τῆς πόλης. Ὅλοι φοροῦσαν στεφάνια μαράθου ἢ λεύκης, μερικοὶ αἰωροῦσαν ἀβλαβὴ φίδια καὶ ὄλοι φώναζαν τὶς λέξεις τοῦ θριάμβου: «εὐοῖ, σαβοῖ», χωρὶς νὰ ξέρουν τὸ νόημά τους ἢ χόρευαν καὶ τραγουδοῦσαν ἄλλες δυὸ χωρὶς σαφὲς νόημα λέξεις: «ὕης, ἄττης, ἄττης ὕης».

ρας του, ἢ ὁποία ἦταν ὑπεύθυνη σὲ τελετὲς θρησκευτικῶν καθαρμῶν. Ὁ Αἰσχίνης ἀπὸ τῆς πλευρᾶς του καταλογίζει εἰς βάρος τοῦ Δημοσθένη πῶς ἀπὸ τὴ μητέρα του ἦταν σκυθικῆς καταγωγῆς («Σκύθης βάρβαρος, ἐλληνίζων τῇ φωνῇ») καὶ πῶς στὴν ταπεινὴ του καταγωγὴ ὀφειλόταν ἡ πονηριὰ καὶ ἡ ἀνειλικρινεία του. Γιὰ τὸν λοιδορούμενο ἀπὸ τὸ Δημοσθένη γραμματοδιδάσκαλο πατέρα του ὁ Αἰσχίνης λέει πῶς ὑπῆρξε φίλος τῆς πόλης, δημοκράτης ποὺ ἐξορίστηκε ἐπὶ τῶν τριάκοντα, καὶ ἀργότερα συνέβαλε στὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας. Ἀναφέρει καὶ ἕνα θεῖο του, ἀδελφὸ τῆς μητέρας του, ποὺ διακρίθηκε στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Λακεδαιμονίων (*Περὶ Παραπρεσβείας* 256). Σὲ σωζόμενη ἐπιστολή, ἀποδιδόμενη στὸν Αἰσχήνη, αὐτοεξορισμένον

στὴ Ρόδο, ὁ Αἰσχίνης καυχᾶται καὶ γιὰ τὴν παιδικὴ του ἡλικία, πῶς εἶχε ἀνατραφεῖ «ἐλευθερίως, καὶ παιδείας φροντίσας». Ἡ μητέρα του, ἂν καὶ κατὰ τὴν ἐξορία τοῦ Αἰσχήνη ἦταν 73 ἐτῶν, τὸν εἶχε ἀκολουθήσει στὴ Ρόδο, ὅπου ἔζησε μαζί μὲ τὸν Αἰσχήνη, τὴ σύζυγό του καὶ τὰ τρία παιδιά τους (*Ἐπιστολαὶ* 694-702).

18. Σὲ ἐπιγραφή τῆς ἴδιας ἐποχῆς (τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα) ἀπὸ τὶς μικρασιατικὲς Ἐρυθρές, ὀρίζονται σαφέστερα οἱ θεράποντες παρόμοιας ἱερουργίας, ἕως τὸ τελικὸ λουτρὸ τῶν τελουμένων: «τελοῦσι καὶ κρατηριοῦσι καὶ λούσουσι τοὺς τελουμένους, ὁ μὲν ἀνὴρ ἄνδρας, ἢ δὲ γυνὴ γυναῖκας» (F. Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie mineure* ἀρ. 23, 6-10).

Εἰκ. 5. Τὰ μικρὰ ἀγόρια (πάντα προεφηβικῆς ἡλικίας) ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δημοσθένη καὶ τοῦ Αἰσχίνη χρησιμοποιοῦνταν στὶς μυστικὲς τελετὲς γιὰ νὰ διαβάζουν σχετικὰ μὲ τὴ μύση κείμενα τοῦ Ὀρφέα καὶ τοῦ Μουσαίου καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν δασκάλων ἐνώπιον τῶν μυστῶν ἦταν καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἐπιφορτισμένα μὲ τὸ ἴδιο ἔργο. Στὴν εἰκόνα μιὰ σκηνὴ μύσης ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς λεγόμενης «βίλλας τῶν μυστηρίων» τῆς Πομπηίας. Ὁ μικρὸς, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς παρακαθήμενης θεράπεινας τοῦ ἱεροῦ, διαβάσει τὸ ἐπιθυμητὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ρόλο παπύρου, ὅπως ὁ μικρὸς Αἰσχίνης διάβαζε ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς μνημένης μητέρας του τὰ χειρόγραφα ποὺ ἐκείνη τοῦ ἔδινε.

Στὸ τέλος ὁ Δημοσθένης, συνεχίζοντας τὴν εἰρωνεία, παρουσιάζει τὸν Αἰσχίνη ἐπικεφαλῆς τῆς πανηγυρικῆς πορείας («ἔξαρχος ὧν καὶ προηγμένων») καὶ τὰ «γραῖδια» τοῦ θιάσου νὰ τοῦ ἀποδίδουν τοὺς τελετουργικοὺς τίτλους τοῦ «κιττοφόρου» (στεφανωμένου, ὅπως οἱ βάκχες, μὲ κλαδιά κισσοῦ, ἱεροῦ φυτοῦ τοῦ Διονύσου) καὶ «λικνοφόρου» (ποῦ κρατεῖ τὸ καλάθι μὲ τὰ σκεύη τῆς μύησης). Ἡ εἰρωνεία κορυφώνεται μὲ τὴν «ἀμοιβή» τοῦ Αἰσχίνη ποῦ ἦταν νὰ μετέχει στὴ χαρὰ τῶν καθαρθέντων καὶ νὰ τρώει μαζί τους τὰ ζυμωμένα μὲ μέλι γλυκίσματα ποῦ ἐκεῖνοι εἶχαν ἐτοιμάσει γιὰ τὴ γιορτὴ («μισθὸν λαμβάνων ἔνθρυπτα καὶ στρεπτοὺς καὶ νεήλατα»).

Ἡ πανηγυρικὴ παρέλαση ποῦ ἐτοίμαζαν ὅσοι εἶχαν ὑποβληθεῖ στὴν ἱερουργία καὶ ἡ χαρούμενη γιορτὴ δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία πὼς οἱ καθαρθέντες ὄχι μόνο δὲν ντρέπονταν γιὰ τὴν ἀηδιαστικὴ ἀναστροφή μὲ τὶς λάσπες καὶ τὰ πίτυρα (ὅπως ντρέπονταν ὁ Δημοσθένης καὶ μερικοὶ ἐπίσημοι Ἀθηναῖοι), ἀλλὰ ἀντίθετα ἦταν περήφανοι γιὰ τὸ προνόμιο ποῦ τοὺς πρόσφερε ἡ θρησκεία τους νὰ ἀποβάλουν τὸν μολυσμένο παλιὸ ἐαυτὸ τους καὶ νὰ ἀρχίσουν καινούργια ζωὴ¹⁹.

Στὸν ἐπόμενον (3ο π.Χ.) αἰώνα καὶ στὴν ὑπόλοιπη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ λαϊκὴ θρησκεία δὲν ἀναζήτησε νέες καθαρτικὲς μεθόδους. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος ποῦ ἔγραφε τὰ Ἀργοναυτικά του κατὰ τὸν 3ον αἰώνα, περιγράφοντας τὸν καθαρμὸ τῆς Μήδειας καὶ τοῦ Ἰάσωνα ἀπὸ τὴν Κίρκη, στηρίζεται στὴν ἀνέκαθεν ἀναγνωριζόμενη καθαρτικὴ δύναμη τοῦ αἵματος τοῦ θυσιαζόμενου ζώου: ἡ Μήδεια καὶ ὁ Ἰάσων, σὲ ἀναστάτωση ἀπὸ τὸ ἀνοσιούργημα τοῦ φόνου ποῦ διέπραξαν, εἶχαν σπεύσει στὴν κατοικία τῆς Κίρκης καὶ εἶχαν ἀρπαχτεῖ ἀπὸ τὸ βωμὸ. Ἡ Κίρκη, χωρὶς νὰ ρωτήσῃ, κατάλαβε πὼς ἦταν ἰκέτες γιὰ φόνο. Ἐσφαξε χοιρίδιο καὶ μὲ τὸ αἶμα ποῦ ἔτρεξε ἀπὸ τὸ λαιμὸ του ράντισε τὰ χέρια τους ἐπικαλούμενη τὸν καθάρσιο Δία. Ἀκολούθησε τὸ πλύσιμο τῶν χεριῶν μὲ τὸ κατάλληλο γιὰ τὸν καθαρμὸ νερὸ καὶ μὲ ἐπίσης κατάλληλα φάρμακα ποῦ ἤξερε ἡ Κίρκη. Τέλος οἱ Νύμφες ἀπομάκρυναν τὰ «λύματα» ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἡ Κίρκη τότε ἔκαψε στὸ βωμὸ μαλάγματα καὶ γλυκίσματα γιὰ τὶς Ἐρινύες καὶ ζήτησε καὶ τὴν παρέμβαση τοῦ Δία γιὰ τὸν κατευνασμὸ τῆς ὀργῆς τους. Μόνο τότε οἱ ἰκέτες σηκώθηκαν καὶ κάθισαν ἀντίκρι στὴν Κίρκη, ἡ ὁποία ἔσπευσε νὰ διευκρινήσῃ πὼς δὲν ἐνέκρινε τὶς πράξεις τους, ἔφερε ὅμως σὲ αἴσιο πέρας τὸν καθαρμὸ. Ἡ Μήδεια ἔτρεμε ἀκόμη, ὅταν ὁ Ἰάσων τὴν ὀδήγησε ἔξω ἀπὸ τὴν κατοικία τῆς Κίρκης. Μ' αὐτὸ ὁ Ἀπολλώνιος ἤθελε νὰ κάνει συνειδητὸ πὼς ἡ ἱερουργία τοῦ καθαρμοῦ ἦταν πράξη σημαντικὴ, ἀκόμα καὶ γιὰ μιὰ θεϊκῆς καταγωγῆς γυναίκα καὶ πανίσχυρη μάγισσα.

Ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία πῆρε τὸ αἶμα τοῦ θυσιαζόμενου ζώου στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ἂν καὶ οἱ φτωχότερες τάξεις παρέμειναν στὸν ἀνέξοδο καθαρμὸ τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν πιτύρων. Γιὰ τὴν αἱματηρὴ θυσία στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὡς τὸν 5ο μ.Χ. αἰώνα, χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ μεγάλα ζῶα (ταῦροι ἢ κριοί), γιὰ τὰ ὁποῖα χρειάζονταν πολλὰ χρήματα, τὰ ὁποῖα μόνο εὐκατάστατοι πολῖτες διέθεταν. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὅμως ὁπαδοὶ τῆς λαϊκῆς θρησκείας ἦταν καὶ πολλοὶ πλούσιοι ἄνθρωποι ποῦ δὲν τοὺς ἱκανοποιούσε ἡ ἐπίσημη θρησκεία.

Στὴν πολὺ διαδομένη λατρεία τῆς φρυγικῆς μεγάλης Μητέρας ἡ κυριότερη τελετὴ ἦταν τοῦ «ταυροβολίου» ἢ τοῦ «κριοβολίου»: ὁ καθαιρόμενος στεκόταν ὄρθιος σὲ λάκκο, πάνω ἀπὸ

19. Κατὰ τὴν ἄποψη ποῦ ἐπικρατοῦσε στοὺς κύκλους τους ὅσο πιὸ ἀηδιαστικὰ ἦταν τὰ μέσα τοῦ καθαρμοῦ

καὶ ὅσο πιὸ βασανιστικά, τόσο εὐκολότερα τελεσφοροῦσε ἡ ἱερουργία.

τὸν ὁποῖο (σὲ διάτρητο στέγαστρό του) σφαζόταν ὁ ταῦρος ἢ ὁ κριὸς καὶ λαμβανόταν φροντίδα, ὥστε τὸ αἷμα τοῦ ζώου νὰ περιλούζει τὸν καθαιρόμενον.

Τὸ λουτρὸ τοῦ αἵματος, ἂν καὶ ἰσχυρότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε λουτρὸ ὕδατος, σπάνια πιστευόταν πὼς μποροῦσε νὰ κρατήσῃ ἰσόβια καθαρὸν τὸν ἄνθρωπο. Συνήθως ἡ τελετὴ ἐπαναλαμβάνόταν μετὰ 20 χρόνια. Στὴν Ἀττικὴ μετὰ τὸν καθαρμὸ μερικοὶ ἀνέθεταν στὴ μεγάλη Μητέρα λίθινο βωμὸ μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις τῆς θεᾶς καὶ μὲ σύμβολα τῆς μυστικῆς τῆς λατρείας. Μερικοὶ χάραζαν στὸ βωμὸ καὶ τὴ χρονολογία τοῦ τελευταίου καθαρμοῦ.

ΜΥΗΣΗ ΣΕ ΑΠΟΡΡΗΤΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΕΣ

4. Μυστικές λατρείες

Σημαντική καινοτομία της λαϊκής πίστης (έκτος των καθαρμών) είναι και η καθιέρωση ομαδικής λατρείας με αποκλειστική συμμετοχή των μελών ενός θρησκευτικού θιάσου. Συνήθως υπήρχε και μυστική διδασκαλία και δρώμενα που για να τελεσφορήσουν κρατούνταν απόρρητα. Συνηθισμένα ήταν τα γονιμικά δρώμενα για την επικείμενη σπορά, τη βλάστηση και τη συγκομιδή των καρπών. Η εξελιγμένη όμως μυστική λατρεία περιείχε διδασκαλία για το τέλος της ανθρώπινης ζωής και για τη μεταθανάτια τύχη των μελών της κοινότητας και κάθε ανθρώπου. Μεγάλη ήταν η ποικιλία των τελετών για τη βλάστηση και την παντοειδή γονιμότητα, με σημαντικές μεταξύ τους διαφορές. Τα γνωστότερα παραδείγματα (από τον Πausανία): αθηναϊκά Ἄρρηφόρια, Θεσμοφόρια, τελετές Δήμητρας Κιδαρίας και Δήμητρας Θεσμίας των Φεναετών, Λάφρια Καλυδώνας και Πατρών, Ἡραία του Ἄργους, ὄρφικες και διονυσιακές τελετές. Πέντε (μερικές πολυήμερες) γιορτές του Διονύσου στην Ἀθήνα, από τις οποίες σημαντικότερη για τη λαϊκή θρησκεία ή τρίτη ημέρα των Ἀνθεστηρίων, με το όνομα Χύτροι, αφιερωμένη αποκλειστικά στους νεκρούς και τὸν χθόνιο Ἑρμῆ. Γονιμικές ήταν οι τελετές, όπου συνηθιζόταν περιφορά φαλλών (ὅπως στὰ Μεγάλα Διονύσια και τὰ Κατ' ἄγρους). Στὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσίνας παραμερίστηκε τὸ ἀρχικὸ ἀγροτικὸ δρώμενο χάριν τῆς ἐσχατολογικῆς διδασκαλίας. Ὁ ρόλος τῆς θεϊκῆς τριάδας Δήμητρας, Κόρης (ταυτισμένης με τὴ Φερσέφαττα-Περσεφόνη) και Πλούτωνα-Ἄδη. Τὰ Χθόνια τῆς Ἑρμιόνης γιὰ τὸ ζεύγος τῶν ὑποχθόνιων θεῶν Δήμητρας και Κλυμένου. Τὸ ζεύγος τῆς ἀρκαδικῆς Ἑρινύος ἢ Μέλαινας Δήμητρας και Ἴππιου Ποσειδώνα. Στὸ κέντρο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς πολλῶν ἐλληνικῶν πόλεων δὲν ἦταν μέλη τοῦ Ὀλυμπιακοῦ πανθέου, ἀλλὰ θεότητες τοῦ κάτω κόσμου (Χθόνια Δήμητρα τῆς Ἑρμιόνης, Μειλίχιοι θεοὶ τῶν Μυονέων τῆς Φωκίδας, Ἑρινὺς και Λουσία Δήμητρα τῆς ἀρκαδικῆς Θέλπουσας, Δέσποινα τῆς Λυκόσουρας και ἡ ὄχι ἀκόμη τελείως ἀνθρωπόμορφη Μέλαινα Δήμητρα τῆς Φιγάλειας.

Ἀπὸ τὰ εὐγενῆ ἐπιτεύγματα τῆς λαϊκῆς θρησκείας υπῆρξε ἡ ὀρθὴ ὀργάνωση τῶν λεγόμενων «μυστικῶν» λατρειῶν (τῶν βασισμένων σὲ κρυφές ἢ ἀπόρρητες διδασκαλίες, τις ὁποῖες ἀποκλειόταν νὰ ἐπεξεργάζονται ἐλεύθερα οἱ ποιητές). Οἱ λατρεῖες αὐτὲς ἀνοῖξαν τὸ δρόμο γιὰ μιὰ θρησκευτικὴ ζωὴ ὑψηλότερης στάθμης. Ἄν θεμελιωθεῖ ἐγκάρδια σχέση μεταξύ τοῦ πιστοῦ και τῆς θεότητας, ἡ στάθμη αὐτόματα γίνεται ὑψηλότερη.

Ἡ ἐπίσημη θρησκεία δὲν εἶχε συναισθηματικὸ περιεχόμενο

Μετὰ τὸν Ἡσίοδο, κατὰ τὴ διάρκεια ἀκόμη τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, πολλοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ζητοῦν μιὰ πιὸ συναισθηματικὴ θρησκεία και θεοὺς πιὸ θερμούς και πιὸ μελιχίους. Ἡ θρησκεία τοῦ Ἡσιόδου ἔμοιαζε με ψυχρὸ κώδικα ἠθικῆς ποὺ θε ἀρκοῦνταν σὲ ἓνα εἶδος εὐλάβειας ὄχι αὐθόρμητης, ἀλλὰ στεγνῆς και ἰδιοτελοῦς: ὁ πιστός, κατὰ τὸν κώδικα αὐτόν, εἶχε συμφέρον νὰ τιμᾷ τὸ θεό, γιατί μόνο με τὴ βοήθειά του μπορούσε νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸν ἑαυτό του, ὥστε νὰ ἀγοράζει αὐτὸς τὰ χωράφια τῶν ἄλλων και ὄχι οἱ ἄλλοι νὰ ἀγοράζουν τὰ δικά του» (*Ὀφρ' ἄλλων ὠνῆ κλῆρον, μὴ τὸν τεὸν ἄλλος, Ἔργα* 340). Ἦταν μιὰ θρησκεία καθαρὰ ἐδωκοσμικὴ, χωρὶς συναισθηματικὸ περιεχόμενο. Τὸ ἴδιο και ἡ θρησκεία τῶν εὐγενῶν, δηλαδὴ τῶν ὀμηρικῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου ποὺ εἶχε ἤδη ὑψωθεῖ σὲ ἐπίσημη τοῦ τόπου, ἡ ὁποία οὔτε συναισθηματικὴ ἦταν (ἐκτὸς μόνον ἀπέναντι τῶν «διογενῶν» εὐγενῶν) οὔτε παρήγορες ὑποσχέσεις μπορούσε νὰ δώσει στοὺς ἀπόκληρους τῆς τύχης. Κάτω ἀπὸ τις συνθήκες αὐτὲς ἡ λαϊκὴ θρησκεία φυσικὸ ἦταν νὰ στραφεῖ πρὸς τις μυστικὲς λατρεῖες ποὺ ἦταν πάντοτε θερμὲς και δὲν μεροληπτοῦσαν πρὸς καμιὰ κατηγορία πιστῶν.

Καταδίκη τῶν μυστικῶν λατρειῶν (περιορισμένη) καὶ εὐρύτερη ἀναγνώριση τῆς ἀξίας τους

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου φυσικὸ ἦταν νὰ καταδικάσουν κάθε λατρεία βασισμένη σὲ μυστικὴ διδασκαλία. Πρῶτος πάλι ὁ Ἡράκλειτος, στὸ τέλος τοῦ βου ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου αἰῶνα χαρακτήρισε «ἀνίερη» ἢ ἀνόσια τὴ λατρεία τῆ βασισμένη σὲ μύηση («τὰ γὰρ νομιζόμενα κατὰ ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστὶ μυοῦνται»). Ὁ Κλήμης ποῦ διέσωσε τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ Ἐφέσιου φιλόσοφου, σχολιάζοντάς το στὸν *Προτρεπτικὸ* (σ. 19, κεφ. 2) ὑποστηρίζει πῶς ὁ Ἡράκλειτος ζητεῖ νὰ ἀποτρέψει ἀπὸ τὶς ἀνόσιες ἐπιδόσεις τοὺς τοὺς «νυκτιπόλους» (τοὺς γλεντοκόπους ποὺ περιφέρονται τὴ νύχτα), τοὺς μάγους, τοὺς βάκχους καὶ τὶς λῆνες, ἀλλὰ προπάντων ὅσους εἰσάγουν ἀνόσιες μύησεις στὴ θρησκευτικὴ τους ζωὴ. Ἀπειλεῖ ὅλους αὐτοὺς (κατὰ τὸν Κλήμη) μὲ τιμωρίες ποὺ τοὺς περιμένουν μετὰ θάνατον («τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ θάνατον, τούτοις μαντεύεται τὸ πῦρ»). Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὁ Ἡράκλειτος ἀντιπαθοῦσε τὶς μυστικὲς διδασκαλίες ποὺ συχνὰ ἔθεταν περιορισμοὺς στὸν ὀρθὸ λόγο. Ὁ Κλήμης ὅμως φανερὸ εἶναι πῶς προτίμησε νὰ περιοριστεῖ στὶς ἄσεμνες μύησεις ἢ τὶς μύησεις μὲ ἄσεμνα μέσα ποὺ τὶς ἔβλεπε σὲ σύγχρονές του μὴ χριστιανικὲς λατρεῖες. Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητο πῶς ἀναγνώριζε μεγάλη ἀξία στὰ μυστήρια. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν κρίση του γιὰ τὴ σημασία τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων ποὺ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του (γύρω στὰ 200 μ.Χ.) ἦταν περισσότερα παρὰ τῶν ἐθνικῶν. Ὁ Κλήμης δὲν βρῖσκει λόγια νὰ τὰ ἐγκωμιάσει στὸ τέλος τοῦ ἴδιου βιβλίου του: «ὡ τῶν ἀγίων ὡς ἀληθῶς μυστηρίων, ὡ φωτὸς ἀκηράτου. Δεδουχοῦμαι τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν θεὸν ἐποπτεῦσαι (τὸ φῶς τῆς δάδας ποὺ κρατῶ κατὰ τὴ μύηση μὲ βοηθάει νὰ ρίξω ἕνα βλέμμα στοὺς οὐρανοὺς καὶ νὰ δῶ ἀκόμα καὶ τὸ θεό). Ἅγιος γίγνομαι μούμενος» (σ. 92, κεφ. 12).

Παραδείγματα μυστικῶν τελετῶν μὲ γονιμικοὺς στόχους

Μιὰ κατηγορία μυστικῶν τελετῶν συνδεόταν μὲ τὴ σπορά, τὴν ἀπρόσκοπτη βλάστηση καὶ τὴν ἐπιδιωκόμενη πλούσια συγκομιδὴ τῶν καρπῶν τῆς γῆς. Οἱ τελετὲς αὐτὲς εἶχαν μαγικὴ προέλευση καὶ ἦταν ἀρχικὰ ἄσχετες μὲ ὁποιοδήποτε θεό. Μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ὀλυμπιακοῦ πανθέου ἀναγνωρίστηκε ὡς ἀπαιτητὴς τους ἕνας ἀπὸ τοὺς θεοὺς αὐτοὺς ἢ μιὰ ἀπὸ τὶς θεές.

Ἐσχατολογικὲς ἐπαγγελίες δὲν εἶχαν οἱ τελετὲς αὐτὲς, πρέπει ὅμως νὰ μνημονευθοῦν μερικὲς, γιὰ νὰ φανεῖ πόσο μικρὴ ἦταν ἡ θέση τῶν φημισμένων ἀπὸ τὴ μυθολογία Ὀλυμπιακῶν θεῶν στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Θὰ ἀκολουθήσει ἡ σημαντικότερη σειρὰ τῶν τελετῶν ποὺ βασίζονταν στὶς σχετικὲς μὲ τὴν ψυχὴ μυστικὲς διδασκαλίες καὶ στὴ μεταθανάτια ζωὴ.

Στὴν πρώτη σειρὰ μπορεῖ νὰ καταταγεῖ ἡ ἀθηναϊκὴ γιορτὴ τῶν Ἀρρηφορίων ποὺ συνδέθηκε μὲ τὴν Ἀθηνᾶ ἀσφαλῶς στὰ «προελευσινιακὰ» χρόνια, δηλ. πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα, ὁπότε ἡ Ἐλευσίνα προσαρτήθηκε στὴν Ἀθῆνα καὶ τὸ ἐλευσινιακὸ ζεῦγος τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης ἀναγνωρίστηκε ὡς ἀρμόδιο γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν «δημητριακῶν» καρπῶν. Πυρήνας τῆς γιορτῆς αὐτῆς ἦταν μαγικὸ δρώμενο γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς γονιμικῆς δυνάμει τῶν σιτηρῶν ποὺ θὰ σπέρνονταν. Προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἱεραρχίας ἦταν ἡ ἀπόλυτη μυστικότητά στὴν προετοιμασία τῶν «ἄρρητων» ἱερῶν. Ἀπὸ πηγὲς τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος ἀποκαλύφθηκε πῶς τὰ «ἄρρητα» ἱερά ἦταν ἀπλὰ σύμβολα γονιμότητος (ζυμωτὰ ἀντικείμενα σὲ σχῆμα φαλλῶν καὶ φιδιῶν καὶ καρποὶ πολύγονων φυτῶν), τὰ ὁποῖα συσκευά-

ζονταν σὲ μικρὰ κάνιστρα. Δυὸ μικρὰ κορίτσια ποὺ δὲν εἶχαν περάσει τὴν ἡλικία τῆς ἀθωότητος (ἦταν δηλ. μικρότερα τῶν 11 ἐτῶν) ἔμεναν γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἀπομονωμένα στὸν «οἶκο τῶν ἀρρηφόρων» στὴν Ἀκρόπολη, καὶ κατὰ τὴ γιορτὴ τῆς θεᾶς ἔπαιρναν ἀπὸ τὴν ἰερεία τῆς τὰ δυὸ κάνιστρα, καλὰ σκεπασμένα, καὶ χωρὶς νὰ ξέρουν τί περιεῖχαν (ἂν ἤξεραν, τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα θὰ ἔχαναν τὴ μυστικὴ δύναμή τους). Ἐπειτα, ἀπὸ μιὰ μικρὴ κάθοδο, ὄχι ἐμφανή, ἀλλὰ γνωστὴ σήμερα, τὰ μετέφεραν σ' ἓνα ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης τῆς βόρειας πλαγιάς τῆς Ἀκρόπολης (σ' ἀπόσταση μόνο 150 μέτρων ἀπὸ τὸ σημεῖο καθόδου). Ἀπὸ ἐκεῖ ἔπαιρναν δυὸ ἄλλα κάνιστρα μὲ ἐξίσου ἄρρητα ἱερά, καὶ τὰ μετέφεραν στὴν ἰερεία τῆς Ἀθηνᾶς, πάνω στὴν Ἀκρόπολη. Ἡ ἐτοιμασία τῶν ἱερῶν καὶ οἱ κινήσεις τῶν μικρῶν ἀρρηφόρων γίνονταν τὴ νύχτα, μὲ τὴν προστασία τοῦ σκότους. Μετὰ τὴ συμπλήρωση τῶν μυστικῶν δρωμένων σὲ εἰδικὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπόμενες μέρες, ἡ ἰερεία ἐξέθετε τὰ ἱερὰ πάνω σὲ βωμὸ. Ἀπὸ ἐκεῖ κάθε καλλιεργητὴς τῆς γῆς ἔπαιρνε μικρὸ μέρος γιὰ νὰ τὸ ἀνακατέψει μὲ τὸ σπόρο.

Τὸν ἴδιο σκοπὸ εἶχαν καὶ τὰ ἀθηναϊκὰ Θεσμοφόρια, κατὰ τὰ ὁποῖα οἱ γυναῖκες «ἀντλοῦσαν» ἀπὸ κοιλώματα βράχων ἢ ἀπὸ βαθιοὺς λάκκους τῆς γῆς παρόμοια ἱερά, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονταν «θεσμά», γιατί εἶχαν «ἀποτεθεῖ» στὰ κοιλώματα ἀπὸ τὶς ἴδιες γυναῖκες πρὶν ἀπὸ τέσσερις μῆνες. Εἶχαν ἀποθέσει τότε καὶ μερικὰ ζωντανὰ χοιρίδια (μαζὶ μὲ γονιμὰ σύμβολα παρόμοια μὲ τῶν Ἀρρηφορίων). Τὰ χοιρίδια εἶχαν πρὸ πολλοῦ πεθάνει καὶ ἀποσυντεθεῖ. Ὅλα μαζὶ μεταφέρονταν ἀπὸ τὶς ἀντλήτριες γυναῖκες στοὺς βωμούς, ἀπὸ ὅπου τὰ ἔπαιρναν οἱ ἐνδιαφερόμενοι καλλιεργητὲς τῆς γῆς.

Ὁ Πausanias βρῆκε στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα πλῆθος παρόμοιων μυστικῶν τελετῶν σὲ μεγάλες καὶ μικρὲς ἐλληνικὲς πόλεις. Ὅλες εἶχαν τὸ σκοπὸ νὰ ἐνισχύσουν τὴ γονιμικὴ δύναμη τοῦ σπόρου καὶ νὰ αὐξήσουν τὴ συγκομιδὴ. Ἀναφέρει μόνο τὶς πιὸ ἀσυνήθεις ἢ ἀρχαιοπρεπεῖς: στὴν ἀρκαδικὴ πόλη Φενεὸ βρῆκε ναὸ τῆς Θεσμίας Δήμητρας σ' ἀπόσταση 15 σταδίων (τριῶν περίπου χιλιομέτρων) ἀπὸ τὴν πόλη· ὑπῆρχε ἐκεῖ ἐτήσια γιορτὴ μὲ μυστικὴ τελετὴ χάριν τῆς ὁποίας πήγαιναν μὲ τὰ πόδια οἱ Φενεάτες ὡς τὸ ἱερό. Εἶχαν ὅμως καὶ μέσα στὴν πόλη τοὺς ἱερὸ τῆς «Ἐλευσίνας» Δήμητρας μὲ μυστικὰ δρώμενα ποὺ ἦταν μίμηση τῶν ἐλευσινιακῶν, εἶχαν ὅμως, ἐπίσης μέσα στὴν πόλη, καὶ δικά τους ἀρχαιότροπα γονιμικὰ δρώμενα γιὰ μιὰ τοπικὴ θεὰ ὀνομαζόμενη Κιδαρία. Τὴ μετονόμασαν «Δήμητρα Κιδαρία» καὶ πανηγύριζαν κάθε δευτέρου ἔτος γι' αὐτὴ τὴ λεγόμενη «μείζονα τελετὴ». Μὲ τὴ μείζονα τελετὴ συνέδεσαν ἓνα παλιὸ νυχτερινὸ δρώμενο τῆς Κιδαρίας: ὁ ἱερέας φοροῦσε μάσκα ποὺ εἶχε τὴ φοβερὴ μορφή τῆς Κιδαρίας καὶ κρατοῦσε σὲ κάθε χέρι ἓνα ραβδί. Μὲ τὰ ραβδιὰ χτυποῦσε τὸ ἔδαφος ἀπαγγέλλοντας μαγικὰ ξόρκια ποὺ εἶχαν τὸ σκοπὸ νὰ τρομοκρατήσουν τοὺς κακόβουλους ὑποχθόνιους δαίμονες ποὺ συχνὰ ἐμπόδιζαν τὴν ὀμαλὴ ἀνάπτυξη τῶν φυτῶν καὶ ματαίωσαν ἢ περιόριζαν πολὺ τὴ συγκομιδὴ (8, 15, 3).

Καὶ μὲ τὰ Λάφρια τῆς Πάτρας, ποὺ ἦταν γιορτὴ τῆς Ἄρτεμης, ἐπιδιωκόταν ὁ πολλαπλασιασμός τῶν θυσιαζόμενων γιὰ τὴ θεὰ ζῶν. Στὴν πελώρια πυρὰ ποὺ ἀναβόταν στὴν ἀκρόπολη, οἱ πανηγυριστὲς ἔριχναν ζωντανὰ τὰ ζῶα ποὺ εἶχαν φέρει γιὰ τὴ θεά. Τὰ περισσότερα ἦταν ἡμερα, πολλοὶ κυνηγοὶ ὅμως ποὺ εἶχαν στὴν κατοχὴ τοὺς ζωντανὰ ἄγρια ζῶα (ιδίως ἐλάφια καὶ ἀγριογούρουνα), τὰ ἔριχναν στὴν πυρὰ, γιὰ νὰ ἔχουν πιὸ πλούσιο θήραμα τὴν ἐπόμενη χρονιά (Paus. 7, 18, 8). Ἔτσι στὰ Λάφρια ἔβρισκε κατεξοχὴν ἐφαρμογὴ ἢ γνωστὴ φόρμουλα τῆς J. E. Harrison: «do ut des» («σοῦ δίνω γιὰ νὰ μοῦ δώσεις»): ὅ,τι καιγόταν στὴν πυρὰ τῆς θεᾶς ἀναμενόταν νὰ τὸ δώσει πολλαπλάσιο ἢ θεὰ τὴν ἐπόμενη χρονιά.

Στὸ Ἄργος, ὅσοι μετεῖχαν στὴ μεγάλη ἐτήσια γιορτὴ τῆς Ἥρας, ἔπρεπε νὰ βαδίζουν δυὸ ὄρες ὡς τὸ Ἡραῖο γιὰ νὰ μετὰσχουν ἐκεῖ σὲ μυστικὴ τελετὴ καὶ ἔπειτα στὴ θυσία δεκάδων ἀγελάδων. Τὸ μυστικὸ περιεχόμενο τῆς τελετῆς δὲν εἶναι μὲ βεβαιότητα γνωστό, ἢ συμμετοχὴ

ὅμως στὴ θυσία καὶ τὸ ὅσοδήποτε μικρὸ κομμάτι τοῦ κρέατος ποὺ ἀναλογοῦσε στὸν καθένα ἀπὸ τὴ θυσία τῶν ἀγελάδων θὰ συντελοῦσε νὰ περάσει αἴσια τὴ χρονιά, ὡς τὴν ἐπόμενη γιορτὴ. Ὁ τοπικὸς θρησκευτικὸς νόμος ὄριζε τὰ θυσιαζόμενα ζῶα «κρεανομείσθαι πᾶσι τοῖς πολίταις», σύμφωνα μὲ ἀρχαῖο σχόλιο στὸν Πίνδαρο (*Ὀλυμπ.* 7, 83). Ἡ μεγάλη πομπὴ ποὺ σχηματιζόταν ἀπὸ τὸ Ἄργος μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἀρχόντων καὶ ομάδας ἐνόπλων νέων καὶ ἡ διοργάνωση ἀγῶνων κατὰ τὴ γιορτὴ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρίσουν τὰ Ἑραῖα ὡς τὴν κυριότερη ἐκδήλωση τῆς τοπικῆς «ἐπίσημης» θρησκείας. Στὸ Ἑραῖο ὅμως ὑπῆρχε τελεστήριο καὶ εἶναι βέβαιες οἱ μυστικὲς τελετὲς ποὺ ἴσως φώτιζαν καὶ τὴ χθόνια λατρεία τῆς μυκηναϊκῆς Πρόσυμνας, ἡ θεὰ τῆς ὁποίας τιμῶνταν στὸ ἴδιο μέρος μὲ τὴν ἀργεΐτικη θεὰ.

Στὰ πολὺ φημισμένα αἰγινήτικα μυστήρια τῆς Ἑκάτης μούνταν ὄχι μόνο ὅσοι φοβοῦνταν τὶς δαιμονικὲς δυνάμεις τοῦ σκότους, τοὺς βρυκόλακες καὶ τὰ φαντάσματα, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἤθελαν τὴν προστασία τῆς θεᾶς ἀπὸ μαγικὲς δραστηριότητες στρεφόμενες ἐναντίον τους. Ἡ Ἑκάτη συμπαραστεκόταν καὶ σὲ κείνους ποὺ ἀσκοῦσαν τὴ μαγεία καὶ τὴν ἐπικαλοῦνταν, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅσους ἀμύνονταν καὶ ἤθελαν τὴ βοήθεια μιᾶς θεϊκῆς ὑπαρξῆς.

Ὀρφικὲς καὶ διονυσιακὲς τελετὲς

Στὴ λαϊκὴ θρησκεία τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνα (στὸν πρῶμο τέταρτο π.Χ. αἰῶνα) ὑπῆρχαν πολλὲς μυστικὲς διδασκαλίες ποὺ ἀποκάλυπταν στὰ μέλη θρησκευτικῶν θιάσων ἀπόκρυφες ἀλήθειες γιὰ τὴ μεταθανάτια τύχη τῶν ἀνθρώπων. Τὴν πρώτη θέση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς εἶχαν οἱ διδασκαλίες ποὺ ἀναπτύσσονταν στοὺς διονυσιακοὺς καὶ στοὺς ὄρφικοὺς θιάσους. Οἱ ἄλλες ἦταν βασισιμένες σὲ συγγενεῖς θρησκευτικὲς διδασκαλίες. Ἡ ἀλληλεπίδραση ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε εἶχε καταστήσει ἀδύνατη ἡ διάκριση τῶν γνήσιων διονυσιακῶν τελετῶν καὶ τῶν ὄρφικῶν. Σημαντικὸ ὅμως εἶναι πὼς τὰ βασικὰ γνωρίσματά τους ἦταν κοινά.

Τὸ πρῶτο κοινὸ γνώρισμα ἦταν ἡ πίστη σὲ ψυχὴ ἀθάνατη, ἀνώτερη ἀπὸ τὸ σῶμα, ἡ ὁποία ὅσο ζεῖ ὁ ἄνθρωπος παραμένει κλεισμένη στὸ σῶμα σὰν σὲ φυλακὴ. Τὴν ἀρχὴ πὼς τὸ σῶμα εἶναι τὸ «σῆμα» τῆς ψυχῆς (ὁ τάφος τῆς) ὁ Πλάτων τὴν ἀποδίδει στοὺς «ἀμφὶ Ὀρφέα» (*Κρατ.* 400). Μὲ τὸ θάνατο ἡ ψυχὴ ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ σώματος καὶ τότε ἀρχίζει ἡ ἀληθινὴ ζωὴ τῆς. Παραστατικότερα τὸ ἔχει ἐκφράσει αὐτὸ κάποιος ἀπὸ τοὺς «σοφοὺς», λέει πάλι ὁ Πλάτων (*Γοργ.* 492), ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε πὼς «ὅσο οἱ ἄνθρωποι βρίσκονται στὴ ζωὴ, στὴν πραγματικότητα εἶναι νεκροὶ καὶ τάφος εἶναι τὸ σῶμα τους»²⁰. Συγκεκριμένα σὲ «ὄρφικοὺς» κύκλους καὶ ὄχι ἀόριστα σὲ «σοφοὺς» ἀποδίδει ὁ Πλάτων τὴν περιφρόνηση πρὸς τὸ σῶμα ποὺ εἶναι ἀκάθαρτο καὶ πλήρες ἀναγκῶν καὶ τὴν ἐκτίμηση τῆς ψυχῆς ποὺ εἶναι πνευματικὴ ὑπαρξὴ θεϊκῆς καταγωγῆς, ἡ ὁποία κυβερνάει καὶ τὸ σῶμα. Ἐπαινεῖ τοὺς παλιοὺς ἐκείνους ὄρφικοὺς ποὺ ὑπέβαλλαν σὲ στέρησεις τὸ σῶμα χάριν τῆς ψυχῆς, ποὺ συγκεκριμένα ἀπέκλειαν τὸ κρέας ἀπὸ τὴ δίαιτά τους. Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ κρέατος (ποὺ συνοδευόταν μὲ τὴν κατάργηση τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν γιὰ τοὺς θεοὺς) ἦταν γιὰ τὸν Πλάτωνα βασικὸ γνώρισμα τῶν παλιῶν «ὄρφικῶν βίων»²¹ καὶ ἀποτελοῦσε εἶδος «ἀσκήσεως» (ἡ ἥπιου ἀσκητισμοῦ) ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐπιθυμητὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους. Εἶναι γνωστὸ πὼς τὸ

20. Ὁ Πλάτων πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὸν Εὐριπίδη μνημονεύοντας τὴν ἄποψη πὼς «τὸ ζῆν ἐστὶ κατθανεῖν, τὸ κατθανεῖν δὲ ζῆν, καὶ ἡμεῖς τῷ ὄντι ἴσως τέθναμεν,

ὅπερ ἤδη τοῦ ἔγωγε καὶ ἤκουσα τῶν σοφῶν» (*Γοργ.* 493).

21. *Νόμοι* 6, 782: «ὄρφικοὶ τινες λεγόμενοι βίοι ἐγί-

είδος αὐτὸ τῆς ἄσκησης τὸ εἶχαν ἐξάρει ὑπέρμετρα οἱ νεοπλατωνικοὶ φιλόσοφοι τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων καὶ ἀπεῖχαν στὴν καθημερινή τους ζωὴ «πάσης ἐμψύχου τροφῆς».

Τὸ δεύτερο κοινὸ γνώρισμα τῶν διονυσιακῶν καὶ τῶν ὄρφικῶν τελετῶν καὶ ὄλων τῶν συγγενῶν μ' αὐτὲς εἶναι ἡ στενὴ τους σχέσις μὲ τὸν κάτω κόσμον καὶ μὲ τὴ συνεχιζόμενη ζωὴ στὸ ὑπερέραν: οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγαν πὼς μετὰ τὸ θάνατον περιμέναν τοὺς δίκαιους ἀνθρώπους οἱ λεγόμενοι «λειμώνες τῶν εὐσεβῶν» καὶ τοὺς ἄδικους ἢ ἀνόσιους «αἱ ἐν Ἄδου τιμωρίαι» (Διόδ. 1, 96, 5). Οἱ δύο αὐτοὶ χώροι τῆς ἀρχαίας λαϊκῆς πίστεως ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο τῆς νεότερης λαϊκῆς πίστεως, δηλ. στὸ βασίλειον τῶν οὐρανῶν μὲ τὸν παράδεισον γιὰ τοὺς δίκαιους καὶ στὴν κόλαση γιὰ τοὺς ἄδικους. Μεγαλύτερος θεὸς τῶν ὄρφικῶν ἦταν ὁ Διόνυσος Ζαγρεύς, θεὸς «πανυπέρτατος» τοῦ κάτω κόσμου, θεωρούμενος γιὸς τοῦ «καταχθόνιου» Δία καὶ τῆς βασιλισσῆς τοῦ κάτω κόσμου Φερσέφαττας ἢ Περσεφόνης. Οἱ ὄπαδοὶ τῆς λατρείας πίστευαν πὼς ὁ ἰδρυτὴς τῶν μυστηρίων Ὀρφεὺς εἶχε βασιστεῖ σὲ μιὰ παράδοση πὼς οἱ κακόβουλοι τιτάνες ποὺ ζοῦσαν στὴ γῆ πρὶν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους εἶχαν διαμελίσαι καὶ εἶχαν φάει τὸ νεαρὸ Διόνυσον Ζαγρέα (ὅταν ἐκεῖνος ζοῦσε στὸν ἐπάνω κόσμον). Ὁ Ζεὺς ἀποτέφρωσε μὲ κερανοὺς τοὺς τιτάνες καὶ ἀπὸ τὴν τέφρα τους ἔκανε τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι ἔτσι μετέχουν τῆς «τιτανικῆς» ἢ κακῆς φύσεως (ποὺ εἶναι τὸ σῶμα) καὶ τῆς θεϊκῆς ἢ ἀγαθῆς (γιατὶ οἱ τιτάνες εἶχαν φάει τὸ θεὸ Διόνυσον). Ἡ θεϊκὴ φύσις τους εἶναι ἡ ψυχὴ²².

Ἡ διονυσιακὴ λατρεία στὰ παλιότερα χρόνια ἦταν ἐνθουσιαστικὴ, μὲ τὶς μαινάδες, τὶς λῆνες ἢ βάκχες καὶ μὲ τοὺς ἐκστατικὸς χορούς (εἰκ. 6). Τὸ ξέκομμα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πραγματικότητά χάριζε στιγμὲς μακαριότητος, ἐρμηνευόμενες ὡς στιγμὲς ἐπικοινωνίας μὲ τὸ θεό. Ὅσοι μετεῖχαν σ' αὐτὲς ἔτρωγαν ὠμὸ μικρὸ μέρος ἐνὸς διασπώμενου ζώου, στὸ ὁποῖο πίστευαν πὼς εἶχε ἐνσαρκωθεῖ ὁ θεός. Φέρνοντας ἔτσι τὸ θεὸ μέσα τους οἱ ὄπαδοὶ τῆς λατρείας αὐτῆς ἐνιωθάν νὰ ἀναγεννῶνται. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου διατηροῦσε ἀκόμη ἓνα μέρος τῆς παλαιᾶς αὐτῆς μορφῆς (μὲ ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν). Ἀργότερα τὸ ἐνθουσιαστικὸ μέρος τῆς λατρείας ὑποχώρησε χάριν τῶν σημαντικότερων ἄλλων ποὺ μπῆκαν στὸ κέντρο τῶν διαφόρων γιορτῶν τοῦ θεοῦ. Στὴν Ἀθήνα ὁ Διόνυσος εἶχε περισσότερες γιορτὲς ἀπὸ κάθε ἄλλο θεό. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὰ Ὀσχοφόρια ἢ Ὠσχοφόρια, ποὺ ἦταν μικρὴ γιορτὴ τοῦ τρυγητοῦ, ὑπῆρχαν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν χειμερινῶν μηνῶν ἄλλες τέσσερις μεγάλες γιορτὲς, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δύο (τὰ Ἀνθεστήρια καὶ τὰ Μεγάλα Διονύσια) ἦταν πολυήμερες: κατὰ τὸν τωρινὸ Δεκέμβριον γιορτάζονταν τὰ Κατ' ἀγρούς Διονύσια, στὸ τέλος τοῦ τωρινοῦ Ἰανουαρίου τὰ Λήνια, στὸ τέλος τοῦ τωρινοῦ Φεβρουαρίου τὰ Ἀνθεστήρια καὶ στὸ τέλος τοῦ τωρινοῦ Μαρτίου τὰ Μεγάλα ἢ «ἐν ἄστει» Διονύσια. Ἡ τριήμερὴ γιορτὴ τῶν Ἀνθεστηρίων ἀποκάλυπτε τὴ χθόνια φύσις τοῦ Διόνυσου: πανηγυρικὴ εἴσοδος του στὴν πόλιν μὲ τὸ τροχοφόρο πλοῖον γινόταν τὴ δευτέρη μέρα, μαζὶ μὲ τὸ «δρώμενον εὐφορίας», δηλ. τὸν «ἱερὸ γάμον» του ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε τὴν καλὴ σοδειὰ τῆς χρονιάς. Ἡ τρίτη καὶ τελευταία

γοντο ἡμῶν τοῖς τότε (ἦταν συνηθισμένοι στοὺς προγόνους μας), ἀψύχων μὲν ἐχόμενοι πάντων, ἐμψύχων δὲ τοῦναντίον πάντων ἀπεχόμενοι... «Θύματά τε οὐκ ἦν τοῖς θεοῖς ζῶα, πελανοὶ δὲ καὶ μέλιτι καρποὶ δεδευμένοι καὶ τοιαῦτα ἄλλα ἀγνὰ θύματα, σαρκῶν δ' ἀπείχοντο, ὡς οὐχ ὄσιον ὄν ἐσθίειν, οὐδὲ τοὺς τῶν θεῶν βωμοὺς αἵματι μιαίνειν».

22. Διόδ. 5, 75, 4: «(τὸν Διόνυσον) γεγονέναι φασὶν

ἐκ Διὸς καὶ Φερσεφόνης, κατὰ τὴν Κρήτην, ὃν Ὀρφεὺς κατὰ τὰς τελετὰς παρέδωκε διασπώμενον ὑπὸ τῶν τιτάνων». Ὁ Πausanias ἀποδίδει τὴν ὀργάνωση τῶν ὄρφικῶν τελετῶν στὸν Ὀνομάκριτον τῆς ἐποχῆς τῶν Πεισιστρατιδῶν (γύρω στὰ 525 π.Χ.): 8, 37, 5 «Ὀνομάκριτος, παραλαβὼν τῶν τιτάνων τὸ ὄνομα, Διονύσῳ τε συνέθηκεν ὄργια καὶ εἶναι τοὺς τιτάνας τῷ Διονύσῳ τῶν παθημάτων ἐποίησεν αὐτοῦργους».

Εἰκ. 6. Ἡ ἑκστατικὴ λατρεία ἀποτελεῖ οὐσιῶδες γνῶρισμα πολλῶν θρησκειῶν. Στὴν ἀρχαϊκὴ Ἑλλάδα ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ εἴδους ἦταν ἡ διονυσιακὴ, ἀσκούμενη ἰδίως ἀπὸ γυναῖκες, ἰδιαίτερα ἐπιρρεπεῖς στὸν ἐνθουσιασμό (γνωστὲς ὡς μαινάδες ἢ βάκχες ἢ λῆνες ἢ βασσαρίδες). Οἱ «ληναῖζουσες» γυναῖκες τῶν ἀγγειογραφιῶν (ποὺ ὑποτίθεται πὼς ἀποδίδουν σκηνὲς τῆς γιορτῆς τῶν Ληναίων) συνέχισαν ὡς τὸν τέταρτον αἰῶνα νὰ δίνουν τὴν αὐθεντικότερη εἰκόνα τῆς ἐνθουσιαστικῆς αὐτῆς λατρείας. Στὴν παράσταση ποὺ στολίζει τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ μιᾶς κύλικας τοῦ πρώιμου 5ου αἰῶνα φαίνεται ἓνα ἄγαλμα γενειοφόρου Διονύσου ποὺ οἱ λῆνες τὸ στόλισαν, καθὼς καὶ τὸν πρὸ αὐτοῦ βωμό, ὥστε ἀμφότερα νὰ τεθοῦν στὸ κέντρο τῆς ἑκστατικῆς λατρείας. Στὸ κέντρο παρόμοιας ἀγγειογραφίας φαίνεται ξόανο τοῦ Διονύσου, ἐπίσης γενειοφόρου καὶ συναρπαστικότερα ντυμένον, ἀντὶ ὅμως τοῦ βωμοῦ εἶναι στημένη μπροστὰ στὸ ξόανο χαμηλὴ τράπεζα προσφορῶν, πάνω στὴν ὁποία εἶναι στημένες δυὸ μεγάλες ὑδρίες γεμάτες μὲ κρασί, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μιὰ ἀπὸ τὶς λῆνες ἀριστερὰ γεμίζει σκύφο. Μιὰ ἄλλη μαινάδα δεξιὰ, μὲ μεγάλο τύμπανο ποὺ κρατεῖ, δίνει τὸ ρυθμὸ τοῦ χοροῦ. Στὴν ἐδῶ ἀγγειογραφία μερικὲς ἀπὸ τὶς γυναῖκες, μὲ τὸ θῦρσο στὰ χέρια καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ θεοῦ ποὺ ἐνιωθαν πὼς εἶχε κυριαρχήσει στὸ μυαλὸ καὶ στὴν καρδιά τους, βρίσκονται σὲ ἑξαλλὴ κίνηση, μερικὲς χορεύουν, μιὰ αἰωρεῖ νεογνὸ ζῶον ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ διαμελίζαν στὰ παλιότερα χρόνια. Ἡ ἀπεικόνιση μιᾶς μαινάδας σὲ ἑκσταση καταλαμβάνει ὁλόκληρη τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια μιᾶς κύλικας. Ἡ μαινάδα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ μικρὸν πάνθηρα ποὺ τὸν ἔχει ἀρπάξει ἀπὸ τὸ πρὸ πῶδι. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ τὸν θῦρσο. Μὲ μακρὸ φίδι ἀντὶ ταινίας ἔχει δέσει τὴν ἀνεμιζόμενη κόμη της. Ἡ ἑκσταση εἶναι λαϊκὴ λατρεία ποὺ ἀντιπαρτίθεται στὴν εὐλαβικὴ προσήλωση στὸ θεὸ τῶν μυστικῶν λατρειῶν ποὺ κι ἐκεῖνη κατέληγε στὴ μυστικὴ ἔνωση μὲ τὸ θεὸ καὶ σὲ μιὰ ὑπέρτατη ἀγαλλίαση.

μέρα τῶν Ἀνθεστηρίων εἶχε τὸ ὄνομα «Χύτροι» (ἀπὸ τὶς χύτρες, ὅπου σὲ κάθε σπίτι ἔβραζαν τὸ σιτάρι ἢ τὰ ὄσπρια ποὺ θὰ πρόσφερναν στοὺς νεκροὺς τῆς οἰκογένειας καὶ στὸ συνοδό τους Χθόνιο Ἑρμῆ). Ἡ προσφορά χαρακτηριζόταν ὡς «ἰλαστήρια», γιατί εἶχε τὸ σκοπὸ νὰ ἐξευμενίσαι τὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν καὶ ἄλλες ὑπάρξεις τοῦ κάτω κόσμου ποὺ τὶς εἶχαν συνοδεύ-

ψει στὸν κόσμον τῶν ζώωντων. Τὸ ἰλαστήριον αὐτὸ δρώμενον συνδέθηκε μὲ τὸ Διόνυσον ὡς παλιὰ ὑποχθόνια θεότητα, τὴν ὁποία ὑπαινισσόταν ὁ Ἡράκλειτος ποὺ εἶχε γράψει πὺς Ἴδης καὶ Διόνυσος ἦταν ὁ ἴδιος θεός: «ὡυτὸς δὲ Ἴδης καὶ Διόνυσος ὄτεω μαίνονται καὶ ληναῖζουσιν» (Diels I, ἀπόσπ. 15).

Ἐκ τῶν ἄλλων ἀθηναϊκῶν γιορτῶν τοῦ Διονύσου ἰδιαίτερη σημασία εἶχαν γιὰ τὴ θρησκεία τὰ Λήνια, γιὰτὶ ἀποτελοῦσαν μιὰ ἐξελιγμένη μορφή τῆς ἐνθουσιαστικῆς λατρείας, ὑπὸ τὴν ὁποία εἶχαν ἀρχικὰ ἐξαπλωθεῖ στὴν Ἑλλάδα τὰ διονυσιακὰ ὄργια ἢ τελετές. Τὸ ἐνθουσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς λατρείας εἶναι ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τοῦ ἠθικοῦ περιεχομένου της. Πλουσιότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἑλληνικὴ λατρεία ἐκδηλωνόταν στίς τελετές τοῦ Διονύσου.

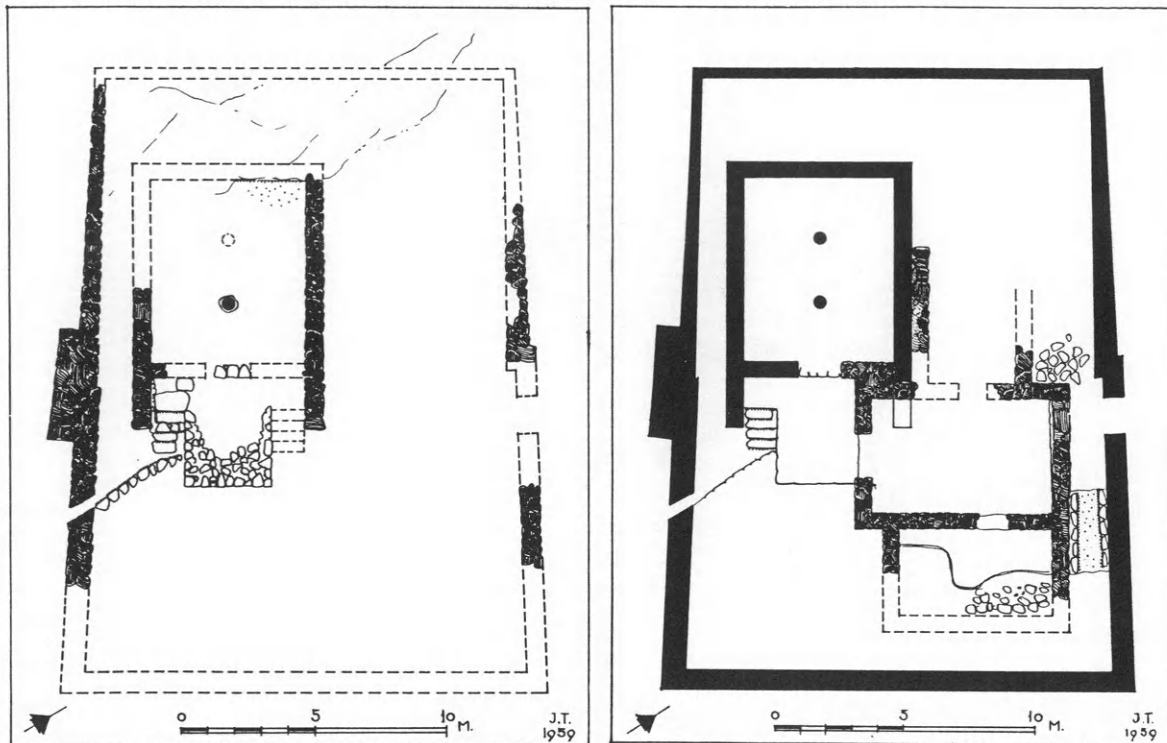
Τὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσίνας

Εἶναι ἡ ἐπιβλητικότερη ἀπὸ τὶς μυστικῆς λατεῖες ποὺ ἀναπτύχθηκαν στοὺς κόλπους τῆς λαϊκῆς πίστεως καὶ ἀποτέλεσε τὴ σημαντικότερη πρόκληση πρὸς τὴν ἐπίσημη θρησκεία, ἀφοῦ καὶ τὸ ἐπίσημο κράτος (ὄχι μόνον οἱ τύραννοι, ἀλλὰ καὶ ἡ δημοκρατία) ἐπωμίστηκε ὑπέρογκες δαπάνες γιὰ νὰ τὴν ἀναδείξει (ἰδίως μὲ τὸ νὰ παραδώσει στὴ λατρεία τὸ μνημειακὸ τελεσταῖο τελεστήριον). Μὲ τὴ μυστικὴ αὐτὴ λατρεία, ἰδίως μὲ τὴ μύηση ἐπιφανῶν προσωπικοτήτων, ἡ περιφρονημένη λαϊκὴ θρησκεία μπόρεσε συχνὰ νὰ συναγωνιστεῖ τὴν ἐπίσημη (εἰκ. 7α-γ).

Πυρήνας καὶ τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ ἦταν μιὰ χθόνια λατρεία, συνδεόμενη μὲ τὸν κάτω κόσμον (τῆς Φερσέφαττας), ἡ ὁποία προσωρινὰ εἶχε παραμεριστεῖ ἀπὸ τὸ ζεῦγος τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης. Οἱ δύο αὐτὲς θεὲς μῆκαν στὸ κέντρο ἀγροτικῶν δρωμένων γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς καλλιέργειας τῶν σιτηρῶν στὸ Θριάσιον πεδῖον, τὸ διαρρέομενον ἀπὸ τὸν ἐλευσινιακὸ Κηφισό. Ἐκ τῶν ἐξῆς τοῦ 7ου αἰῶνα, μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Ἐλευσίνας, οἱ Ἀθηναῖοι πῆραν στὰ χέρια τοὺς τὸ ἱερὸ καὶ διεύρυναν τὴ δραστηριότητά του, μετὰ τὸν ταυτισμὸ τῆς Κόρης μὲ τὴν παλιὰ Φερσέφαττα.

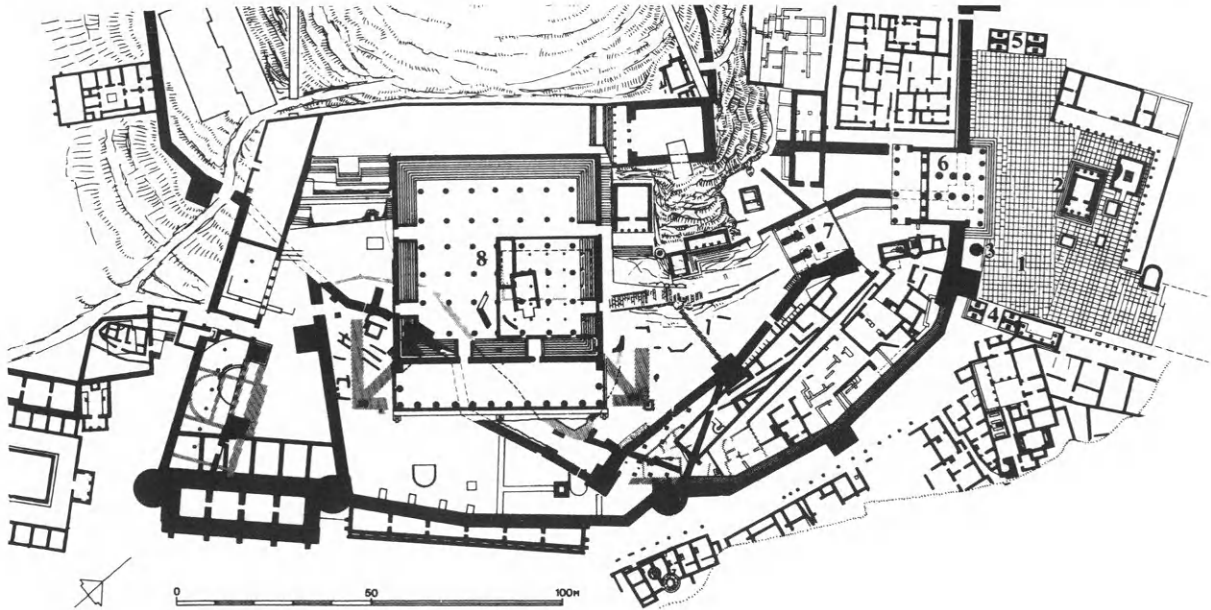
Ἐκ τῶν ἀρχαίων ἔμνησεν ἡ ἀρχαία ἐπιγραφή γιὰ τὴν Δήμητρα εἶχε γραφεῖ λίγο πρὶν. Σημαντικὸ εἶναι πὺς οἱ στίχοι τοῦ 480-482 δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία πὺς καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν προσάρτηση ὑπῆρχε μυστικὴ λατρεία στὴν Ἐλευσίνα καὶ ὅσοι μοῦνταν στὰ ἐκεῖ μυστήρια θεωροῦσαν εὐτυχὴ τὸν ἑαυτὸν τοὺς, γιὰτὶ μετὰ τὸ θάνατον θὰ τοὺς περίμενε μιὰ καλύτερη τύχη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐπιφυλασσόταν γιὰ τοὺς ἀμύητους ἢ «ἀτέλεστους»: «ὄλβιος ὄς τὰδ' ὄπωπεν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων. Ὅς δ' ἀτέλης ἱερῶν, ὄς τ' ἄμμορος, οὐ ποθ' ὄμοίων αἴσαν ἔχει φθίμενός περ ὑπὸ ζόφῳ εὐρώνεντι».

Στὰ μεταγενέστερα χρόνια, ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος, ὅλοι πίστευαν πὺς τὸ ἐλευσινιακὸ ἱερὸ ἀνῆκε στὴν Δήμητρα καὶ στὴν Κόρη. Ἐντύπωση ὅμως ἔκανε πὺς τὸ ζεῦγος αὐτὸ τῶν θεοτήτων, μέσα στὸ δικό του τέμενος, συλλατρευόταν μὲ πλῆθος θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου, ὅπως τὸν «θεὸν καὶ τὴν θεάν» τῶν ἐπιγραφῶν, τὸν Εὐβουλον ἢ Εὐβουλέα, τὴν Γῆ, τὸν Τριπτόλεμον, τὸν Ἑρμῆ καὶ ἰδιαίτερα τὸν Πλούτωνα (βλ. τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ σχολιάζει γιὰ ἄλλο σκοπὸ ὁ Γ. Μυλωνᾶς στὴν ΑΕ 1960, 79). Πρὶν ἀκόμη μπεῖ κανεὶς στὸ τέμενος, στὴν αὐλὴ ποὺ σχηματιζόταν μπροστὰ στὰ μεγάλα προπύλαια, συναντοῦσε ὀρθογώνιον χτίσμα μὲ βόθρον στὴ μέση γιὰ τὴ λατρεία χθόνιων θεοτήτων. Ἦταν σὲ χρῆσιν ἤδη στὰ πρῶμα ἱστορικὰ χρόνια. Περνώντας τὰ προπύλαια καὶ πρὶν φτάσει στὸ χῶρον ποὺ κυρίως ἦταν ἀφιερωμένος στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, συναντοῦσε ἱερὸ ἀφιερωμένο στὸ βασιλεῖον τοῦ κάτω κόσμου Πλούτωνα (τὸ «Πλουτάνιον»). Τὰ μνημεῖα καὶ οἱ μῦθοι ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασία πὺς στὴν πραγματικότητα ἐπικεφαλῆς τοῦ ἱεροῦ ἦταν ἡ θεϊκὴ τριάδα Δήμητρας-Κόρης-Πλούτωνα (ἢ Κόρη ταυτισμένη μὲ τὴν παλιὰ Φερσέφαττα ἢ Περσεφόνη καὶ ὁ Πλούτωνας μὲ τὸν Ἴδην). Ἡ μύηση ζητοῦσε νὰ ἐξοικειώσῃ τοὺς πιστοὺς μὲ τὸν Πλούτωνα καὶ τὸν κάτω κόσμον.

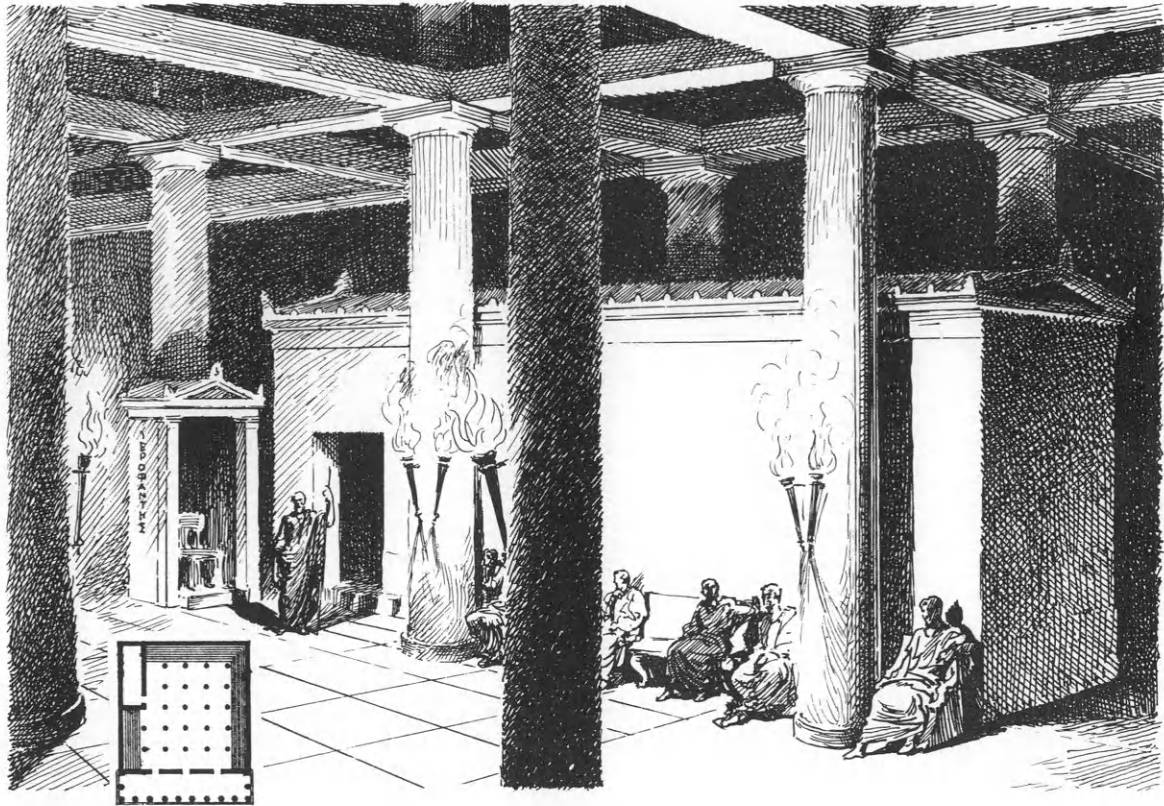
Εἰκ. 7α (Πάνω ἀριστερά.) Σὲ στρῶμα χαμηλότερο τοῦ ἀρχαίου τελεστηρίου ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια ἐνὸς χτίσματος πὸ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ χρονολογεῖται λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ὁ Γ. Μυλωνᾶς πὸ τὸ μελέτησε πιστεύει πὼς δὲν προοριζόταν γιὰ κατοικία τοῦ τοπικοῦ ἡγεμόνα, ὡς σχετικὰ μικρὸ (9.5×5.7 μ.) καὶ ὡς χτισμένο ὄχι στὴν κορυφῆ τοῦ λόφου τῆς ἀκρόπολης, ἀλλὰ στὶς ὑπώρειές του. Οὔτε ὁμως ὡς ἰδιωτικὴ κατοικία μπορούσε νὰ χρησιμεύει, γιὰτὶ εἶχε ἐπιμελῶς περιβληθεῖ μὲ χτιστὸ τοῖχο καὶ κατεῖχε τὸ κέντρο εὐρύχωρης αὐλῆς. Ὁ προορισμὸς του πρέπει νὰ ἦταν θρησκευτικὸς. Εἶχε τὸ σχέδιο ναοῦ «ἐν παραστάσι» τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ ἀπομάκρυναν οἱ δύο κίονες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ γιὰ τὴ στήριξη τῆς στέγης καὶ ἡ ἀπουσία τῶν συνηθιζόμενων δύο κίωνων ἀνάμεσα στὶς παραστάδες. Διέφερε ἐπίσης καὶ ἐξαιτίας τῆς ὀρθογώνιας πλατφόρμας πὸ σχηματιζόταν πρὸ τῆς εἰσόδου. Ἡ πλατφόρμα προεξείχε δύο μέτρα ἀπὸ τὸ τέλος τῶν παραστάδων καὶ εἶχε πλάτος 3.30 μ. καὶ ὕψος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς αὐλῆς 1.25 μ. Ὁ μανδρότοιχος πὸ ἀπομόνωνε τὸ οἰκοδόμημα ἀπὸ τὰ περίξ, ἡ αὐλὴ καὶ ἡ πλατφόρμα εὐνοοῦν μιὰ λατρεία μὲ μυστικὰ γνωρίσματα. Ἡ μυστικὴ φύση τῆς λατρείας ἐξυπηρετοῦνταν καλύτερα μὲ τὰ δωμάτια πὸ ἀποτελοῦσαν προέκταση πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ ἀρχικοῦ σηκοῦ καὶ προστέθηκαν ἀργότερα σ' αὐτόν (βλ. τὸ σχέδιο δεξιά. G. Mylonas, *The Homeric Hymn to Demeter and her sanctuary at Eleusis*, 1942, 52. Διεξοδικότερα στὸ νεότερο ἔργο του *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, 1961).

Μιὰ «ἐπαρχή» (ὅπως λεγόταν), δηλαδὴ συνεισφορά πολιτῶν γιὰ θυσία ἢ γιὰ ἄλλη προσφορά στὴν ἑλευσινακὴ τριάδα Δήμητρας-Κόρης-Πλούτωνα ἐπισημαίνει ὁ L. Deubner, *Att. Feste* 125 (βλ. καὶ τὴν ἐπιγραφὴ IG II² 1672). Ἐπίσημη παρουσία τοῦ Πλούτωνα στὸ ἱερὸ τῆς Ἑλευσίνας μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ IG II² 1933, ἡ ὁποία ἀναφέρει πὼς ὁ ἱεροφάντης εἶχε ἐκλέξει μερικὸς πολίτες νὰ ἐτοιμάσουν τὴν αἴθουσα, ὅπου θὰ φιλοξενοῦνταν ὁ θεός: «τούσδε (πὸ παρακάτω ἀναφέρονται) ἐπίωψατο ὁ ἱεροφάντης τὴν κλίνην στρῶσαι τῷ Πλούτωνι καὶ τὴν τράπεζαν κοσμηῆσαι, κατὰ τὴν μαντεῖαν τοῦ θεοῦ» (L. Deubner ὁ.π. 219).

Είκ. 7β. Οικοδομική εξέλιξη του ιερού από τα αρχαϊκά χρόνια ως το τέλος της αρχαιότητας (ως τὸν 4ο μ.Χ. αἰώνα, ὅποτε τὸ ἱερὸ ἐγκαταλείφθηκε). Δεξιὰ ἡ πλακόστρωτη αὐλὴ (ἀριθ. 1), στὴν ὁποία ἔμπαινε κανεὶς εἴτε ἀπὸ τὸ θριαμβικὸ τόξο ἀριθ. 5, ὅπου κατέληγε ἡ Ἱερὰ ὁδὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, εἴτε ἀπὸ τὸ ὅμοιο τόξο ἀριθ. 4, ἂν ὁ ἐπισκέπτης ἦταν ντόπιος. Στὴ μέση τῆς αὐλῆς ὑψωνόταν ναῖσκος ἀφιερωμένος στὴν «προπυλαία» Ἄρτεμη καὶ τὸν «πατέρα» Ποσειδῶνα (ἀριθ. 2). Ἀκολουθοῦσαν τὰ μνημειακὰ προπύλαια, ἀριθ. 6, μίμηση τῶν μνησικλειῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἀκρόπολης. Ἀριστερὰ τῶν προπυλαίων αὐτῶν φυλασσόταν πάντα σὲ καλὴ κατάσταση τὸ ὄνομαστὸ ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς μύθους καλλιχόρο φρέαρ ἢ «παρθένιον» τοῦ ὁμηρικῶ ὕμνου (ἀριθ. 3). Περνοῦσε κανεὶς ἔπειτα τὰ μικρὰ προπύλαια (ἀριθ. 7) καὶ ἄφηνε δεξιὰ ἓνα ἱερὸ περίβολο γνωστὸν ὡς Πλούτωνιον μὲ μικρὸ σηκὸ στὴ μέση ἀφιερωμένον στὸν Πλούτωνα, ποὺ εἶχε ἐξαιρετικὴ θέση στὸ ἔλευσινιακὸ ἱερὸ ἐμπλεκόμενος στὶς ἐσχατολογικὲς διδασκαλίες του. Ὁ δρόμος κατέληγε στὸ τελεστήριο, ἀριθ. 8, πελώρια κατασκευὴ ὑπόστυλη μὲ 6×7 λίθινα στηρίγματα τῆς στέγης (συνολικὰ 42 κίονες) καὶ ἔξι ἀνοίγματα (ἀνὰ δύο στὶς πλευρὲς ἀνατολική, νότια καὶ δυτική. Ἡ βόρεια δὲν εἶχε θύρα, γιατί εἶχε σχηματιστεῖ μὲ ἐκβραχισμοὺς καὶ στὸ βράχο εἶχαν λαξευθεῖ τὰ ἐδάλια. Διαστάσεις τοῦ ἐντὸς τῶν ἐδωλίων ἰσοπεδωμένου δαπέδου περίπου 52×52 μέτρα. Ἡ κύρια εἴσοδος βρισκόταν στὴν ἀπέναντι τοῦ βραχῶδους ὑψώματος πλευρὰ ἢ ὁποία συμβατικὰ θεωρεῖται ὡς ἡ ἀνατολική. Αὐτοῦ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα χτίστηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Φίλωνα στοὰ διαστάσεων 55.91×11.50 μ., μὲ 12 κίονες στὴν πρόσοψη. Αὕτὴ ἦταν ἡ τελευταία μορφή τοῦ τελεστηρίου (τοῦ 5ου αἰώνα) ποὺ ἀπλῶς ἐπισκευαζόταν κατὰ καιροὺς ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Παλαιότερη μνημειακὴ μορφή τοῦ τελεστηρίου ἦταν τοῦ 6ου αἰώνα (τῆς ἐποχῆς τοῦ Πεισιστράτου ποὺ φαίνεται στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ νεότερου τελεστηρίου, δηλ. τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλῆ), φαίνεται ὅμως καὶ στὴν ἐπόμενη ἀναπαράσταση, κοντὰ στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία τῆς εἰκόνας. Μέσα στὸ πεισιστράτειο τελεστήριο τῆς παρούσας εἰκόνας σημειώθηκε καὶ ἡ ἀκριβῆς θέση τοῦ μυκηναϊκοῦ σηκοῦ τῆς προηγούμενης εἰκόνας, καθὼς καὶ ἡ θεωρούμενη ὡς ἔδρα τοῦ ἱεροφάντη μακρόστενη ὀρθογώνια αἴθουσα.

Είκ. 7γ. Ἦταν πάντοτε γνωστὸ πὼς μέσα στὸ τελεστήριο ὑπῆρχε εἰδικὸς χώρος, ὅπου φυλάσσονταν τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τῆς ἔλευσινιακῆς λατρείας: ὑπῆρχαν ἀντικείμενα παραδιδόμενα ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ ποὺ ἔφταναν ὡς τὴ μυθικὴ ἀρχὴ τοῦ ἔλευσινιακοῦ κράτους. Ὑπῆρχαν καὶ σκεύη ἱερὰ χρησιμοποιούμενα κατὰ τὴ μύση: γνωστότερο ἐκεῖνο, στὸ ὁποῖο παρασκευαζόταν ὁ κυκεῶν ποὺ ἔπιναν οἱ μούμιοι τὴ νύχτα πρὶν ἀπὸ τὴ μύση, μόλις ἔληγε ἡ νηστεία τους. Γνωστὰ εἶναι καὶ τὰ ἀναφερόμενα στὸ λεγόμενο «σύνθημα» τῶν ἔλευσινίων μυστηρίων τὸ παραδιδόμενο ἀπὸ τὸν Κλήμεντα (Προτρ. 2, 18), δηλ. ἡ «κίστη» καὶ ὁ «κάλαθος» ποὺ

περιεῖχαν μυστικὰ ἀντικείμενα καὶ ὁ μύστης ἐπαίρνε ἓνα ἀπὸ τὰ περιλαμβανόμενα στὴν κίστη καὶ τὸ ἀπέθετε στὸν κάλαθο, ἀφοῦ τὸ χρησιμοποιοῦσε πρῶτα γιὰ μιὰ συμβολικὴ πράξη, καὶ ἔπειτα ἐπαίρνε ἀντικείμενο ἀπὸ τὸν κάλαθο καὶ τὸ ἀπέθετε στὴν κίστη. Ὑπῆρχαν καὶ ἀντικείμενα κατάλληλα νὰ συμβολίσουν θεωρητικὴ διδασκαλία, ὅπως ὁ «σιωπῆ θεθερισμένος στάχυς» ποῦ ὁ ἱεροφάντης τὸν παρουσίαζε ὡς «μέγα καὶ τελειότατον ἐποπτικὸν μυστήριον», ὑπῆρχε «ἠχεῖον» ἐπικρουόμενο ἀπὸ τὸν ἱεροφάντη σὲ στιγμὴ τῆς μύησης ποῦ ἔπρεπε νὰ ἐξαρθεῖ, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα («δεικνύμενα») ποῦ τὰ παρουσίαζε ὁ ἱεροφάντης μέσα σὲ ἀσυνήθη λάμψη δημιουργούμενη ἀπὸ πολλὰς δάδες ποῦ ταυτόχρονα ἀνάβονταν. Στὸ δωμάτιο αὐτὸ φυλασσόταν καὶ ἡ ἐπίσημη περιβολὴ τοῦ ἱεροφάντη, τῶν «κηρύκων» καὶ τῶν «δαδούχων» καὶ δὲν ἐπιτρεπόταν ἡ εἴσοδος κανενὸς ἄλλου πλὴν τοῦ ἱεροφάντη. Ὁ ὕψιστος αὐτὸς ἱερέας ἦταν ὁ μόνος ποῦ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦ γιὰ τὴ σωτηρία τῶν μνουμένων τὰ ἐκεῖ φυλασσόμενα «ἅγια τῶν ἁγίων» τοῦ ἱεροῦ. Ἀνασκαφὴ γιὰ τὴν ἀνεύρεση καταλοίπων τοῦ «ἄδυτο» αὐτοῦ ἔγιναν τελευταῖα ἀπὸ τὸν συνεργάτη τοῦ παλιοῦ ἐρευνητῆ Κωνστ. Κουρουνιώτη Ἰω. Τραυλὸ σὲ συνεργασία μὲ τὸν Γ. Μυλωνᾶ καὶ Ἰω. Θρεψιάδη. Τὰ πορίσματα ἐκτίθενται στὴ δεύτερη ἀπὸ τίς παραπάνω μνημονευόμενες ἐργασίες τοῦ Γ. Μυλωνᾶ καὶ σὲ εἰδικὴ ἔκθεση ποῦ δημοσίευσε ὁ Ἰω. Τραυλὸς στὴν ΑΕ 1951, 1 κπ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε τὴ θεμελίωση ἐνὸς χτιστοῦ δωματίου διαστάσεων 12Χ3 μέτρων στὴ ΝΔ γωνία τοῦ τελεστηρίου τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων (τοῦ Πεισιστράτου), ὅπως φαίνεται στὸ μικρὸ σχέδιο ποῦ ἐντάσσεται στὴν κάτω ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς ἀναπαράστασης τοῦ δωματίου (εἰκ. 7γ). Ἄλλα πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς (ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Ἰω. Τραυλὸ): δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ παλιότερη γνώμη πὼς τὸ «ἄδυτο» αὐτὸ (ποῦ ὁ Τραυλὸς τὸ ὀνομάζει «ἀνάκτορο» ἢ «μέγαρο») ἦταν ἀπλὴ κατασκευὴ μὲ κινητὰ παραπετάσματα ποῦ ἔφταναν ὡς τὸ «ὀπαῖον» στὴ μέση τοῦ τελευταίου τελεστηρίου, ἀλλὰ ἦταν κτιστὸ δωμάτιο, τὸ ὁποῖο ἀφότου χτίστηκε μέσα στὸ πεισιστράτειο τελεστήριο παρέμεινε στὴν ἴδια θέση: στὸ περικλῆιο τελεστήριο (εἰκ. 7β) βρέθηκε στὴ μέση, γιὰ τὸ τελεστήριο αὐτὸ εἶχε ἐπεκταθεῖ πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ πρὸς τὰ βόρεια. Ὑπάρχουν κατάλοιπα τοῦ θρόνου καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἱεροφάντη, ὅπως ἔχει ἀναπαρασταθεῖ ἐδῶ, καθὼς καὶ τῆς τριγωνικῆς ἀετωματικῆς στέγης τοῦ κτίσματος. Οἱ ἐπιδρομεῖς βάρβαροι Κοστοβῶκοι στὰ 170 μ.Χ. λεηλάτησαν, μαζὶ μὲ τὸ τελεστήριο, καὶ τὸ ἄδυτο τῆς εἰκόνας, ἀλλὰ οἱ ζημιές ἀποκαταστάθηκαν, ὥστε στὰ 176 μ.Χ. σ' αὐτὸ τὸ χτίσμα νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸν ἱεροφάντη ἡ μύηση τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρηλίου.

Με τὸν καιρὸ ὄχι μόνο ἐπισκιάστηκε στὴν Ἐλευσίνα τὸ ἀρχικὸ ἀγροτικὸ δρώμενο, ἀλλὰ καὶ πλουτίστηκε τὸ συναισθηματικὸ περιεχόμενον τῆς μύησης. Ἡ θεωρητικὴ διδασκαλία δὲν ἦταν αὐστηρὰ ἢ ἴδια σ' ὅλες τὶς ἐποχές, πάντοτε ὁμοῦς ἐπιδίωκε τὴ διάλυση τῶν φόβων γιὰ τὸ ὑπερέραν. Οἱ ὑπερβατικὲς ἐπαγγελίαι κατεῖχαν πάντοτε τὴ θέση μιᾶς παρήγορης ἀποκάλυψης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φύση τους δὲν μπορούσαν νὰ εἶναι ἀπόλυτα σαφεῖς. Ἄδύνατος δηλαδὴ ἦταν ὁ προσδιορισμὸς συγκεκριμένων ἀμοιβῶν ποὺ ἐπιφυλάσσονταν γιὰ τοὺς δικαίους ἢ γιὰ τοὺς μνημένους (ὅπως π.χ. «οἱ ἀνθισμένοι λειμῶνες» ἢ τὸ «αἰώνιον συμπόσιον» ποὺ ἐπαγγελλόταν ἡ λαϊκὴ πίστη ἀπευθυνόμενῃ σὲ μὴ πνευματικὰ καλλιεργημένους ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ). Μερικὲς πηγὲς εἶναι σαφέστερες ἀπὸ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνον τῆς Διμήτρας, πάντοτε ὁμοῦς ἀποφεύγουν νὰ ὑποσχεθοῦν συγκεκριμένους ὑλικὲς ἀμοιβές: ὁ Πίνδαρος καλοτυχίζει ἐκείνους ποὺ μνήθηκαν, γιὰτὶ ἔχουν ἐπίγνωση τῆς σημασίας τοῦ θανάτου καὶ τῆς φύσης τῆς νέας ζωῆς ποὺ ὁ θεὸς ἐπιφυλάσσει γιὰ ὅποιον τερματίζει ὅσια τὴν ἐπίγεια ζωὴ (ἀπόσπ. 137α: «ὄλβιος ὅστις ἰδὼν κείνα εἶσι ὑπὸ χθόνα· οἶδε μὲν βίου τελευτάν, οἶδε δὲ διόσδοτον ἀρχάν»). Ὁ Ἴσοκράτης ἔγραψε (*Πανηγ.* 28) πὼς ὅσοι μυοῦνται βγαίνουν ἀπὸ τὸ τελεστήριον μὲ παρήγορες σκέψεις γιὰ τὸ θάνατο καὶ γιὰ τὴν αἰώνια ζωὴ («ἠδίοις τὰς ἐλπίδας ἔχουσι περὶ τῆς τοῦ βίου τελευτῆς καὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος»). Ὁ Σοφοκλῆς (ἀπόσπ. 752) θεωροῦσε τρεῖς φορές μακάριους ἐκείνους ποὺ μνήθηκαν στὰ ἔλευσινια μυστήρια: μόνο γι' αὐτοὺς ὑπάρχει στὸ ὑπερέραν ζωὴ· γιὰ τοὺς ἀμύητους μόνο συμφορὲς («τρὶς ὄλβιοι κείνοι βροτῶν, οἱ ταῦτα δερχθέντες τέλη μὴ μολωσιν ἐς Ἄδου· τοῖσδε γὰρ μόνοις ἐκεῖ ζῆν ἔστι, τοῖς δ' ἄλλοισι πάντα ἐκεῖ κακά»).

Ἄλλὰ καὶ στὶς ἄλλες μυστικὲς τελετές, ἑλληνικὲς καὶ ξένες τῶν ὕστερων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος, ἐξίσου σημαντικὴ θέση εἶχε ὁ θάνατος καὶ ἡ πέραν τοῦ τάφου ζωὴ. Παράδειγμα οἱ δημοφιλέστερες τῆς Ἰσιδας ποὺ τὶς περιέγραψε λίγο μετὰ τὰ 150 μ.Χ. ὁ Ἀπουλήιος στὸ τέλος τῶν *Μεταμορφώσεών* του. Τὸ κεντρικὸ πρόσωπο τοῦ ἐκτενοῦς αὐτοῦ ἔργου, ὁ Λούκιος, ὑποτίθεται πὼς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἀπουλήιος, ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἀποικία Madaura τῆς βορειοδυτικῆς Ἀφρικῆς ποὺ ἔμενε γιὰ σπουδὲς στὴν Ἀθήνα. Ὁ Λούκιος, ἔχοντας μιὰ φυσικὴ κλίση πρὸς τὶς μυστικὲς λατρεῖες καὶ ἐγκαταστημένος προσωρινὰ στὴν Κόρινθο, ἐπικοινωνῶνσε μὲ τὸ ἱερατεῖο τοῦ Ἰσείου τῶν Κεγγρεῶν (ἀνατολικοῦ ἐπινείου τῆς Κορίνθου) καὶ ζήτησε νὰ μνηθεῖ στὰ μυστήρια τῆς Ἰσιδας (βλ. γι' αὐτὰ τὰ μυστήρια καὶ γιὰ τὴ μύηση τοῦ Λούκιου τὴ μελέτη μου *Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχ. Ἑλλάδα*, 1987, 188-191). Στὴν προετοιμασίαν τῆς μύησης περιλαμβανόταν μιὰ «νηστεία» δέκα ἡμερῶν ποὺ ἦταν κυρίως ἀποχὴ κρέατος καὶ κρασιοῦ. Ὁ ἀρχιερέας συνέστησε στὸ Λούκιο νὰ παρακολουθεῖ (προετοιμαζόμενος γιὰ τὴ μύηση) τὶς ἱερουργίες τοῦ Ἰσείου καὶ νὰ μὴ βιαστεῖ νὰ προσέλθει στὴ μύηση προτοῦ ἢ ἴδια ἢ θεὰ τὸν «καλέσει» ἐμφανιζόμενη σὲ ὄνειρο. Ἀναμένοντας τὴ θεϊκὴ κλήση εἶχε τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ ἐπικείμενη μύηση ἦταν μιὰ μορφὴ ἐκούσιου θανάτου, δηλαδὴ ἐνιωθε σὰ νὰ πῆγαινε στὸν κάτω κόσμον μὲ μιὰ ἀβέβαιη ἐλπίδα ἐπιστροφῆς. Ὁ Λούκιος ἀπέφευγε ἐπιμελῶς τὶς ἀπαγορευμένες τροφές, ὥσπου ἐμφανίστηκε σὲ ὄνειρο ἢ θεὰ τὰ μεσάνυχτα καὶ τὸν πληροφόρησε πὼς τὴν ἐπόμενη μέρα θὰ γινόταν ἡ μύηση. Τὸ πρῶν ἔκανε τὸ λουτρό του καὶ ντύθηκε εἰδικὰ ἐνδύματα, μὲ τὰ ὁποῖα τὸν ὀδήγησαν τὸ ἀπόγευμα μπροστὰ στὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς. Ἀκολούθησε ἡ ὀλονύχτια τελετὴ τῆς μύησης. Προσῆλθαν ὅλοι οἱ ἱερεῖς καὶ ἔβαλαν τὸ Λούκιο στὴ μέση. Τέλος ὁ ἀρχιερέας παρήγγειλε νὰ βγοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ οἱ ἀμύητοι. Τότε ὁ Λούκιος φόρεσε ἄλλο εἰδικὸ (λινὸ) φόρεμα καὶ ὀδηγήθηκε στὸ ἄδυτο. Τὸ καθῆκον τῆς σιωπῆς (κοινὸ σ' ὅλες τὶς μυστικὲς τελετές) δὲν ἐπέτρεψε καὶ στὸ Λούκιο νὰ καταγράψει μὲ σαφήνεια ὅ,τι ἐπακολούθησε. Εἶναι ὁμοῦς σημαντικὸ πὼς, συνοψίζοντας τὴν τότε ψυχικὴ του κατάσταση, τονίζει πὼς ἐνίωσε νὰ πλησιάζει στὴν πύλη τοῦ Ἄδου καὶ νὰ «πατάει τὸ ἓνα πόδι στὸ κατώφλι τῆς Περσεφόνης». Κι ἀκόμη πὼς μεσάνυχτα τοῦ φάνηκε πὼς εἶδε τὸν ἥλιο νὰ λάμπει, ὅπως τὸ μεσημέρι. Ἡ συναρπαστικὴ τελετὴ ἔληξε τὴν αὐγὴ, ὅποτε ὁ νέος μύστης βγήκε ἀπὸ τὸ ἄδυτο

κρατώντας στὸ δεξι χέρι δάδα ἀναμμένη. Αὐτὴ ἡ μέρα ἦταν ἡ εὐτυχέστερη τῆς θρησκευτικῆς τοῦ ζῶντος καὶ τῆ γιόρταζε, ὅπως τῆ μέρα τῶν γενεθλίων τοῦ καλώντας σὲ γεῦμα τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους. Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ Λούκιου γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ὑπερπέραν φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἀργότερα, ζώντας στὴ Ρώμη, δέχτηκε τὴν ἐπίσκεψη τῆς Ἰσιδας στὸ ὄνειρό του, ἡ ὁποία τοῦ συνέστησε νὰ συμπληρώσει τὴ μύθησή του, μούμενος καὶ στὰ μυστήρια τοῦ Ὁσιρι, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ «ὑψιστος θεὸς τοῦ κάτω κόσμου καὶ πατέρας τῶν ἄλλων θεῶν». Ἀκολούθησε νέα δεκαήμερη νηστεία καὶ ταχτικὴ ἐμφάνιση τοῦ Ὁσιρι στὰ ὄνειρα, ὡς τῆ νέα ὀλονύχτια τελετὴ τῆς μύθης. Ὁ Λούκιος δέχτηκε καὶ τρίτη μύθηση ποῦ ἦταν μᾶλλον προαιρετικὴ καὶ ἀπέβλεπε στὴν κατοχύρωση υγείας καὶ καλῆς τύχης γιὰ τὴν ὑπόλοιπη γήινη ζωὴ του.

Τὰ «Χθόνια» τῆς Ἑρμιόνης

Ἡ ἴδια ἐλευσινακὴ τριάδα χθόνιων θεοτήτων (Δήμητρας, Κόρης, Ἄδη) τιμῶνταν καὶ στὴν ἀργολικὴ Ἑρμιόνη. Ἡ Δήμητρα ὡς θεὰ τῶν σιτηρῶν εἶχε διαχωρισθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη ὑποχθόνια ὑπόστασή της καὶ εἶχε δυὸ ἱερά. Ὡς βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου εἶχε τὸ προσωνύμιο Χθόνια, τὸ ὁποῖο συχνὰ ἦταν ἐπικρατέστερο τοῦ κύριου ὀνόματος. Ὁ Ἄδης στὴν Ἑρμιόνη εἶχε τὸ τοπικὸ ὄνομα Κλύμενος, ἐνῶ στὴν Ἑλευσίνα τὸ πολὺ κοινότερο Πλούτων. Γιὰ τὸν Κλύμενο ὁ Πausanίας ρητὰ σημειώνει πὺς ἦταν τοπικὴ ἐπίκληση τοῦ Ἄδης, βασιλιᾶ τοῦ κάτω κόσμου²³. Ἡ «Χθόνια» Δήμητρα ἦταν ἡ πάρεδρος τοῦ Κλυμένου. Θεωροῦνταν θεὰ καλόβουλη, καὶ οἱ Ἑρμιονεῖς τὴν τιμοῦσαν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη θεότητα καὶ σ' αὐτὴ ἐμπιστεύονταν τοὺς νεκροὺς τους. Τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα, γλυπτικὲς ἢ ἀνάγλυφες εἰκόνες τῶν νεκρῶν, στηνόμενες πάνω στοὺς τάφους, ἦταν ἀφιερωμένα σ' αὐτὴν (σ' ἄλλες πόλεις τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἀφιερώνονταν στὸν χθόνιον Ἑρμῆ, ὡς ψυχοπομπό). Στὴν Ἑρμιόνη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Δήμητρα, στίς ἀφιερώσεις τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων συμπεριλάμβαναν καὶ τὴν Κόρη ἢ καὶ ὀλόκληρη τὴν τριάδα Δήμητρας-Κόρης-Κλυμένου: «ταῖ Δάματρι» ἢ «Δάματρι» ἢ «Δάματρι Χθονία» ἢ «Δάματρι, Κλυμένωι, Κόρηι» (βλ. *IG IV* 685, 686, 688, 690, 691, 692).

Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, πρὶν ἀπὸ τὴν προσάρτηση τῆς Ἑλευσίνας (δηλ. πρὶν ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα) ἤξεραν κι αὐτοὶ τὴν Δήμητρα ὡς θεότητα τοῦ κάτω κόσμου, ἐνῶ ἡ δική τους χθόνια Ἀθηνᾶ (γνωστὴ ὡς «μορία» ἢ ὡς ἡ θεὰ, τὴν ὁποία οἱ ἄρχοντες τῆς Ἀθήνας τιμοῦσαν μὲ τὰ Προχαριστήρια, δηλ. μὲ θυσία μόλις ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της ἢ πρώτη βλάστηση ἢ ἀκόμη ὡς ἡ θεὰ ἢ συλλατρευόμενη μὲ τὴν Πάνδροσο στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη ἢ ὡς ἡ μεγάλη θεὰ τῶν Ἀρρηφορίων) ἦταν ἡ τοπικὴ προστάτρια τῆς βλάστησης καὶ ἰδιαίτερα τῶν σιτηρῶν. Στὴν Δήμητρα, ὡς ὑποχθόνια θεὰ, ἐμπιστεύονταν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς νεκροὺς τους, τοὺς ὁποίους, κατὰ τὸν Πλούταρχο, ὀνόμαζαν «δημητρίους», δηλ. ἀνήκοντας στὴν Δήμητρα²⁴.

23. «Ἐπίκλησις τοῦ θεοῦ, ὃν τινα ἔχει λόγος βασιλέα ὑπὸ γῆς εἶναι» (2, 35, 9). Ἡ ἔννοια τῆς ἐπίκλησης αὐτῆς εἶναι «Ξακουστός». Εὐφημιστικὸ ἦταν καὶ τὸ ὄνομα Πλούτων (πλουτοδότης).

24. Βλ. τὴν πραγματεία του *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῶ κύκλῳ τῆς σελήνης* 943: «τοὺς νεκροὺς Ἀθηναῖοι δημητρίους ὀνόμαζον τὸ παλαιόν». Ὅταν δηλαδὴ οἱ Ἀθηναῖοι τιμοῦσαν τὴν Δήμητρα ὡς ὑποχθό-

νι θεότητα, ἀναγνώριζαν τὴν Ἀθηνᾶ ὡς θεὰ τῆς βλάστησης καὶ τῶν σιτηρῶν, πράγμα ποῦ ἐξακολούθησε μὲ τὴν γιορτὴ τῶν Ἀρρηφορίων. Ὁ M. P. Nilsson, προσπαθώντας νὰ προβάλει τὴν Δήμητρα ὡς ἀποκλειστικὰ θεὰ τῶν σιτηρῶν, ἀναγκάζεται νὰ καταφύγει σὲ μιὰ ἐξήγηση ἀπόγνωσης τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν νεκρῶν ὡς «δημητρίων» (*Archiv f. Religionswissenschaft* 32, 1935, 119).

Για την πόλη Ἑρμιόνη ὁ Πausanías λέει (2, 34, 10) πὼς παλαιότερα περιοριζόταν στὴ στενὴ καὶ ἐπιμήκη χερσόνησο πὸν προβάλλει στὸ πέλαγος πρὸς τὰ ἀνατολικά (ὅπου τὰ νησιά Δοκὸς καὶ Ὑδρα), ἐνῶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἡ πόλη κατεῖχε τὸ μυχὸ τοῦ κόλπου ὡς τὸ ὕψωμα τοῦ Πρωνόσ πὸν ἄρχιζε ἀπὸ τὸ δυτικὸ πέρασ τῆς σύγχρονης τοῦ πόλης. Στὸ δυτικὸ αὐτὸ πέρασ βρισκόταν τὸ νεκροταφεῖο καὶ τὰ ἱερὰ τῶν χθόνιων θεῶν. Οἱ Ἑρμιονεῖς τῆς ἐποχῆς τοῦ Πausanías ἐξακολουθοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν ἀρκετὰ ἱερὰ τῆς ἐγκαταλειμμένης «προτέρας πόλεως», ἀπὸ τὰ ὁποῖα κανένα δὲν ἀπεῖχε περισσότερο τῶν τεσσάρων σταδίων ἢ 700 μέτρων. Ἀπαριθμώντας τὰ ἱερὰ τῆς παλιᾶς καὶ τῆς σύγχρονης τοῦ πόλης, καταλήγει στὸ «μάλιστα λόγου ἄξιον ἱερὸν τῆς Δήμητρος ἐπὶ τοῦ Πρωνόσ» (2, 35).

Στὴ Χθόνια αὐτὴ Δήμητρα ἦταν ἀφιερωμένη καὶ ἡ σημαντικότερη ἐτήσια καλοκαιρινὴ γιορτὴ τῶν Ἑρμιονέων πὸν λεγόταν «τὰ Χθόνια». Ὁ Πausanías τὴν περιγράφει διεξοδικά (2, 35, 5 κπ.): μιὰ πάνδημη πομπὴ σχηματιζόταν μὲ προορισμὸ τὸ ναὸ τῆς Χθονίας: μπροστὰ βὰδιζαν οἱ ἱερεῖς τῶν θεῶν καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς χρονιαῆς καὶ ἀκολουθοῦσαν γυναῖκες καὶ ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ παιδιὰ, ὅλοι μὲ λευκὰ ἐνδύματα καὶ μὲ στεφάνια ὑακίνθων στὸ κεφάλι, δηλ. μὲ ἄνθη πὸν τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ στολίζουσαν τοὺς νεκρούς, μὲ τὰ ὁποῖα τιμοῦσαν καὶ τὴ βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου. Στὸ τέλος τῆς πομπῆς ὀδηγοῦνταν γιὰ θυσία τέσσερις ἀγελάδες, ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη. Καθεμιὰ ἔπρεπε νὰ μπεῖ στὸ ναὸ τῆς Χθονίας, ὅπου τέσσερις γριῆς τὴ θυσίαζαν κόβοντας τὸ κεφάλι τῆς μὲ δρεπάνι πὸν ἦταν τὸ εὐχρηστότερο γιὰ τὶς γριῆς φονικὸ ὄπλο καὶ ἐπιπλέον θύμιζε τὸ ἀγροτικὸ ἐργαλεῖο τὸ συνδεόμενο μὲ τὴν ὁμώνυμη θεὰ τῶν σιτηρῶν. Μέσα στὸ ναὸ ὑπῆρχαν τέσσερις θρόνοι χρησιμοποιοῦμενοι ἀπὸ τὶς ἰσάριθμες γριῆς ἱέρειες. Μερικὲς ἀπὸ τὶς γριῆς πὸν εἶχαν ἀσκήσει στὸ παρελθὸν ἱερατικὰ καθήκοντα εἶχαν τιμηθεῖ μὲ γλυπτικὲς εἰκόνες, στημένες ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ.

Γιὰ τὸν Κλύμενο ὑπῆρχε ἄλλος ναός, ἀντίκρι ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Δήμητρας, στολισμένος γύρω μὲ γλυπτικὰ ἔργα (2, 35, 9). Γιὰ τὸν Κλύμενο προβλεπόταν ἰδιαίτερη θυσία, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀγελάδων (Πaus. 2, 35, 9). Κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Κλύμενου ὑπῆρχε ναὸς καὶ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ Ἄρη (2, 35, 10), ἐπίσης χθόνιου θεοῦ, ὁ ὁποῖος πλοῦτιζε τὸ βασίλειο τοῦ Κλύμενου μὲ τοὺς νεκρούς τῶν πολέμων καὶ δεχόταν δεήσεις τῶν συγγενῶν τῶν στρατευμένων σὲ περίπτωσὴ πολεμικῆς σύρραξης.

Πίσω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Χθονίας ὑπῆρχαν τρία ὑπαίθρια ἱερά, καθένα περιβαλλόμενο μὲ χτιστὸ μανδρότοιχο. Οἱ Ἑρμιονεῖς εἶχαν ἀποδώσει τὸ ἕνα ἀπ' αὐτὰ στὸν Κλύμενο, τὸ ἄλλο στὸν Πλούτωνα καὶ τὸ τρίτο στὴν Ἀχερουσία λίμνη. Στὸ πρῶτο ὑπῆρχε μέσα «χάσμα γῆς», ἀπὸ τὸ ὁποῖο, κατὰ τὶς παραδόσεις τοῦ τόπου, εἶχε βγεῖ ἀπὸ τὸν Ἄδη ὁ Ἑρακλῆς φέρνοντας μαζί του τὸν Κέρβερο. Πολλοὶ πίστευαν πὼς ἀπὸ τὸ χάσμα αὐτὸ ξεκίνοῦσε τὸ συντομότερο μονοπάτι γιὰ τὸ ὑποχθόνιο βασίλειο. Ὅποιος τὸ ἀκολουθοῦσε, δὲν διέσχιζε τὸν Ἀχέροντα καὶ δὲν χρειαζόταν τὸ ἀκάτιο τοῦ Χάρωνα. Γι' αὐτὸ οἱ Ἑρμιονεῖς δὲν ἐφοδίαζαν τοὺς νεκρούς τους μὲ τὸν ὄβολο τοῦ ναύλου (Στράβ. 8, 373). Μιὰ τελευταία χθόνια θεότητα, ἢ Εἰλειθυία, εἶχε τὸ ἱερό της στὴν ἴδια περιοχὴ (ὅλα κοντὰ στὸ νεκροταφεῖο): τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Εἰλειθυίας, ἂν καὶ τὸ ἱερό της ἦταν ἐντὸς τοῦ τείχους, δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ τὸ βλέπουν ἄλλοι, ἐκτὸς τῶν ἱερείων. Ἐπειδὴ ἦταν τὸ πλησιέστερο στὴν πύλη τοῦ Μάσητα, ὁποῖος ἔμπαινε ἢ ἔβγαινε ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη ἔβλεπε τὶς γυναῖκες πὸν κάθε μέρα «θυσίαις καὶ θυμιάμασι μεγάλως τὴν θεὸν ἰλάσκοντο καὶ ἀναθήματα πλεῖστα ἐδίδουσαν τῇ Εἰλειθυίᾳ» (Πaus. 2, 35, 11). Ἦταν νεαρὲς ἐπίτοκες γυναῖκες πὸν ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουσαν αἴσιο τοκετό.

Μέσα στὸ ναὸ τῆς Χθονίας Δήμητρας ὁ Πausanías, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, εἶδε καὶ ἕνα ἄγαλμα τῆς Ἀθηναῆς, καθὼς καὶ τοὺς τέσσερις θρόνους («ἐφ' ὧν αἱ γριᾶες ἀναμένουσιν ἐσελαθῆναι τὰς βοῦς»)· μαζί μὲ κάθε θρόνο πρῶσιτὸ πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἕνα

δρεπάνι, ὥστε νὰ μπορεῖ ἡ ἱέρεια ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὸ θρόνο, ἂν ἔβρισκε κατάλληλη εὐκαιρία, νὰ κόψει χωρὶς χρονοτριβὴ τὸ λαιμὸ τῆς ἀγελάδας («ἢ τις ἂν τύχη τὴν φάρυγγα ὑπέτεμε»). Ὁ Πausanias ὅμως μέσα στὸ ναὸ περίμενε νὰ δεῖ καὶ κάποιο ἰδιαίτερα σεβαστὸ ἀντικείμενο ποὺ βρισκόταν στὸ κέντρο μυστικῆς τελετῆς τῆς Χθόνιας Δήμητρας, ἄσχετης μὲ τὴ γιορτὴ ποὺ περιέγραψε· αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο δὲν τὸ εἶδε οὔτε ὁ ἴδιος οὔτε οἱ Ἑρμιονεῖς ποὺ ἔμπαιναν στὸ ναὸ τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς· τὸ ἤξεραν οἱ ὑπερήλικες ἱέρειες καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσαν κατὰ τὴ μυστικὴ τελετὴ («αὐτὸ δὲ ὁ σέβουσιν ἐπιπλέον ἢ τᾶλλα ἐγὼ μὲν οὐκ εἶδον, οὐ μὴν οὐδὲ ἀνὴρ ἄλλος οὔτε ξένος οὔτε Ἑρμιονέων αὐτῶν. Μόνοι δὲ ὁποῖόν τί ἐστὶν αἱ γῤᾶες ἴστωσαν» 2, 35, 8). Τὸ κρυφὸ καὶ σεβάσμιο ἐκεῖνο ἀντικείμενο ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὴ μυστικὴ τελετὴ ἀποκλείεται νὰ ἦταν ἓνα ἀπλὸ γονιμικὸ σύμβολο ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν σὲ τελετὲς αὐστηρὰ γυναικειῶν, ὅπως τῶν Θεσμοφορίων (τις ὁποῖες ὑπαινίσσεται ὁ Pausanias μὲ τις λέξεις «οὐδὲ ἀνὴρ ἄλλος»). Τὸ ὄλο περιεχόμενο τῆς Χθόνιας Δήμητρας καὶ ἡ θέση ὅπου ἦταν χτισμένος ὁ ναὸς της (ἀνάμεσα σὲ ἱερὰ ὑποχθόνιων θεοτήτων) ἐπιβάλλουν νὰ σχετιζόταν ἰδίως μὲ τὴν «διόσδοτον ἀρχάν» μιᾶς ἄλλης ζωῆς, πέραν τῆς ἐπίγειας, μὲ τὴν ὁποία ἐξοικειώνονταν καὶ ὅσοι μούνταν στὴν Ἑρμιόνη.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴ μύηση καὶ ἀπὸ τὸ ὑπερβατικὸ περιεχόμενό της, τὰ ὁποῖα ἔμειναν ἄγνωστα καὶ στὸν Pausanias, ἡ ἴδια ἡ γιορτὴ τῶν Χθόνιων μὲ τὸν πάνδημο χαραχτῆρα της εἶχε σχεδὸν ἀπαλείψει τὰ ὅρια μεταξὺ χθόνιας καὶ Ὀλυμπιακῆς ἱερουργίας: εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ αἵματηρὲς θυσίαι γιὰ τις ἀδυσώπητες θεότητες τοῦ κάτω κόσμου κατέληγαν σὲ ὀλοκαύτωμα τοῦ θύματος, τὸ ὁποῖο ἀνῆκε ὀλόκληρο στὴν ἐξευμενιζόμενη θεότητα. Στὰ «Χθόνια» ὅμως τῆς Ἑρμιόνης τὸ κρέας τῶν ἀγελάδων μοιραζόταν σ' ὅλους ποὺ μετεῖχαν στὴ μεγάλη πομπὴ καὶ στὴ θυσία. Ὅλοι ἔπρεπε νὰ φᾶνε ἀπὸ τὸ κρέας ἐκεῖνο γιὰ νὰ «πάει καλὰ» ἡ χρονιά. Ἡ πανίσχυρη θεὰ ποὺ εἶχε τὸν ἔλεγχο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου συμπαραστεκόταν στοὺς Ἑρμιονεῖς ἀποτρέποντας τὸ κακὸ καὶ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τους.

Αὐτὸ ὅμως δὲν γινόταν μόνο μὲ τὰ Χθόνια τῆς Ἑρμιόνης. Ὁ Pausanias τὸ βρῆκε καὶ στὴ λοκρικὴ Μυονία, μιὰ πολίχνη κοντὰ στὴν Ἄμφισσα. Οἱ Μυονεῖς φαίνεται πὼς τιμοῦσαν κυρίως θεότητες τοῦ κάτω κόσμου. Σ' αὐτὲς ἀνῆκε ὁ γαῖοχος Ποσειδῶν ποὺ εἶχε δικό του τέμενος μὲ ναό, σὲ ὑψωμα κοντὰ στὸ συνοικισμό τους. Ὁ ναὸς ὅμως τὸν καιρὸ τοῦ Pausanias εἶχε μείνει χωρὶς λατρευτικὸ ἄγαλμα. Ἀκμαιότερο ἦταν ἓνα ἄλσος, ἀφιερωμένο στοὺς «Μειλίχιους» θεοὺς. Μέσα στὸ ἄλσος ὑπῆρχε βωμὸς γιὰ τοὺς θεοὺς τοῦ κάτω κόσμου, οἱ ὁποῖοι ἀποκαλοῦνταν «μειλίχιου» ὡς δυνάμενοι νὰ ἐξευμενισθοῦν καὶ νὰ γίνουν φιλικοὶ στοὺς ἀνθρώπους. Πιστότεροι στοὺς νόμους τῶν χθόνιων λατρειῶν οἱ Μυονεῖς, εἶχαν ὀρίσει νὰ γίνεται ἡ πανηγύρη καὶ ἡ θυσία γιὰ τοὺς Μειλίχιους θεοὺς ὄχι στὸ λαμπρὸ φῶς τῆς μέρας, ὅπως στὴν Ἑρμιόνη, ἀλλὰ τὴ νύχτα. Τὸ κρέας τῶν θυμάτων, ὅπως στὴν Ἑρμιόνη, μοιραζόταν καὶ ἐδῶ στοὺς πανηγυριστὲς, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἔπρεπε νὰ τὸ φᾶνε μέσα στὸ χῶρο τοῦ τεμένου, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας ἢ πρὶν ἀνατεῖλει ὁ ἥλιος («νυκτεριναὶ δὲ αἱ θυσίαι θεοῖς τοῖς Μειλιχίοις εἰσι καὶ ἀναλῶσαι τὰ κρέα αὐτόθι, πρὶν ἢ ἥλιον ἐπισχεῖν νομίζουσιν», 10, 38, 9). Ἐξιλεώνοντας αὐτοὺς τοὺς θεοὺς οἱ Μυονεῖς, τοὺς εἶχαν εὐμενεῖς ὄχι μόνο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἐπέκεινα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐπίγεια ζωὴ, ὅπως οἱ Ἑρμιονεῖς.

Ἡ Ἑρινὺς Δήμητρα τῆς Θέλπουσας

Περὶσσότερο ἀπομακρυσμένοι ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θρησκεία, παρὰ οἱ Ἑρμιονεῖς καὶ οἱ Μυονεῖς, ἦταν τὸν καιρὸ τοῦ Pausanias πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Ἀρκάδες, ὅπως οἱ Θελοῦσιοι, οἱ Λυκοσουρεῖς καὶ οἱ Φιγαλεῖς. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς (χρησιμοποιούμενους ὡς παραδείγματα καὶ

για τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων ποὺ τυχαίνει νὰ εἶναι ἄγνωστες) τὴ θέση τῆς ὀλυμπιακῆς θρησκείας κρατοῦσαν ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος παραδοσιακὲς τοπικὲς λατρεῖες, ἰδίως τοῦ ὑποχθόνιου Ποσειδῶνα καὶ τῆς ἐπίσης ὑποχθόνιας Δήμητρας καὶ τῆς Δέσποινας. Ὅλες συνοδεύονταν στὰ ἱστορικὰ χρόνια μὲ μυστικὲς τελετές.

Μιὰ Ἐρινὺς ἦταν ταυτισμένη στὴ Θέλπουσα μὲ τὴν ὑποχθόνια Δήμητρα. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια εἶχε γίνει «Δήμητρα Ἐρινύς», δὲν εἶχε παῦσει ὅμως νὰ εἶναι ἀπόγονος τῆς προϊστορικῆς ἀδυσώπητης Ἐρινύος. Οἱ Θελοῦσιοι στὸν ἴδιο ναὸ χρειάστηκε νὰ συλλατρεύουν καὶ μιὰ ἐξευμενισμένη καὶ μειλίχια Δήμητρα ποὺ τὴν ἀποκαλοῦσαν Δήμητρα Λουσία. Ἡ Λουσία Δήμητρα δὲν ἦταν ἡ θεὰ τῶν σιτηρῶν, ἀλλὰ μιὰ ἥπια μορφή τῆς ὑποχθόνιας Δήμητρας, δυνάμενη νὰ ἐξευμενισθεῖ μὲ τὴ λατρεία, ἐνῶ ἡ Ἐρινὺς Δήμητρα δὲν ἐξευμενιζόταν. Ὁ Πausanias πολεμάει μιὰ ἀποψη συγχρόνων του στοχαστῶν πὼς ἡ δεύτερη αὐτῆ Δήμητρα ἦταν ἡ Θέμις (8, 25, 7). Ἡ Δήμητρα τῶν σιτηρῶν ἐξ ἄλλου εἶχε ἰδιαίτερο ἱερό, ἀποκαλούμενο τῆς «ἐλευσίνας Δήμητρας», ὅπου ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Κόρη εἶχαν σύνναο τὸν Διόνυσο· τὸ ἱερὸ αὐτὸ βρισκόταν ἀρκετὰ βορειότερα τῆς πόλης Θέλπουσας, ἀλλὰ μέσα στὴ Θελοῦσία (Paus. 8, 25, 2-3). Τὸ ἄλλο ἱερό (μὲ σημαντικότερη θέση στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν Θελοῦσιων) ἦταν τῆς Δήμητρας Ἐρινύος ποὺ βρισκόταν ἐπίσης ἔξω τῆς πόλης Θέλπουσας, ἀλλὰ νοτιότερα, μέσα σὲ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Ὀγκαίου. Ὁ Pausanias ἤξερε τὴ λατρεία αὐτὴ πρὶν ἐπισκεφεῖ τὴ Θελοῦσα, ἀπὸ τὸν Κολοφώνιο ἐπικὸ ποιητὴ Ἀντίμαχο, ὁ ὁποῖος ἔγραψε γύρω στὰ 400 π.Χ. πὼς ἡ Θελοῦσα ἦταν ὁ τόπος τῆς καταγωγῆς (τὸ «ἔδεθλον») τῆς Δήμητρος Ἐρινύος²⁵. Καὶ τὰ δυὸ λατρευτικὰ ἀγάλματα τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρας ἦταν πελώρια, ἰδίως τῆς Ἐρινύος ποὺ εἶχε ὕψος 9 πόδια (πάνω ἀπὸ 2.5 μ.), ἐνῶ τῆς Λουσίας 6 πόδια (πάνω ἀπὸ 1.80 μ.). Ἦταν ξύλινα ἀκρόλιθα (τὸ πρόσωπο καὶ τὰ ἄκρα τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδιῶν εἶχαν γίνει ἀπὸ μάρμαρο τῆς Πάρου, Paus. 8, 25, 7). Ἡ Ἐρινὺς Δήμητρα κρατοῦσε δάδα στὸ δεξιὸ χέρι (ὅπως οἱ θεότητες τοῦ Ἄδη). Μὲ τὸ ἄλλο χέρι κρατοῦσε τὴν «κίστη», ἓνα πλεχτὸ καλάθι ποὺ περιεῖχε τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν κατὰ τὴ μύηση. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὑπῆρχε μέσα στὸ Ὀγκ(ε)ιο εἰδικὴ αἶθουσα ἢ ἄλλος χώρος γιὰ τὶς μυστικὲς τελετές, ὅπου οἱ μύστες διαφωτίζονταν γιὰ τὴ φύση τῆς Ἐρινύος καὶ τῆς Λουσίας θεᾶς, καθὼς καὶ γιὰ τὸν πάρεδρο τῆς Ἐρινύος ποὺ ἦταν ὁ ὑποχθόνιος Ἴππιος Ποσειδῶν (ἱππόμορφος). Κατὰ τοὺς μύθους ὄλων τῶν Ἀρκάδων ἀπὸ τὸν Ἴππιο Ποσειδῶνα ἡ Δήμητρα εἶχε μιὰ κόρη ποὺ ἰδιαίτερα τὴν τιμοῦσαν πολλοὶ Ἀρκάδες καὶ ἓνα γιὸ ποὺ εἶχε μορφή ἀλόγου καὶ ὀνομαζόταν Ἀρείων²⁶. Ὁ Pausanias εἶχε μάθει ἀπὸ τοὺς Θελοῦσιους πὼς ἦταν γιὸς τοῦ Ἴππιου Ποσειδῶνα καὶ εἶχε γεννηθεῖ ἀπὸ τὴν Δήμητρα Ἐρινὺν ποὺ εἶχε πάρει κι αὐτὴ μορφή ἀλόγου, ὅταν εἶχε συννευρεθεῖ μὲ τὸν Ποσειδῶνα. Γι' αὐτὸ παραξενεύτηκε, ὅταν διάβασε στὸν Ἀντίμαχο πὼς ὁ Ἀρείων ἦταν γιὸς τῆς Γῆς. Οἱ στίχοι τοῦ Ἀντίμαχου ἦταν: «καὶ Ἀρείονα Θελοῦσαῖον, τὸν ῥα τ' Ἀπόλλωνος σχεδὸν ἄλσεος Ὀγκαίοιο αὐτὴ Γαῖα ἀνέδωκε, σέβας θνητοῖσιν ιδέσθαι» (8, 25, 9).

Ἔτσι καὶ ἡ Θελοῦσα ἦταν στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος ἓνα ἀπὸ τὰ κέντρα ὅπου ἡ λαϊκὴ θρησκεία κατεῖχε τὴ θέση τῆς «ἐπίσημης»²⁷. Ἡ μύηση στὸ κοινὸ ἱερὸ τῆς

25. «Δήμητρος τόθι φασὶν Ἐρινύος εἶναι ἔδεθλον» (8, 25, 4).

26. Ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ δαιμονικὰ ἄλογα πού, σύμφωνα μὲ τοπικὲς παραδόσεις, ἔπαιρναν στὴ ράχη τοὺς τοὺς ἀνθρώπους ποὺ πέθαιναν καὶ μὲ ἀστραπιαία ταχύτητα τοὺς ἔφερναν στὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν. Ὁ Ἀρείων

ὅμως συνδέθηκε ἀπὸ τοὺς ποιητὲς περισσότερο μὲ τοὺς ἐπικούς ἥρωες τοῦ ἐπάνω κόσμου: ἡ *Ἰλιάδα* τὸν ξέρει ἀπλῶς ὡς θεϊκῆς καταγωγῆς καὶ ὡς τὸν ταχύτερο ὄλων τῶν ἵππων (Ψ 345-346).

27. Μέσα στὴν ἴδια τὴ Θελοῦσα ὁ Pausanias εἶχε ἐπισημάνει μόνο ἓνα ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (θεοῦ, ὁ

Ἐρινύος καὶ τῆς Λουσίας εἶναι ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ποὺ ἔχει νὰ παρουσιάσει ἡ λαϊκὴ θρησκεία τῶν ἱστορικῶν χρόνων: οἱ μύστες μάθαιναν πῶς ἡ ἄγρια (ἢ «ἐρινύουσα») μεγάλη θεὰ μποροῦσε ὡς Λουσία νὰ γίνεи μειλίχια καὶ νὰ τοὺς συμπαρῆσθῃ. Μποροῦσαν ἐπομένως καὶ οἱ εὐλαβεῖς Ἀρκάδες νὰ ἐγκαταλείπουν τὸ ἐν Ὀγκ(ε)ίῳ ἱερὸ μὲ «παρήγορες ἐλπίδες» γιὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς, πράγμα ποὺ διώχνει τὸ φόβο τοῦ Ἄδη καὶ ἐπιτρέπει τοὺς ἀνθρώπους νὰ χαροῦν τὴν ἐπίγεια ζωή.

Ἡ Δέσποινα τῆς Λυκόσουρας

Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ εἶχε ἡ μύηση στὸ νόημα τῆς διπλῆς ὑπόστασης τῆς θελοῦσας Δήμητρας (ὡς Ἐρινύος καὶ ὡς Λουσίας) ἄφησε στὸ περιθώριο τὴν ἐπίσης μεγάλη σημασία ποὺ εἶχε γιὰ ὅλους τοὺς Ἀρκάδες ἡ λατρεία τῆς κόρης τῆς Δήμητρας Δέσποινας. Ἡ Δέσποινα, ποὺ πατέρας της ἦταν ὁ θεὸς τοῦ κάτω κόσμου Ἴππιος Ποσειδῶνας, εἶχε ἀποκλειστικὰ δικό της ἱερὸ στὴ Λυκόσουρα, πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ Θέλπουσα, στὴ νοτιότατη Ἀρκαδία καὶ κοντὰ στὰ μεσσηνιακὰ σύνορα.

Ὁ ἐπισκέπτης τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ συναντοῦσε πρῶτα ἓνα ναὸ τῆς Ἄρτεμης (Παυσ. 8, 37, 1), ὅπως στὴν Ἐλευσίνα συναντοῦσε παλαιότερα βωμὸ τῆς Ἄρτεμης Προπυλαίας, ὁ ὁποῖος σὲ μεταγενέστερα χρόνια ἐγίνεи ναῖσκος τῆς ἴδιας θεᾶς, συλλατρευόμενος στὴν Ἐλευσίνα μὲ τὸν «πατέρα» Ποσειδῶνα (1, 38, 6). Στὴ Λυκόσουρα ὁ ναὸς αὐτὸς τῆς Ἄρτεμης ἦταν σημαντικότερο χτίσμα παρὰ ὁ ἀντίστοιχος τῆς Ἐλευσίνας. Ἡ Ἄρτεμη στὴ Λυκόσουρα εἶχε τὸ προσωνύμιο Ἡγεμόνη ποὺ εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ ὄνομα «Δέσποινα» (κυρίαρχη θεὰ ἢ «ἀφέντρα»). Ἡ ἰδιαίτερη σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς Λυκοσουρεῖς ἡ Ἡγεμόνη Ἄρτεμη ἐκφράστηκε μὲ τὸ λατρευτικὸ τῆς ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο ἦταν χάλκινο, σχεδὸν ὑπερφυσικοῦ μεγέθους (εἶχε ὕψος ἕξι ἀρχαίων ποδῶν, δηλ. περνοῦσε τὸ 1.80 μ.). Ἡ Ἄρτεμη Ἡγεμόνη ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη ὀλυμπιακή: τὸ χάλκινο ἄγαλμά της κρατοῦσε δάδα σὲ καθένα ἀπὸ τὰ χέρια του («χαλκοῦν ἄγαλμα ἔχον δᾶδα», κατὰ τὸν Παυσ.), πράγμα ποὺ μαρτυρεῖ τὴν ὑποχθόνια φύση τῆς θεᾶς.

Μέσα στὸ ναὸ τῆς Δέσποινας στήθηκε στὰ 180 π.Χ. ἡ λίγο ἀργότερα τὸ μνημειακὸ λίθινο σύνταγμα μὲ τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Δέσποινα καθιστὲς σὲ ἐπιμήκη θρόνο. Ἡ Δέσποινα κρατοῦσε στὸ ἀριστερὸ χέρι σκῆπτρο καὶ μὲ τὸ δεξιὸ συγκρατοῦσε στὰ γόνατά της τὴν πυξίδα μὲ ἱερὰ ἀντικείμενα χρησιμοποιοῦμενα στὴν τελετὴ τῆς μύησης. Ἡ Δήμητρα κρατοῦσε μὲ τὸ δεξιὸ χέρι δάδα (ὡς θεὰ τοῦ κάτω κόσμου) καὶ στήριζε μὲ οἰκειότητα τὸ ἀριστερὸ χέρι στὸν ὄμο τῆς Δέσποινας (Παυσ. 8, 37, 4). Ἐξαιρετικὰ ἐπιβλητικὲς ἦταν οἱ δυὸ αὐτὲς θεὲς πάνω στὸν μνημειακὸ θρόνο, ὁ ὁποῖος πατοῦσε σὲ βᾶθρο δυὸ ψηλῶν βαθμίδων, ὥστε τὸ ὄλο ὕψος τῶν ἐνθρόνων θεῶν, μαζὶ μὲ τὸ βᾶθρο, νὰ πλησιάζει τὰ ἕξι μέτρα. Πλᾶι στὴν Δήμητρα ὁ Δαμοφῶν παρέστησε ὄρθια τὴν Ἄρτεμη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πλᾶι στὴν Δέσποινα, ὄρθιον ἐπίσης, τὸν τιτάνα Ἄνυτο, τὸν τροφὸ τῆς Δέσποινας, κατὰ τοὺς ἀρκαδικοὺς μύθους. Στὸν Ἄνυτο ὁ Δαμοφῶν ἔδωσε τὴ μορφή ἐνοπλοῦ πολεμιστῆ, ὅπως τότε γίνονταν ἀντιληπτοὶ οἱ τιτάνες τῆς τιτανομαχίας καὶ μαζὶ μὲ τὴν Ἄρτεμη παρέστησε ἓνα κυνηγετικὸ σκυλί. Ἐβαλε καὶ φαρέτρα στὸν ὄμο τῆς θεᾶς, ἰδιαίτερα ὁμως φρόντισε νὰ τὴν ἀντιδιαστείλει ἀπὸ τὴν ὀλυμπιακὴ Ἄρτεμη: μὲ τὸ δεξιὸ τῆς χέρι τὴν παρέστησε νὰ ὑψώνει δάδα, ἐνῶ στὸν ἀριστερὸ βραχίονά της

ὁποῖος δὲν ἀνῆκε στοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου) καὶ ἓνα σχεδὸν ἐγκαταλειμμένο ἱερὸ τῶν δώδεκα θεῶν (8, 25, 3),

ὅπου μόνο λατρεία χωρὶς παλιὰς ρίζες μπορεῖ νὰ γίνεи κατανοητὴ, κι αὐτὴ παρακμασμένη.

έβαλε να έλίσσονται δυο φίδια. Ἡ Ἄρτεμη καὶ ὁ Ἄνυτος ἦταν μορφές με ὕψος μεγαλύτερο τῶν 3.5 μέτρων, ὥστε τὰ κεφάλια τους νὰ φτάνουν στὴν ἴδια γραμμὴ με τὰ κεφάλια τῶν δυο καθιστῶν θεῶν ποὺ ἔφταναν σχεδὸν ὡς τὴν ὀροφὴ τοῦ ναοῦ.

Ὁ Πausanias, περιγράφοντας τὶς δυο ὄρθιες μορφές, λέει γιὰ τὸν Ἄνυτο πὼς οἱ γείτονες τοῦ ἱεροῦ Ἀρκάδες ἔλεγαν πὼς ἦταν ὁ τροφὸς τῆς Δέσποινας, ἐνῶ γιὰ τοὺς τιτάνες γενικὰ σημειώνει πὼς ὁ Ὀνομάκριτος τοὺς εἶχε παρουσιάσει ὡς αὐτουργοὺς τῶν παθημάτων τοῦ Διονύσου (κακοποιεῖς ὑπάρξεις). Γιὰ τὴν Ἄρτεμη μνημονεύει μιὰ λιγότερο γνωστὴ παράδοση, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἦταν κόρη τῆς Δήμητρας καὶ ὄχι τῆς Λητοῦς. Ἀμέσως κατόπιν προσθέτει πὼς τὰ περὶ τοῦ Ἄνυτου εἶναι παράδοση ἀρκαδική, τὰ περὶ τῆς Ἄρτεμης ὁμοίως ὡς κόρης τῆς Δήμητρας εἶναι παράδοση αἰγυπτιακή, τὴν ὁποία ἔφερε στὴν Ἑλλάδα ὁ ποιητὴς Αἰσχύλος (8, 37, 6). Αὐτὸ ὁ Pausanias τὸ λέει μόνο ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑποχθόνιας Ἄρτεμης ποὺ ὁ Δαμοφῶν τὴν παρέστησε ὄρθια πλάι στὴ Δήμητρα καὶ ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν ἡ ἴδια με τὴν Ἄρτεμη Ἡγεμόνη ποὺ εἶχε ναὸ παρὰ τὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δέσποινας στὴ Λυκόσουρα καὶ ἐπίσης ἡ ἴδια με τὴν Προπυλαία Ἄρτεμη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὁποίας πρέπει νὰ εἶχε γράψει ὁ ἔλευσίνιος Αἰσχύλος πὼς ἦταν κόρη τῆς Δήμητρας. Γιὰ τὴ Δέσποινα ποὺ ὁ Δαμοφῶν τὴν παρέστησε καθιστὴ πλάι στὴ Δήμητρα ὁ Pausanias λέει παρακάτω (8, 37, 9) πὼς οἱ Ἀρκάδες τὴν τιμοῦσαν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη θεὰ καὶ τὴ θεωροῦσαν κόρη τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τῆς Δήμητρας. Προσθέτει πὼς τὸ ὄνομα Δέσποινα ἦταν ἀπλὴ ἐπίκληση, ὅπως μιὰ ἄλλη κόρη τῆς Δήμητρας ἀπὸ τὸ Δία ἀποκαλοῦνταν Κόρη, ἐνῶ τὸ πραγματικὸ τῆς ὄνομα ἦταν Περσεφόνη, ὅπως ἔγραψαν στὰ ποιήματά τους ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Πάμφως. Ἐδῶ ὁ Pausanias σημειώνει πὼς ὁ ἴδιος ἤξερε (ἴσως ἀπὸ προσωπικὴ μύηση) καὶ τὸ πραγματικὸ ὄνομα τῆς Δέσποινας τῆς Λυκόσουρας, ἀλλὰ ἀπὸ θρησκευτικὸ δέος δὲν τὸ κοινολογεῖ, ἐφόσον γράφει γιὰ «ἀτελέστους» (8, 37, 9).

Μὲ τὴν τελευταία φράση λογικὸ εἶναι νὰ υποθέσει κανεὶς πὼς ὡς «πραγματικὸ» ὄνομα τῆς Δέσποινας ἤξερε κάποιο ἄλλο καὶ ὄχι Ἄρτεμις²⁸.

28. Ὁ Ἡρόδοτος ποὺ ἦταν τριάντα τουλάχιστον χρόνια νεότερος τοῦ Αἰσχύλου εἶχε διαβάσει σὲ ποιήμα του πὼς ἡ Ἄρτεμη ἦταν κόρη τῆς Δήμητρας καὶ ὑποστήριξε με ἔμφαση πὼς ἡ ἄποψη αὐτὴ (ποὺ ἐρχόταν σ' ἀντίθεση με τὴν ἐπικρατέστερη, πὼς ἦταν κόρη τῆς Λητοῦς) εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ παράδοση αἰγυπτιακή. Κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴ ἐκείνη παράδοση, ὁ βασιλιάς τοῦ κάτω κόσμου Ὁσιρις (ταυτιζόμενος κατὰ τὸν Ἡρόδοτο με τὸ Διόνυσο) καὶ ἡ Ἴσις (ταυτιζόμενη με τὴν Δήμητρα) εἶχαν γιὰ τὸν Ὀρο (ταυτιζόμενον με τὸν Ἀπόλλωνα) καὶ κόρη τὴ Βούβαστι (ταυτιζόμενη με τὴν Ἄρτεμη, 2, 156). Αὐτὰ ὁμοίως εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν τὰ ἤξερε ὁ Αἰσχύλος καὶ ἀκόμα πιὸ ἀμφίβολο ἂν τὸν ἐπηρεάσαν γιὰ νὰ θεωρήσει τὴν Ἄρτεμη (ποὺ εἶχε βωμὸ μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ τεμένους τῆς Δήμητρας τῆς Ἐλευσίνας) ὡς κόρη τῆς Δήμητρας. Πιθανότερο εἶναι νὰ θέλησε ὁ Αἰσχύλος (ποὺ ἦταν Ἐλευσίνιος) νὰ δικαιολογήσει τὴν παρουσία μιᾶς χθόνιας Ἄρτεμης (ὄχι τῆς Ὀλυμπιακῆς) στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας καὶ νὰ ἐπινόησε τὴ λογικὴ συγγενικὴ σχέση ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος. Οἱ Ἐλευσίνιοι, οἱ παλαιότεροι τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ πρῶτοι εἶχαν

ἰδρῦσει ἐκεῖ βωμὸ Ἀρτέμιδος, πρέπει νὰ εἶχαν ὑπόψη τους τὴ χθόνια Ἄρτεμη, τὴν ἀναφερόμενη στὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες τοῦ 13ου αἰῶνα π.Χ., τὴν ἄσχετη με τὴν κόρη τῆς Λητοῦς. Ἡ ἴδια προϊστορικὴ Ἄρτεμη με τὴν προσωνομία Ἡγεμόνη, εἶχε ναὸ μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δέσποινας στὴ Λυκόσουρα, ἀλλὰ τιμῶνταν καὶ μαζί με τὴ Δέσποινα μέσα στὸν κύριο ναὸ τοῦ ἱεροῦ, ὅπου ὁ Δαμοφῶν τὴν ἀπεικόνισε με δάδα στὸ ἓνα χέρι καὶ με δυο φίδια ἐλισσόμενα στὸ βραχίονα τοῦ ἄλλου χεριοῦ. Ἡ χθόνια αὐτὴ Ἄρτεμη φαίνεται πὼς τιμῶνταν ὡς σύνναος τῆς Δέσποινας στὸν κεντρικὸ ναὸ τοῦ ἱεροῦ, γιατί σ' ἓνα ἀνάθημα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀναφέρονται καὶ οἱ δυο θεές: εἶναι μιὰ μαρμάρινη τράπεζα προσφορῶν με τὴν ἐπιγραφή: «Δεσποίνοι, Ἀρτέμιτι» (IG V 2, 522). Μερικοὶ σύγχρονοι ἐρευνητὲς δὲν μποροῦν νὰ ἀντισταθοῦν στὸν πειρασμὸ νὰ ἀποδώσουν τὸ ὄνομα τῆς Ἄρτεμης καὶ στὴν ἴδια τὴ Δέσποινα, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς ἀρκαδικοὺς μύθους ἦταν κόρη τῆς Δήμητρας. Αὐτὸ ὁμοίως θὰ ὀδηγοῦσε σὲ πολλὰ ἀδιέξοδα, καὶ πρῶτα πὼς θὰ ὑπῆρχαν στὸ ἴδιο ἱερὸ τρεῖς θεές με τὸ ὄνομα τῆς Ἄρτεμης.

Ἔτσι ἐνῶ στὴ Θέλπουσα εἶχε παραμεριστεῖ ἡ κόρη καὶ εἶχε μπεῖ στὸ κέντρο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ἡ Δήμητρα ὑπὸ τις δυὸ ὑποστάσεις της, στὴ Λυκόσουρα ὑποτιμήθηκε κάπως ἡ Δήμητρα γιὰ νὰ ἀναδειχτεῖ περισσότερο ὡς μεγάλη θεὰ ἡ Δέσποινα. Γιὰ τοὺς ὀλύμπιους θεοὺς πολὺ φτωγὴ λατρεία εἶχε ἐπιφυλαχθεῖ στὴ Λυκόσουρα, ὅπως καὶ γιὰ ὁποιοσδήποτε ἄλλους θεοὺς: ὁ Πausanίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βωμὸ τοῦ Ἴππιου Ποσειδώνα, πατέρα τῆς Δέσποινας, εἶδε ἓνα ναὸ τῆς Ἀφροδίτης μὲ ξύλινη εἰκόνα της καὶ μιὰ λίθινη τῶν ὕστερων χρόνων, ἓνα ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς μὲ ξύλινες εἰκόνες τῆς ἴδιας καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα, ἓνα βωμὸ τοῦ Ἄρη, μερικοὺς ἀκόμη βωμοὺς ἄλλων θεῶν χωρὶς ναοὺς καὶ ἓνα ἱερὸ τοῦ Πάνα πού ὄλοι οἱ Ἀρκάδες τὸν τιμοῦσαν ὡς μεγάλο θεό.

Ἡ Μέλαινα Δήμητρα τῆς Φιγάλειας

Οἱ Φιγαλεῖς κατεῖχαν τὰ πιὸ νότια κράσπεδα τῆς δυτικῆς Ἀρκαδίας, πολὺ κοντὰ στὰ μεσσηνιακὰ σύνορα. Ἦταν οἱ δυτικοὶ γείτονες τῶν Λυκοσουρέων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μικρὰ βουνὰ τοὺς χώριζαν.

Ἀντίθετα πρὸς τοὺς Λυκοσουρεῖς πού εἶχαν ἀναγνωρίσει ὡς μεγαλύτερή τους θεὰ τὴν κατὰ τοὺς μύθους κόρη τῆς Δήμητρας Δέσποινα, οἱ Φιγαλεῖς κράτησαν σταθερὰ τὴν Δήμητρα ὡς μεγάλη θεὰ καὶ παρακολούθησαν τὴν ἐξελικτικὴ της πορεία ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πορεία αὐτὴ εἶναι διδαχτικὴ γιὰ τὴν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀβίαστη προσαρμογὴ τῆς φύσης καὶ τοῦ περιεχομένου μιᾶς θεότητος πρὸς τὴ διαρκῶς ἐξελισσόμενη θρησκευτικὴ σκέψη: ἡ Μέλαινα Δήμητρα ξεκίνησε ὡς μιὰ «μαύρη» ἢ φοβερὴ ὕπαρξη τοῦ σκοτεινοῦ ὑποχθόνιου βασιλείου καὶ κατέληξε τὸν καιρὸ τοῦ Pausanias σὲ ἰδεώδη θεὰ καλόβουλη μὲ τις πιὸ εὐγενεῖς καὶ ἐγκάρδιες διαθέσεις ἀπέναντι τῶν εὐλαβῶν ἀνθρώπων πού ζητοῦσαν τὴν προστασία της.

Στὴν ἀρχὴ τῆς πορείας της αὐτῆς (στὰ προϊστορικὰ χρόνια), ὅταν ἡ θεὰ ἐνέπνεε φόβο, ὅπως ὁ «ἀμείλιχος Ἄδης» ἢ ἡ Ἐρινὺς Δήμητρα τῆς Θέλπουσας, οἱ Φιγαλεῖς, σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ ἀρχαιότατη συνήθεια, τῆς εἶχαν ἀφιερῶσει μιὰ σπηλιὰ σὲ παραφυάδα τοῦ Ἐλαίου ὄρους, πάνω ἀπὸ τὴ δεξιὰ ὄχθη τῆς Νέδας, προσιτὴ μὲ πορεία μιᾶς τουλάχιστον ὥρας, δυτικὰ τῆς Φιγάλειας. Στὴ σπηλιὰ ἔστησαν ἀργότερα (κατὰ τις ἀρκαδικὲς παραδόσεις τὴν ἐποχὴ τῶν μυθικῶν βασιλέων τῆς χώρας) μιὰ ξύλινη εἰκόνα τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία κάηκε, ὅταν βασιλιάς εἶχε γίνεῖ ὁ Σῆμος (Paus. 8, 5, 7). Ἡ καταστροφὴ τοῦ πρώτου ξοάνου τῆς θεᾶς διατηρήθηκε στίς ἀναμνήσεις τῶν Φιγαλέων, καθὼς καὶ ἡ μακροχρόνια ἀμέλεια γιὰ τὴν ἀντικατάστασή του. Στὸ τέλος οἱ Φιγαλεῖς εἶχαν ἀρχίσει νὰ παραμελοῦν καὶ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς, καὶ τότε ἄρχισε νὰ μαστίζει τὴ χώρα ἀκαρπία καὶ πείνα. Τὸ δελφικὸ ἱερὸ συμβούλεψε τὴν ἐπαναφορὰ τῶν τιμῶν γιὰ τὴν Δήμητρα, καὶ αὐτὸ ἔκανε τοὺς Φιγαλεῖς νὰ ἐνδιαφερθοῦν καὶ γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμά της. Ὁ Αἰγινήτης πλάστης Ὀνάτας, ὄχι πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐλληνικὴ νίκη κατὰ τῶν Περσῶν στὴν Πλάταια, ἀνέλαβε νὰ τὸ κάνει χάλκινο καὶ νὰ τὸ στήσει στὴν ἱερὴ σπηλιὰ.

Προηγουμένως ὁ Ὀνάτας εἶχε προσπαθήσει νὰ μάθει ἀπὸ τοὺς παλιότερους Φιγαλεῖς ποια ἦταν ἡ μορφή τοῦ παλιοῦ ξοάνου. Ἔμαθε πὼς εἶχε τὴ μορφή ἀλόγου, γιὰ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν παράδοση πὼς ἡ Δήμητρα ὡς σύζυγος τοῦ Ἴππιου Ποσειδώνα ἦταν ἰπόμορφη. Ὁ Ὀνάτας δὲν μποροῦσε στὸν 5ο αἰῶνα νὰ παραστήσει μιὰ μεγάλη θεὰ μὲ μορφή ἀλόγου καὶ ἀρκέστηκε στὸ κεφάλι καὶ τὴ χαίτη τοῦ ἀλόγου, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο ἄγαλμα ἔδωσε τὴ μορφή γυναικας καθισμένης σὲ βράχο· τὰ ἴδια ὅμως ἐξακολούθησαν νὰ περιβάλλουν τὸ ἀλογίσιο κεφάλι τῆς θεᾶς (τὸ μόνο ἀπὸ τὰ παλιὰ πρωτόγονα γνωρίσματα τῆς θεᾶς). Τὸν καιρὸ τοῦ Pausanias δὲν διατηροῦνταν τὸ ἄγαλμα τοῦ Ὀνάτα (εἶχε ἐξαφανιστεῖ κάτω ἀπὸ βράχους καὶ χῶματα κατὰ τὴν κατάρρευση ἐνὸς μέρους τῆς βραχῶδους ὄροφῆς τῆς σπηλιᾶς).

Ἡ μεγαλύτερη ἀλλαγὴ στὴ φύση τῆς θεᾶς ἔγινε στὰ ὑπερέξακόσια χρόνια μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀνάτα, ὡς τὰ 170 περίπου μ.Χ., ὁπότε ἐπισκέφθηκε τὴ Φιγάλεια ὁ Πausanίας. Ὁ Pausanίας ἦταν ἐχθρὸς τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν καὶ εἶχε ἀκούσει μὲ χαρὰ πὼς κάθε θυσία τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο τῆς Μέλαινας Δήμητρας τῆς Φιγάλειας. Ἡ ἐπιθυμία του νὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὴ λατρεία αὐτὴ ὑπῆρξε τὸ κυριότερο κίνητρο τοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Φιγάλεια.

Ἐκίνησε ὡς προσκυνητὴς γιὰ τὴ σπηλιὰ τῆς Δήμητρας χωρὶς τὴν παραμικρὴ προετοιμασία γιὰ κάποια πρόχειρη θυσία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ κάνει ἕνας περαστικὸς ὁδοιπόρος (προχειρότερη ἦταν ἡ θυσία ἐνὸς περιστεριοῦ ἢ πετεινοῦ). Ὅταν ἔφτασε στὴ σπηλιὰ τοῦ Ἑλαίου, εἶδε πὼς καὶ οἱ ντόπιοι δὲν ἀπέθεταν στὸ βωμὸ παρὰ μόνο καρποὺς ἡμερῶν δέντρων, σταφύλια, κομμάτια ἀπὸ κερῆθρες μελισσῶν μὲ τὸ μέλι τους καὶ ἄπλυτα μαλλιά προβάτων²⁹.

Ὁ Πλάτων, ποὺ εἶχε ὄνειρευτεῖ μιὰ εὐτυχισμένη ὥρα ποὺ θὰ καθιερώνονταν ὡς προσφορὲς στοὺς θεοὺς «καρποὶ μέλιτι δεδευμένοι» καὶ θὰ ἀπαγορεύονταν οἱ αἱματηρὲς θυσίαι, γιὰ εἶναι «ἀνόσιον μαιίνειν αἵματι τοὺς βωμοὺς τῶν θεῶν» (*Νόμοι* 6, 782), δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ προβλέψει πὼς αὐτὸ θὰ γινόταν ὄχι μὲ νόμο, ἀλλὰ αὐθόρμητα σὲ μιὰ λαϊκὴ λατρεία τοῦ Ἑλαίου, ὅπου ἐπίσημα ἦταν ἀνεπιθύμητη ἡ αἱματηρὴ προσφορά. Τὸ δελφικὸ ἱερὸ μάταια εἶχε ἐπιδιώξει ἐπανεπιλημμένα στὸ παρελθὸν τὴν κατάργηση τῶν θυσιῶν αὐτῶν καὶ μάλιστα τῶν πλούσιων καὶ ἐπιδεικτικῶν. Μὲ χρῆσμον τῆς Πυθίας εἶχε ἀποδοκιμάσει μιὰ πλούσια θυσία βοδιῶν καὶ εἶχε ἐπαινέσει τὴν ταυτόχρονη προσφορά ἐνὸς φτωχοῦ προσκυνητῆ, ὁ ὁποῖος εἶχε ρίξει στὸ βωμὸ ἀπὸ τὸν τορβὰ ποὺ ἔφερε μαζί του τόσο μόνο κριθάλευρο ποὺ μπορούσε νὰ πιάσει μὲ τρία δάχτυλα τοῦ χεριοῦ του. Τὸ ἴδιο ἔκανε μὲ τὴν ἐπιδεικτικὴ ἐκατόμβη ἄλλου πλούσιου κτηνοτρόφου, τὸν ὁποῖο ἡ Πυθία καταδίκασε, ἐπαινώντας ταυτόχρονα ὡς πιὸ θεᾶρεστον ἕναν ἀφανὴ χωρικό, ὁ ὁποῖος ποτὲ δὲν εἶχε θυσιάσει ζῶο, δὲν ξεχνοῦσε ὅμως νὰ προσφέρει στοὺς θεοὺς τὶς ἀπαρχὰς τῶν καρπῶν τῆς γῆς οὔτε παρέλειπε νὰ διατηρεῖ καθαρὰ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν στὸ χωριὸ του καὶ νὰ τὰ στεφανώνει σὲ κάθε γιορτῆ (*Πορφύριος, Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 2, 15 κ.).

Ἄν ὅμως ἡ Δήμητρα ἔγινε καλόβουλη καὶ φιλικὴ θεὰ στὴ Φιγάλεια, δὲν σημαίνει πὼς εἶχε λείψει ἀπὸ τὴν πόλη κάθε θεότητα ἀδυσώπητη ἢ δυσεξιλέωτη. Ἡ κυριότερη ἦταν μιὰ δαιμονικὴ ὑπαρξὴ μὲ δικὸ της τέμενος, δυσπρόσιτο ἔνεκα τῆς κακοτοπιᾶς, ὅπου βρισκόταν, καὶ μισοσκότεινο ἀπὸ τὰ φυτρωμένα γύρω πυκνὰ κυπαρίσσια. Τὸ ὄνομά της ἦταν Εὐρυνόμη, δηλ. δαιμονικὴ ὑπαρξὴ «ποὺ νέμεται ἕναν εὐρὺ κόσμον», ἀρχικὰ μιὰ τοπικὴ βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου. Ὁ Pausanίας στὴν πολυγνώτεια Νέκυια τῆς δελφικῆς λέσχης τῶν Κνιδίων εἶχε ἐπισημάνει ἕνα «δαίμονα τοῦ Ἄδη» Εὐρυνόμο, ὁ ὁποῖος καταβρόχθιζε σάρκες ἄταφων νεκρῶν, ἀφήνοντας μόνο τὰ κόκκαλα (10, 28, 7). Τὸ ὄνομά του ποὺ σημαίνει τὸν «νεμόμενον εὐρὺ κράτος» μαρτυρεῖ πὼς πρὶν ἐξελιχθεῖ σὲ σαρκοβόρο δαίμονα ἦταν τοπικὸς βασιλιάς τοῦ

29. Μιὰ ἱέρεια φρόντιζε νὰ γίνονται οἱ προσφορὲς αὐτὲς κατὰ τὸ καθιερωμένο τυπικὸ. Ἡ πόλη ἐξέλεγε καὶ τρεῖς βοηθοὺς της, ὀνομαζόμενους «ἱεροθύτες». Μπροστὰ στὴ σπηλιὰ ὑπῆρχε βωμὸς χτιστὸς γιὰ τὶς προσφορὲς. Ὁ Pausanίας ἔκλεισε τὸν ὅλο λόγο γιὰ τὴ Φιγάλεια, ὅταν ἔφτασε στὴ σπηλιὰ καὶ στὸ βωμὸ τῆς Μέλαινας Δήμητρας μὲ τὶς ἐξῆς λέξεις: «ταύτης μάλιστα ἐγὼ τῆς Δήμητρος ἔνεκα ἐς Φιγαλίαν ἀφικόμην. Καὶ

ἔθυσα τῇ θεῷ, καθὰ καὶ οἱ ἐπιχώριοι νομίζουσιν, οὐδὲν (ἔμψυχον). Τὰ δὲ ἀπὸ τῶν δένδρων τῶν ἡμερῶν, τὰ τε ἄλλα καὶ ἀμπέλου καρπὸν καὶ μελισσῶν τε κηρία καὶ ἐρίων τὰ μὴ ἐς ἐργασίαν πω ἤκοντα, ἀλλὰ ἔτι ἀνάπλεα τοῦ οἰσύπου, ἃ τιθέασιν ἐπὶ τὸν βωμόν, τὸν ὄκοδομημένον πρὸ τοῦ σπηλαίου. Θέντες δέ, καταχέουσιν αὐτῶν ἔλαιον. Ταῦτα ἰδιώταις τε ἀνδράσι καὶ ἀνὰ πᾶν ἔτος Φιγαλέων τῷ κοινῷ καθέστηκεν ἐς τὴν θυσίαν» (8, 42, 11).

κάτω κόσμου, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχε ἐκτοπίσει ὁ Ἄδης, παρόμοιος μὲ τὸν Κλύμενο τῆς Ἑρμιόνης.

Οἱ Φιγαλεῖς φοβοῦνταν τὴ δική τους Εὐρυνόμη καὶ κρατοῦσαν τὸν ἐρημικὸ ναῖσκο τῆς κλειστὸν ὅλη τὴ χρονιά, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μόνο μέρα, ὅποτε ἡ πόλη καὶ οἱ ἰδιῶτες ἔκαναν ἐναγισμοὺς γιὰ τὴν Εὐρυνόμη προσπαθώντας νὰ κατευνάσουν τὴν ὄργη τῆς, ὥστε νὰ μὴ βλάπτει τοὺς ἀνθρώπους. Εἶχαν καὶ ξύλινο ὁμοίωμα τῆς Εὐρυνόμης μέσα στὸ ναό τῆς ποὺ τὴν παρίστανε ὡς γυναίκα μόνο ὡς τὴ μέση· τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματός τῆς εἶχε τὴ μορφή θαλασσινοῦ ὄντος. Τὸ τερατῶδες σύνολο ἐνέπνεε φόβο καὶ γι' αὐτὸ οἱ Φιγαλεῖς τὸ κρατοῦσαν πάντα δεμένο μὲ ἀλυσίδες, ὥστε ἡ Εὐρυνόμη νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει στὰ πέριξ κακόβουλη δραστηριότητα (Παυσ. 8, 41, 6). Οἱ Ὀρχομένιοι, ποὺ δὲν εἶχαν στέγη γιὰ τὸν παραπάνω ἀναφερόμενο δικό τους κακόβουλο δαίμονα, εἶχαν προσηλώσει τὸ χάλκινο ὁμοίωμά του μὲ σιδερένιους δεσμοὺς πάνω στὸ βράχο.

ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΟΞΑΣΙΕΣ

5. Ἡ λαϊκὴ θρησκεία γιὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς καὶ γιὰ τὸ ὑπερέραν

Λαϊκὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ μεταθανάτια τύχη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐπίγεια ζωὴ προδιαγράφει ἕνα μέλλον μὲ αἰώνιες τιμωρίες τῆς ψυχῆς ἢ μὲ αἰώνιες ἀμοιβές. Τάρταρος καὶ ἀνθισμένοι λειμῶνες ἢ Ἡλύσιον πεδίων. Συγκεκριμένες ὑπερβολές τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν χλευάζονται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἡ ἐπικούρεια διδασκαλία γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς «συναποθνήσκουσαν» μὲ τὸ σῶμα ἄφησε ἀνεπηρεάστη τὴ λαϊκὴ πίστη. Ἱερὰ χθόνιων λατρειῶν σὲ «στόμια» τοῦ Ἄδη (πλουτώνια ἢ χαρώνια). Τὰ «δείματα» τοῦ Ἄδη καὶ οἱ «καταβάσεις» τολμηρῶν ζωντανῶν ἀνθρώπων στὸν Ἄδη. Οἱ τοπωνυμίες Πύλος, Οἰγαλία, Φθία, Σκοτοῦσσα, Κυνὸς Κεφαλαὶ καὶ τὰ ὀνόματα Εὐρυτος, Κλύμενος, Μελανεύς, Ἄδμητος. Ἡ *Νέκυια* τῆς *Ὀδύσσειας* παράδειγμα ποιητικῆς συνέντευξης ζωντανοῦ ἀνθρώπου μὲ ψυχές. Περισσότερο ἐμπλουτισμένη ἢ ὁμοια συνέντευξη τοῦ Αἰνεία στὴν *Αἰνείαδα* τοῦ Βιργιλίου.

Ἡ δυϊστικὴ ἀντίληψη τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, δηλ. ἡ πίστη πῶς ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ ὕλικὸ σῶμα καὶ ἀπὸ πνευματικὴ ἢ ἄυλη ψυχὴ ἦταν θεμελιῶδες δόγμα τῆς λαϊκῆς θρησκείας, προτοῦ ἀπὸ φιλοσοφικῆς πλευρᾶς διατυπωθοῦν οἱ πρῶτες δυϊστικὲς θεωρίες. Γιὰ τὴ λαϊκὴ θρησκεία ἡ ψυχὴ ποὺ συνοδεύει τὸ θνητὸ σῶμα εἶναι ὑπαρξὴ εὐγενέστερη ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἀθάνατη. Μετὰ τὸ θάνατο ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἀποσύρεται στὸν κάτω κόσμον, ὅπου τῆς ἐπιφυλάσσεται ἕνα μέλλον ὑπαγορευόμενο ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ ἢ τὶς πράξεις κάθε ἀνθρώπου στὴν ἐπίγεια ζωὴ του: γιὰ τοὺς εὐσεβεῖς καὶ δίκαιους ἡ ζωὴ συνεχιζόταν σὲ «ἀνθισμένους λειμῶνες», γιὰ τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἄδικους σὲ χῶρο αἰώνιων τιμωριῶν.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς εὐλαβεῖς ἀνθρώπους πίστευαν πῶς ὅτιδήποτε ἦταν γνωστὸ γιὰ τὴν ἐκεῖ εὐδαίμονα ζωὴ τῶν εὐσεβῶν καὶ τὶς τιμωρίες τῶν ἀσεβῶν τὸ εἶχε φέρει ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὴν Ἑλλάδα ὁ Ὀρφεὺς ποὺ πολλοὶ τὸν ἀναγνώριζαν ὡς θεμελιωτὴ τῆς λαϊκῆς θρησκείας. Ὁ ἴδιος ἔφερε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο «τὰ πλεῖστα τῶν μυστικῶν τελετῶν» καὶ ὅλη «τὴν περὶ τοῦ Ἄδου μυθοποιία» (Διόδ. 1, 96, 4)³⁰.

Πολὺ σαφέστερες καὶ ἀσφαλέστερες ἦταν οἱ πληροφορίες ποὺ παρεῖχαν στὴν Ἑλλάδα ἀπευθείας οἱ ἀρχαιότερες φιλολογικὲς πηγές: στὴν *Ὀδύσεια* ὁ χῶρος τοῦ κάτω κόσμου, ὁ προοριζόμενος γιὰ τὶς ψυχές τῶν εὐσεβῶν εἶναι μιὰ γοητευτικὴ πεδιάδα, τὸ «Ἡλύσιον πεδίων», ὅπου ζεῖ κανεὶς χωρὶς νὰ ὑποφέρει, ἀφοῦ οὔτε χιονίζει ἐκεῖ οὔτε βρέχει οὔτε τὸ πολὺ κρύο εἶναι γνωστὸ, ἀλλὰ εὐχάριστη Ζεφύρου αὔρα ἀπὸ τὸν ὠκεανὸ δροσιζει τοὺς ἀνθρώπους («οὐ νιφετὸς οὐτ' ἄρ χειμῶν πολὺς οὔτε ποτ' ὄμβρος, ἀλλ' αἰεὶ Ζεφύροιο λιγὺ πνειόντας ἀήτας Ὠκεανὸς ἀνίησιν ἀναψύχειν ἀνθρώπους» δ 563-568). Ὁ Πίνδαρος ξέρει πῶς ὁ τόπος τῶν εὐσεβῶν εἶναι ἕνα νησί, ἀποκαλούμενο ἀπ' αὐτόν «Νησί τῶν μακάρων», τὸ ὁποῖο ἀπὸ παντοῦ δροσιζεται ἀπὸ τὶς εὐχάριστες αὔρες τοῦ Ὠκεανοῦ («μακάρων νᾶσος, ὠκεανίδες δ' αὔραι περιπνέουσιν» (Ὀλ. 2, 70-72).

Τὰ δυὸ ὀνόματα ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν *Ὀδύσεια* καὶ ἀπὸ τὸν Πίνδαρο γιὰ τὸν τόπο, ὅπου ζοῦσαν οἱ θεάρεστοι ἄνθρωποι, δηλ. «Ἡλύσιον πεδίων» (ἢ «Ἡλύσια πεδία») καὶ «Νῆσος (ἢ Νῆσοι) τῶν μακάρων» παρέμειναν τὰ συνηθέστερα ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος σὲ φιλο-

30. Οἱ ἑλληνικοὶ «λειμῶνες τῶν εὐσεβῶν» θυμίζουν τοὺς ἀποκαλούμενους ἀπὸ τὸ Διόδωρο «καλλίστους λειμῶνας», κοντὰ στὴν αἰγυπτιακὴ Μέμφι καὶ τὴν ἐκεῖ λίμνη, τὴν ὁποία διέσχιζε ἡ «βᾶρις» (εἶδος ἀκατίου τοῦ Χάρωνα) ποὺ ἔφερνε κάθε νεκρὸν στοὺς 42 δικαστές. Οἱ

δικαστὲς ἦταν καθισμένοι «ἐπὶ τινος ἡμικυκλίου», πέραν τῆς λίμνης, καὶ ἄκουγαν καταγγελίες εἰς βάρος κάθε νεκροῦ. Βασιζόμενοι σὲ ὅσα ἄκουγαν, ἐπέτρεπαν ἢ ἀπαγόρευαν τὴν ταφὴν κάθε νεκροῦ (1, 92, 1-6 καὶ 96, 6-8).

λογικὰ κείμενα ἢ σὲ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ ἓνα πλῆθος ἄλλων ὀνομάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνηθέστερο ἦταν οἱ «ἀνθισμένοι λειμῶνες» ἢ τὰ «πεδία μαλακῶν ἀνθέων» ἢ ὁ «λειμῶν εὐσεβέων». Σπανιότερα ἀποκαλοῦνταν «λήθης λειμῶν» ἢ «σεμνὸς Φερσεφόνης θάλαμος» ἢ πιὸ ἀόριστα «αὔραι ἠλύσια» ἢ «ἔδραι εὐαγέων», «δόμοι εὐαγέων» ἢ «τόπος κακῶν ἀπάντων ἔκτοσθεν». Οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς ἀντίστοιχες πάντα στὸ σημερινό «παράδεισο», τόπο ἐπίσης τῶν θεάρεστων ἀνθρώπων (ἀλλὰ πρὸ πολλοῦ οὐράνιον).

Γιὰ τοὺς ἀσεβεῖς ἢ ἄδικους ἀνθρώπους προοριζόταν τὸ σκοτεινὸ ἢ μουχλιασμένο μέρος τοῦ Ἄδη πού χαρακτηριζόταν ὡς «ἀναύγητον», «ἀλάμπετον», «κελαινότατον», «ζοφερόν», «ἔρεμνόν» (τόπος τοῦ ἐρέβους). Ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου ὅλοι ξεχώριζαν γιὰ τοὺς περισσότερο ἄδικους ἀνθρώπους ἓνα πιὸ βαθὺν καὶ πιὸ φοβερὸ τόπο, τὸν «Τάρταρον», ὅπου εἶχαν φυλακιστεῖ οἱ τιτάνες πού ἠττήθηκαν στὴν τιτανομαχία. (Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς στὴ σύγχρονη λαϊκὴ θρησκεία ὁ Ἄδης ἢ Τάρταρος τῶν σκοτεινῶν ἐγκάτων τῆς γῆς παρέμεινε μὲ τὰ ἴδια αὐτὰ ὀνόματα ὡς τόπος κολασμοῦ τῶν ἀδίκων.)

Τὰ εἰκαστικὰ μνημεῖα πού στήνονταν στοὺς τάφους τῶν νεκρῶν ἀφιερώνονταν συνηθέστερα στοὺς καταθρόνιους θεοὺς ἢ στὸν ψυχοπομπὸ Ἑρμῆ. Οἱ συγγενεῖς τῶν νεκρῶν ζητοῦσαν μὲ τὴν ἀφιέρωση νὰ διεγείρουν τὴ θεϊκὴ εὐμένεια πρὸς τὸ νεκρὸ ἢ τὴ νεκρῆ. Παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸν κανόνα εἶναι πολλές καὶ ἐνδιαφέρουσες, ὀφειλόμενες συνήθως σὲ εὐδιάγνωστους λόγους: ἔτσι ἡ χήρα κάποιου Ἐχένικου στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα ἔστησε στὸν τάφο τοῦ ἄντρα της ἀνάγλυφη μαρμάρινη εἰκόνα του πού δὲν τὴν ἀφιέρωσε σὲ προστάτες του θεοὺς, ἀλλὰ στὸν ἴδιο τὸ νεκρὸ πού τὸν ἀγαποῦσε καὶ ἤθελε γιὰ ὕστατη φορὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴ δεδομένη καλαισθησία του. Στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἐκφράζεται μὲ πολὺ σκεπτικισμὸ, ἂν πραγματικὰ θὰ τὸν εὐχαριστοῦσε ἐκεῖ πού ἤδη αὐτὸς βρισκόταν: «σᾶμα γυνὰ καὶ παῖδες ἐπέστησαν Ἐχενίκῳ, εἴ τις καὶ ἐν Ἀΐδα κειμένῳ ἔστι χάρις» (ΑΔ 5, 1919, 123).

Ὁ πατέρας ἑνὸς μικροῦ κοριτσιοῦ, τῆς Αἰλίας-Πρώτης, ἢ ὁποῖα τὸν 3ο μ.Χ. αἰῶνα πέθανε μόλις συμπλήρωσε τὰ ἑπτὰ της χρόνια, τὴν ἀποχαιρετᾷ μὲ ἓνα ποίημα: «δὲν πέθανες, ἀλλὰ μόνο ξενιτεύτηκες σὲ τόπο καλύτερο, στὰ Νησιὰ τῶν μακάρων. Πανευτυχῆς σκιρτᾷς στὰ Ἡλύσια πεδία, τὰ ἀνθισμένα, μακριὰ ἀπὸ κάθε κακό. Οὔτε ἀρρώστια σὲ βασανίζει οὔτε κρῦο οὔτε καύσωνας. Δὲν ξέρεις τὴ δίψα οὔτε τὴν πείνα, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ζηλεύεις, ἀφοῦ εἶσαι κοντὰ στὸν Ὀλυμπο, σὲ τόπο πλημμυρισμένο ἀπὸ φῶς». Ἡ νεκρὴ κόρη ζοῦσε σὲ παραδείσιο τόπο πού ὁ πατέρας δὲν ἤξερε ἂν ἦταν ἐκεῖνα πού λένε Ἡλύσια πεδία ἢ Νησιὰ τῶν μακάρων (τὰ ἀναφέρει καὶ τὰ δύο), ἤξερε ὅμως πὼς ἡ κόρη του δὲν βρισκόταν στὸ σκοτεινὸ Ἄδη, ἀλλὰ στὸν καταυγαζόμενο ἀπὸ φῶς Ὀλυμπο καὶ κοντὰ στοὺς ἐκεῖ θεοὺς. (W. Peek, *Grabepigramme* ἀρ. 1830.)

Ὁ Πλάτων στὸν πρῶμο 4ο π.Χ. αἰῶνα ξέρεει ὡς κοινὸ τόπο γιὰ ὅλους τοὺς νεκροὺς τὸ βασίλειο τοῦ Ἄδη, ὅπου ὅμως ζοῦν χωριστὰ οἱ δίκαιοι ἀπὸ τοὺς ἄδικους. Περιφρονεῖ ὅμως ὡς ἀφελὴ τὴ λαϊκὴ ἄποψη, τὴν ἀποδιδόμενη στὸ Μουσαῖο, τὸν ἰδρυτὴ ὀρφικῶν τελετῶν, πὼς οἱ δίκαιοι ζοῦν χαρούμενοι μέσα σὲ ἓνα αἰώνιο συμπόσιο, ἐνῶ οἱ ἄδικοι παραμένουν αἰώνια βουλιαγμένοι στὴ λάσπη ἢ ὑποχρεώνονται νὰ κουβαλοῦν νερὸ μὲ κόσκινο (*Πολιτ.* 2, 363). Χλευάζει ἰδίως τὴ λαϊκὴ δοξασία γιὰ αἰώνιο συμπόσιο, τὴν ὁποῖα παρατραβάει κατηγορώντας τοὺς ὀπαδοὺς της πὼς εἶναι ἀφελεῖς νὰ θεωροῦν ὡς ἀμοιβὴ τῶν ἐναρέτων ἀνθρώπων τὴν «αἰώνια μέθη».

Οἱ αἰώνιες ὅμως τιμωρίες στὸν Ἄδη ἐνοχλοῦσαν τὰ περισσότερα μέλη τῆς κοινωνίας καὶ δὲν ἄφηναν τὴ γαλήνη νὰ κυριαρχήσῃ στὴν ψυχὴ τους. Γι' αὐτὸ ὁ Ἐπίκουρος, γύρω στὰ 300 π.Χ., ἐπιδιώκοντας τὴν «ἀταραξία τῆς ψυχῆς», πίστεψε πὼς θὰ διέλυε τοὺς φόβους μὲ τὴ θεωρία πὼς ἡ ψυχὴ πεθαίνει μαζὶ μὲ τὸ σῶμα κατὰ τὸ θάνατο. Τὸ ἀποτέλεσμα γιὰ τοὺς εὐλαβεῖς ἀνθρώπους ἦταν ἀντίθετο τοῦ προσδοκώμενου: οἱ ἀνησυχίες πολλαπλασιάστηκαν ἀπὸ τὸ

φόβο τῆς εἰσόδου στὴν ἀνυπαρξία μετὰ τὸ θάνατο καὶ τοῦ ἀπότομου σβησίματος ὀνείρων καὶ προσδοκιῶν καὶ συσπειρώθηκαν περισσότερο στοὺς θρησκευτικούς θιάσους ζητώντας παρηγοριὰ στὶς μυστικὲς λατρεῖες.

Στόμια τοῦ ᾽Αδη καὶ «καταβάσεις»

Τὸ ὑποχθόνιο βασίλειο ἦταν στὴν ἀρχαιότητα πλησιέστερα στοὺς ζωντανούς ἀνθρώπους παρ' ὅ,τι τὸ ἀντίστοιχο σημερινό «βασίλειο τῶν οὐρανῶν». Ὁ ᾽Αδης ἔμοιαζε μὲ μιὰ ἀρχαία πόλη πού ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν ἔξω κόσμο διὰ μέσου τῶν πυλῶν τοῦ τείχους. Στὴ θέση τῶν πυλῶν ἢ ὑποχθόνια πολιτεία εἶχε τὰ λεγόμενα «στόμια» τοῦ ᾽Αδη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ εἶχαν

Εἰκ. 8. Γιγαντόσωμο τέρας ἦταν ὁ Κέρβερος στὰ ἀρχαῖα χρόνια, ὅπως ἀρμόζει γιὰ τὸ φύλακα τοῦ ὑποχθόνιου βασιλείου. Στὴν ἐπιβλητικὴ καιρτανὴ ὑδρία τοῦ 530 π.Χ. φόβο ἐμπνέει τὸ ἐμπρόσθιο μέρος του μὲ ἀνοιχτὰ τὰ τρία στόματά του, ὥστε νὰ φαίνονται τὰ ἀπειλητικὰ δόντια καὶ μὲ τὰ φίδια νὰ ὀρθώνονται, ἔτοιμα νὰ ἐπιτεθοῦν ἀπὸ τὰ ρουθούνια καὶ ἀπὸ τὰ μπροστινά του πόδια. Ἡ ἐμφάνισή του μποροῦσε νὰ τρομοκρατήσῃ καὶ ἥρωες σὰν τὸν Εὐρυσθέα. Μετὰ τὸν 5ον αἰῶνα ὁ Κέρβερος, ἂν καὶ τρικέφαλος, μοιάζει μὲ ἀκίνδυνο σκυλί, κάποτε παιγιδιάρικο, ὅπως σὲ ἀπουλικούς ἀμφορεῖς καὶ κρατῆρες (βλ. τὴν εἰκ. 17).

γίνει ὀνομαστὰ ὡς χθόνια ἱερά. Στὰ ἱερά αὐτά, γνωστὰ ὡς ψυχοπομπεῖα ἢ ψυχαγωγία ἢ νεκυομαντεῖα, γινόταν ἀνάκληση ψυχῶν καὶ ἐπικοινωνία τους μὲ ζωντανούς. Ὑπῆρχαν καὶ πολλὲς «καταβάσεις» πρὸς τὸν ᾽Αδη, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν κατορθώσει μερικοὶ τολμηροὶ ἄνθρωποι νὰ κατέβουν ζωντανοὶ στὸν κάτω κόσμο. Στὴν εἴσοδο τῶν «καταβάσεων» εἶχαν ἐπίσης δημιουργηθεῖ χθόνια ἱερά, ἀποκαλούμενα «καταβάσια» ἢ «πλουτώνια» ἢ «χαρώνια». Ὑπῆρχαν καὶ ποιήματα στὰ ἀρχαῖα χρόνια, ἀποδιδόμενα συνήθως στὸν Ὅρφέα, ὁ ὁποῖος εἶχε κατέβει ὁ

ἴδιος στὸν Ἄδη. Ἐνα ἀποδιδόταν στὸν Ἡσίοδο καὶ εἶχε τὸν τίτλο *Θησέως καὶ Πειρίθου κατάβασις*, γιατί περιέγραφε τὴν κάθοδο στὸν Ἄδη τῶν δυὸ ἡρώων ποὺ ἦταν ἀχώριστοι σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τὴν ἐπίγεια ζωὴ τους (Παυσ. 9, 31, 5). Οἱ εὐλαβεῖς ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ παρακολουθοῦσαν μὲ μεγάλη περιέργεια τὴν ἐπικίνδυνη πορεία τῶν δυὸ ἡρώων πρὸς τὸ βασιλικὸ μέγαρο τοῦ Ἄδη, ἀπὸ ὅπου σχεδίαζαν νὰ ἀπαγάγουν τὴν Περσεφόνη. Ἄν τὸ σχέδιο πετύχαινε, ὁ φόβος τοῦ Ἄδη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους θὰ μπορούσε νὰ ἐλέγχεται. Ἡ προσπάθεια ἀπέτυχε καὶ (σύμφωνα μὲ μιὰ παραλλαγή τοῦ μύθου) μόνο ὁ Θησέας μπόρεσε νὰ ἐπιστρέψει στὸν ἐπάνω κόσμο. Μεγαλύτερη ἐπιτυχία εἶχε ὁ Ἡρακλῆς, ὁ κατεξοχὴν εὐεργέτης ἥρωας τῶν θνητῶν, ὁ ὁποῖος θέλησε νὰ τοὺς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἄδη, τὸν πιὸ ἀδυσώπητο καὶ ἀμείλιχο ἐχθρὸ τους, ἀλλὰ κατάφερε μόνο νὰ τὸν τραυματίσει (Ἰλ. Ε 395-401). Μπόρεσε ὁμοίως ὁ Ἡρακλῆς νὰ συλλάβει καὶ νὰ φέρει στὸν ἐπάνω κόσμο τὸν φύλακα τοῦ Ἄδη Κέρβερο (εἰκ. 8). Τελικὰ ἐπανεφέρε καὶ τὸν Κέρβερο στὴ θέση του, γιατί καὶ στοὺς θνητοὺς δὲν συνέφερε νὰ ἀνατραπεῖ τὸ καθεστῶς τοῦ ὑποχθόνιου βασιλείου. Ὁ Κέρβερος ἀποδείχτηκε ἰδεώδης φρουρὸς τοῦ βασιλείου ἐκείνου ἐπιτρέποντας τὴν εἴσοδο σ' αὐτὸ καὶ ἀπαγορεύοντας τὴν ἔξοδο. Καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία ὑπῆρξε καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Ὀρφέα νὰ φέρει στὸν ἐπάνω κόσμο τὴ νεκρὴ σύζυγό του.

Ἐνα στόμιο τοῦ Ἄδη περιγράφει ὁ Στράβων κοντὰ στὴν πόλη τῆς Καρίας Θυμβρία (ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νησὶ τῆς Κῶ καὶ ὄχι πολὺ νοτιότερα ἀπὸ τὴ Μίλητο): ἦταν ἓνα ἱερὸ σπήλαιο ποὺ ὁ Στράβων τὸ λέει «ἄορνον», γιατί τὸ ἀπέφευγαν τὰ πουλιά. Οἱ ντόπιοι τὸ ἔλεγαν Χαρώνιον καὶ ἀπέφευγαν καὶ αὐτοὶ νὰ τὸ πλησιάσουν, γιατί εἶχε «ὀλεθρίους ἀποφοράς» (14, 636). Τὰ περισσότερα ἱερὰ ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ στὴν Ἑλλάδα μπροστὰ στὰ στόμια ἢ τὶς πύλες τοῦ Ἄδη βρίσκονταν στὴ Μεσσηνία καὶ τὴν Ἡλιδα, ὅπου ὁ Στράβων ἀναφέρει, ἐκτὸς τῆς ἠλειακῆς, ἄλλες δυὸ πόλεις μὲ τὸ ὄνομα Πύλος (ἴσως γιατί ὅλες γειτνίαζαν ἀρχικὰ μὲ χθόνια ἱερὰ τοῦ εἴδους), τὴ λεπρεατικὴ τῆς Τριφυλίας καὶ τὴ μεσσηνιακὴ τοῦ Κορυφασίου (8, 339 κπ., 343 κπ. καὶ 350 κπ.). Ἡ πρώτη μπορεῖ ἴσως νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν πόλη τοῦ Κακόβατου, ὅπου ἀνασκάφηκαν θολωτοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι, ἢ δευτέρη στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἀνῆκε στὴν Πύλο τοῦ Νέστορα, ἢ ὁποῖα ἀνασκάφηκε στὸν Πάνω Ἐγκλιανὸ τῆς Χώρας. Ἡ συχνὴ τοπωνυμία Πύλος τῶν ἱστορικῶν χρόνων (ποὺ ὑπῆρξε ἢ ἀφορμὴ τοῦ ἀναφερόμενου ἀπὸ τὸ Στράβωνα λογοπαίγνιου «ἔστι Πύλος πρὸ Πύλοιο, Πύλος γέ μὲν ἐστὶ καὶ ἄλλος» 8, 339) μπορεῖ στὶς περισσότερες περιπτώσεις νὰ ἔχει τὴ ρίζα τῆς στὰ πολλὰ ἱερὰ «πυλῶν» ἢ «στομίων» τοῦ Ἄδη. Σὲ ἄλλα συγγενῆ χθόνια ἱερὰ πρέπει νὰ ἔχει τὴ ρίζα τῆς ἢ πολὺ συνηθισμένη τοπωνυμία Οἰχαλία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συνδέεται μὲ ἱερὰ ἡρώων, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ «οἰχόμενοι» (δηλ. οἱ ἀπελθόντες ἀπὸ τὴ ζωὴ, ὅπως πρὸ πολλοῦ ὑποστηρίχθηκε). Βασιλιάς σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς πέντε γνωστότερες Οἰχαλίες ἦταν ὁ Εὐρυτος (δηλ. ἄσφαλτος τοξότης· γιὰ ἄλλα πρόσωπα χρησιμοποιεῖται ὁ τύπος Εὐρυτίων) ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ συνηθέστερα ὀνόματα τοῦ βασιλιᾶ τοῦ κάτω κόσμου. Σὲ ὅμοιο χθόνιο ἱερὸ ὀφείλεται τὸ ὄνομα τῆς πόλης Φθίας. «Φθίμενοι» εἶναι οἱ νεκροί. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ ὄνομα τῆς θεσσαλικῆς πόλης Σκοτοῦσσα ποὺ πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ γειτονικὸ ἱερὸ θεοτήτων τοῦ σκότους. Τὸ πλησιέστερο στὴ Σκοτοῦσσα βουνὸ εἶχε τὸ ὄνομα Κυνὸς Κεφαλαί ποὺ θυμίζει τὸν τρικέφαλο Κέρβερο, ἐνῶ ἡ πλησιέστερη μεγάλη πόλη τῶν Φερῶν εἶχε βασιλιᾶ τὸν Ἄδμητο (δηλ. ἀκαταδάμαστο ποὺ ἀρμόζει στὸ βασιλιᾶ τοῦ κάτω κόσμου σὰν τὸν ἀκατάβλητο νεότερο Χάρο). Ἄλλο ὄνομα βασιλιᾶ τοῦ κάτω κόσμου ἦταν Μελανεύς (ὅπως ἐπίσης λεγόταν ὁ πατέρας τοῦ «οἰχαλιῆος» Εὐρύτου). Ὁ Μελανεύς πρέπει ἐπίσης νὰ ἦταν ὑπαρξὴ τοῦ σκότους. Παρόμοιο ὄνομα ἦταν ὁ Νηλεύς (δηλ. ἄσπλαχνος), ὅπως λεγόταν ὁ βασιλιᾶς τῆς Πύλου, ὁ πατέρας τοῦ Νέστορα. Καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὀνόματα ἐξαίρει μιὰ βασικὴ ιδιότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ἡγεμόνα τοῦ κάτω κόσμου ἢ τοῦ βασιλείου του (εἰκ. 9).

Είκ. 9. Τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα ὁ πλάστης Βρύαξις εἶχε δημιουργήσει ἕνα τύπο τοῦ θεοῦ Ἄδη-Πλούτωνα μὲ ἄφθονα καὶ ἀτημέλητα μαλλιά καὶ γένεια καὶ μὲ τὸν τρικέφαλο Κέρβερο πλάι του. Ὁ εἰκαστικὸς αὐτὸς τύπος ἔγινε δεκτὸς καὶ γιὰ τὸν αἰγυπτιακὸ Σάραπι ὡς καλόβουλο θεὸ τοῦ κάτω κόσμου καὶ ὡς πλουτοδότη (μὲ ἔμβλημα τὸν μῦθο στὸ κεφάλι). Στὴν εἰκόνα εἰδώλιο ποὺ ἀποδίδει τὴ μορφή ποὺ δημιούργησε ὁ Βρύαξις. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς ὁ Κέρβερος περιβάλλεται στὸ λαιμὸ μὲ φίδι ποὺ δὲν ἐμπνέει πιά τὸ φόβο, ὅπως τὰ πολλὰ φίδια τῆς προηγούμενης εἰκόνας 8.

Ἡ Νέκυια τῆς Ὀδύσσειας

Ἡ ἐπικοινωνία ζωντανῶν ἀνθρώπων μὲ τὶς ψυχές ἦταν δυνατὴ μὲ δυὸ τρόπους, ἢ μὲ τὶς παραπάνω μνημονευόμενες «καταβάσεις» ζωντανῶν ἀνθρώπων στὸν Ἄδη ἢ μὲ ἀνακλήσεις τῶν ψυχῶν στὸν ἐπάνω κόσμο. Καὶ οἱ δυὸ τρόποι ἐξέθεταν τοὺς ζωντανοὺς ἀνθρώπους σὲ κινδύνους. Οἱ κίνδυνοι μπορούσαν νὰ προέλθουν εἴτε ἀπὸ πλημμελὴ ἐκτέλεση τῶν ἱερουργιῶν ποὺ προετοιμάζουν τὴ συνέντευξη μὲ τὶς ψυχές εἴτε ἀπὸ κατάχρηση τοῦ παραχωρούμενου ἀπὸ τὶς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου δικαίωματος ἀναστροφῆς μὲ τὶς ψυχές, ὅποτε, κατὰ τὴν Ὀδύσεια, ἢ «ἀγαυὴ Περσεφόνη» μπορούσε νὰ θανατώσει ἐκεῖνον ποὺ ἀναλαμβάνει τὴν ἐπικοινωνία στέλλοντας ἐναντίον του τερατώδεις ὑπάρξεις τοῦ κάτω κόσμου, ὅπως τὴν «Γοργεῖνη κεφαλὴν» ποὺ σκοτώνει μὲ ἕνα βλέμμα τῆς (λ 633-635).

Οἱ ἐνδεικνυόμενες ἱεουργίες εἴτε γιὰ τὴν κάθοδο ζωντανοῦ ἀνθρώπου στὸν Ἄδη εἴτε γιὰ τὴν ἀνάκληση τῶν ψυχῶν σὲ ἱεροὺς χώρους ποὺ ὑποκαθιστοῦσαν τὸν Ἄδη περιγράφονται στὴ *Νέκυια* τῆς *Ὀδύσσειας* αὐθεντικά, γιατί συνεργάστηκε γι' αὐτὲς μὲ συμβουλές τῆς ἡ Κίρκη ποὺ ἦταν θεά. Αὐθεντικά περιγράφονται οἱ ἴδιες ἱεουργίες στὴν ἐξιστόρηση τῆς καθόδου τοῦ Αἰνεΐα στὸν Ἄδη, γιατί ἡ σεβάσμια προφήτισσα καὶ χρησμολόγος Σίβυλλα τῆς Κύμης ὄχι μόνο ὑπέδειξε τίς ἱεουργίες, ἀλλὰ καὶ συνόδευσε ἡ ἴδια στὴν πορεία του τὸν Αἰνεΐα καὶ ἔθεσε στὴ διάθεσή του τὴν πείρα τῆς ἀπὸ παλαιότερες καταβάσεις.

Μιὰ συνέντευξη μὲ τίς ψυχὲς κρινόταν πολύτιμη στὴν ἀρχαιότητα εἴτε γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ μέλλοντος εἴτε γιὰ τίς συμβουλές ποὺ οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔπαιρναν ἀπὸ τίς ψυχὲς ποὺ διαθέτουν ἓνα εἶδος θεϊκῶν ἰκανοτήτων. Ὁ Πλάτων στὸ τελευταῖο μεγάλο ἔργο του (τοὺς *Νόμους*) ὑποστηρίζει πὼς οἱ ψυχὲς ἔχουν πρόσθετες ἰκανότητες ποὺ δὲν τίς εἶχαν κατὰ τὴν ἐπίγεια ζωὴ τους, γιατί τότε ἡ ψυχὴ ἦταν φυλακισμένη στὸ σῶμα³¹. Ἀπὸ τίς πρόσθετες αὐτὲς ἰκανότητες ζητοῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν οἱ ζωντανοὶ ἄνθρωποι.

«Νέκυιες» αὐτοτελεῖς μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν ὡς λαϊκὰ ἀναγνώσματα, ὅπως οἱ «Καταβάσεις». Πιὸ συνηθισμένες ὅμως ἦταν οἱ παρεμβολές σὲ κοινὰ ἐπικά ποιήματα τμημάτων σχετιζόμενων μὲ ἀνάκληση ψυχῶν. Τὸ ἐκτενέστερο παρέμβλητο τμήμα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶναι ὀλόκληρη σχεδὸν ἡ ἐνδέκατη ραψωδία τῆς *Ὀδύσσειας* (οἱ 640 στίχοι τοῦ λ). Παρεμβολές ὑπῆρχαν καὶ στὰ ἔπη *Νόστοι* καὶ ἰδίως *Μινυάς*. Ἡ *Μινυάς* σωζόταν καὶ τὸν καιρὸ τοῦ Πausανία, ὁ ὁποῖος τὴν ἀναφέρει συχνά, ἰδίως κατὰ τὴν περιγραφή τῆς πολυγνώτειας Νέκυιας τῶν Δελφῶν (10, 28, 2). Πρέπει νὰ διέφερε ἀπὸ τὴ *Νέκυια* τῆς *Ὀδύσσειας*, γιατί ἡ *Μινυάς* εἶχε μιὰ προτίμηση γιὰ τὰ «δεῖματα» τοῦ Ἄδη, δηλ. γιὰ τίς ἐκεῖ φοβερὲς δαιμονικὲς ὑπάρξεις καὶ γιὰ τὰ βασανιστήρια ἀσεβῶν καὶ ἀδικῶν ἀνθρώπων.

Ἡ λέξη νέκυια χρησιμοποιοῦνταν ἰδίως γιὰ τὴν ἀπαιτούμενη εἰδικὴ ἱεουργία ποὺ προετοίμαζε τὴν ἀνάκληση τῶν ψυχῶν (γιὰ τὸ εἶδος τῶν θυσιῶν ποὺ ἦταν κυρίως ὀλοκαυτώματα). Χωρὶς τίς ἱεουργίες ὑπάρχει καὶ ἄλλη παρεμβολή στὴν *Ὀδύσεια* ποὺ εἶναι ἀπλὸς διάλογος μεταξὺ ψυχῶν. Βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς (ω 1-204) καὶ εἶχε ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια νὰ χαρακτηρίζεται ὡς «δεύτερη νέκυια»³².

Ἡ Κίρκη, πρωτοστατώντας στὴν προετοιμασία τῆς κύριας νέκυιας, βρῆκε τὰ ἀπαιτούμενα γιὰ τὴ θυσία δυὸ ζῶα ποὺ ἦταν ἓνα κριάρι καὶ μιὰ προβατίνα τελείως μαύρου χρώματος, τὸ κριάρι γιὰ τίς ψυχὲς τῶν νεκρῶν ἀντρῶν καὶ ἡ προβατίνα γιὰ τίς ψυχὲς γυναικῶν. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἐπιβίβασε τὰ ζῶα στὸ πλοῖο, μαζί μὲ τὸ κρασί, τὸ μέλι καὶ ὅ,τι ἄλλο θὰ ἦταν ἀπαραίτητο στὸν ἔρημο τόπο, ὅπου θὰ ἀνακαλοῦνταν οἱ ψυχὲς. Ὁ Ὀδυσσεὺς διάλεξε μερικὸς συντρόφους του ὡς βοηθοῦς, καὶ ὄλοι ἀνέβηκαν «ἀχνύμενοι» στὸ μαῦρο πλοῖο «θαλερὸν κατὰ δάκρυ

31. *Νόμοι* 11, 927: «αἱ τῶν τελευτησάντων ψυχαὶ δύναμιν ἔχουσί τινα τελευτήσασαι, ἢ τῶν κατ' ἀνθρώπους πραγμάτων ἐπιμελοῦνται» καὶ παρακάτω: «ταῖς τῶν κεκμηκότων ψυχαῖς ἐν τῇ φύσει ἐστὶν τῶν αὐτῶν ἐγγόνων κήδεσθαι διαφερόντως».

32. Ὄταν ὁ Ἑρμῆς ὀδηγοῦσε στὸν Ἄδη τίς ψυχὲς τῶν φονευθέντων ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεὺς μνηστήρων τῆς Πηνελόπης, ἔτυχε νὰ τίς δοῦν πέντε ἄλλες ψυχὲς προαποθανόντων ἡρώων (τοῦ Ἀγαμέμνονα, τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ Πατρόκλου, τοῦ Ἀντιλόχου καὶ τοῦ Αἴαντα), οἱ ὁποῖες τὴν ὥρα ἐκείνη συνδιαλέγονταν «κατ' ἀσφοδελὸν

λειμῶνα, ἔνθα ναίουσι ψυχαί». Ὁ διάλογος τῶν πέντε διακόπηκε, ὅταν ὁ Ἀγαμέμνων εἶδε μεταξὺ τῶν νεκρῶν ποὺ ὀδηγοῦσε ὁ Ἑρμῆς τὴν ψυχὴ τοῦ Ἀμφιμέδοντα, γιοῦ ἐνὸς Ἰθακήσιου φίλου του. Ὁ Ἀγαμέμνων ζήτησε νὰ μάθει γιατί ὁ Ἀμφιμέδων βρίσκεται στὸν Ἄδη. Ὄταν ἔμαθε πὼς τὸν εἶχε ἐκδικηθεῖ ὁ Ὀδυσσεὺς, γιατί προσπαθοῦσε νὰ σφετερισθεῖ τὸ θρόνο νυμφευόμενος τὴν Πηνελόπη, ὁ Ἀγαμέμνων, ἀντὶ νὰ παρηγορήσει τὸν Ἀμφιμέδοντα, ἀρκέστηκε νὰ κακολογήσει τὴ δικὴ του γυναῖκα ποὺ τὸν σκότωσε μαζί μὲ τὸν ἐραστή τῆς καὶ νὰ παينέψει τὴν πιστὴ σύζυγο τοῦ Ὀδυσσεὺς.

χέοντες» («ἀχνύμενοι», γιατί κάθε πειραματισμός με καταχθόνιες δυνάμεις ήταν επικίνδυνος και δεν ήξεραν αν θα επέστρεφαν ζωντανοί). Η Κίρκη τους έδωσε ούριον άνεμο και ξεκίνησαν ωρίς το πρωί. Με τη δύση του ήλιου έφτασαν στά «πείρατα του βαθυρρόου ώκεανού». Μόλις νύχτωσε καλά («έπει νύξ όλοη έτέτατο») τράβηξαν στη στεριά το πλοίο και προχώρησαν σ' ένα ιερό του κάτω κόσμου που ήταν το προσιτότερο από το νησί της Κίρκης.

Οί ιεροπραξίες που περιγράφει ή *Όδύσσεια* (λ 23 κπ.) προϋποθέτουν ύπαιθρο χώρο ελεύθερο ή μέρος μεγάλου χθόνιου ιερού που ήταν ύπαιθρο και διευκόλυνε την περιγραφόμενη λατρεία και χρησιμοδοσία. Άρχισε ό Όδυσσέας χαράζοντας επί του εδάφους με όξό άορ χώρο «όσον πυγούσιον ένθα και ένθα» (με πλάτος και μήκος όχι μεγαλύτερα του μισού μέτρου). Με μικρή εκβάθυνση ό χώρος αυτός πήρε τη μορφή του άπαιτούμενου για κάθε χθόνια προσφορά «βόθρου». Έπειτα περιέχυσε το βόθρο με μικρή ποσότητα «μελικρήτου» (μελιού άραιωμένου με γάλα). Μετά το μελικρητο έχυσε γλυκό κρασί και στο τέλος νερό. Πάνω στην τριπλή χοή πασπάλισε «λευκά άλφита» (χοντροαλεσμένο κριθάρι). Όλα αυτά έπρεπε στο τέλος να σκεπαστούν με το αίμα των δυο ζώων που θα θυσιάζονταν. Πριν από τη θυσία ό Όδυσσέας έξευμένισε με προσευχές και με τάματα για μελλοντικές προσφορές τά «έθνεα των νεκρών» που θα προσελκύονταν από την ιεροπραξία, καθώς και την ψυχή του Τειρεσία, την όποία ιδιαίτερα έπιθυμούσε να συναντήσει. Έπειτα έφερε στο βόθρο τά δυο μαύρα πρόβατα και έκοψε το λαιμό τους κρατώντας τα σε κατάλληλη θέση, ώστε το αίμα να καλύψει την επιφάνεια του βόθρου. Πλήθος ψυχών κατέκλυσε γρήγορα την περιοχή του βόθρου, με ένα έκπληκτικό και άπόκοσμο θόρυβο, ώστε ό Όδυσσέας να φοβηθεί για τη ζωή του. Πρόλαβε να φωνάξει τους συντρόφους του να γδάρουν τά σφαγμένα ζώα και να τά κάψουν πάνω σε πυρά προσευχόμενοι στον Άδη και στη φοβερή Περσεφόνη να συμπαρασταθούν. Ό ίδιος έβγαλε το ξίφος και στάθηκε πάνω από το βόθρο έμποδίζοντας τις ψυχές να πλησιάσουν στο αίμα, προτού φτάσει ή ψυχή του Τειρεσία. Πριν συναντήσει τον Τειρεσία ό Όδυσσέας είδε την ψυχή του συντρόφου του Έλπήνορα, ό όποιος είχε ξαφνικά χάσει τη ζωή του στο νησί της Κίρκης από άτύχημα. Η ψυχή αυτή είχε φτάσει πριν από τον Όδυσσέα στον τόπο της νέκυιας με το σκοπό να συναντήσει τον Όδυσσέα και να τον παρακαλέσει, πριν φύγει από το νησί της Κίρκης να άναζητήσει εκεί το πτώμα του και να το θάψει, ώστε να μπορέσει ή ψυχή του να κατέβει στον Άδη. Ό Όδυσσέας έσπευσε να ύποσχεθεί πώς θα έκπληρώσει το ιερό αυτό καθήκον, και πραγματικά το έκπλήρωσε, όπως άναφέρει παρακάτω ό ποιητής της *Όδύσσειας*. Μετά τον Έλπήνορα ό Όδυσσέας είδε την ψυχή της μητέρας του Αντίκλειας. Δάκρυσε μόλις την είδε, αλλά δεν την άφησε να πλησιάσει στο βόθρο, πριν δει τον Τειρεσία. Τρίτη είδε την ψυχή του Τειρεσία, την όποία ό Όδυσσέας διευκόλυνε να πιει από το αίμα. Μόλις γεύτηκε το αίμα, του είπε πώς ό γυρισμός του στην Ίθάκη δεν θα γίνει γρήγορα, γιατί ό Ποσειδάνας θα έκδικηθεί το θάνατο του γιου του Πολύφημου. Και μετά την έκδίκηση όμως του Ποσειδάνα θα μπορούσε ό Όδυσσέας και οί σύντροφοί του να φτάσουν στην πατρίδα, αν δεν βλάψουν τά κοπάδια των βοδιών και των προβάτων του Ήλιου που βόσκουν στη νήσο Θρινακία, όπου θα προσορμιστεί ό Όδυσσέας με τους συντρόφους του. Άν τά βλάψουν, τους περιμένουν μεγαλύτερες συμφορές, στις όποιες ό Όδυσσέας θα χάσει όλους τους συντρόφους, και ίσως φτάσει στην Ίθάκη μόνος «όψέ και κακώς» και με ξένο πλοίο. Στην Ίθάκη τέλος θα συγκρουστεί με «ύπερφιάλους άνδρας, οί τοι βίοτον κατέδουσιν μνώμενοι άντιθέην άλοχον».

Άκολούθησε ή συγκινητική συνάντηση του Όδυσσέα με την ψυχή της μητέρας του, με την όποία είχε μακρά και θερμή συνομιλία. Ό Όδυσσέας είχε άφήσει ζωντανή τη μητέρα του, όταν έφυγε για την Τροία. Τώρα έμαθε για την άφοσιωμένη Πηνελόπη που τον περίμενε «τεληότι θυμώ» στο μέγαρό τους, όπου «δακρυχέουσα» περνούσε τις νύχτες και τις μέρες της, για τις δυσκολίες που άντιμετώπιζε ό Τηλέμαχος με τους μνηστήρες και για τον πατέρα του

πού ζοῦσε μὲ πολλὲς στερήσεις στὰ κτήματά του, μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη. Δακρυσμένος στὸ τέλος ὁ Ὀδυσσεύς, θέλησε νὰ ἀποχαιρετήσῃ μὲ ἐναγκαλισμὸ τὴ μητέρα του, ἀλλὰ ἐκείνη χάθηκε σὰ σκιά καὶ σὰν ὄνειρο. Μετὰ τὴν Ἀντίκλεια πέρασαν ἀπὸ τὸ βόθρο τοῦ αἵματος πολλὲς ὀνομαστὲς γυναῖκες τοῦ παρελθόντος, ὅπως ἡ Τυρώ, σύζυγος τοῦ αἰολίδῃ βασιλιᾷ Κρηθεά, ἡ Ἀντιόπη, ἡ μητέρα τῶν Θηβαίων ἡρώων Ἀμφίονα καὶ Ζήθου, οἱ ὁποῖοι εἶχαν περιτείχῃσι τὴ Θήβα, ἡ Ἀλκμήνη, ἡ μητέρα τοῦ Ἡρακλῆ, καὶ ἔπειτα ἡ Μεγάρρα, ἡ σύζυγος του, κόρη τοῦ Κρέοντα. Πέρασε ἐπίσης ἡ μητέρα τοῦ Οἰδίποδα Ἐπικάστη, ἡ σύζυγος τοῦ Νηλέα Χλωρίς, ἡ μητέρα τοῦ Κάστορα καὶ τοῦ Πολυδεύκη Λήδα, ἡ κόρη τοῦ Μίνωα Ἀριάδνη³³.

Εὐνόητο εἶναι πὼς ἡ παρακολούθηση τῶν λεπτομερειῶν μιᾶς «καταβάσεως» ἢ μιᾶς ἐπικοινωνίας μὲ ψυχὲς ἀπὸ ποιητικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς (ὅπως ἡ Ὀδύσεια ἢ ἡ Αἰνειάδα) εἶναι συναρπαστικότερη ἀπὸ μιὰ ψυχρὴ καταγραφή τῶν περιστατικῶν ἀπὸ τρίτο πρόσωπο πού ἀπὸ μακριὰ τὰ μελετᾷ.

Ἡ κάθοδος τοῦ Αἰνεΐα στὸν κάτω κόσμο

Πολλὲς ὁμοιότητες πρὸς τὴ Νέκυια τῆς Ὀδύσειας καὶ σχετικὰ λίγες διαφορῆς³⁴ ἔχει ἕνα ἀπὸ τὰ ὀψιμότερα ἔργα τῆς ἀρχαιότητος πού περιγράφει τὴν κατάβαση τοῦ Αἰνεΐα στὸν Ἄδη. Τὸ ὅτι ἡ Αἰνειάδα χρονολογικὰ ἀπέχει 700 περίπου χρόνια ἀπὸ τὴν Ὀδύσεια ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς στασιμότητος πού κυριαρχεῖ στὴ λαϊκὴ θρησκεία. Ὁ Βιργίλιος γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ κατάβαση διέθεσε ὀλόκληρο σχεδὸν τὸ ἕκτο βιβλίον τῆς Αἰνειάδας, τοῦ μεγαλύτερου ἐπικοῦ ποιήματός του, τοῦ ὁποῖου ὡς τὸ θάνατό του, στὰ 19 π.Χ., εἶχε συμπληρώσει δώδεκα βιβλία, χωρὶς νὰ τὸ τελειώσῃ³⁵.

33. Ὅλοι στὰ ἀρχαῖα χρόνια γοητεύονταν ἀπὸ ἱστορίες γιὰ τὸν κάτω κόσμον καὶ ἰδίως γιὰ συνεντεύξεις μὲ ψυχὲς ὀνομαστῶν ἡρώων. Καὶ στὴ Νέκυια τῆς Ὀδύσειας ὅλοι ὅσοι παρευρέθησαν στὴ συγκέντρωση πού εἶχε ὀργανώσει ὁ βασιλιάς Ἀλκίνοος στὸ μέγαρό του πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀδυσσεύα ἄκουσαν μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ἐπὶ ὥρες τὴν ἀφήγηση τοῦ ἥρωα, ἡ ὁποία σταμάτησε μόνο, ἐπειδὴ εἶχε περάσει πολὺ ἢ ὥρα. Παρὰ ταῦτα, ὅταν οἱ περισσότεροι ἀκροατὲς ἀποσύρθηκαν, ὁ ἴδιος ὁ Ἀλκίνοος παρακάλεσε τὸν Ὀδυσσεύα νὰ συνεχίσει περιγράφοντας τὴ συνάντησή του μὲ τὶς ψυχὲς τῶν παλιῶν συμπολεμιστῶν του στὴν Τροία. Ὁ Ὀδυσσεύς πρόσθεσε τότε πὼς ἀπὸ τὶς ψυχὲς αὐτὲς πρώτη εἶχε πλησιάσει στὸ βόθρον τοῦ αἵματος τοῦ Ἀγαμέμνονα ἡ ψυχὴ, στὴ θεὰ τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ἀναλύθηκε σὲ δάκρυα. Ὁ Ἀγαμέμνων, βαθιὰ συγκινημένος, διηγῆθηκε μὲ ποιὸ τρόπο τὸν Αἴγισθος μὲ τὴ βοήθεια τῆς Κλυταιμῆστρας τὸν σκότωσε στὸ μέγαρό του «ὡσπερ βοῦν ἐπὶ φάτνη» καὶ μακάρισε τὸν Ὀδυσσεύα γιὰ τὴ δική του «πινυτὴ καὶ περίφρονα Πηνελόπειαν». Ἐξίσου συγκινητικὴ ἦταν ἡ συνάντησή του μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ Ἀχιλλεΐου, τὴν ὁποία ὁ Ὀδυσσεύς προσπάθησε νὰ παρηγορήσῃ ἐγκωμιάζοντας τὴ γενναιότητα καὶ τὰ ἄλλα χαρίσματα τοῦ γιοῦ του

Νεοπτόλεμου. Ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀχιλλεΐου ἦταν φειδωλὴ σὲ ἐκδηλώσεις, ἀλλὰ ὁ Ὀδυσσεύς κατάλαβε πὼς στὸ τέλος ἰκανοποιημένη «φοῖτα μακρὰ βιβᾶσα κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα». Εἶδε ἔπειτα τὴν ψυχὴ τοῦ Αἴαντα, ἡ ὁποία ἦταν πάντα θυμωμένη καὶ στεκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸν βόθρον τοῦ αἵματος (γιατὶ ὁ στρατὸς εἶχε ἐγκρίνει νὰ πάρῃ ὁ Ὀδυσσεύς τὰ ὄπλα τοῦ Ἀχιλλεΐου καὶ ὄχι ὁ Αἴας πού τὰ διεκδικοῦσε). Ὁ Ὀδυσσεύς, μετανιωμένος πού δέχτηκε τὰ ὄπλα ἐκεῖνα, καταδίκασε τὸν ἑαυτό του πού συνέβαλε τότε νὰ χάσῃ ὁ στρατὸς τῶν Ἀχαιῶν ἕνα πολεμιστὴ σὰν τὸν Αἴαντα. Προσπάθησε νὰ κατευνάσῃ τὴν ψυχὴ τοῦ Αἴαντα, ἀλλὰ ἐκείνη χωρὶς νὰ δώσει ἀπάντηση, ἀπομακρύνθηκε μαζί μὲ ἄλλες ψυχὲς.

34. Ὁ προβαλλόμενος ἀπὸ τὴν Αἰνειάδα ρόλος τοῦ «χρυσοῦ κλωναριοῦ» (gamos aureus) μὲ τὴ μεγάλη μαγικὴ δύναμη πού βοήθησε τὸν Αἰνεΐα καὶ τὴ Σίβυλλα κατὰ τὴν κάθοδό τους στὸν Ἄδη δὲν ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ διαφορὰ, γιατί καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς Ὀδύσειας ἦταν ἐξοικειωμένη μὲ τὴ μαγεία, καὶ ἐπιπλέον τὴν ἀνάκληση τῶν ψυχῶν ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεύα ὀργάνωσε ἡ θεὰ Κίρκη πού ἦταν μάγισσα.

35. Ὁ Βιργίλιος χρησιμοποίησε τὸν ὀνομαστὸ ἥρωα τῆς Τροίας Αἰνεΐα ὡς ἀρχηγὸ τῆς ὀμάδας τῶν Τρώων

Ὁ ποιητής παρουσιάζει τὸν Αἰνεΐα ὡς τὸν μυθικὸν γενάρχη τοῦ ρωμαϊκοῦ ἔθνους. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Τροίας ἔφτασε μὲ ὀμάδα συντρόφων του στὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας (ὑποτίθεται στὸ 12ο π.Χ. αἰώνα) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, προχωρώντας στὰ ἐνδότερα, ἔθεσε τὰ θεμέλια μιᾶς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ φτάσει στὴ μεγαλύτερῃ της ἀκμῇ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, δηλαδὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου. Ὁ Αὐγούστος εἶχε ζητήσει δείγματα τοῦ ἐτοιμαζόμενου μεγάλου ἔπους καὶ ὁ Βιργίλιος εἶχε θέσει στὴ διάθεσή του μέρη τοῦ ποιήματος, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ ἕκτο βιβλίον μὲ τὴν κατάβαση τοῦ Αἰνεΐα στὸν Ἄδη.

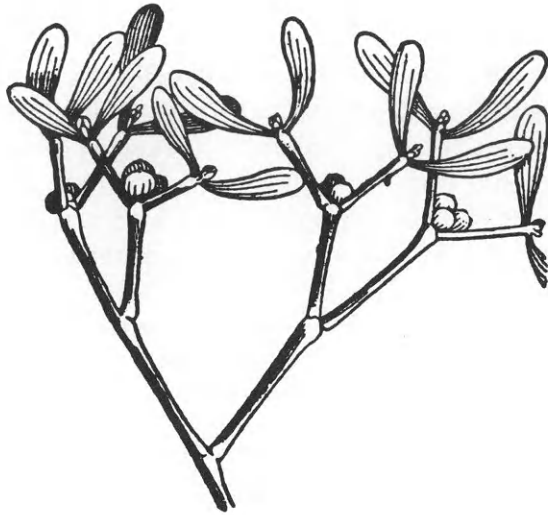
Κατὰ τὴν Αἰνεΐαδα, ὁ Αἰνεΐας καὶ οἱ σύντροφοί του στὴν περιοχὴ ὅπου προσορμίστηκαν βρῆκαν τὴν ἄκρη ἑνὸς δάσους καὶ λόφο μὲ ἱερὸ τοῦ Ἄπόλλωνα. Χαμηλὰ ὑπῆρχε σπηλιά, ὅπου χρησιμοδοτοῦσε ἡ Σίβυλλα, ἐμπνεόμενη ἀπὸ τὸν Ἄπόλλωνα. Οἱ Τρῶες σύντροφοι τοῦ Αἰνεΐα κατευθύνθηκαν στὸ δάσος, ὁ εὐλαβὴς ὅμως Αἰνεΐας (Aeneas pius) ἔσπευσε πρὸς τὴν ἔδρα τῆς Σίβυλλας, τῆς ὁποίας ζήτησε τὴ βοήθεια γιὰ νὰ κατέβει στὸν Ἄδη καὶ νὰ συναντήσει τὴν ψυχὴ τοῦ πατέρα του Ἀγχίση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἤθελε νὰ μάθει ποιὸ θὰ ἦταν τὸ μέλλον τῆς νέας τρωικῆς πατρίδας ποὺ σχεδίαζε νὰ ἰδρῦσει λίγο βορειότερα (στὸ Λάτιο). Ἡ ἰέρεια προέβλεψε νέα βάσανα καὶ πολέμους καὶ αἶμα, ὥσπου νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ μόνιμη ἐγκατάστασή τους (στίχ. 77 κπ.). Γιὰ τὴν κάθοδό του στὸν Ἄδη εἶπε πὼς ἡ εἴσοδος ἐκεῖ εἶναι εὐκόλη, ἡ ἐπιστροφή ὅμως ἑνὸς ζωντανοῦ ἀνθρώπου στὸν ἐπάνω κόσμον πολὺ δύσκολη, γιατί, ἐκτὸς τοῦ Κωκυτοῦ καὶ τῆς Στύγας, τὴ ζωὴ του ἀπειλοῦν καὶ φοβερὲς καταχθόνιες ὑπάρξεις. Τὴ μεγαλύτερη προστασία ἀπὸ τοὺς παντοειδεῖς κινδύνους μπορεῖ νὰ προσφέρει μόνον τὸ «χρυσὸ κλαδί» (ramus aureus, στίχ. 187, εἰκ. 10) μὲ τὴ σπάνια μαγικὴ δύναμη, μὲ τὴν ὁποία τὸ ἔχει ἐφοδιάσει ἡ θεὰ Juno inferna, δηλ. ἡ Ἥρα, ἡ βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου καὶ πάρεδρος τοῦ Jupiter Stygius (4, 638) ἢ καταχθόνιου Δία, ὅπως τὸν λέει ὁ Ὅμηρος (Ἰλ. I 457). Φέρνοντας κανεὶς μαζί του τὸ κλαδί αὐτὸ δὲν φοβᾶται τοὺς κινδύνους τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀλλὰ οὔτε καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ ταξιδιοῦ στὸν κάτω κόσμον, ὅπου πλεονάζουν τερατώδεις ὑπάρξεις μὲ ἀπάνθρωπες διαθέσεις. Τὸ μαγικὸ κλαδί ἔπρεπε νὰ τὸ ἀναζητήσει ὁ Αἰνεΐας στὸ ψηλότερο μέρος τοῦ φυλλώματος τῶν δέντρων τοῦ ἐκεῖ δάσους³⁶. Ὁ Αἰνεΐας ἄρχισε ἀμέσως τὸ ψάξιμο

πολεμιστῶν ποὺ εἶχαν ἐπιζήσει τῆς καταστροφῆς τῆς Τροίας καὶ κατόρθωσαν μὲ μερικὰ πλοῖα νὰ φτάσουν στὴν παραλία τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ προχωρήσουν ὡς τὴ θέση, ὅπου ἴδρυσαν τὴ νέα τους πρωτεύουσα Ρώμη. Ἡ Ἰλιάδα ξέρει τὸν Αἰνεΐα ὡς ἐπιφανῆ «Τρῶων ἀγόν» (E 217), «ἀτάλαντον Ἄρη» (N 500), ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τὸν Ἔκτορα ἔμπαινε ἐπικεφαλῆς τῶν Τρῶων σὲ νικηφόρες προελάσεις τους (P 754 κπ.). Ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀναχαίτιζε τὸν ἐπιτιθέμενον Ἀχιλλεῖα (Y 160). Ὁ ἴδιος ὁ Ἀχιλλεῖας, ὅταν ἀντιλήφθηκε πὼς μὲ θεϊκὴ ἐπέμβαση ὁ Αἰνεΐας εἶχε ἀποφύγει μεγάλο κίνδυνον, ὁμολόγησε πὼς ἦταν «φίλος ἀθανάτοισι θεοῖσι» (Y 347). Ὁ Αἰνεΐας ἦταν γιὸς τοῦ εὐγενοῦς Τρῶα Ἀγχίση καὶ τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης. Στὴν Αἰνεΐαδα ἡ Ἀφροδίτη εἶναι ἡ θεϊκὴ προστάτρια τῶν Τρῶων, ἐνῶ ἡ Ἥρα (Juno) ἦταν ἐχθρική πρὸς τὸν Αἰνεΐα καὶ τοὺς Τρῶες. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Τροίας τὰ πλοῖα τοῦ Αἰνεΐα μὲ τοὺς ἐπιζήσαντες Τρῶες, ἀφοῦ ἀνασυντάχθηκαν στὴ Θράκη, διέπλευσαν τὸ Αἰγαῖο μὲ σταθμοὺς στὴ Δῆλο καὶ στὴν Κρήτη, ἀπὸ ὅπου κατευθύνθηκαν στὸ Ἴόνιο

πέλαγος. Ὅταν φάνηκαν τὰ ἡπειρωτικὰ Κεραῦνια ὄρη, στράφηκαν πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ παρέπλευσαν τὴ Σικελία. Σ' ἓνα λιμάνι, κοντὰ στὸ ἀκρωτήριο Δρέπανο, στὰ δυτικὰ τῆς Σικελίας, πέθανε καὶ θάφτηκε σὲ ἥρωο ὁ ἐξαντλημένος ἀπὸ τὶς περιπέτειες πατέρας τοῦ Αἰνεΐα Ἀγχίσης (3, 707 κπ.). Ὅταν ἀπέπλευσαν ἀπὸ τὴ δυτικὴ Σικελία, ἰσχυροὶ βόρειοι ἄνεμοι τοὺς ἀπόθησαν στὶς ἀκτὲς τῆς Ἀφρικῆς, ὅπου ἐπὶ ἀρκετοὺς μῆνες τοὺς φιλοξένησε ἡ Διδώ, βασίλισσα τῆς ἐκεῖ φοινικικῆς ἀποικίας Καρχηδόνας. Ἀπέπλευσαν ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα μετὰ ἓνα ἔτος καὶ κατευθύνθηκαν πρὸς βορρᾶν. Προσῆγγισαν πάλι στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Σικελίας καὶ τίμησαν τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου τοῦ Ἀγχίση στὸ ἥρωο του. Συνέχισαν ἔπειτα τὸ ταξίδι πρὸς βορρᾶν, μὲ κατεύθυνση τὴ δυτικὴ ἀκτὴ τοῦ Λατίου καὶ ἀποβιβάστηκαν στὸν τόπον, ὅπου ἀργότερα βρισκόταν ἡ ἑλληνικὴ εὐβοϊκὴ ἀποικία Κύμη, σὲ μικρὴ ἀπόσταση βορειότερα τῆς σημερινῆς Νεάπολης.

36. Εὐδιάκριτο εἶναι τὸ φθινόπωρον καὶ τὸ χειμῶνα, ὅποτε πέφτουν τὰ φύλλα πολλῶν δένδρων, ἐνῶ τὰ φύλλα

Εἰκ. 10. Τὸ μαγικὸ χρυσοῦ κλαδί (*ramus aureus* τοῦ Βιργιλίου γνωστὸ στους λαοὺς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης μετὰ τὰ ὀνόματα *le rameau d'or* ἢ *der goldene Zweig* ἢ *the golden bough*), χωρὶς τὸ ὁποῖο ὁ Αἰνείας δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποφύγει τοὺς πολλοὺς κινδύνους τῆς κατάβασης στὸν Ἄδη. Τὰ ὑποπράσινα μικρὰ φύλλα του παραμένουν καὶ τὸ χειμῶνα στὴ θέση τους, ἐνῶ τὰ φύλλα τῶν δέντρων, πάνω στὰ ὁποῖα φυτρῶνει, πέφτουν. Οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ βροῦν προστασία καὶ ἀπὸ τοὺς μικροσκοπικοὺς καρποὺς του, ἂν φέρουν μερικοὺς πάνω τους σὰ φυλαχτό. Ὁ Βιργίλιος φοβούμενος μήπως ὑποβαθμίσει τὴν ὑπερκόσμια δύναμη τοῦ κλαδιοῦ ἐκείνου ἀποφεύγει στὴν Αἰνείαδα νὰ τὸ ταυτίσει ρητὰ καὶ ἀπερίφραστα μετὰ τὸ κλαδί τοῦ παρασιτικοῦ *viscum* (VI, 205), δηλαδὴ τοῦ ἰξοῦ. Τὸ *viscum* ὅμως διατήρησε σ' ὅλη τὴν εὐρωπαϊκὴ Δύση ὡς σήμερα τὴν εὐεργετικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο δύναμή του μετὰ τὰ ὀνόματα *Mistel* ἢ *gui* ἢ *mistle-toe*. Στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ ὄνομα *gui* θεωρεῖται ἀπλῶς κλαδί ποὺ φέρνει γούρι.

στὸ δάσος καὶ κατόρθωσε μετὰ τὴ βοήθεια καὶ δυὸ περιστεριῶν ποὺ τὰ εἶχε στείλει ἡ μητέρα του Ἄφροδίτη νὰ βρεῖ καὶ νὰ κόψει τὸ χρυσοῦ κλαδί. Τὸ παρέδωσε ἀμέσως στὴ Σίβυλλα ποὺ θὰ τὸν συνόδευε στὸ ὑποχθόνιο βασίλειο.

Μπροστὰ στὸ στόμιο τοῦ Ἄδη, μέσα στὸ δάσος, ὑπῆρχε λίμνη «μαύρου» νεροῦ, ὀνομαζόμενη *Avernus*, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λέξη «ἄορνος» ποὺ σημαίνει «χωρὶς πουλιά», τὰ ὁποῖα πραγματικὰ δὲν πετοῦσαν πάνω ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς λίμνης καὶ ἀπὸ ὅλη τὴν περιοχὴ, ὅπου βρισκόταν τὸ στόμιο καθόδου πρὸς τὸν κάτω κόσμο. Μπροστὰ στὸ στόμιο ἡ ἱέρεια Σίβυλλα ἐπιστάτησε σὲ μιὰ θυσία τεσσάρων νεαρῶν μαύρων ταύρων (ζῶων ποὺ ἔπρεπε νὰ μὴν εἶχαν ζευχθεῖ ἀκόμη σὲ ἀλέτρι ἢ σὲ ὄχημα). Ἡ Σίβυλλα πρὶν ἀπὸ τὴ θυσία ἔκανε χοῆ κρασιοῦ στὰ κεφάλια τῶν ζῶων καὶ στόλισε τὰ κέρατά τους. Ἐπειτα ἔκοψαν τοὺς λαιμοὺς τῶν ζῶων καὶ κράτησαν σὲ δοχεῖα τὸ αἷμα ποὺ ἔρευσε. Θὰ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὶς ψυχές, μετὰ τὶς ὁποῖες ἤθελαν νὰ μιλήσουν. Ἐσφαξε καὶ ὁ Αἰνείας μετὰ τὸ ξίφος του ἕνα μαῦρο ἄρνι καὶ τὸ προσέφερε στὶς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου γιὰ νὰ ἔχει τὴν εὐνοιά τους (στίχ. 250). Στὴ φωτιὰ ποὺ ἄναψαν ἔριξαν ὅλες τὶς σάρκες τῶν θυσιασμένων πέντε ζῶων γιὰ νὰ γίνουν ὀλοκαύτωμα, γιὰ τοὺς θεοὺς τοῦ κάτω κόσμου. Οἱ θυσίες ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς νύχτας.

Μόλις τελείωσαν, ὁ Αἰνείας καὶ ἡ ἱέρεια προχώρησαν στὸ βάθος τῆς σπηλιᾶς περιβαλλόμενοι ἀπὸ ψυχές νεκρῶν καὶ εἰδεχθεῖς ὑπάρξεις τοῦ σκότους. Ἀνάμεσα στὶς ὑπάρξεις αὐτὲς ἄνοιγε δρόμο ὁ Αἰνείας κρατώντας γυμνὸ τὸ ξίφος του (στίχ. 291). Διέσχισαν μέρος τοῦ Ἄδη καθὼς κατευθύνονταν πρὸς τὰ νερὰ τοῦ Ἀχέροντα (295). Μεγάλος συνωστισμὸς ψυχῶν ἀντρῶν, γυναικῶν καὶ μικρῶν ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν ὑπῆρχε μπροστὰ στὸ πλοιάριο τοῦ πολὺ ἀτημέλητου Χάρωνα. Ὑπῆρχαν πολλοὶ ποὺ δὲν εἶχαν ταφεῖ καὶ δυσκολεύονταν νὰ ἐξασφαλί-

τοῦ μαγικοῦ φυτοῦ παραμένουν κιτρινοπράσινα (γιατὶ εἶναι φυτό παρασιτικό). Τὸ ἐπιστημονικὸ ὄνομά του εἶναι *viscum album*. Σήμερα μετὰ ποικίλα ὀνόματα ποὺ κατὰ τὸποὺς ἔχει εἶναι γνωστὸ στὴ λαογραφία (ὀλόκληρο ἢ

οἱ μικροὶ καρποὶ του): ἀναρτώμενο στὸ ἀνώφλι τοῦ σταύλου, ἀποτρέπει μαγικὲς ἐπήρειες κατὰ τῶν ἀγελάδων ἢ τῶν ἀλόγων. Μπορεῖ νὰ προσδεθεῖ στὶς κούνιες τῶν νηπίων γιὰ προστασία ἀπὸ παντοειδεῖς κινδύνους.

σουν θέση στο πλοιάριο. "Όταν ο Χάρων αντίκρισε και τον Αινεία με τη Σίβυλλα που ήταν ζωντανοί άνθρωποι, τους άπώθησε από το σκάφος επαναλαμβάνοντας πώς αυτό προοριζόταν για τις ψυχές. Το αυστηρό φέρεσίμο του προκάλεσε την επέμβαση της Ιέρειας, η οποία προσπαθούσε να τον πληροφορήσει για την περίπτωση του Αινεία, επειδή όμως έβλεπε ασυγκίνητο τον θεϊκό πορθμέα, έβγαλε το δυναμοῦχο χρυσό κλαδί που το είχε κρυμμένο στο φόρεμά της. Στο αντίκρισμα του μυστικού κλαδιού ο όργισμένος Χάρων κάμφθηκε και άπώθησε από το άκάτιον τις συνωστιζόμενες ψυχές. Μέσα μπήκε ο Αινείας και η Σίβυλλα και το έλαφρό σκάφος στέναξε κάτω από το βάρος δυο ζωντανών ανθρώπων (*cymba sutilis sub pondere genuit*, 413-414). "Ο Χάρων έσπευσε να τους αποβιβάσει σώους στην αντικρινή όχθη, ενώ ο γιγαντώσωμος Κέρβερος όργισμένος ύλακτούσε με τα τρία στόματά του από την αντικρινή σπηλιά.

Συνεχίζοντας την πορεία τους ο Αινείας και η Σίβυλλα άκουσαν τους θρήνους άδικοχαμένων ανθρώπων, μεταξύ των άλλων και εκείνων που αυτοκτόνησαν από «μη εὐδοθέντα έρωτα» (όπως πρόσφατα της Διδούς, η οποία είχε έρωτευθει τον Αινεία, 450-476). "Εκτός της Διδούς, ο Αινείας είδε και μερικούς σύγχρονους του Τρῶες, οί όποιοι ζητούσαν να μάθουν γιατί κατέβηκε στον "Αδη ζωντανός. Με ιδιαίτερη συγκίνηση μίλησε με το γιό του Πριάμου Δηίφοβο, για τον όποιο ο Αινείας είχε ιδρύσει κενοτάφιο. Κατά τη διάρκεια της συνομιλίας με το Δηίφοβο, η Σίβυλλα ύπενθύμισε στον Αινεία πώς η όλη τους διαδρομή στον κόσμο των νεκρών πρέπει να τελειώσει πριν ξημερώσει, και ο Δηίφοβος τη βεβαίωσε πώς δέν προτίθεται να τους άπασχολήσει περισσότερο και άμέσως αποχώρησε κατευθυνόμενος προς τις άλλες ψυχές. "Ο δρόμος τους εκεί διακλαδιζόταν: άριστερά ήταν ο Τάρταρος με τις τιμωρίες των μεγάλων άμαρτωλών και με έπικεφαλής τον Κνώσιο Ραδάμανθυ, τον άλύπητα αυστηρό δικαστή των άδικων ή άσεβῶν ανθρώπων, και δεξιά το παλάτι του Πλούτωνα και το "Ηλύσιο πεδίο για τις ψυχές των εύσεβῶν και δίκαιων ανθρώπων. "Η Σίβυλλα είπε στον Αινεία πώς όταν η "Εκάτη της είχε αναθέσει την εὐθύνη της περιοχής του "Αόρνου, την είχε όδηγήσει και στο χῶρο του Ραδάμανθυ με τις τιμωρίες των άσεβῶν (όπου οί εύσεβεῖς και δίκαιοι δέν είναι όσιο να μπαίνουν) και είδε εκεί, μεταξύ των άλλων μια τερατώδη ὕδρα με πενήντα μαῦρα στόματα, καθώς και τον άχανή Τάρταρο με τους τιτάνες και τους δυο γιγάντιους γιούς του "Αλωέα, καθώς και τον Σαλμωνέα, τον Τιτυό, τον "Ιξίονα, τον Τάνταλο και άλλους άμαρτωλούς.

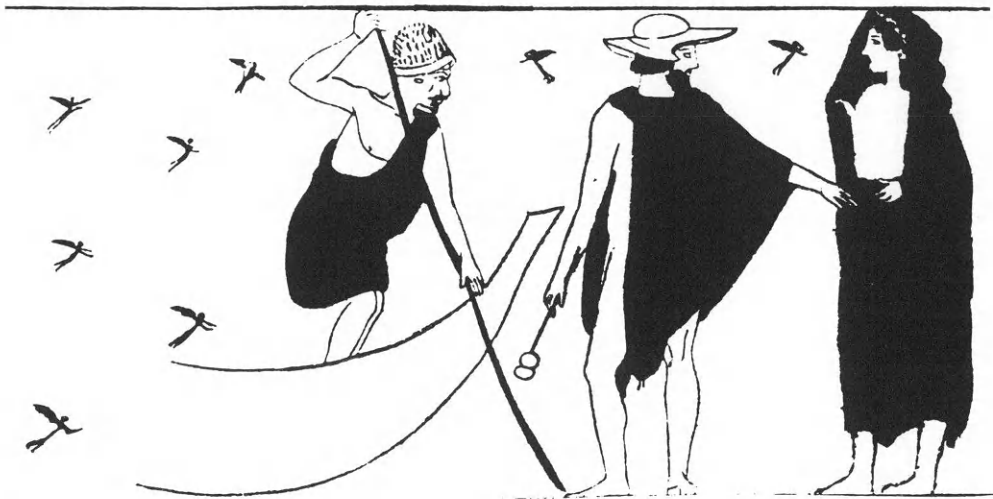
Πήραν το δεξιό δρόμο και άφου προσπέρασαν το παλάτι του Πλούτωνα, όπου ο Αινείας δέν έπιτρεπόταν να μπει, έφτασαν στον τόπο της χαρᾶς, στα καταπράσινα λειβάδια, τα καταυαζόμενα από φῶς, και στα όλση των μακάρων (*devenere locos laetos et amoena vireta fortunatorum nemorum, sedesque beatas*, στίχ. 638-639). "Από τις εκεί ένδιαιτώμενες ψυχές άλλες αναπαύονταν και άλλες προτιμούσαν άσχολίες άναψυχής, όπως τραγούδια και χορούς (έκει ήταν και ο "Ορφεὺς με τη λύρα του). Είδε εκεί και μερικές μακάριες ψυχές της πατρίδας του Τρωάδας, όπως του Τεύκρου (του πρώτου εκεί βασιλιᾶ), του "Ιλου και του Δαρδάνου. "Η Σίβυλλα ρώτησε τον Μουσαῖο που συνάντησαν που θα μπορούσαν να βρουν τον "Αγχίση και πήρε την άπάντηση πώς οί ψυχές δέν έμεναν σε όρισμένο τόπο. Συνέπεσε τότε να πλησιάζει ο "Αγχίσης, ο όποιος είδε πρώτος το γιό του Αινεία, και τους πλησίασε. "Ο Αινείας, συγκινημένος, προσπάθησε να τον άγκαλιάσει, αλλά ο πατέρας του ήταν άπλη σκιά. Με τη σκιά του πατέρα του είχε μακρά και θερμή συνομιλία, κατά την όποία εκείνος του άποκάλυψε λεπτομέρειες για το κοντινό μέλλον, όπως οί πολεμικές περιπέτειες στο Λάτιο μέχρις ότου τεθούν οί βάσεις του μελλοντικού ρωμαϊκού μεγαλείου, αλλά του προφήτεψε και το μέλλον της γενιάς του ως τα χρόνια της μεγάλης άκμης της Ρώμης (ως την εποχή του Αὐγούστου). Τελικά ο "Αγχίσης συνόδεψε τον Αινεία και τη Σίβυλλα να έπιστρέψουν στον επάνω κόσμο όχι από τον ίδιο δρόμο, από τον όποιο είχαν έρθει, αλλά από την «κερατίνη» πύλη, όπως τη λέει η "Οδύσεια (ω 12 κπ.), από όπου βγαίνουν τα άληθινά και όχι τα άπατηλά όνειρα. Βγαίνοντας

ἀπὸ τὴν πύλη αὐτή, βρέθηκαν στὴν ἀκροθαλασσιά, ἀπὸ ὅπου προχώρησαν κατὰ μῆκος τῆς παραλίας, ὥσπου ὁ Αἰνείας συνάντησε τοὺς συντρόφους του.

Ἡ συμβολὴ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν

Στὴ Δύση (στὴν κάτω Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία) ὑπῆρχαν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια περισσότερο (παρὰ στὴν Ἑλλάδα) ἄνθρωποι ἐνδιαφερόμενοι γιὰ τὰ πράγματα τοῦ κάτω κόσμου. Ἡ παράδοση αὐτὴ διατηροῦνταν καὶ στὸ τέλος τοῦ πρώτου προχριστιανικοῦ αἰῶνα, ὅποτε ὁ Βιργίλιος σ' αὐτοὺς κυρίως ἀπευθύνθηκε μὲ τὸ ἕκτο βιβλίον τῆς *Αἰνειάδας*.

Γενικότερα στὸ ἔργο τοῦ ἔπους συμπαραστάθηκαν οἱ εἰκαστικὲς τέχνες, ἰδίως ἡ ἀγγειογραφία καὶ ἡ ζωγραφικὴ. Μνημειακοὶ πίνακες ζωγραφικῆς, ὅπως ἡ Νέκυια τοῦ Θάσιου Πολυγνώτου στὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνα π.Χ. καὶ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Ἀθηναίου Νικία στὸ τέλος τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰῶνα δὲν ἦταν ἀπλὴ εἰκονογράφηση τῶν σκηνῶν τοῦ κάτω κόσμου ποὺ καθένας διάβαζε στὴν *Ὀδύσεια*, στὴ *Μινυάδα* καὶ στοὺς *Νόστους*, ἀλλὰ προήγαγαν γενικότερα τὶς λαϊκὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ὑπερέραν, μετὰ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Στὶς πλατιῆς μάζες τοῦ λαοῦ πῶς πολὺ γινόταν αὐτὸ ἀπὸ τὶς ἀγγειογραφίες, ἰδίως τὶς κατωϊταλικὲς ποὺ πάντοτε μὲ ἀδιάπτωτο ζῆλο ἐντρυφοῦσαν στὰ θέματα τοῦ κάτω κόσμου. Ἡ ἀλληλεπίδραση ποιητῶν καὶ ζωγράφων ἦταν ἀναπόφευκτη, ἀλλὰ μόνο μετὰ τὶς νέκυιες τοῦ ἀρχαιότερου ἔπους. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶχε ἡ Νέκυια τοῦ Πολυγνώτου, ἡ ὁποία σημαντικὰ ὠφελήθηκε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς κρίσεις τοῦ Πausanias, ἀπὸ τὴν *Ὀδύσεια*, τὴ *Μινυάδα* καὶ τοὺς *Νό-*

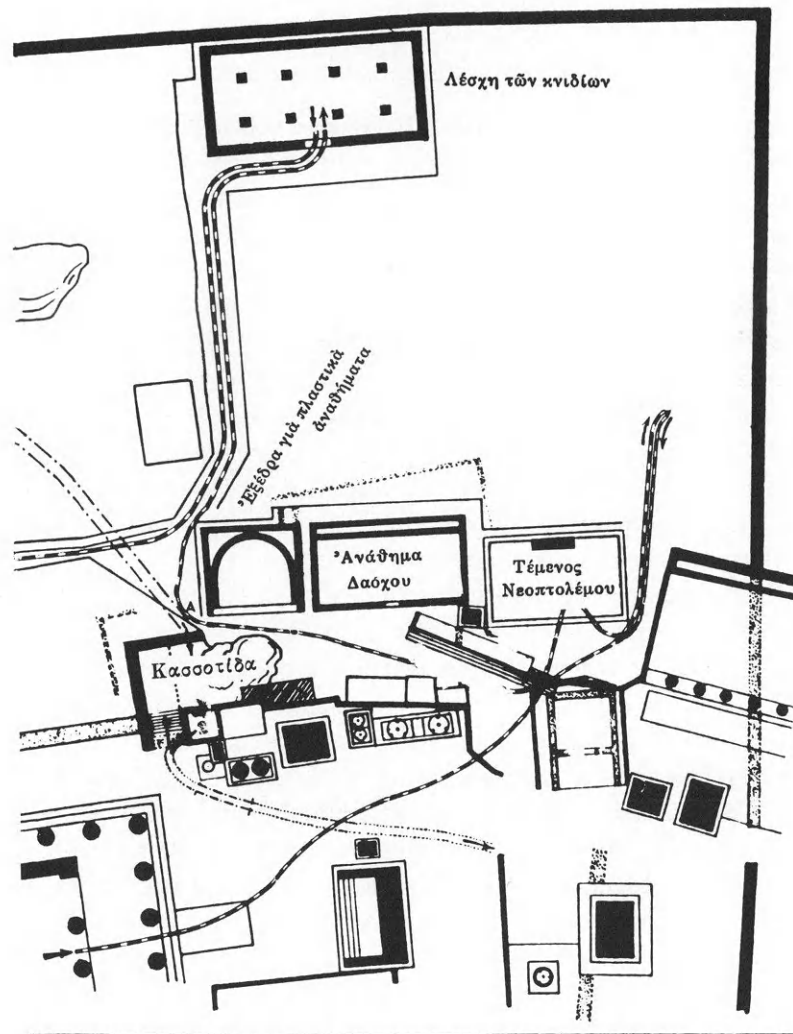
Εἰκ. 11. Τὴν ἰδέα πὼς ἀνάμεσα στὸν κόσμο τῶν ζώντων καὶ στὸν κόσμο τῶν ψυχῶν ὑπάρχουν τὰ νερὰ ἐνὸς ποταμοῦ Ἀχέροντα ἢ μιᾶς λίμνης Ἀχερουσίας, ποὺ πρέπει νὰ τὰ περάσει ὁποῖος πεθαίνει, μάταια τὴν εἶχε ἀναζητήσει ὁ Pausanias στὴν παλιότερη ἐπικὴ ποίηση καὶ εἶχε καταλήξει στὸ συμπέρασμα πὼς τὴν εἶχε εἰσαγάγει ὁ ποιητὴς τῆς *Μινυάδας*. Ἐπομένως καὶ ἡ πίστη σὲ κάποιον θεϊκὸ πορθμέα Χάρωνα, ἐπιφορτισμένον μὲ τὸ ἔργο τῆς διαπύρθευσης τῶν ψυχῶν, εἶναι δημιούργημα τοῦ πολυσήμαντου γιὰ τὴ γνώση τοῦ ὑπερέραν ἑβδομοῦ προχριστιανικοῦ αἰῶνα. Ἐλάχιστα μέρη τῆς Ἑλλάδας ἀγνοοῦσαν στὰ προχωρημένα ἱστορικὰ χρόνια τὸν Χάρωνα καὶ τὸ ἀκάτιό του. Στὴν παρούσα ἀγγειογραφία ὁ ψυχοπομπὸς Ἑρμῆς μὲ τὸ κηρύκειο καὶ τὸ πλατύγυρο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς ποὺ τὸ συνήθιζαν οἱ ὀδοιπόροι παραδίδει μιὰ νεκρὴ γυναίκα στὸ Χάρωνα, ἐνῶ γύρω πετάει ἓνα πλῆθος φτερωτῶν ψυχῶν.

στους, ίσως και από άλλα ξη, απρόσιτα και στον Πausανία, στον δεύτερο μ.Χ. αιώνα. Ἡ πολυγνώτεια σύνθεση ἄρχιζε με μιὰ σκηνή τοῦ Ἄχέροντα, ὅπου φαίνονταν τὰ ἄφθονα νερά τοῦ ποταμοῦ, με καλάμια στὶς ὄχθες, ἡ βάρκα τοῦ Χάρωνα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χάρων στὰ κουπιά (εἰκ. 11). Αὐτὰ ὁ Πολύγνωτος τὰ ἔξερε ἀπὸ τὴ *Μιννάδα* (Πaus. 10, 28, 2), ἀφοῦ στὴν Ἰουδύσεια ὁ Χάρων καὶ τὸ σκάφος του ἦταν ἄγνωστα (ὅπως καὶ στὴν *Ἰλιάδα*). Στὴν *Αἰνειάδα* (γύρω στὰ 50 π.Χ.) τὸ σκάφος ἐμφανίζεται πολὺ ἐλαφρὸ, ἴσως γιὰ τὴν κατασκευασμένο με δέρματα συρραμμένα σὲ ἐλαφρὸ ξύλινο σκελετό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *sutilis* τοῦ Βιργίλιου. Ὁ Πολύγνωτος δὲν ἀρκέστηκε νὰ ἀπεικονίσει τὸ Χάρωνα με τὸ ἀκάτιό του πάνω στὰ νερά τοῦ ποταμοῦ ἢ τῆς λίμνης, ἀλλὰ χρησιμοποίησε ὡς ἐπιβάτες τοῦ ἀκατίου δυὸ πολὺ γνωστὰ πρόσωπα στὸν ἴδιο, στοὺς συμπατριῶτες του τῆς Θάσου καὶ στοὺς κατοίκους τῆς μητρόπολης τῶν Θασίων, τῆς Πάρου τῶν Κυκλάδων. Ὁ Τέλλις ἦταν ὁ πατέρας ἢ ὁ παππὸς τοῦ Πάριου ποιητῆ Ἀρχίλοχου, καὶ ἡ Κλεόβοια ἦταν μιὰ παριανὴ παρθένος ποὺ τὴν τιμοῦσαν στὴ Θάσο, γιὰ τὴν εἶχε μεταφέρει ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Πάρο (ἴσως πρὶν ἀπὸ τὰ 650 π.Χ.) τὶς μυστικὲς τελετὲς τῆς Δήμητρας (ὁ Πολύγνωτος τὴν παρέστησε νὰ κρατᾷ στὰ γόνατά της, μέσα σὲ πλεχτὸ καλάθι τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴ μύηση, Πaus. 10, 28, 3). Ὁ Πολύγνωτος ὅμως χρησιμοποίησε στὸν πίνακά του καὶ μορφὲς τοῦ κάτω κόσμου ἄγνωστες στὰ μεγάλα ξη, ὅπως τὸν δαίμονα Εὐρύνομο, ἴσως τοπικὴ ὑποχθόνια μορφή ποὺ καταβρόχιζε τὶς σάρκες τῶν νεκρῶν καὶ ἄφηνε μόνο τὰ κόκκαλα (Πaus. 10, 28, 7). Θέμα ποὺ εἰσήγαγε ὁ ἴδιος ὁ Πολύγνωτος εἶναι ἴσως ἡ παράσταση ἑνὸς πατραλοῖα νέου (δηλ. νέου, ὁ ὁποῖος εἶχε σκοτώσει στὴν ἐπίγεια ζωὴ του τὸν πατέρα του): τὸν παρέστησε νὰ πνίγεται στὸν Ἄδη ἀπὸ τὸν πατέρα του (10, 28, 4). Ὁ ἴδιος πρέπει νὰ εἰσήγαγε καὶ τὴν παράσταση μιᾶς γυναίκας νὰ ξυλοκοπεῖ ἄγρια ἕναν ἱερόσυλο (ἀσφαλῶς ἕνα περιφρονητὴ τῶν αὐστηρὰ γυναικείων μυστικῶν τελετῶν, ὁ ὁποῖος τὶς εἶχε παραβιάσει με τὴν παρουσία του σ' αὐτές, 10, 28, 5).

Ἀπὸ τὴν Ἰουδύσεια ὁ Πολύγνωτος ἐμπνεύστηκε ἀρκετὲς σκηνὲς τῆς δικῆς του Νέκυιας (ὅπως τοὺς δυὸ συντρόφους τοῦ Ἰουδύσεια ποὺ μεταφέρουν ἰσάριθμα μαῦρα ἄρνια γιὰ τὴ θυσία (λ 23, Πaus. 10, 29, 1), τὸν ἴδιο τὸν Ἰουδύσεια σκυμμένον πάνω ἀπὸ τὸ βόθρο τοῦ αἵματος νὰ ἐμποδίζει με τὸ ξίφος τὶς ψυχὲς νὰ πλησιάσουν στὸ αἷμα, προτοῦ φτάσει ὁ Τειρεσίας, τὸν ἴδιο τὸν Τειρεσία νὰ ἔρχεται πρὸς τὸν Ἰουδύσεια, τὴ μητέρα τοῦ Ἰουδύσεια νὰ περιμένει τὴ σειρά της, τὸ σύντροφο τοῦ Ἰουδύσεια Ἐλήνορα καὶ πολλοὺς φημισμένους ἀπὸ τὴν ἐπικὴ ποίηση ἥρωες καὶ ἥρωίδες. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς ὁ Πολύγνωτος δὲν εἶχε παραστήσει τοὺς κακοὺς ἢ ἀσεβεῖς ἀνθρώπους σὲ ἰδιαίτερο χῶρο, ὅπως με σαφήνεια τὸ ἔκανε ὁ Βιργίλιος, ὁ ὁποῖος ξεχώρισε τὸν σκοτεινὸ τόπο τῆς «κόλασης» (στίχ. 562 κπ.) ἀπὸ τὸ ὑπέρλαμπρο «Ἡλύσιο», τὸ καταναζόμενο ἀπὸ ἕνα ἰδιαίτερο δικό του ἥλιο (*solem suum*, στίχ. 641), τελείως ἀνέφελον καὶ πιὸ λαμπερὸν ἀπὸ τὸν ἐπίγειον ἥλιο. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑπέρλαμπρο φῶς καταναζόταν, κατὰ τὴν *Αἰνειάδα*, καὶ ἡ κατοικία τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους τοῦ κάτω κόσμου. Οἱ ἀγγειογράφοι τῆς κάτω Ἰταλίας συνήθιζαν σὲ κεντρικὴ θέση τῆς σύνθεσής τους νὰ παριστάνουν τὸν Πλούτωνα με τὴν πάρεδρό του, ἀναπαυόμενους μέσα σὲ περίστυλη πολυτελὴ κατασκευή. Ἀπὸ τὴν πολυγνώτεια σύνθεση ἔλειπε ἔντελῶς τὸ βασιλικὸ ζεύγος τοῦ Ἄδη, καθὼς καὶ ἡ κατοικία του.

Ἡ πολυγνώτεια σύνθεση γιὰ τὸν κάτω κόσμο στὴ δελφικὴ λέσχη τῶν Κνιδίων, ὅπως σωζόταν στὸ 2ο μ.Χ. αἶώνα

Οἱ Κνιδιοὶ εἶχαν παλιὲς σχέσεις με τὸ δελφικὸ ἱερὸ καὶ εἶχαν ἰδρύσει γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἶώνα ἕνα θησαυρὸ, ἴσως ἀντίκρι ἀπὸ τὸν λίγο μεταγενέστερο θησαυρὸ τῶν Ἀθη-

Εἰκ. 12. Ἡ λέσχη τῶν Κνιδίων, κατέχοντας τὰ βορειότερα κράσπεδα τοῦ τεμένους καὶ ἔξω ἀπὸ χώρου λατρείας καὶ εἰκαστικῶν ἀναθημάτων καὶ ἐπιπλέον προσιτὴ ὄχι πολὺ ἄνετα (μὲ ἀνηφορικὸ μονοπάτι), ἐπέτρεψε στὸν Πολύγνωτο νὰ ἀφιερῶθεϊ στὶς δύο μνημειακὲς συνθέσεις τοῦ ἀνενόχλητος ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν προσκυνητῶν ἢ τῶν περιέργων θαμῶνων τοῦ ἱεροῦ. Σχετικὰ ἀνενόχλητοι μπορούσαν νὰ ἐργαστοῦν στὴ λέσχη καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ὅσοι ἀνηφόριζαν ὡς ἐκεῖ, χάριν τῶν συνθέσεων τοῦ Πολυγνώτου, ὅπως ὁ Πανσανίας, ἢ ὅσοι ἀναζητοῦσαν μιὰ ἥσυχη γωνιὰ γιὰ νὰ συζητήσουν φιλοσοφικὰ ἢ θρησκευτικὰ προβλήματα, ὅπως ἡ στοχαστικὴ συντροφιὰ τοῦ Πλουτάρχου. Ὁ Πανσανίας ἀπὸ τὸ ναὸ ἄφησε δεξιὰ πρῶτα τὸν μεγάλο βωμὸ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ψηλότερα τὸ τέμενος τοῦ Νεοπολέμου (τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀχιλλέα, ὁ ὁποῖος εἶχε θανατωθεῖ στὸ δελφικὸ ἱερό, ὅπου τιμήθηκε μὲ ἥρωικὲς τιμὲς) καὶ τὸ χάρο ὅπου ἦταν στημένη μιὰ σειρά γλυπτικῶν ἔργων, ἀναθημάτων τοῦ Δαόχου, καὶ ἀριστερὰ τὴν Κασσοτίδα κρήνη. Μπαίνοντας στὴ λέσχη, εἶδε δεξιὰ τὴν Ἄλωση τῆς Τροίας τοῦ Πολυγνώτου καὶ ἀριστερὰ τὴ Νέκυια. Βγαίνοντας ἀπὸ τὴ λέσχη κατευθύνθηκε πρὸς τὸ θέατρο ποὺ ἦταν κι αὐτὸ στὰ βόρεια κράσπεδα τοῦ ἱεροῦ.

ναίων (ἀριθ. 41 στὴν εἰκ. 1). Οἱ Κνίδιοι εἶχαν στήσει καὶ γλυπτικὰ ἀναθήματα, ἐπίσης κοντὰ στὴν Ἱερὰ ὁδὸ. Ὑπῆρξαν καὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους Μικρασιάτες ποὺ ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα (μετὰ τὰ μηδικὰ) στόλισαν τὸ δελφικὸ τέμενος μὲ τὴ λέσχη, ἓνα μὴ θρησκευτικὸ, ἀλλὰ χρησιμο οἰκοδόμημα (εἰκ. 12). Τὸ χτίσιμο τῆς λέσχης ὑποτίθεται πὼς εἶχε τελειώσει πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ὥστε περίπου στὰ μέσα κλήθηκε ὁ Πολύγνωτος γιὰ νὰ στολίσει τοὺς τοίχους του. Ὁ Πολύγνωτος ἄρχισε ἀπὸ τὰ δεξιὰ τῆς εἰσόδου μὲ τὴν Ἰλίου πέρσιν,

ονομαστή από τὰ μετὰ τὴν Ἰλιάδα ἔπη *Αἰθιοπίς*, *Μικρὰ Ἰλιάς* καὶ *Ἰλίου πέρσις*. Ἀπὸ τὰ ἔπη αὐτὰ διάλεξε σκηνές ποὺ μπορούσαν νὰ παραταχθοῦν σὲ μακρὰ σειρὰ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ νότιου, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ἴσως ἐνὸς μέρους τοῦ βόρειου τοίχου τῆς λέσχης. Πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ σκηνές καὶ πρόσωπα ποὺ ἐπινόησε ὁ ἴδιος. Παρέστησε τὴν προετοιμασίαν τοῦ Μενελάου γιὰ τὸν ἀπόπλουν πρὸς τὴν Ἑλλάδα, τὴ διάλυση τῶν ἐπὶ τρωικοῦ ἐδάφους σκηνῶν καὶ τὰ λάφυρα. Τὰ γνωστότερα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀπεικόνισε, ἐκτὸς τοῦ Μενελάου καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἦταν ἡ Ἑλένη, ἡ Βρισηΐς, ὁ μάντης Ἐλενος, ἡ Ἀνδρομάχη, ἡ Κασσάνδρα, ὁ Νέστωρ, ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ γιὸς τοῦ Ἀχιλλεῖα Νεοπτόλεμος, ὁ Πρίαμος (ποὺ σύντομα θὰ τὸν σκότωνε ὁ Νεοπτόλεμος), ὁ Ἐπειὸς νὰ κατεδαφίσει τὸ τεῖχος τῆς Τροίας καὶ ὁ δούρειος ἵππος πίσω ἀπὸ τὸ κατεδαφιζόμενον τεῖχος. Φαίνονταν καὶ πολλοὶ Τρῶες νεκροί, καθὼς καὶ Τρῶες νὰ φορτώνουν σὲ ζῶα τὴν οἰκοσκευὴ τους προκειμένου νὰ ἐκπατρισθοῦν. Ὁ ἴδιος ὁ Πολύγνωτος, ὑπογράφοντας τὴ σύνθεση, τὴν ἀποκαλεῖ «περθομένην Ἰλίου ἀκρόπολιν», δηλ. «ἡ ἀκρόπολις τῆς Τροίας τὴν ὥρα ποὺ κυριεύεται».

Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ὁ Πausanίας παρουσιάζει τὴ σύνθεση τῆς Νέκυιας ὡς ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν «κατάβαση στὸν Ἄδη» τοῦ Ὀδυσσεῖα, ἡ ὁποία ἐγένετο μὲ τὸ σκοπὸ «ὅπως Τειρεσίου τὴν ψυχὴν περὶ τῆς ἐς τὴν οἰκείαν ἐπέρηται σωτηρίας». Ἡ συνέχεια ὁμοίως ποὺ ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις: «ἔχει δὲ οὕτω τὰ ἐς τὴν γραφὴν» σημαίνει πὼς ὁ Πολύγνωτος φιλοδόξησε νὰ δώσει μιὰ εἰκόνα τοῦ ὑποχθόνιου βασιλείου, πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ θὰ δίνουν μετὰ ἀπὸ 150 χρόνια οἱ σχετικὲς κατωϊταλικὲς ἀγγειογραφίαι. Ἡ Νέκυια τοῦ Πολυγνώτου ἀποτελεῖ τὸν τελευταῖο ἀπόηχο τῆς σφοδρῆς ἐκείνης ἐπιθυμίας ποὺ εἶχε κυριεύσει στὸν 7ο π.Χ. αἰῶνα τὶς λαϊκὲς ἰδίως μάζες νὰ μάθουν ὅσο γίνεται περισσότερο γιὰ τὸν κόσμον τοῦ ὑπερέραν. Στὸν 7ο αἰῶνα ἢ στὸν πρῶτον 6ο εἶχαν γραφεῖ τὰ ἔπη μὲ τὶς περισσότερες ἀναφορὰς στὸν κάτω κόσμον, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Πausanίας μπόρεσε νὰ γνωρίσει καλύτερα τὴ *Μινυάδα* καὶ τοὺς *Νόστους*. Τὰ ἔπη αὐτὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ διαβάζονται καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, 800 ἢ 700 χρόνια μετὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφηκαν. Τὸν καιρὸ τοῦ Πολυγνώτου (200 χρόνια μετὰ τὴν πρώτη «ψύχωση» γιὰ τὴ γνωριμία μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἐπέκεινα) ἦταν ἐξαιρετικὰ μεγάλος ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων ποὺ ἀρέσκονταν νὰ ἐντυφθοῦν στὰ πράγματα τοῦ Ἄδη. Γι' αὐτὸ ὁ Πολύγνωτος δὲν δίστασε νὰ διαλέξει τὴ Νέκυια γιὰ νὰ διακοσμήσει μ' αὐτὴ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρον ἐνὸς κοσμικοῦ (ἄχι θρησκευτικοῦ) κέντρου. Ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τοῦ Πausanίας ἐπέτρεψε στὸν μελετητὴ τῆς μυθολογίας Karl Robert καὶ στὸν σχεδιαστὴ H. Schenck βοθημένους ἀπὸ σύγχρονες τοῦ Πολυγνώτου ἀγγειογραφίαι, νὰ ἀναπαραστήσουν τὴν πολυγνώτεια Νέκυια, ὅπως φαίνεται στὸν πίνακα, ὁ ὁποῖος ἐδῶ ἔχει κατανεμηθεῖ σὲ δυὸ μέρη (βλ. *17tes Hallisches Winckelmanns-Programm* 1893).

Ἡ περιγραφή τῆς Νέκυιας ἀπὸ τὸν Πausanίας (10, 28-31) περιληπτικὰ εἶναι ἡ ἐξῆς (βλ. εἰκ. 13): στὴν ἀρχὴ τῆς ὅλης σύνθεσης ὁ Πολύγνωτος παρέστησε τὰ νερά τοῦ ποταμοῦ Ἀχέροντα, καὶ πάνω σ' αὐτὰ τὸ σκάφος τοῦ Χάρωνα, μὲ τὸν ἴδιο τὸ Χάρωνα στὰ κουπιά. Ἡ ἰδέα πὼς ὁ κάτω κόσμος ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀντιπέραν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Ἀχέροντα (ἢ τῆς λίμνης Ἀχερουσίας) ἦταν ἀγνωστὴ στὰ παλαιότερα ἔπη καὶ πρέπει νὰ τὴν εἰσήγαγε ὁ ποιητὴς τῆς Μινυάδας, ὅπως πιστεύει καὶ ὁ Πausanίας (10, 28, 1). Στὴν ἀκτὴ πέραν τοῦ Ἀχέροντα ὁ Πολύγνωτος παρέστησε ἕνα ἡλικιωμένον ἄντρα νὰ πνίγει νεαρὸ ἄτομο. Τὸ ἄτομο αὐτὸ (ἴσως ἕνας πατραλοῖας) εἶχε κακομεταχειριστεῖ στὴν ἐπίγειαν ζωὴ τὸν πατέρα του καὶ ὁ πατέρας τὸν τιμωρεῖ αἰώνια στὸν Ἄδη. Κοντὰ σ' αὐτοὺς παρέστησε μιὰ γυναῖκα νὰ τιμωρεῖ (ἴσως νὰ ξυλοκοπεῖ) ἕναν ἱερόσυλο (ἄντρα ποὺ δὲν σεβάστηκε τὴν ἱερότητα τῶν γυναικείων μυστικῶν τελετῶν, τὴν ὁποία παραβίασε μὲ τὴν παρουσία του ἐκεῖ). Πιὸ ψηλὰ ἀπεικόνισε τὸν Εὐρύνομον, ἕνα σαρκοβόρο δαίμονα τοῦ κάτω κόσμου ξαπλωμένον πάνω σὲ δέρμα ὄρνιου (ὁ Πολύγνωτος ἴσως τὸν ἤξερε ἀπὸ τοπικὲς λαϊκὲς παραδόσεις, ἀφοῦ ὁ Πausanίας δὲν βρῆκε τὸ ὄνομα του οὔτε στὴ Μινυάδα οὔτε στοὺς Νόστους). Ἐπειτα παρέστησε τὶς γνωστὲς ἀπὸ τὴ μυθολογία ἡρώιδες Αὐγή καὶ Ἰφιμέδεια καὶ πιὸ ψηλὰ τοὺς συντρόφους τοῦ Ὀδυσσεῖα Περιμήδη καὶ Εὐρύλοχον νὰ φέρνουν τὰ δυὸ

Εἰκ. 13. Ὑποθετικὴ ὄψη τῆς δελφικῆς Νέκυιας τοῦ Πολυγνώτου (τὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς).

πρόβατα πού κατὰ τὴν Ὀδύσεια θὰ θυσιάζε ὁ Ὀδυσσεύς γιὰ τὴν ἀνάκληση τῶν ψυχῶν. Ἐπειτα παρέστησε τὸν Ὀκνο τῶν λαϊκῶν παραδόσεων, ὁ ὁποῖος στὸν Ἄδη εἶχε τιμωρηθεῖ μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς αἰώνια ἀτελεσφόρητες προσπάθειες (δπως τὸ αἰώνιο νεροκουβαλητὸ τῶν Δαναΐδων πού δὲν μπορούσε νὰ γεμίσει τὸ τρύπιο πιθάρι): ὁ Ὀκνος εἶχε καταδικαστεῖ νὰ πλέκει τριχιὰ μὲ σχοίνους ἢ ἄλλους ἀνθεκτικούς βλαστούς, καὶ τὴν τριχιὰ πού ἐπλεκε τὴν καταβρόχιζε ἓνας ὄνος πού στεκόταν πίσω. Παρέστησε ἔπειτα ξαπλωμένον στὸ ἔδαφος τὸν μεγάλο ἀμαρτωλὸ Τιτυὸ νὰ τοῦ κατασπαράζουν τὰ ἐντόσθια οἱ γύπες. Ἐπειτα ἀπεικόνισε τὴν Ἀριάδνη καθιστῆ σὲ βράχο νὰ κοιτάζει τὴν ἀδελφή της Φαίδρα πού αἰωρεῖται σὲ κούνια. Παρέστησε καὶ τὴν ἡρώιδα Χλωρι ξαπλωμένη στὰ γόνατα τῆς Θυίας καὶ πίσω ἀπὸ τὴ Θυία τὴν κόρη τοῦ Ἐρεχθέα Πρόκρι. Μὲ τὰ νῶτα πρὸς τὴν Πρόκρι ὁ Πολύγνωτος παρέστησε τὴν Κλυμένη, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Πausanias ἤξερε ἀπὸ τοὺς Νόστους πὼς ἦταν κόρη τοῦ Μινύα, σύζυγος τοῦ Κέφαλου καὶ μητέρα τοῦ Ἴφικλου. Μετὰ τὴν Κλυμένη ὁ Πολύγνωτος παρέστησε τὴ γυναίκα τοῦ Ἡρακλῆ Μεγάρα, ὁ Pausanias ὁμοῦ δὲν ἀναφέρει καὶ τὰ παιδιὰ τῆς πού οἱ ἀγγειογράφοι συνηθίζαν νὰ παριστάνουν μαζί μὲ τὴ Μεγάρα. Πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὶς πέντε τελευταῖες ἡρώιδες φαινόταν καθιστῆ σὲ βράχο ἢ ἡρώιδα Τυρῶ, κόρη τοῦ Σαλμωνέα, καὶ ὄρθια κοντὰ στὴν Τυρῶ ἢ Ἐριφύλη μὲ τὸ ὄνομαστὸ περιδέραιο. Πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὶς δυὸ τελευταῖες ἀπεικόνισε τὸν σύντροφο τοῦ Ὀδυσσεύα Ἐλπήνορα καὶ ἔπειτα τὸν ἴδιο τὸν Ὀδυσσεύα μὲ τὸ ξίφος πάνω ἀπὸ τὸ βόθρο τοῦ αἵματος. Πρὸς τὸν Ὀδυσσεύα πλησίαζε ὁ μάντης Τειρεσίας καὶ πίσω ἀπὸ αὐτὸν ἡ μητέρα τοῦ Ὀδυσσεύα Ἀντίκλεια. Χαμηλότερα ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεύα καὶ τὸν Τειρεσία ἀπεικόνισε καθιστοὺς σὲ θρόνους τοὺς ἀχώριστους ἥρωες Θησέα καὶ Πειρίθου καὶ ἔπειτα τὶς κόρες τοῦ Πανδάρου Καμειρῶ καὶ Κλυτή, στεφανωμένες μὲ ἄνθη, νὰ παίξουν ἀστραγάλους.

Μετὰ τὶς Πανδαρίδες ὁ Πολύγνωτος παρέστησε πέντε ἥρωες τῆς Ἰλιάδας, τὸν Ἀντίλοχο νὰ πατάει τὸ ἓνα πόδι πάνω σὲ μεγάλη πέτρα, τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ στηρίζεται στὸ σκῆπτρο του καὶ νὰ κρατᾷ ραβδί στὰ χέρια (εἰκ. 14), τὸν Πρωτεσίλαο καθιστὸν νὰ κοιτάζει πρὸς τὸν ἐπίσης καθιστὸν Ἀχιλλέα, καὶ πιὸ ψηλὰ τὸν Πάτροκλο. Ψηλότερα ἀπ' αὐτοὺς παρέστησε ἀντικριστοὺς τοὺς συνδεόμενους μὲ τὸν τόπο τοῦ μεγάλου ἱεροῦ ἥρωες Φῶκο καὶ Ἰασέα καὶ ἀκόμα πιὸ ψηλὰ καθιστῆ σὲ βράχο τὴ Μαίρα, τὴν κόρη τοῦ Προΐτου κατὰ τοὺς Νόστους. Ἐπειτα ἀπεικόνισε τὸν φημισμένον κυνηγὸ Ἀκταίωνα νὰ κάθεται μὲ τὴ μητέρα του πάνω σὲ δορὰ θηράματος καὶ νὰ κρατᾷ μικρὸ ἔλαφι στὰ χέρια. Κοντὰ τους εἶναι ξαπλωμένο ἓνα ἀπὸ τὰ κυνηγετικὰ σκυλιὰ τοῦ Ἀκταίωνα. Χαμηλότερα ὁ Πολύγνωτος παρέστησε καθιστὸν τὸν Ὀρφέα, μὲ τὴ ράχη στηριγμένη στὸν κορμὸ μιᾶς ἰτιάς (συνηθισμένης σὲ ἱερὰ θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου), ἐνῶ στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ κορμοῦ στηριζόταν ἓνας ἥρωας Προμέδων, ὁ ὁποῖος ἄκουγε τὸ ἄσμα τοῦ Ὀρφέα. Ὁ Ὀρφέας τραγουδοῦσε καὶ ἐπαίξε τὴ λύρα. Ἐντύπωση ἔκανε στὸν Pausanias πὼς ὁ Ὀρφέας εἶχε παρουσιαστικὸ τελείως ἐλληνικὸ, χωρὶς τὰ

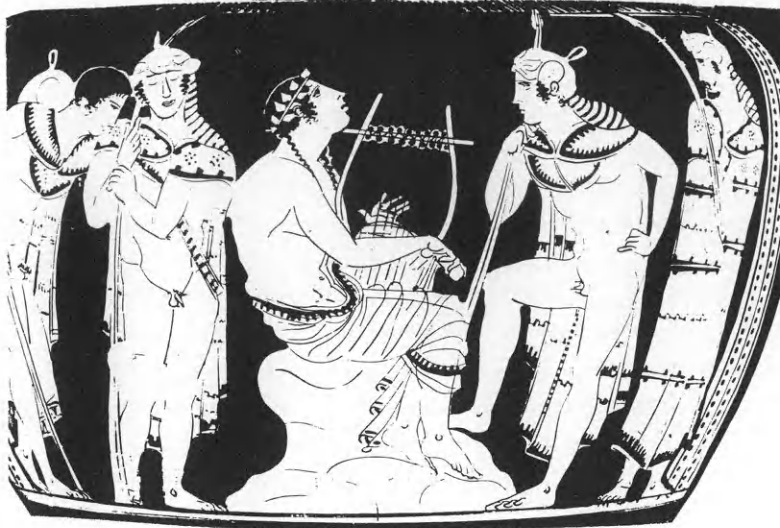

Εικ. 14. 'Υποθετική αναπαράσταση της Νέκυιας του Πολυγνώτου, βασισμένη στην περιγραφή του Πausανία (το δεξιό μέρος της).

συνηθιζόμενα επί των ημερών του θρακικά ενδύματα και θρακικό κάλυμμα της κεφαλής (10, 30, 6, εικ. 15). Χαμηλότερα ο Πολύγνωτος παρέστησε να κοιτάζουν προς τον Όρφέα τον τοπικό όμηρικό ήρωα Σχεδίο με ξίφος στο χέρι, και τον Πελία καθιστόν σε θρόνο. Μετά τον Πελία παρέστησε τον τραγουδιστή Θάμυρι, τυφλόν από τις Μοῦσες, με ἀχρηστεμένη πλάι του τῆ λύρα. Πιο πάνω παρέστησε τὸν ἐπίσης τιμωρημένον αὐλητὴ Μαρσῦα με τὸν μικρὸ γιό του Όλυμπο. Στὴν πιὸ πάνω ζώνη μετὰ τὸν Ἀκταίωνα ὁ Πολύγνωτος παρέστησε τὸν Παλαμήδη καὶ τὸν Θερσίτη νὰ παίζουν κύβους, καὶ τοὺς δυὸ Αἴαντες νὰ κοιτάζουν πρὸς αὐτούς, ὁ Σαλαμίνιος ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ καὶ ὁ Λοκρὸς ἀπὸ τὰ δεξιὰ. Μετὰ τὸ Λοκρὸ Αἴαντα ὁ Πολύγνωτος παρέστησε τὸν ἥρωα Μελέαγρο. Στὴ χαμηλότερη ζώνη, μετὰ τὸ Θάμυρι, παρέστησε καθιστοὺς τὸν Τρῶα ἥρωα Ἔκτορα, τὸ βασιλιά τῶν Αἰθιοπῶν Μέμνονα καὶ τὸ βασιλιά τῶν Λυκίων Σαρπηδόνα (συμμάχους τῶν Τρῶων). Κοντὰ στὸ Μέμνονα παρέστησε καὶ ἓνα νέο ἀπὸ τὴν Αἰθιοπία. Μετὰ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς συμμάχους ἀπεικόνισε τὴν ἀμαζόνα Πενθεσίλεια (τέταρτη σύμμαχο), ἡ ὁποία κοίταζε με περιφρόνηση τὸ νεαρὸ γιὸ τοῦ Πριάμου Πάρι πὺ φαινόταν ψηλότερα νὰ χτυπάει τὶς παλάμες τῶν χεριῶν του, σὰ νὰ θέλει νὰ τραβήξει τὴν προσοχὴ τῆς Πενθεσίλειας. Ψηλότερα ἀπὸ τὴν Πενθεσίλεια ἀπεικονίστηκαν γυναῖκες πὺ δὲν εἶχαν μνηθεῖ ἢ πὺ περιφρονοῦσαν τὰ ἔλευσινια μυστήρια καὶ εἶχαν καταδικαστεῖ νὰ κουβαλοῦν νερὸ σὲ σπασμένα ἀγγεῖα. Ἀνάμεσα στοὺς περιφρονητὲς τῶν μυστηρίων ἦταν καὶ ἓνας γέρος, καθὼς καὶ ἓνα παιδί πὺ κι αὐτοί, μαζί με τὶς γυναῖκες, παριστάνονταν νὰ κουβαλοῦν νερὸ με σπασμένα δοχεῖα στὸ μεγάλο τρύπιο πιθάρι. Ψηλότερα ἀπὸ τοὺς περιφρονητὲς τῶν μυστηρίων παριστάνονταν καθιστὲς οἱ Νύμφες Καλλιστώ (πάνω σὲ γούνα ἀρκτου), Νομία καὶ Πηρῶ καὶ μετὰ τὴν Πηρῶ φαινόταν ὁ Σίσυφος νὰ προσπαθεῖ νὰ ἀνεβάσει σὲ ὕψωμα μεγάλο λίθο, καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς σύνθεσης ὁ ἄλλος μεγάλος ἀμαρτωλὸς Τάνταλος νὰ βασανίζεται ἀπὸ τὴ δίψα, ἀπὸ τὴν πείνα καὶ ἀπὸ τὸ φόβο μήπως καταπλακωθεῖ ἀπὸ ἐπικρεμάμενο βράχο. Ἡ μορφή τοῦ Ἄδη-Πλούτωνα (βλ. εἰκ. 16) ἔλειπε ἐντελῶς ἀπὸ τὴ Νέκυια τοῦ Πολυγνώτου, ἐνῶ στὴν Κάτω Ἰταλία τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα οἱ ἀγγειογράφοι πὺ παρίσταναν τὸν κάτω κόσμον τὴν εἶχαν στὸ κέντρο τῆς σύνθεσής τους (βλ. παρακάτω).

Ὁ Πολύγνωτος ἤξερε πὺς δὲν ἔδινε πλήρη εἰκόνα τοῦ Ἄδη, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ἀντιπαρέλθει τὰ «δείματά» του, ἐκτὸς τοῦ Εὐρυνόμου, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε μόνο γιὰ τὴ θνητὴ σάρκα ἀποτελοῦσε φόβητρο, ἐνῶ ἦταν ἀκίνδυνος γιὰ τὶς ψυχὲς πὺ ἦταν οἱ κανονικοὶ κάτοικοι τοῦ Ἄδη (καὶ ὁ Βιργίλιος περιορίστηκε στὴν «τερατώδη ὕδρα» με τοὺς πενήντα μαύρους φάρυγγες,

Εἰκ. 15. Σὲ ἀττικῆς τέχνης ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε στὴ Γέλα καὶ χρονολογεῖται λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ὁ Ὀρφείας δὲν ἔχει οὔτε θρακικὰ χαρακτηριστικὰ οὔτε τὸ ἱερατικὸ σχῆμα τοῦ ἰδρυτῆ θρησκευτικῶν τελετῶν, ὅπως στὰ μεγάλα ἀπουλικά ἀγγεῖα (βλ. τὴν εἰκ. 17, σελ. 69), ἀλλὰ τὴ μορφή ἀπλοῦ τραγουδιστῆ με λύρα καὶ ἑλληνικὸ ἱμάτιο, ὅπως τὸν εἶχε ἀπεικονίσει λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν παρόντα ἀγγειογράφο ὁ Πολύγνωτος στὴ δελφικὴ λέσχη τῶν Κνιδίων. Θρακικὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς φέρουν οἱ παριστανόμενοι ἐδῶ τέσσερις ἄνδρες ποὺ κρατοῦν καθένας δυὸ ἀκόντια.

Εἰκ. 16. Σὲ τοιχογραφία μικροῦ τάφου τῶν Αἰγῶν (τῆς Βεργίνας) εἶχε ἀπεικονιστεῖ τὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα ἢ γνωστὴ μυθολογικὴ σκηνὴ τῆς ἀρπαγῆς τῆς Κόρης-Περσεφόνης ἀπὸ τὸν Ἄδη-Πλούτωνα. Ὁ θεός, με πολλὰ καὶ ἀτημέλητα μαλλιά καὶ γένεια, ὅπως συνήθως, στέκεται πάνω στὸ τέθριππο καὶ κρατεῖ τὴν Κόρη μετὰ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὰ ἡνία μετὰ τὸ δεξιό. Ἡ Κόρη φωνάζει ἀναστατωμένη καὶ ἀπλώνει τὰ χέρια πρὸς τὶς συμπαίκτριές της. Μιὰ ἀπ' αὐτές, πεσμένη στὸ ἔδαφος κάτω δεξιὰ, παρακολουθεῖ τρομαγμένη τὸ περιστατικόν. Ἐλάχιστα ἴχνη διατηρήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ ποὺ προπορεύεται ἀριστερὰ, ὀδηγώντας τὸ τέθριππο. Ἡ σκηνὴ τῆς ἀπαγωγῆς ἐπαναλαμβάνονταν ἐπὶ αἰῶνες ἀπὸ ζωγράφους τυπικά, ὅπως ἐδῶ, μετὰ τὸν Ἑρμῆ προπορευόμενον ἀριστερὰ καὶ τὴν τρομαγμένην κόρη δεξιὰ τοῦ τεθρίππου.

στίχ. 576). Περισσότερα από τα «δείματα» αυτά θα είχαν θέση σε ένα τελεστήριο, όπου τα μέλη κάποιου θιάσου θα συγκεντρώνονταν για τη μύηση και τη λατρεία.

Ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτά, ἐντύπωση κάνει σήμερα τὸ πλῆθος τῶν ἡρωικῶν μορφῶν ποὺ συμπεριέλαβε στὴ σύνθεσή του ὁ Πολύγνωτος (ἀσφαλῶς ὄχι ὅπως ἕνας μέτριος ζωγράφος, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς θὰ ἐκμεταλλευόταν τὴν προσφερόμενη ἀπὸ τὴ μυθολογία εὐκαιρία νὰ διακοσμήσει μὲ θρυλικὲς μορφές μιὰ δεδομένη ἐπιφάνεια). Ὁ Πολύγνωτος θέλησε μὲ τὶς μορφές τοῦ μυθικοῦ παρελθόντος νὰ παρακινήσει τοὺς θεατὲς νὰ ἀναπολήσουν τὴ φύση καὶ τὸ ἔργο τῶν ἀπεικονιζόμενων προσώπων (ιδίως τῶν πολλῶν ἀλαζόνων, τῶν ἀσεβῶν καὶ τῶν περιφρονητῶν τῶν μυστηρίων, ὅπως ὁ Σαλμωνεύς, ὁ Σίσυφος καὶ ὁ Τάνταλος, ὁ Θησεύς καὶ ὁ Πειρίθους, ὁ τερατώδης Τιτυός, ὁ Ἀκταίων, ἡ Ἐριφύλη, ὁ Θάμυρις, ὁ Μαρσύας)· ἀπὸ τὴν ἀναπόληση θὰ προκύψει ἡ ὠφέλεια, ἡ θετικὴ ἢ ἡ ἀρνητικὴ. Στὴν ὠφέλεια τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ ἀπέβλεπε καὶ ὁ Πausanias ποὺ περιγράφοντας τὴ σύνθεση βρισκόταν κάποτε στὴν ἀνάγκη νὰ προβάλλει ἥρωες ἄγνωστους στὸν ἑαυτό του, γνωστὸς ὅμως καὶ ἰδιαίτερης σημασίας σ' ἄλλους.

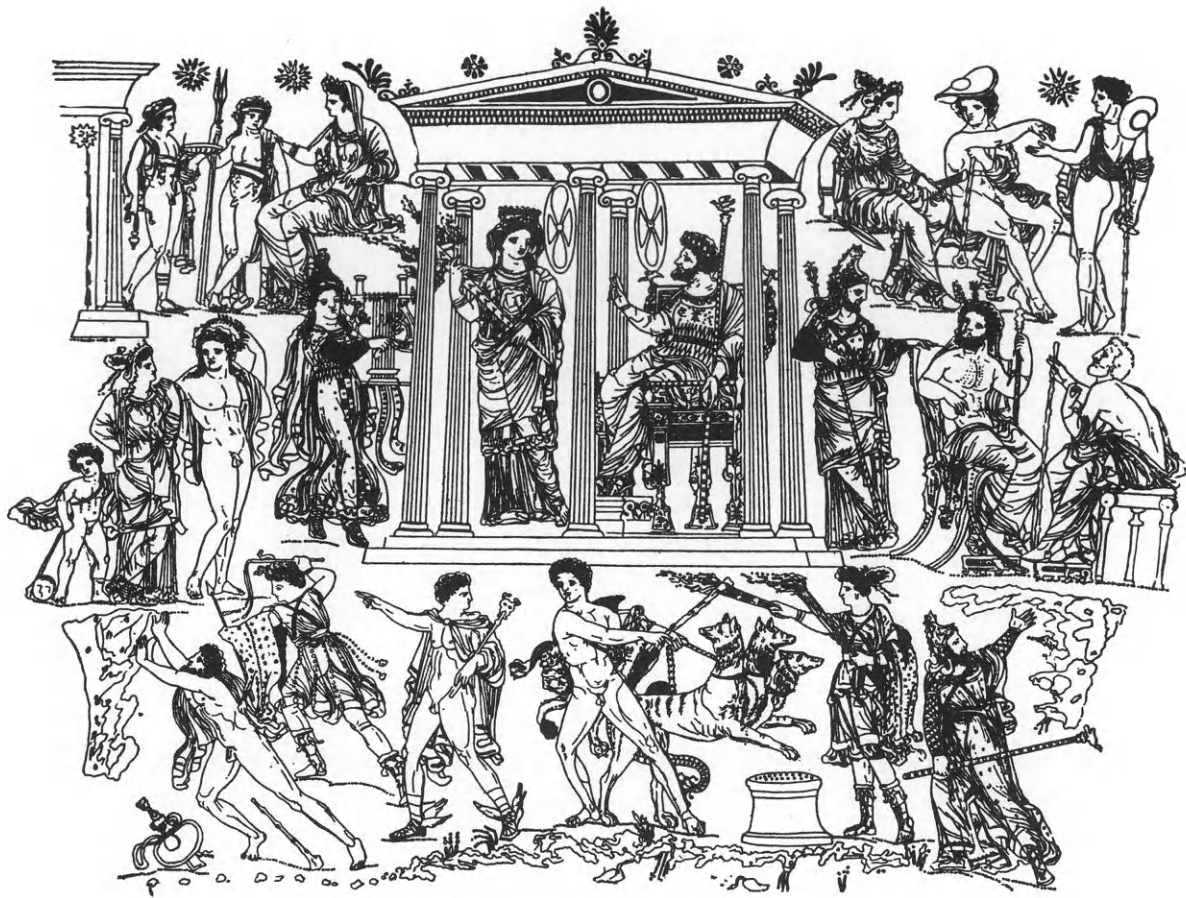
Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς στὴ λέσχη τῶν Κνιδίων, αἰῶνες μετὰ τὸν Πολύγνωτο, πολλοὶ φιλομαθεῖς ἄνθρωποι ἢ εὐλαβεῖς προσκυνητὲς συγκινοῦνταν ἀναγνωρίζοντας τὶς ὀνομαστὲς μορφές μὲ τὴ βοήθεια τῶν σημειωνόμενων κοντὰ στὶς μορφές ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς ξαναγράφονταν, ὅταν καταντοῦσαν ἐξίτηλα ἀπὸ τὴν πολυκαιρία.

Ἡ Ἄδης στὶς κατωϊταλικὲς ἀγγειογραφίες

Τὸ ἀληθινὸ πάθος γιὰ τὴ μελέτη τοῦ κάτω κόσμου ποὺ εἶχε κυριεύσει τὰ λαϊκὰ στρώματα στὸν 7ο καὶ στὸν πρῶμο 6ο π.Χ. αἰῶνα ξαναπαρουσιάστηκε φλύαρο καὶ ἀνερμάτιστο στὴν Κάτω Ἰταλία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα.

Τὴν πρώτη φορά (στὰ ἀρχαῖα χρόνια) ἦταν πηγαία ἀπόρροια τῆς παλιᾶς εὐλάβειας, τὴν ὁποία τροφοδοτοῦσε μιὰ κατηγορία ἐπικῶν ποιημάτων, ὅπως ἡ *Μιννάς*, οἱ *Νόστοι* καὶ ἕνα πλῆθος πιὸ λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων, ὅπως οἱ ὀνομαστοὶ *Ἱεροὶ λόγοι* τῶν ὄρφικῶν σὲ εἰκοσιτέσσερις ραψωδίες καὶ οἱ πολλὲς *Καταβάσεις* στὸν Ἄδη. Ἀπ' αὐτὰ ἐμπνέονταν καὶ μερικοὶ ζωγράφοι, ὅπως ὁ Πολύγνωτος γιὰ τὴ δελφικὴ Νέκυια.

Στὴν Κάτω Ἰταλία τὸ ζῶηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ἄδη ἐκδηλώθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρώτων ἐπεκτατικῶν πολέμων τῆς Ρώμης (στὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα), στὴν περιοχὴ τῆς Ἀπουλίας, δηλ. στὰ νοτιοανατολικά τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου καὶ βορειότερα τοῦ Τάραντα καὶ τοῦ Μεταποντίου. Ἑλληνικὲς ἀποικίες δὲν ὑπῆρχαν ἐκεῖ, πολλοὶ ὅμως Ἕλληνες ἀγγειογράφοι φαίνεται πὼς ἐγκαταστάθηκαν σὲ πόλεις Ἰαπύγων καὶ Μεσσαπίων, ὅπου τὰ ἔργα τους ἔγιναν δεκτὰ μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ βρῆκαν μιμητὲς ἀπὸ ντόπιους ἀγγειογράφους. Ἄλλοι ἀγγειογράφοι συνέχισαν ἐκεῖ καὶ στὸν τέταρτο αἰῶνα τὴν ἐγχώρια ἀρχαιοτρόπη ἀγγειογραφικὴ διακόσμηση. Στὴν Ἀπουλία, ποὺ εἶναι εὐφορὴ χώρα, ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ εὐκατάστατοι κάτοικοι ποὺ παράγγελλαν μεγάλα ἀγγεῖα (κρατῆρες ἢ ἀμφορεῖς) μὲ παραστάσεις τοῦ κάτω κόσμου εἴτε γιὰ νὰ τὰ στήσουν σὲ τάφους (ὅπως παλαιότερα στὴν Ἀθήνα ἔστηναν τὰ μεγάλα γεωμετρικὰ ἀγγεῖα σὲ τάφους τοῦ Κεραμεικοῦ) εἴτε γιὰ νὰ στολίσουν μ' αὐτὰ τὰ σπίτια τους, χωρὶς νὰ ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὰ μελαγχολικὰ θέματα τοῦ διακόσμου τους. Μερικὰ ἔχουν διασωθεῖ σὲ πολλὰ κομμάτια καὶ ἔχουν συγκολληθεῖ (συχνὰ ἀποκαταστάθηκαν καὶ φθαρμένες παραστάσεις τους). Ἡ ἐδῶ παράσταση ἀνήκει σὲ κρατῆρα προερχόμενον ἀπὸ τὴν Canosa τῆς βόρειας Ἀπουλίας καὶ φυλασσόμενον στὴν Πινακοθήκη τοῦ Μονάχου. Χρονολογεῖται γύρω στὰ 320 π.Χ., ὅποτε οἱ κάτοικοι τῆς Ἀπουλίας εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς Ρωμαίους (κατὰ τὸν δεῦτερο Σαμνιτικὸ πόλεμο, τοῦ 326 π.Χ.). Μετὰ μιὰ δεκαετία οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν ὑποτάξει καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀπουλίας, ἀλλὰ ἡ παραγωγή τῶν μεγάλων ἀγγείων μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ κάτω κόσμου ἐξακολούθησε χωρὶς διακοπὴ καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα.

Είκ. 17. Τυπική απεικόνιση του κάτω κόσμου σε άπουλικό κρατήρα του Μονάχου.

Στη μέση της κύριας όψης των αγγείων αυτών (είκ. 17) κυριαρχεί η απεικόνιση του θεϊκού ζεύγους του "Αδη (του Πλούτωνα και της Περσεφόνης), μέσα σε είδος περιπτέρου, πάντοτε περιστύλου, που επικράτησε να αποκαλείται «ανάκτορο» του βασιλιά του κάτω κόσμου: σε ένα χαμηλό κρηπίδωμα υψώνονται συνήθως τέσσερις, κάποτε έξι κίονες (έδω έξι ιωνικοί) που βαστάζουν θριγκό με τριγωνικό άέτωμα και άνθemia ως άκρωτήρια. Μέσα στο περίπτερο φαίνονται καθιστοί σε θρόνους ο Πλούτων και η Περσεφόνη (έδω όρθια ή Περσεφόνη, σ' άλλο όρθιος ο Πλούτων και καθιστή ή Περσεφόνη, πλάι στην όποία όρθια ή θεά Έκάτη). Γύρω από το περίπτερο με το ζεύγος των ύποχθόνιων θεών αναπτύσσονται μερικά άλλα θέματα, όλα σχετιζόμενα με τον κάτω κόσμο, ώστε το σύνολο της κύριας όψης του αγγείου να δίνει μια συμβατική εικόνα του "Αδη, χωρίς τάξη όμως και χωρίς λογική. Άριστερά του περιπτέρου την κυριότερη μορφή άποτελεί ο Όρφευς με τη λύρα του που ύποτίθεται πως παίζει χάρin του βασιλικού ζεύγους. Ο Όρφευς δέν έχει τό «έλληνικό» παρουσιαστικό που αναφέρει ο Πausανίας για τον Όρφέα του Πολυγνώτου, αλλά μάλλον μια ιερατική εμφάνιση, όπως άρμόζει σε θεμελιωτή μυστικών τελετών. Κάτω από το βασιλικό περίπτερο απεικονίζεται πάντοτε ή άπαγωγή του Κερβέρου (έδω τρικέφαλου) από τον Ήρακλή. Άριστερά του θέματος Ήρακλή-Κερβέρου φαίνεται ο Έρμης με τό κηρύκειο, δεξιά ή Έκάτη με τις δάδες. Σ' άλλα άγγεία άντι της Έκάτης φαίνονται στη θέση αυτή οι Δαναΐδες να κουβαλούν νερό με τις ύδρίες τους. Έδω τό δλο θέμα Έρμη-Ήρακλή-Κερβέρου-Έκάτης έχει άριστερά τον Σίσυφο που άγωνίζεται να κυλίσει προς τα πάνω τον βράχο, ένω μιá Έρινυς με μαστίγιο άναγκάζει τον Σίσυφο να μñν άργοπορεί, και δεξιά τον άλλο μεγάλο άμαρτωλό, δηλ. τό βασιλιά του Σιπύλου Τάνταλο. Ψηλά, άριστερά του περιπτέρου, φαίνεται πρώτα μιá κρήνη (ή γνωστότερη στον "Αδη ήταν της Λήθης) και έπειτα ή άμοιρη σύζυγος του Ήρακλή Μεγάρα και τα επίσης άτυχα δυό παιδιά της. Και στις άλλες άγγειογραφίες του είδους ή θέση αυτή καταλαμβάνεται από τη Μεγάρα και τους γιούς της. Στην άμέσως πιό κάτω ζώνη και σε προνομιακή θέση (πλάι στον Όρφέα) απεικονίζεται ένας

άντρας με τη σύζυγο και το παιδί του που θα μπορούσε να είναι μια οικογένεια μνημένων (έκείνων που παρήγγειλαν το άγγειο). Δεξιά, έντελως επάνω, φαίνονται πρώτα οί παλιοί φίλοι Θησεύς και Πειρίθους που είχαν παραβιάσει το ύποχθόνιο βασίλειο στα πιο παλιά χρόνια. Πλάι τους κάθεται μια «Δίκη», αύστηρη μορφή του κάτω κόσμου με ξίφος στο δεξί χέρι. Σ' άλλες αγγειογραφίες του είδους ή μορφή αυτή δεν συνοδεύει το ζεύγος των δυο ήρώων, αλλά έχει τη θέση της πλάι σε καταπατητές του θείου νόμου. Άμεσως κάτω από τον Θησέα και τον Πειρίθου είναι ή θέση των τριών δικαστών του Άδη, του Τριπτόλεμου, του Αίακου και του Ραδάμανθυ, όπως και στις άλλες αγγειογραφίες του είδους.

Οί δυο τροχοί που φαίνονται άναρτημένοι πλάι στον Πλούτωνα και την Περσεφόνη επικράτησε να σχετίζονται από τους έρευνητές με τον λεγόμενο «κύκλο της γενέσεως» της όρφικης μυστικής διδασκαλίας. Το νόημά τους άποκαλυπτόταν κατά τη μύηση. Οί όρφικοί και οί πυθαγόρειοι πίστευαν πως οί άνθρωποι που πέθαιναν ένοχοι για βαριά παραπτώματα έπρεπε να επανέλθουν στη ζωή για να έξαγνισθούν: ή ψυχή τους ένσαρκωνόταν σε κατώτερα ζωικά είδη για να βασανιστεί. Ο Νέρων, που βαρυνόταν με μεγάλα έγκλήματα, ανάμεσα στα όποια και με το φόνο της μητέρας του, προοριζόταν να μετενσαρκωθεί σε όχια ή σε βάτραχο (Πλούταρχου, *Περί των υπό του θείου βραδέως τιμωρουμένων* 22). Ο κύκλος των διαδοχικών γεννήσεων συνεχιζόταν, ώσπου ό άμαρτωλός να έξαγνισθεί. Η άσκητική ζωή των όρφικών έπιτάχυνε την έξοδο των μυστών από τον κύκλο των μετενσαρκώσεων, ώστε να μπορούν γρηγορότερα να ένστερνισθούν τη φράση που έμπεριέχεται σε ένα από τα γνωστά ένepίγραφα χρυσά φύλλα, τά όποια έθαβαν μαζί με τους νεκρούς τους οί μνημένοι: «κύκλου δ' έξέπταν βαρυπενθέος άργαλείο» (Jane E. Harrison, *Prolegomena* 667). Άν φυλασσόταν σε όρφικά τελεστήρια κάποιο κυκλικό σύμβολο για τις μήσεις υποτίθεται πως προβλεπόταν το συμβολικό πέραςμα του μύστη από τον μυστικό εκείνο «κύκλο». Στις αγγειογραφίες του είδους ό τροχός ή οί τροχοί δέν άπεικονίζονται σε όρισμένη θέση. Σε μια άπ' αυτές ό τροχός φαίνεται πάνω δεξιά του περιπτέρου των θεών, όπου είναι ή θέση του Θησέα και του Πειρίθου. Δυο τροχοί όμως φαίνονται και στην παράσταση ενός από τους έπιβλητικότερους άμφορείς της Κάτω Ίταλίας (που το ύψος του, μαζί με τη βάση, πλησιάζει το 1.5 μέτρο), επίσης του 4ου π.Χ. αιώνα, με κύριο θέμα την πυρά του Πατρόκλου και πλήθος ανθρώπων, Έλλήνων και Τρώων, σε τρεις ζώνες, όχι όμως και με τα συνηθισμένα θέματα του κάτω κόσμου.

Άλλά και τά μεγάλα άγγεία με συνθέσεις άναφερόμενες άποκλειστικά στον Άδη είναι φανερό από την παραπάνω περιγραφή πως δέν διδάσκουν τίποτε χρήσιμο ή τίποτε καινούργιο για τις έσχατολογικές δοξασίες της έποχής. Άπό τά φανταχτερά αυτά άγγεία γίνεται μόνο φανερό πως πολλοί μπορούσαν να τά προβάλλουν και μέσα στα σπίτια τους ως έργα τέχνης, χωρίς να ένοχλούνται από τά σκυθρωπά ή κατηφή θέματά τους.

Η ιδέα του Άδη στο λυκόφως της άρχαιότητας

Στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες ή ιδέα για το ύποχθόνιο βασίλειο του Άδη παρέμεινε ουσιαστικά ή παλιά έλληνική, όπως φαίνεται από την ειδική πραγματεία του Λουκιανού *Περί πένθους*, γραμμένη λίγο πριν από τά 180 μ.Χ. Ο Λουκιανός λέει πως όσα αναφέρει στο όχι πολύ σκωπτικό αυτό εύθυμογράφημά του είναι άπόψεις συγχρόνων του ανθρώπων του λαού ή «ιδιωτών», όπως τους έλεγαν οί τότε μορφωμένοι. Κατ' αυτούς ό Άδης βρισκόταν βαθιά στη γή και ήταν άπλόχωρος, ζοφερός και άνήλιος, περιρρεόμενος από μεγάλα ποτάμια που και τά όνόματά τους προκαλούν φόβο (όπως ό Κωκυτός και ό Πυριφλεγέθων). Μεγαλύτερη ήταν ή Άχερουσία λίμνη με τόσο μεγάλο βάθος που δέν μπορεί κανείς να την περάσει

περπατώντας καὶ τόσο μεγάλη ἔκταση πού δὲν μπορεῖ νὰ τὴν περάσει κολυμπώντας. Μπαίνει κανεὶς στὸ βασίλειο τοῦ Ἄδη ἀπὸ ἀδαμάντινη πύλη πού τὴ φρούρησέ της ὁ βασιλιάς Πλούτων τὴν ἐμπιστεύτηκε στὸν Αἰακὸ πού ἦταν ἀνεψιὸς του (ὡς γιὸς τοῦ Δία). Ὁ Αἰακὸς βοηθοῦνταν ἀπὸ φοβερὸ τρικέφαλο σκυλί πού ἐπέτρεπε τὴν εἴσοδο στὸν Ἄδη καὶ ἀπαγόρευε τὴν ἔξοδο. Ὅσοι ἔμπαιναν, περνοῦσαν πρῶτα μὲ κάποιον πορθμέα τὴν Ἀχερουσία καὶ ἀποβιβάζονταν σὲ μεγάλον λειμῶνα, κατάφυτον μὲ ἀσφοδέλους. Ἀξιόπιστες πληροφορίες γι' αὐτὰ ἔδωσαν ἄνθρωποι πού κατέβηκαν στὸν Ἄδη καὶ μπόρεσαν νὰ ἐπιστρέψουν ζωντανοὶ στὸν ἐπάνω κόσμο, ὅπως ἡ Ἀλκηστις, ὁ Πρωτεσίλαος, ὁ Θησεὺς καὶ ὁ Ὀδυσσεύς. Ὅλοι αὐτοί, ὅταν ἔφτασαν στὸν Ἄδη, εἶχαν ἀποφύγει νὰ πιοῦν νερὸ ἀπὸ τὴν ἐκεῖ πηγὴ τῆς Λήθης (καὶ ἐπομένως θυμοῦνταν ὅσα εἶδαν). Τοὺς δυνάστες Πλούτωνα καὶ Φερσεφόνη ὑπηρετεῖ ὄχλος ὑποχθόνιων δαιμόνων, Ἐρινύων, Ποινῶν καὶ Φόβων. Ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ Πλούτωνα ὑπηρετοῦν ὡς «σατράπες» καὶ ταυτόχρονα δικαστὲς ὁ Μίνως καὶ ὁ Ραδάμανθυς, οἱ ὁποῖοι τοὺς «κατ' ἀρετὴν βεβιωκότας» στέλλουν στὸ Ἥλύσιον πεδῖον, τοὺς κακοὺς τοὺς παραδίδουν στὶς Ἐρινύες γιὰ νὰ κολασθοῦν ἀνάλογα μὲ τὶς πράξεις τους. Οἱ τιμωρίες πού ἐπιβάλλονται εἶναι, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἡ στρέβλωση καὶ τὸ κάψιμό τους στὸ φλογισμένο ποτάμι, τὸ γνωστὸ ὡς «Πυριφλεγέθων ποταμὸς» (γιατὶ στὴν κοίτη του κυλάει φλόγα ἀντὶ νεροῦ). Ἄλλοι σπαράζονται ἀπὸ ὄρνια ἢ προσδένονται σὲ περιστρεφόμενους τροχοὺς ἢ ὑποχρεώνονται νὰ «ἀνακυλίουν» βράχους σὲ ἀνηφόρες. Στὴν ἀκρολιμνιά ὁ παλιὸς Τάνταλος, ἂν καὶ μέσα στὸ νερὸ, κινδυνεύει νὰ πεθάνει ἀπὸ δίψα. Οἱ τοῦ «μέσου βίου» (ὡς μὴ βαρυνόμενοι μὲ σοβαρὰ ἀνομήματα) ἀφήνονται νὰ πλανῶνται ὡς σκιές. Τρέφονται μὲ τὶς προσφορὲς πού κάνουν στοὺς τάφους τους οἱ συγγενεῖς τοῦ ἐπάνω κόσμου. Ὅσοι δὲν ἔχουν συγγενεῖς, βασανίζονται ἀπὸ ἀσιτία. Ἄν κάποιος νεκρὸς δὲν ἐφοδιάστηκε κατὰ τὴν ταφὴ του μὲ τὸν ὄβολο τοῦ ναύλου, δὲν φοβᾶται πὼς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «ἀναπόμπιμος» στὸν ἐπάνω κόσμο. Ἐπομένως οἱ νεκροὶ δὲν χρειάζονται τὸν ὄβολο. Δὲν χρειάζονται τίποτε ἐκεῖ πού βρίσκονται, γιατί οὔτε διψοῦν οὔτε πεινοῦν οὔτε κρυώνουν οὔτε ἐνδύματα φοροῦν. Δὲν ἀρρωσταίνουν οὔτε φοβοῦνται ἐπιδρομὲς βαρβάρων καὶ σφαγές, ὅπως οἱ ζωντανοὶ ἄνθρωποι.

Φανερὸ εἶναι πὼς ὁ Λουκιανὸς μὲ τὴν *Περὶ πένθους* αὐτὴ πραγματεία του ἐπιδίωξε νὰ σατιρίσει μερικὰ πένθιμα ἔθιμα (ὅπως εἶναι ὁ ἐφοδιασμὸς τοῦ νεκροῦ μὲ τὸν ὄβολο τοῦ ναύλου, τὸν ὁποῖο βρίσκει περιττό), ἀλλὰ καὶ νὰ διασύρει τὶς κοινότερες λαϊκὲς δοξασίες τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὸν κάτω κόσμο.

ΤΙ ΜΠΟΡΟΥΣΕ ΝΑ ΠΡΟΣΦΕΡΕΙ ΣΤΟΥΣ ΟΠΑΔΟΥΣ ΤΗΣ Η ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΑΙ ΤΙ Η ΛΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

6. Ἡ ζωὴ μέσα στὰ πλαίσια τῆς «λαϊκῆς» ἢ τῆς «ἐπίσημης» θρησκείας

Οἱ πολλοὶ ὀπαδοὶ τῆς λαϊκῆς θρησκείας ζοῦσαν εἰρηνικὰ στὴ σκιά τῆς ἐπίσημης, χωρὶς νὰ τὴ θεωροῦν ξένη, ἀλλὰ μόνο ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴ σωτηρία τους. Ἡ φύση τῆς θρησκευτικότητάς τους ἐπέτρεπε νὰ μὴ φοβοῦνται τὸ θάνατο καὶ νὰ μὴ ἀνησυχοῦν γιὰ τὴν πέραν τοῦ τάφου τύχη τους. Ἔτσι κατόρθωναν νὰ ἔχουν τὴν ἐπίγεια ζωὴ τους ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸ ἄγχος ἢ τὴ μελαγχολία. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐπίσημης θρησκείας δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναπτύξουν ζωὴ μὲ ἔντονο θρησκευτικὸ χρῶμα. Ἀγαποῦσαν μὲ μεγαλύτερο πάθος τὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ τὶς χαρὲς της, ἀλλὰ εὐκολότερα μποροῦσαν νὰ κυριευθοῦν ἀπὸ πεσιμιστικὲς σκέψεις. Οἱ πνευματικὰ καλλιεργημένοι (ποῦ ἦταν περισσότεροι στὴν ἐπίσημη θρησκεία) νικοῦσαν τὸν πεσιμισμό καὶ κέρδιζαν ἄλλου εἴδους ἰκανοποίηση, προσφερόμενη ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ἢ τὶς καλὲς τέχνες, ἰδίως τὴν ποίηση καὶ τὴν τραγωδία. Ζοῦσαν ἔτσι ἔντονα τὴν ἐπίγεια ζωὴ, ἀλλὰ μὲ δικό τους (ὄχι θρησκευτικὸ) τρόπο.

Συμπληρώνεται μὲ τὰ παραπάνω μιὰ στοιχειώδης ἐπισκόπηση τῆς λαϊκῆς θρησκείας μὲ ἀποκλειστικὴ ἀναφορὰ στὰ κύρια γνωρίσματά της ποῦ ἦταν οἱ θρησκευτικοὶ καθαρμοὶ καὶ οἱ μυστικὲς λατρεῖες. Ἡ ἐπισκόπηση τοῦ δογματικοῦ μέρους περιορίστηκε στὶς λαϊκὲς δοξασίες γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ γιὰ τὴν ἐπιβίωσή της μετὰ τὸ θάνατο τοῦ σώματος σὲ ἓνα κόσμο πνευματικὸ ποῦ ἀποτελοῦσε προέκταση τῆς ἐπίγειας ζωῆς. Δὲν ἐπεκτάθηκε στὸ ὀλυμπιακὸ πάνθεο, τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θρησκεία, γιὰτὶ ἡ ἀναγνώρισή του ὑποτίθεται πὼς ἦταν κοινὴ στὴν ἐπίσημη καὶ στὴ λαϊκὴ θρησκεία (ἀφοῦ ἡ δευτέρη ποτὲ δὲν καταδίκασε τὴν πίστη στοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου). Ἡ λατρεία ὁμῶς τῶν ὀλυμπιακῶν θεῶν διαρκῶς ἔχανε τὴ σημασία της γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς λαϊκῆς πίστεως, μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν μυστικῶν καὶ ἐκστατικῶν λατρειῶν.

Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν ὀπαδῶν τῆς λαϊκῆς θρησκείας

Τὰ δυὸ θρησκευτικὰ ρεύματα στὴν Ἑλλάδα ποτὲ δὲν πῆραν τὴ μορφή δυὸ διαφορετικῶν θρησκειῶν, ἀν καὶ ἡ λαϊκὴ θρησκεία εἶχε οὐσιώδεις διαφορὲς ἀπὸ τὴν ἐπίσημη. Ξεκίνησε ἀπὸ τὴ λαχτάρα μιᾶς ἀφθονότερης θρησκευτικῆς συγκίνησης, τὴν ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ προσφέρει ἡ ἐπίσημη θρησκεία (παράδειγμα τὸ πεῖσμα τῶν ὀπαδῶν τῆς πρώιμης ἐκστατικῆς διονυσιακῆς λατρείας. Ἀκολούθησε ὁ ἐνθουσιασμός γιὰ τὶς μυστικὲς λατρεῖες μὲ τὸ πολὺ βαθύτερο περιεχόμενο).

Στὰ ἀρχαῖα χρόνια, πρὶν γίνεи φανερὸ τὸ ρῆγμα μεταξὺ λαϊκῆς καὶ ἐπίσημης θρησκείας, ἡ λαϊκὴ μπόρεσε νὰ ἀναδειχθεῖ τὸ ἀγνότερο θρησκευτικὸ κίνημα ποῦ ἄνθησε ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους. Ἡ κατασυκοφάντησή της καὶ ἡ γοργὴ παρακμὴ ἄρχισε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση τῶν ὀπαδῶν της καὶ ἰδίως μὲ τὴν ἔλλειψη μορφωμένων (ἢ καὶ ἀπλῶς φωτισμένων) ἡγετικῶν θεραπόντων: οἱ ἀνάξιοι θεράποντες νόθεψαν τοὺς θρησκευτικοὺς καθαρμούς μὲ μαγικὲς ἱεουργίες καὶ ὑποβάθμισαν τὸ ὄλο κίνημα μὲ ἐξευτελιστικὲς μεθόδους ἐξασφάλισης πόρων γιὰ τὴν προσωπικὴ συντήρησή τους.

Ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος γνώρισε τὴν παρακμὴ τοῦ κινήματος στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα³⁷, ἤξερε καὶ τὴ θαυμαστὴ ἀκμὴ ποῦ εἶχε προηγηθεῖ καὶ ἀναφέρεται σ' αὐτὴ στοὺς *Νόμους*

37. Ὅταν ξεσκέπαζε τὸ παραπάνω μνημονεύμενο ἄθλιο ποῖόν τῶν ρακένδυτων «ὄρφοστελεστών» ἢ ὅταν

ἔγραφε στὴν *Πολιτεία* 2, 264 τὰ γνωστὰ γιὰ τοὺς ἀγύρτες καὶ μάντιες, οἱ ὁποῖοι βεβαίωναν τοὺς εὐκατάστα-

6, 782, ὅπου ἐγκωμιάζει τὶς ἀσκητικὲς ἀρχὲς τῶν λεγόμενων «ὄρφικῶν βίων», μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιδιωκόταν ἡ τόνωση τῆς ψυχῆς καὶ ἡ καταπολέμηση τοῦ υλικοῦ καὶ ἀντιπνευματικοῦ σώματος. Ὁ Πλάτων παινεύει τὴ λιτότητα τῶν εὐλαβῶν ἐκείνων ἀνθρώπων, γιατί ἂν καὶ ἀμόρφωτοι, εἶχαν καταλάβει πὼς ὅσο περιφρονεῖται τὸ σῶμα, τόσο τονώνεται ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν εὐλαβῶν ἀνθρώπων κατακλυζόταν τότε ἀπὸ πνευματικὸ περιεχόμενον ποῦ θὰ τὸ ζήλευαν οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐπίσημης θρησκείας. Μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πλεονεκτήματα τοῦ εὐλαβοῦς ἀνθρώπου τοῦ λαοῦ ποῦ ἐφάρμοζε γιὰ τὸν ἑαυτό του τοὺς περιοδικούς θρησκευτικούς καθαρμούς ἦταν:

1. Ἐνιωθε κάθε στιγμή τὸν ἑαυτό του «ἀγνὸ καὶ καθαρὸ» καὶ ἐπομένως θεάρεστο.

2. Ὡς θεάρεστος, συμφιλιωνόταν μὲ τὶς αὐστηρὲς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου καὶ ἔπαυε νὰ φοβᾶται τὸ θάνατο.

3. Διώχοντας τὸ ἄγχος τοῦ θανάτου, κέρδιζε γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν ἡρεμία τοῦ πνεύματος καὶ ἡ μελαγχολία δὲν τὸν βασάνιζε μπροστὰ στὶς ἀντιξοότητες τῆς ζωῆς οὔτε παρέλυε τὴ δραστηριότητά του. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐξωθεῖ τὸ λογισμό του νὰ παραδέρνει σὲ μεταφυσικούς φόβους, κερδίζει τὴν ἐπίγεια ζωὴ του. Τὰ μέλη τῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν θιάσων μπορούσαν νὰ καυχηθοῦν πὼς τὴν κέρδιζαν: δημιουργοῦσαν μεταξύ τους ἐγκάρδιους δεσμούς, ἐνισχυόμενους ἀπὸ τὴν κοινὴ μυστικὴ λατρεία, ἀπὸ τὰ κοινὰ λατρευτικὰ δεῖπνα, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὶς ἀπλὲς συνεσιτιάσεις μὲ τοὺς «ἐράνους». Δὲν ἄφηναν οὔτε τὸ θάνατο νὰ σπάζει τοὺς μεταξύ τους δεσμούς, γιατί συχνὰ ἀπαιτοῦσαν τὸν ἐνταφιασμό τῶν μνημένων σὲ ἰδιαίτερο νεκροταφεῖο. Τὰ μέλη τῶν θιάσων πίστευαν πὼς θὰ εὑρισκαν μετὰ τὸ θάνατό τους μιὰ ζωὴ ἐφάμιλλη τῆς θεϊκῆς: τὰ ἐνεπίγραφα φύλλα χρυσοῦ, μὲ τὰ ὁποῖα ἐφοδίαζαν τοὺς νεκρούς τους, περιέχουν κάποτε τὶς φράσεις: «ὄλβιε καὶ μακαριστέ, θεὸς ἔση ἀντὶ βροτοῦτο» ἢ «θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου... χαῖρε ὀδοιπορῶν λειμῶνας ἱερούς κατὰ τ' ἄλσεια Φερσεφονείας».

Θρησκευτικὴ ζωὴ στὰ πλαίσια τῆς ἐπίσημης θρησκείας

Ὁ Πλάτων ἀρχίζει τὴν *Πολιτεία* μὲ τὴ θρησκευτικὴ δραστηριότητα ἑνὸς εὐπόληπτου ὀπαδοῦ τῆς ἐπίσημης θρησκείας: ἦταν ὁ Κέφαλος, πλούσιος γέρος, ἐγκαταστημένος στὸν Πειραιὰ καὶ παλιὸς φίλος τοῦ Σωκράτη (πιὸ ἡλικιωμένος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Σωκράτη) καὶ πατέρας τοῦ γνωστοῦ ρήτορα Λυσία καθὼς καὶ τοῦ Πολέμαρχου, τοῦ Ἀδείμαντου καὶ τοῦ Εὐθύδημου, ὄλων γνωστῶν ἀπὸ τὴν *Πολιτεία* καὶ ἀπὸ ἄλλους πλατωνικούς διαλόγους³⁸. Ὁ Κέφα-

τους πελάτες τους πὼς μπορούσαν μὲ ξόρκια καὶ ἄλλα μαγικά μέσα νὰ ἀναγκάσουν καὶ τοὺς θεοὺς νὰ τοὺς ὑπηρετοῦν στὸ ἔργο τους.

38. Στὴν ἀρχὴ τῆς *Πολιτείας* ὁ Κέφαλος παρουσιάζεται νὰ ἔχει ἀρχίσει μιὰ ἰδιωτικὴ θυσία στὸ σπίτι του, τὴν ὁποία διεκπεραιώνει μόνος του ἐνώπιον τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας καὶ μερικῶν φίλων ποῦ μπόρεσε νὰ καλέσει. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα συνέπεσε νὰ ὑπάρχει στὸν Πειραιὰ μεγάλη τοπικὴ γιορτὴ, καὶ ὁ Σωκράτης μὲ τὸν Γλαῦκωνα κατέβηκαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα «γιὰ νὰ δοῦν τὴ γιορτὴ καὶ γιὰ νὰ προσευχηθοῦν». Στὴ γιορτὴ ὀργανώθηκαν χωριστὴ πομπὴ τῶν «ἐπιχωρίων» Πειραιωτῶν καὶ ἄλλων τῶν παροικούντων Θρακῶν, οἱ ὁποῖοι τὴν ἴδια

μέρα γιόρταζαν τὴ δική τους Βενδίδα, μιὰ θεὰ ταυτιζόμενη μὲ τὴν ἑλληνικὴ Ἄρτεμη. Μετὰ τὴ γιορτὴ, χωρὶς χρονοτριβή, ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Γλαῦκων πῆραν τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Ὁ γιὸς τοῦ Κέφαλου Πολέμαρχος τοὺς εἶδε ἀπὸ μακριὰ καὶ ἔσπευσε νὰ τοὺς καλέσει στὴ θυσία. Ἐκεῖνοι δέχτηκαν τὴν πρόσκληση. Βαδίζοντας πρὸς τὸ σπίτι τοῦ Κέφαλου, ἔμαθαν πὼς στὴ θρακικὴ γιορτὴ περιλαμβανόταν καὶ παννυχίδα μὲ νυχτερινὴ λαμπαδηδρομία ἐφίπων. Ἡ λαμπαδηδρομία ἐφίπων ἦταν ἀσυνήθιστο θέαμα, καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Κέφαλου μὲ τοὺς καλεσμένους τους θὰ ἔβγαιναν γιὰ τὴν παννυχίδα μετὰ τὸ βραδινὸ φαγητό. Στὸ σπίτι τοῦ Κέφαλου ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Γλαῦκων συνάντησαν τοὺς ἄλλους γιοὺς

λος είχε διαλέξει μια γιορταστική μέρα του Πειραιᾶ για να κάνει μια ιδιωτική θυσία στο σπίτι του. Ὡς ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας του, εἶχε ἐτοιμάσει νωρὶς τὸ πρωὶ γιὰ τὴ θυσία ἓνα βωμὸ ἰδρυμένον στὴν αὐλὴ τοῦ ἀρχοντόσπιτου του («τεθυκῶς γὰρ ἐτύγγανεν ἐν τῇ αὐλῇ», *Πολιτ.* 1, 328). Ἡ αὐλὴ ἦταν κατάλληλος χώρος γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ λατρεία ἤδη ἀπὸ τὰ ὀμηρικὰ χρόνια (πάνω στὸ χόρτο τῆς αὐλῆς εἶχε στήσει τὸ βωμὸ καὶ ὁ «γέρων ἱππηλάτα Πηλεὺς», ὁ πατέρας τοῦ Ἀχιλλέα, καὶ ἔκαιγε «πίονα μηρία βοός» (εἰκ. 18) γιὰ τὸ Δία, ἐνῶ μὲ μιὰ χρυσὴ πρόχουν ἔκανε σπονδὴ κρασιοῦ στὸ βωμὸ, *Ἰλ.* Λ 772 κπ.). Δὲν χρειαζόταν γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς θυσίας οὔτε ναὸς οὔτε ἱερέας. Ὁ ναὸς δὲν χρησιμοποιοῦνταν οὔτε στὶς μεγάλες δημόσιες λατρεῖες, γιὰτὶ οἱ παρευρισκόμενοι περιέβαλλαν τὸν ὑπαίθριον βωμὸ, ὅπου μικρὸ μέρος τοῦ θύματος καιγόταν γιὰ τὸ θεὸ καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἀπλῶς ψηνόταν γιὰ νὰ καταναλωθεῖ ἀπὸ τοὺς παρόντες· σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἴσχυε ὁ ἱερὸς νόμος γιὰ τὰ κρέατα τῶν θυμάτων νὰ καταναλίσκονται ἐπὶ τόπου καὶ νὰ μὴ μεταφέρονται στὰ σπίτια («τὰ κρέατα καταναλισκέτωσαν αὐτοῦ»).

Ὅταν ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Γλαῦκων ἔφτασαν στὸ σπίτι τοῦ Κέφαλου, τὸν βρῆκαν μέσα στὸ σπίτι, ὅπου εἶχε ἀποσυρθεῖ προσωρινὰ γιὰ σύντομη ἀνάπαυση: εἶχε καθίσει μαλακὰ σὲ μαξιλάρι, πάνω σὲ δίφρο, ἐξακολουθοῦσε ὅμως νὰ εἶναι στεφανωμένος, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ ἱεραρχία τῆς θυσίας. Μόλις ἀντίκρισε τὸ Σωκράτη ὁ Κέφαλος, παραμέρισε τὶς εὐλαβεῖς σκέψεις ποὺ τὸν κατεῖχαν καὶ παρακάλεσε τὸ Σωκράτη νὰ ἔρχεται συχνότερα στὸν Πειραιᾶ, γιὰτὶ ὁ ἴδιος ἐμποδιζόταν ἀπὸ τὰ γηρατειὰ νὰ ἀνεβαίνει στὴν Ἀθήνα. Οἱ ἄλλοι ποὺ μπῆκαν ταυτόχρονα μὲ τὸ Σωκράτη κάθισαν γύρω στὸν Κέφαλο («ἔκειντο γὰρ δίφροι τινὲς αὐτόθι κύκλω») καὶ μὲ πρωτοβουλία τοῦ Σωκράτη ἄρχισε ὁ διάλογος μὲ τὸν Κέφαλο. Ὁ Σωκράτης ἤθελε νὰ μάθει πῶς ἀντιμετώπιζε τὰ γηρατειὰ ὁ παλιὸς του φίλος. Ἐκεῖνος βεβαίωσε τὸ Σωκράτη πῶς εἶχε δαμάσει τὶς τυραννικὲς ἐπιθυμίες ποὺ κυριαρχοῦν στὴ νεαρὴ καὶ στὴν ὄριμη ἡλικία καὶ ἤδη χαιρόταν τὴν «εἰρήνην τοῦ γῆρατος».

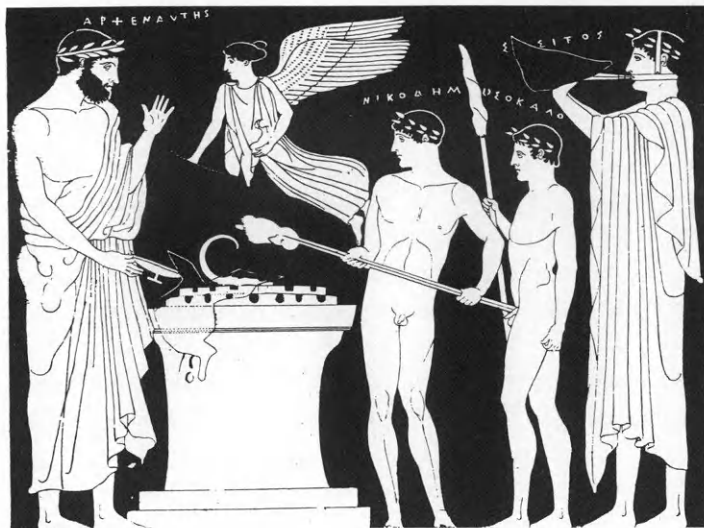
Ὁ Κέφαλος πρόσθεσε πῶς ἡ κατὰ τὰ ἄλλα γαλήνια σκέψη τοῦ ὑπερήλικα ταράσσεται μόνο ἀπὸ ἓνα ἀόριστο φόβο ποὺ τὸν νιώθουν ὅσοι πλησιάζουν στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους («ἐπειδὴν τις ἐγγὺς ἢ τοῦ οἴεσθαι τελευτήσειν, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος καὶ φροντίς, περὶ ὧν ἔμπροσθεν οὐκ εἰσήει», 1, 330). Αἰτία τοῦ φόβου αὐτοῦ εἶναι οἱ μῦθοι γιὰ τὰ πράγματα τοῦ κάτω κόσμου καὶ ἰδίως ὅσα λέγονται γιὰ ἐκείνους ποὺ διέπραξαν ἀδικίες στὴν ἐπίγεια ζωὴ, πῶς τοὺς περιμένουν ἐκεῖ τιμωρίες. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ προηγουμένως θεωροῦσαν γελοίους τοὺς σχετικὸς μῦθους, στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους ὅμως ἡ ψυχὴ τους βασανίζεται ἀπὸ τὴ σκέψη πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινοί. Τότε ὅλοι ἀναπολοῦν τὶς πράξεις τους. Ἄν κατὰ τὸν ἀπολογισμὸ βροῦν πῶς ὑπῆρξαν ἀδικοὶ, ἀνησυχοῦν καὶ ζοῦν «μετὰ κακῆς ἐλπίδος» (περιμένουν νὰ ἔχουν κακὴ τύχη στὸν κάτω κόσμο). Ἄν βροῦν πῶς δὲν ἔχουν ἀδικήσει, νιώθουν νὰ κυριαρχεῖ μέσα τους μιὰ «ἠδεῖα ἐλπίς καὶ ἀγαθὴ γηροτρόφος» (αἴσιες σκέψεις καὶ παρήγορες γιὰ τὰ γηρατειὰ, 1, 331)³⁹.

τοῦ οἰκοδεσπότη Λυσία καὶ Εὐθύδημο καὶ τὸν ἴδιο τὸν οἰκοδεσπότη, «πάνυ πρεσβύτην» μὲ στεφάνι στὸ κεφάλι ὡς θυσιάζοντα. Μετὰ τὶς συνηθισμένες σὲ παλιὸς φίλους φιλοφρονήσεις, ὁ Σωκράτης ἄρχισε νὰ συζητεῖ μὲ τὸν Κέφαλο γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ συνέχισε τὴ συζήτηση μὲ τὸν Πολέμαρχο, ὅταν ὁ Κέφαλος βγήκε στὴν αὐλὴ γιὰ τὴ συνέχιση τῆς θυσίας.

39. Ἡ «ἠδεῖα ἐλπίς» καὶ ἡ «ἀγαθὴ γηροτρόφος» τοῦ

Πλάτωνα εἶχαν παραμεριστεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς ἀπαισιόδοξους ἀντιπρόσωπους τῆς παλαιᾶς λυρικῆς ποίησης ποὺ δὲν ζητοῦσαν παρηγοριὰ οὔτε στὴ λαϊκὴ οὔτε στὴν ἐπίσημη θρησκεία, ἀλλὰ πίστευαν μαζί μὲ τὸν Σημωνίδη πῶς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι «ἐπήμεροι ζώουσιν ἃ δὴ βοτά». Δοσμένοι στὶς χαρὲς τῆς ζωῆς, ἔβλεπαν μὲ ἀπελπισία τὴν παρακμὴ τοῦ σώματος καὶ τὰ γηρατειὰ. Ὁ ἰωνικῆς καταγωγῆς Ἀνακρέων ποὺ εἶχε ζήσει καὶ στὴν Ἀθήνα

Εἰκ. 18. Τὴν προσφορὰ μερῶν τοῦ θύματος (ὅπως τῶν «πιόνων μηρίων βοῶς» τοῦ γέροντα Πηλέα σὲ βωμὸ πάνω στὸ χόρτο τῆς αὐλῆς καὶ τὴ χοῆ ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος) θυμίζει ἡ παροῦσα ἀγγειογραφία. Ὁ βωμὸς μὲ κρατευτὲς ποὺ μποροῦν νὰ συγκρατήσουν ὀβελίσκους. Ὅλα τὰ πρόσωπα εἶναι στεφανωμένα, συμπεριλαμβανόμενου τοῦ αὐλητῆ. Ἡ παρουσία φτερωτῆς Νίκης (συχνὰ μὲ πρόχουν) συνηθιζόταν, ἂν ἡ προσφορὰ γινόταν ἀπὸ νεαροὺς νικητὲς ἀθλητικῶν ἀγῶνων.

Στὴν *Πολιτεία* συμπληρώνεται ἡ εἰκόνα τοῦ τυπικοῦ ὁπαδοῦ τῆς ἐπίσημης θρησκείας μὲ πράξεις τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Γλαύκωνα, τοὺς ὁποίους ὑποτίθεται πὼς θρησκευτικὸ καθῆκον εἶχε φέρεи στὸν Πειραιά. Ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης, ἐντελῶς στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου, παρουσιάζεται νὰ λέει πὼς πῆγε στὸν Πειραιά «προσευξόμενός τε τῇ θεῷ καὶ ἅμα τὴν ἑορτὴν βουλόμενος θεάσασθαι» (πρῶτα νὰ προσευχηθεῖ στὴ θεὰ καὶ ἔπειτα νὰ δεῖ τὴ γιορτῆ). Ὅταν ἡ γιορτὴ τελείωσε, ὁ Σωκράτης θυμᾶται μόνο τὴ γιορτῆ καὶ λέει πὼς ἦταν πετυχημένη, τόσο ἡ πομπὴ τῶν ντόπιων Πειραιωτῶν ὅσο καὶ τῶν παροικούντων Θρακῶν, ἡ ὁποία δὲν ὑστεροῦσε σὲ εὐπρέπεια. Ἀμέσως μετὰ τὴ σύντομη αὐτὴ κρίση προσθέτει: «προσευξάμενοι δὲ καὶ θεωρήσαντες, ἀπῆμεν πρὸς τὸ ἄστυ». Προσευχὴ ὅμως, μὲ τὴν κύρια ἔννοια τῆς λέξης, δὲν ἀναφέρει ὁ Πλάτων, ἀσφαλῶς ὄχι γιατί ἡ προσευχὴ εἶχε προσωπικὸ χαραχτήρα καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ τὴν ἀναφέρει. Οἱ δυὸ Ἀθηναῖοι μᾶλλον εἶχαν ἐνδιαφερθεῖ ἀπλῶς γιὰ τὴ διπλὴ πομπὴ τῆς πειραιώτικης γιορτῆς. Στὴ δημόσια λατρεία ἡ παρακολούθηση τῆς πομπῆς (ἔστω καὶ χωρὶς συμμετοχὴ στὴ θυσία, στὴν ὁποία κατέληγε ἡ πομπὴ) θεωροῦνταν μορφή λατρείας. Ἡ συμμετοχὴ καὶ στὴ θυσία στὴν προκείμενη περίπτωση ἦταν χρονοβόρα, καὶ οἱ δυὸ ξένοι ἔπρεπε, πρὶν νυχτώσει, νὰ ὁδοιπορήσουν πρὸς τὴν Ἀθήνα. Ἔτσι γι' αὐτοὺς, στὴν πραγματικότητα, μεγαλύ-

στὰ πρῶιμα χρόνια τῶν Πεισιστρατιδῶν, βλέποντας πὼς τὰ μαλλιά του ἄσπριζαν, τὰ δόντια ἔπεφταν καὶ ἡ ἐποχὴ τῶν ἀπολαύσεων πέρασε, ἔγραφε πὼς μὲ δάκρυα συλλογιζόταν τὸν δεινὸν μυχὸν τοῦ Ἄδου καὶ τὸν Τάρταρον: «πολιοὶ μὲν ἡμῖν ἦδη κρόταφοι, κάρη τε λευκόν, χαρίεσσα δ' οὐκέτι ἦβη πάρα, γηραλέοι δ' ὀδόντες. Γλυκεροῦ δ' οὐκέτι πολλὸς βιότου χρόνος λείλειπται. Διὰ ταῦτα ἀνασταλύζω, θαμὰ Τάρταρον δεδοικώς. Ἀἶδεω γάρ ἐστι δεινὸς μυχός, ἀργαλῆ δ' ἐς αὐτὸν κάθοδος. Καὶ γὰρ ἐτοῖμον καταβάντι μὴ ἀναβῆναι». Γι' αὐτὸ ὁ Ἀνακρέων καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι λυρικοὶ ποιητὲς ποὺ ἦταν φιλήδονοι καὶ ἔκδοτοι στὶς αἰσθησιακὲς ἀπολαύσεις ἔδιωχναν ἀπὸ τὴ σκέψη τους τὴν ιδέα τοῦ θανάτου καὶ

προσπαθοῦσαν νὰ πνίξουν τὴν ἀπελπισία τους στὴν οἰνοποσία καὶ στὸν ἔρωτα: ὁ Ἀνακρέων ἐπίσης γράφει σ' ἄλλη περίσταση πὼς ἀφοῦ μέθυσε μὲ ἓνα κάδο κρασιοῦ, πῆρε τὴν ἄρπα του γιὰ νὰ τραγουδήσει τὴν «ἀβρὰ κόρη» ποὺ ἀγαπάει: «..οἴνου δ' ἐξέπιον κάδον, νῦν δ' ἀβρῶς ἐρόεσσαν ψάλλω πηκτίδα τῇ φίλῃ κωμάζων παῖδ' ἀβρῆ». Ἡ ὠρμη ἡλικία τῶν ἀνθρώπων εἶναι πολὺ βαθύτερη ἀπὸ τὴ νεανικὴ, τὴν ὁποία ἐγκωμίαζαν οἱ λυρικοὶ ποιητὲς, τὸ βαθὺ τῆς ὅμως περιεχόμενο μόνο ἐγκρατεῖς ἄνθρωποι μποροῦσαν νὰ νιώσουν, σὰν τοὺς μνημένους τῆς λαϊκῆς πίστεως ἢ σὰν τοὺς στοχαστικοὺς φίλους τῆς ἐπίσημης θρησκείας, ὅπως ὁ Κέφαλος τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*.

τερη σημασία είχε πάρει τὸ δεύτερο σκέλος τῆς ἐπίσκεψῆς τους (τὸ «θεωρήσαντες» καὶ ὄχι τὸ «προσευξάμενοι»). Ἡ ἀγάπη ἄλλωστε τοῦ θεάματος τοὺς ἔκανε νὰ μείνουν καὶ τὸ βράδυ στὸν Πειραιᾶ γιὰ τὴν παρακολούθησή τῆς θρακικῆς λαμπαδηδρομίας ἐφίππων (1, 328).

Ἀπὸ τὴν ὅλη περιγραφή τῆς συνάντησης τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Κέφαλου σημασία γιὰ τὴ θρησκεία ἔχει τὸ ὑποστηριζόμενο ἀπὸ τὸν Κέφαλο πὼς ὁ ὄπαδὸς τῆς ἐπίσημης θρησκείας εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν τύχη του στὸν Ἄδη, ἀρκεῖ νὰ μὴν εὐθύνεται γιὰ ἀδικίες εἰς βάρος συνανθρώπων. Ἄν κανεὶς συνηθίσει νὰ ἐφαρμόζει μὲ εὐλάβεια τοὺς κανόνες τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης, θὰ ἀποφύγει καὶ στὸν Ἄδη τὶς ἀπειλούμενες τιμωρίες, ἀλλὰ καὶ στὴν παρούσα ζωὴ τοὺς περιοδικούς θρησκευτικούς καθαρμούς μὲ τὶς ἀηδιαστικὲς μεθόδους τους.

Ἡ οἰκογενειακὴ λατρεία, ὅπως ἐμφανίζεται στὴ θυσία τοῦ Κέφαλου, δὲν ἱκανοποιοῦσε τὴν κατηγορία τῶν εὐλαβῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπαν τὴ θυσία ἀπλῶς ὡς μιὰ εὐκαιρία γιὰ ἰδιωτικὴ συνεστίαση. Ὁ ἴδιος ὁ οἰκοδεσπότης πρέπει νὰ πιστεῦε πὼς μὲ τὴ θυσία εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκπληρώσει ταυτόχρονα ἓνα θρησκευτικὸ καθῆκον, ἀλλὰ καὶ μιὰ κοινωνικὴ ὑποχρέωση ἀπέναντι τῶν καλεσμένων συγγενῶν καὶ φίλων του. Καὶ σήμερα μερικοὶ παραλληλίζουν τὴν ἀρχαία οἰκογενειακὴ θυσία μὲ ἓνα οἰκογενειακὸ «πάρτυ», ὑποστηρίζοντας πὼς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἢ ὑπερτροφικὴ καλλιέργεια τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ κοινωνικὴ ζωὴ εἶχαν σκοτώσει τὴ θρησκεία. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἄποψη, ἢ ὁποία πανηγυρικὰ διαψεύδεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ θρησκεία (εἰκ. 19). Διαφορετικὴ ἐντύπωση δημιουργοῦν οἱ

Εἰκ. 19. Σκηνὴ θυσίας σὲ ξύλινο ζωγραφικὸ πῖνακα ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀφιερωμένον σὲ ἱερὸ Νυμφῶν.

Βρέθηκε σὲ σπηλιὰ ἐρημῆς τοποθεσίας στὰ ὑψώματα νοτιοδυτικὰ τοῦ Ξυλόκαστρου ἀπὸ τὸν καθηγ. Ἄναστ. Ὁρλάνδο. Πλησιέστερο στὴ σπηλιὰ εἶναι τὸ χωριὸ ἄνω Πιτσὰ τῆς Κορινθίας. Ὁ πολὺ φθαρμένος πῖνακας ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδο καὶ δημοσιεύτηκε στὸν VI τόμο τῆς Enciclopedia dell'arte antica, λ. Pitsa (1964). Τὸ ἱερὸ τῆς σπηλιᾶς ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὰ 1934, ὁπότε τὸ στόμιό της εἶχε ὕψος λίγο μικρότερο τῶν 2.5 μέτρων καὶ τὸ βάθος της γύρω στὰ 20 μέτρα. Τὸ ἱερὸ τῶν Νυμφῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ

εὐρήματα, ἦταν σὲ ἀκμὴ ἀπὸ τὸν ἕβδομο π.Χ. αἰῶνα ὡς τὸν δεύτερο, χωρὶς νὰ πάψει νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀνήκε στὴν Ἀχαΐα, ἡ ὁποία συνόρευε μὲ τὴν Κορινθία στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Ξυλόκαστρο. Ἡ τελευταία πόλη τῆς ἀχαϊκῆς ἐνδοχώρας πρὸς τὴν κορινθιακὴ Σικυώνα ἦταν ἡ Πελλήνη, τῆς ὁποίας τὸ ἐπίνειο Ἀριστοναῦται βρισκόταν παρὰ τὸ σημερινὸ Ξυλόκαστρο. Ἡ σπηλιὰ τῆς περιοχῆς Πιτσὰ πρέπει νὰ ἀνῆκε στὴν ἀχαϊκὴ Αἰγείρα, τῆς ὁποίας μιὰ πολίχνη Φελλόη βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν χωριῶν Ἐβροστίνα καὶ Πύργος.

Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὴ σπηλιὰ ἐγίνε ἀπὸ τὸν καθηγ. Ἀναστ. Ὀρλάνδο. Ἀπὸ τὰ κυριότερα εὐρήματα εἶναι πῆλινα εἰδῶλια ποὺ παριστάνουν γυναῖκες καὶ ποὺ τὰ ἀνέθεσαν γυναῖκες τῆς περιοχῆς στὶς Νύμφες, προστάτριες τοῦ τοκετοῦ. Βρέθηκαν καὶ ἀγγεῖα πῆλινα (κατὰ πλειονότητα ἐπίσης ἀρχαϊκὰ) καὶ κομμάτια ἀπὸ ξύλινους ἀναθηματικὸς πίνακες, ὅπου διατηροῦνται ἀπεικονιζόμενες μὲ χρώματα γυναικεῖες μορφές καὶ ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες γίνεται χρῆση τοῦ κορινθιακοῦ ἀλφαβήτου. Σχετικὰ καλύτερα διατηρήθηκε ὁ ἐδῶ ἀπεικονιζόμενος σὲ πιστὴ ἀπομίμηση πίνακας τῆς προετοιμασίας μιᾶς θυσίας. Ἄλλοι τρεῖς ὅμοιοι πίνακες ἔχουν πολὺ ἀποσαθρωθεῖ στὶς ὑγρὲς ἐπιχώσεις τῆς σπηλιᾶς καὶ μόνο μικρὰ κομμάτια τους διατηρήθηκαν μὲ γυναικεῖες μορφές καὶ ὅμοια γράμματα, ἀλλὰ διαφορετικὰ θέματα.

Ἡ προετοιμαζόμενη θυσία ποὺ ἀπεικονίζεται στὸν ἐδῶ πίνακα πρόκειται νὰ γίνε ἀποκλειστικὰ ἀπὸ γυναῖκες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες χρησιμοποιήθηκαν, ὅπως συνηθιζόταν καὶ σὲ ἄλλες γυναικεῖες ἱεροπραξίες, καὶ μερικὰ ἀγόρια προεφηβικῆς ἡλικίας. Ὁ ἀρχαῖος ζωγράφος παρέστησε πομπὴ τεσσάρων γυναικῶν μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ βωμὸ, ὁ ὁποῖος ἀπεικονίζεται στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας: ὁ βωμὸς εἶναι ἀπλὴ λίθινη κατασκευὴ ἀπὸ «κρατευτέζ» ποὺ ὑποβάσταζαν στὰ δυὸ ἄκρα τοὺς ὀβελούς, στοὺς ὁποῖους ἦταν περασμένα τὰ κομμάτια τοῦ κρέατος ποὺ θὰ ψήνονταν ἀπὸ τὴ φωτιὰ ποὺ ἔκαιγε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βωμοῦ (στὴν εἰκόνα ὑποδηλώθηκαν μὲ κόκκινες γραμμὲς οἱ φλόγες). Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς γυναῖκες κρατεῖ πρόχου μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ συγκρατεῖ δίσκο πῆλινο στὸ κεφάλι ποὺ περιέχει σύνεργα τῆς θυσίας· στὴ μέση τοῦ ὀρθογώνιου δίσκου ὑπάρχει κυλινδρικό δοχεῖο, δεξιὰ τοῦ ὁποῖου ὑψώνεται μιὰ ψηλόλαιμη πρόχους καὶ ἀριστερὰ ἄλλη μιὰ ὅμοια πρόχους. Μετὰ τὴ γυναῖκα αὐτὴ στὸ βωμὸ πλησιάζει μικρὸ ἀγόρι ποὺ ὀδηγεῖ τὴν προβατῖνα ποὺ πρόκειται νὰ θυσιαστεῖ. Ἀκολουθοῦν δυὸ ἄλλα ἀγόρια μὲ μουσικὰ ὄργανα, λύρα τὸ ἓνα καὶ διπλὸ αὐλὸ τὸ ἄλλο. Ἐπειτα ἔρχονται δυὸ γυναῖκες ντυμένες μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (ὁ χιτῶνας ἔχει σαφὴ τὴ μορφὴ τοῦ λεγόμενου δωρικοῦ «πέπλου» μὲ διπλοῖδιο). Ἡ μικρὴ πομπὴ κλείνει μὲ τὴν τελευταία γυναῖκα ἀριστερὰ, ἡ ὁποία παρουσιάζεται τελειῶς περιβλημένη μὲ τὸ ἱμάτιό της. Ὅλες οἱ γυναῖκες, καθὼς καὶ τὰ ἀγόρια, ἔχουν τὴν κόμη τους στεφανωμένη μὲ στεφάνια μυρτιᾶς. Οἱ γυναῖκες κρατοῦν καὶ κλαδιὰ μυρτιᾶς μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι (τῆς τελευταίας ποὺ δὲν σώζεται τὸ κεφάλι φαίνεται μόνο τὸ κλαδιὸ ποὺ τὸ κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι). Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατοῦν καὶ ταινίες γιὰ τὸ στολισμὸ τοῦ θύματος. Ὁ ζωγράφος ἦταν Κορίνθιος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ὑπογραφῆς του στὸ δεξιὸ πέρασ τοῦ πίνακα, ὅπου μετὰ τὸ ὄνομά του ποὺ δὲν σώζεται ἔγραψε τὸ ἐθνικὸ «Κορίνθιος». Δὲν σώζεται καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀναθέτριας στὸ πᾶν ἀριστερὸ μέρος τοῦ πίνακα. Μετὰ τὸ ὄνομά της ἔγραψε ..ἀνέθεκε ταῖς Ν]ύν[φαις. Σὲ κομμάτι ἄλλου ξύλινου πίνακα φαίνεται καλύτερα ἢ ἀνάθεση: «ταῖς Νύμφαις». Καλύτερα ἀπὸ ὅλα τὰ ὀνόματα στὸν παρόντα πίνακα διατηρήθηκαν τῶν δυὸ γυναικῶν, οἱ ὁποῖες βρίσκονται πίσω ἀπὸ τοὺς δυὸ νεαροὺς μουσικοὺς: ἡ πρώτη λεγόταν Εὐκόλις καὶ ἡ δεύτερη, ἡ ψηλότερη, Εὐθυδῖκα.

Ἡ γυναικεῖα λατρεία τῶν Νυμφῶν εἶναι ἀπὸ τὶς σημαντικότερες τῆς λαϊκῆς θρησκείας καὶ ὁ παρὼν ζωγραφικὸς πίνακας ἀποτελεῖ πολὺτιμο δεδομένο γιὰ τὴ μελέτη τῆς λατρείας αὐτῆς: οἱ ἐπίτοκες, καθὼς καὶ οἱ ἀρτίτοκες γυναῖκες, ζητοῦσαν τὴ βοήθεια τῶν Νυμφῶν ποὺ ἦταν σὲ μερικὰ μέρη οἱ κυριότερες θεότητες τοῦ τοκετοῦ (στὴν ἐπίσημη θρησκεία τὴ θέση τους εἶχε ἡ Λοχία Ἄρτεμις ἢ ἡ Εἰλείθυια). Οἱ γυναῖκες ζητοῦσαν αἴσιο τοκετὸ καὶ ἐπιβίωση τοῦ νεογέννητου παιδιοῦ καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τους: οἱ κίνδυνοι γιὰ τὶς μητέρες καὶ γιὰ τὰ βρέφη ἦταν στὴν ἀρχαιότητα μεγαλύτεροι παρὰ σήμερα. Στὴ λαϊκὴ λατρεία οἱ ἐπίδοξες μητέρες τῶν πολιχνῶν τῆς Ἀχαΐας Αἰγείρας, Φελλόης, Πελλήνης φοβοῦνταν περισσότερο τὴν ὀργὴ τῶν Νυμφῶν καὶ αὐτὲς ἐξευμένιζαν κατὰ καιροὺς, ὅπως ἡ Εὐκόλις καὶ ἡ Εὐθυδῖκα τοῦ πίνακα. Οἱ γυναῖκες τῶν γειτονικῶν πολιχνῶν τῆς Κορινθίας ποὺ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τῆς Σικυώνας, τῆς Γονούσσας καὶ τῆς Τιτάνης, κατὰ τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Πανσανία 2, 11, 4, φοβοῦνταν περισσότερο τὶς Ἐρινύες (ἢ Εὐμενίδες) καὶ φρόντιζαν νὰ τὶς γλυκάνουν πρῶτα μὲ χορὲς μελιοῦ ἀραιωμένου μὲ νερὸ καὶ ἔπειτα θυσίαζαν γι' αὐτὲς ἔγκυα προβατῖνα, ὥστε νὰ ἐκτωνωθεῖ ἡ ὀργὴ τους στὸ ἔγκυο ζῶο καὶ νὰ ἀποτραπεῖ ἀπὸ τὶς ἔγκυες γυναῖκες ποὺ ἔκαναν τὴ θυσία. Μιὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὶς πρόχους τῆς ἐδῶ ἀπεικονιζόμενης θυσίας εἶχε τὸ μέλι, τὸ ἀραιωμένο μὲ νερὸ. Ἐνα ἀπὸ τὰ πῆλινα εἰδῶλια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου παριστάνει ἔγκυα γυναῖκα.

έκδηλώσεις της επίσημης θρησκείας: στον Πειραιά την ίδια μέρα μιὰ έκδηλωση δημόσιας λατρείας, στην οποία έλαβαν μέρος ο Σωκράτης και ο Γλαύκων, και μιὰ ιδιωτική θυσία, όπως αμφοτέρως περιγράφονται στην αρχή της πλατωνικής *Πολιτείας*, μόνο ανεπαρκή θρησκευτική συγκίνηση μπόρεσαν να προσφέρουν (ή δεύτερη εξελίχθηκε σε μακρά φιλοσοφική συζήτηση, άσχετη με τη λατρεία).

Ένα άλλο παράδειγμα δημόσιας λατρείας, διακόσια χρόνια μετά την εποχή του Πλάτωνα, στη μικρασιατική Μαγνησία, αποκαλύπτει πομπώδη ατμόσφαιρα, συναρπαστικές συγκεντρώσεις και θυσίες, όχι όμως και πηγαία θρησκευτική συγκίνηση. Λεπτομέρειες είναι γνωστές από ψήφισμα της βουλής και του δήμου της Μαγνησίας του τέλους του τρίτου π.Χ. αιώνα. Το ψήφισμα αναφέρεται στα έγκαίνια του νέου ναού (που τον αποκαλεί «παρθενώνα») της «άρχη-γέτιδος θεᾶς της πόλεως Ἄρτεμιδος Λευκοφρυηνῆς». Γιορτή είχε γίνει και κατά την έναρξη των εργασιών για το χτίσιμο του ναού (γύρω στα 220 π.Χ.), αποφασίζεται όμως να είναι λαμπρότερη κατά τα έγκαίνια του ναού (στα 207 π.Χ.), όποτε θα γινόταν και η έγκαθίδρυση του αγάλματος της θεᾶς. Για τον πανηγυρικότερο γιορτασμό κλήθηκαν οι γειτονικές πόλεις να αντιπροσωπευθούν επίσημα, θα γινόταν «θυσία έπιφανεστάτη» από την πόλη, αλλά και οι οικογενειάρχες έπρεπε να χτίσουν μπροστά στις εισόδους των οικιών ή των καταστημάτων βωμούς, στους οποίους θα έκαναν ιδιωτικές θυσίες κατά τη διάρκεια της γιορτής. Επίσης τα σχολεία θα έκλειναν και θα απαλλάσσονταν από κάθε εργασία οι οικειακοί δοῦλοι («άνιεσθαι τοὺς παῖδας ἐκ τῶν μαθημάτων, κατὰ τὸ πάτριον ἔθος, και τὴν οἰκετείαν ἀπὸ παντὸς ἔργου»). Ἡ ἡμέρα της έγκατάστασης της θεᾶς στον καινούργιο ναό (ή έκτη του Ἄρτεμισιώνα) θα γιορταζόταν στο μέλλον κάθε χρόνο («εἰς τὸν αἰεὶ χρόνον») και θα είχε το όνομα «Εἰσιτήρια», δηλ. γιορτή για την εισαγωγή του αγάλματος στο ναό⁴⁰. Ο νεωκόρος έπιφορτίστηκε με την οργάνωση χορῶν παρθένων «ᾄδουσῶν ὕμνους εἰς Ἄρτεμιν» (το ψήφισμα στοῦ Fr. Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, 1955, ἀρ. 33).

Τὴν εποχή αὐτή για κάθε μεγάλη γιορτή δυο μέτρα προβλέπονταν πανομοιότυπα: α) να στεφανώνονται ἀνά τὴν πόλη ὅλοι οἱ πολίτες και β) να απαλλάσσονται ἀπὸ τὴ φοίτηση στους χώρους διδασκαλίας οἱ μαθητὲς και παράλληλα οἱ δοῦλοι να απαλλάσσονται ἀπὸ τὶς σπιτικές εργασίες. Αὐτὸ προβλεπόταν και στον κανονισμό των «Ἀσκληπιείων» της μικρασιατικῆς Λαμψάκου, κατὰ τὸν δεύτερο π.Χ. αἰώνα: «ὄταν αἱ ἑορταὶ συντελῶνται.. ἀφεῖναι μὲν τοὺς παῖδας ἐκ τῶν μαθημάτων, τοὺς δὲ οἰκέτας ἀπὸ τῶν ἔργων, στεφανηφορεῖν δὲ Λαμψακηνοὺς πάντας» (στην ἴδια συλλογή, ἀρ. 8). Ἀπὸ ἐπιγραφικὲς ἐνδείξεις σχετικὲς με τὴν προηγούμενη λατρεία της Λευκοφρυηνῆς Ἄρτεμιδος φαίνεται πὼς οἱ προσπάθειες τῶν ἀρχόντων να κάνουν φανταχτερὴ τὴ λατρεία αὐτὴ της Μαγνησίας ἀπέτυχαν. Ἡ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ ζητοῦσε ἀγνή θρησκευτικὴ διάθεση και ἀδιαφοροῦσε για φανταχτερὲς ἐκδηλώσεις.

40. Θα γινόταν δηλ. προσθήκη μιᾶς ἀκόμη γιορτῆς, όχι τόσο ὡς ἡμέρας λατρείας και προσευχῆς, ἀλλὰ ὡς ἀνάπαυλας ἀπὸ τοὺς κόπους, «ὦν καθ' ἡμέραν ἢ τέρψις τοῦ λυπηρὸν ἐκπλήσσει», ὡπως εἶχε πεί ο Περικλῆς στον

ἐπιτάφιό του (Θουκ. 2, 38). Τὶς πάνδημες γιορτὲς και θυσίες της επίσημης θρησκείας πολλοὶ τὶς ἔβλεπαν ὡς ἀπλὲς εὐκαιρίες για ξεκούραση ἢ για τέρψη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἀφότου τὸν περασμένον αἰῶνα ἔπαυσε νὰ συγγέεται ἡ θρησκεία μὲ τὴ μυθολογία, ὅσοι ἐρευνητὲς ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ θρησκεία ἔδιναν στὸν ὄρο «θρησκεία» τὴν ἔννοια τῆς ἀποκαλούμενης σήμερα «λαϊκῆς θρησκείας» (μελετοῦσαν δηλ. χθόνιες καὶ μυστικὲς λατρεῖες, ὄρφικὲς καὶ διονυσιακὲς τελετὲς καὶ ἐσχατολογικὲς δοξασίαι καὶ ὄχι προβλήματα λατρείας τῶν μεγάλων θεῶν τοῦ Ὀλύμπου).

Ὁ Erwin Rohde ἄρχισε στὰ 1897 τὸν πρόλογο τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς *Psyche* βεβαιώνοντας πὼς μὲ τὴν ἐργασία του αὐτὴ στὰ 1893 φιλοδοξοῦσε νὰ καταθέσει τὴ δική του πέτρα στὸ χτίσιμο τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό, ὡς «ἐλληνικὴ θρησκεία» θεωροῦσε τὶς δοξασίαι τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ κατόπιν, γιὰ τὴν ψυχὴ, τὸν «θυμὸν», γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, γιὰ τὸν Ἄδη, τὶς Κῆρες, τὶς Ἐρινύες καὶ τοὺς ἄλλους δαίμονες τοῦ κάτω κόσμου, γιὰ τὴ λατρεία τῶν θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου καὶ τῶν ἡρώων, γιὰ τὰ Ἠλύσια πεδία καὶ τὰ Νησιά τῶν μακάρων. Ἰδιαίτερα κατέγινε ὁ Rohde μὲ τὴ λατρεία ἐνὸς θεοῦ, ἔξω ἀπὸ τοὺς Ὀλύμπιους, τοῦ θρακικοῦ Διόνυσου, καὶ μὲ τὴ συνδεόμενη μὲ τὴ λατρεία αὐτὴ ἰδέα τῆς ἐκστατικῆς μαντικῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Ἰδιαίτερα ἐπίσης κατέγινε καὶ μὲ τὴν ἐπίσης ἔξω τῆς λατρείας τῶν Ὀλύμπιων θεῶν μυστικὴ λατρεία τῆς Ἐλευσίνας καὶ μὲ τὶς μυστικὲς τελετὲς τῶν ὄρφικῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ κατέτασε ὁ Rohde στὸ κύριο οἰκοδόμημα τῆς «ἐλληνικῆς θρησκείας». Χρησιμοποίησε ὅμως καὶ τὸν ὄρο «λαϊκὴ» θρησκεία μὲ δική του ἔννοια ὑπάγοντας σ' αὐτὴ μιὰ ἀφελῆ θεωρητικὴ διδασκαλία βασισμένη στὰ ἐνεπίγραφα χρυσὰ ἐλάσματα σικελικῶν τάφων, χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ἔπειτα, στὰ ὁποῖα χρυσὰ φύλλα περιέχονται ὁδηγίαι πρὸς τοὺς νεκροὺς γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τους, ὅταν φτάσουν στὸν κάτω κόσμον. Τὰ ἐνεπίγραφα αὐτὰ φύλλα χρυσοῦ θάβονταν μαζὶ μὲ τοὺς νεκροὺς καὶ σὲ πολλοὺς τάφους τῆς κυρίως Ἑλλάδας καὶ συνήθως θεωροῦνταν ὄρφικὰ. Στὴ «λαϊκὴ θρησκεία» κατατάσσει ἐπίσης ὁ Rohde τὸ συνηθιζόμενον λούσιμον τῶν νεκρῶν, τὸ ἄλειμμα τους μὲ μύρα, τὴν πρόθεσή τους, τὸ θρῆνον καὶ τὴν ἐκφορὰ τους καὶ ἄλλα ποὺ ἀναφέρει ὁ Λουκιανὸς στὴν *Περὶ πένθους* πραγματεία του.

Στὴν ἴδια κατεύθυνση κινήθηκε ὁ σύγχρονος τοῦ Rohde καὶ πολυγραφότερος Albrecht Dieterich ποὺ ἔγινε γνωστὸς μὲ τὸ βιβλίον του *Mutter Erde, ein Versuch über Volksreligion* (1905) γιὰ τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἔχει ἡ λατρεία τῆς Γῆς (μὲ ποικίλα ὀνόματα) ἀνάμεσα στὶς χθόνιες λατρεῖες. Ταυτόχρονα μὲ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς *Psyche* τοῦ Rohde, ὁ A. Dieterich δημοσίευσε τὴ δική του *Nekyia, Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse* (1893). Λίγο πρὶν εἶχε βρεθεῖ στὴν Αἴγυπτον ἡ Ἐποκάλυψη τοῦ ἀποστόλου Πέτρου (ἓνα μέρος τῆς), μαζὶ μὲ ἓνα μέρος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Πέτρου καὶ μὲ ἀντικείμενα χρονολογούμενα στὸν ὄγδοο αἰῶνα. Τὸ ἀπόσπασμα τῆς Ἐποκαλύψεως χρονολογήθηκε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια γύρω στὰ 130 μ.Χ. Ἡ ἐκκλησία ἀργότερα τὸ κατέταξε στὰ «ἀπόκρυφα» κείμενα. Στὸ ἀπόσπασμα τῆς Ἐποκαλύψεως ὁ τόπος τῶν εὐσεβῶν ἢ δίκαιων ἀνθρώπων περιγράφεται πλημμυρισμένος ἀπὸ φῶς καὶ γεμάτος ἄνθη καὶ εὐωδία, πράγμα ποὺ θυμίζει τοὺς ἐλληνικοὺς «ἀνθισμένους λειμῶνες». Ὁ τόπος ὅμως τῆς τιμωρίας τῶν ἀσεβῶν καὶ ἄδικων ἀνθρώπων εἶναι σκοτεινός, μὲ μαύρους ἀγγέλους ποὺ ἐπιστατοῦν στὴν ἐφαρμογὴ τῶν τιμωριῶν. Δὲν φαίνεται οὔτε ὁ τόσο γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς παραδόσεις «βόρβορος» οὔτε τὸ νεροκουβαλητὸ μὲ κόσκινα ἢ τρύπιες ὕδριες οὔτε ἡ «ἀνακύληση» μεγάλων βράχων. Ὁ Dieterich ὅμως πίστευε πὼς ἄλλες τιμωρίες μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται σὲ λαϊκὰ ἀναγνώσματα ὄρφικῶν κύκλων τῶν ὑστερῶν χρόνων τῆς ἀρχαιότητος, οἱ ὁποῖες μαζὶ μὲ τὴ φωτιά, ὡς τιμωρία, ποὺ εἶναι κοινὴ καὶ μὲ τὴ δίκη ποὺ προηγοῦνταν τῆς ποινῆς (ἐπίσης κοινὴ) ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασία πὼς οἱ ἐλληνικοὶ λαϊκοὶ κύκλοι (κατὰ τὸν Dieterich ὄρφικοι) ὑπῆρξαν οἱ εἰσηγητὲς τῆς μετὰ θάνατον κρίσεως καὶ τῆς τιμωρίας τῶν ἄδικων ἀνθρώπων. Μεταξὺ τῶν τιμωριῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἐποκάλυψη τοῦ Πέτρου εἶναι τὸ κρέμασμα τῶν ἁμαρτωλῶν ἀπὸ τὴ γλώσσα ἢ ἀπὸ τὰ μαλλιά ἢ ἀπὸ τὰ πόδια. Μερικοὶ καταδικάζονταν νὰ φαγωθοῦν ἀπὸ σκουλήκια.

Ὁ μελετητὴς τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν τελευταίων αἰῶνων τῆς ἀρχαιότητος Franz Cumont δημοσίευσε στὰ 1922 τὴ μελέτη του *After Life in Roman Paganism*, ὅπου ἀπέρριψε τὴν ἄποψη τοῦ Dieterich γιὰ τὴν ἐλληνικὴ καταγωγὴ τῆς ἰδέας τῶν τιμωριῶν στὸν Ἄδη (σελ. 174 κπ. τῆς τελευταίας ἐκδόσεως τῆς μελέτης αὐτῆς, τοῦ 1959, στὴ σειρὰ τῶν Dover publications τῆς Νέας Ὑόρκης). Ὁ Cumont πίστευε πὼς ἡ ἰδέα τῆς κόλασης ἦταν ἀνατολίτικη (ἴσως συριακὴ-ἱρανικὴ). Ὁ Βέλγος αὐτὸς ἐρευνητὴς ὑπῆρξε ὁ κυριότερος ὡς σήμερα μελετητὴς τῆς θρησκείας τοῦ Μίθρα (μὲ πολλὰς ἐργασίες του), ἀσχολήθηκε ὅμως καὶ μὲ ἄλλες ἀνατολίτικες λατρεῖες τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Περιληπτικὰ γι' αὐτὲς στὴ μικρὴ μελέτη του *Les religions orientales*

dans le paganisme romain (1906). Στην ελληνική λαϊκή θρησκεία των υστατων χρόνων της αρχαιότητας οι ανατολίτικες αυτές λατρείες έπαιξαν σημαντικό ρόλο.

Είναι γνωστό πώς ή μελέτη των χθόνιων και των μυστικών λατρειών που αποτελούν την ουσία της ελληνικής λαϊκής θρησκείας προχώρησε με γοργό ρυθμό μόνον άφóτου πολλοί έρευνητές άρχισαν να χρησιμοποιούν μεθόδους της λαογραφίας (του λεγόμενου «λαϊκού πολιτισμού») και της έθνογραφίας (συγκεκριμένα της μελέτης των θρησκειών των πρωτογόνων). Τήν πρώτη θέση στους έρευνητές αυτούς (προκειμένου για την ελληνική θρησκεία) πήρε ή Jane E. Harrison με την έκδοση στα 1903 του πολύ γνωστού βιβλίου της *Prolegomena to the Study of Greek Religion*. Στην ίδια γραμμή βρέθηκε ό G. Murray με το βιβλίο του *Four Stages of Greek Religion* στα 1912 και ό Ulr. v. Wilamowitz-Möllendorf με το βιβλίο *Der Glaube der Hellenen* που δημοσιεύτηκε σε δυό μέρη μετά το θάνατό του (1931-1932). Πολλές μικρότερες μελέτες με το ίδιο πνεύμα δημοσιεύονταν παράλληλα σε γαλλικά, άγγλικά και γερμανικά θρησκευολογικά και αρχαιολογικά περιοδικά. Δραστήριος έρευνητής πάνω στην ίδια γραμμή από τους μη αρχαιολόγους ήταν ό L. Malten (μελέτες του ίδιως στο *Jahrbuch* του γερμανικού αρχαιολ. ινστιτούτου).

Ό Μ.Ρ. Nilsson, εξαιτίας της παλιάς αντιπάθειάς του προς τις χθόνιες και μυστικές λατρείες, καθώς και προς τους θρησκευτικούς καθαρμούς και τις δοξασίες για το υπερέραν, δέν είχε καταγίνει με τη λαϊκή θρησκεία. Έπειτα όμως από μιá σειρά διαλέξεων στην Άμερική για διάφορα θέματα αρχαίας ελληνικής θρησκείας δημοσίευσε στα 1940 στην Άμερική μιá έπιλογή από τα θέματα αυτά με τον τίτλο *Greek Popular Religion*. Το βιβλίο ξανατυπώθηκε στην Άμερική με τον τίτλο *Greek Folk Religion*, στη σειρά των Torchbooks, στα 1960. Στα ελληνικά μεταφράστηκε από τον Ί. Θ. Κακριδή με τον τίτλο *Έλληνική λαϊκή θρησκεία*, στα 1953. Μόνο όμως το ένα τρίτο του βιβλίου αυτού, διάσπαρτο σ' όλες τις σελίδες του, θα μπορούσε να υπαχθεί στον έπιλεγμένο από τον ίδιο το Nilsson τίτλο «Popular Religion». Τα άλλα δύο τρίτα σχετίζονται με ποικίλα προβλήματα της ελληνικής θρησκείας ή κάθε θρησκείας, όπως ή ευλάβεια, ή έκφραζόμενη από άγρότες ή ξωμάχους στη συνηθισμένη καθημερινή ζωή τους προς θεότητες της έπίσημης θρησκείας ή προς δαίμονες και νύμφες των πηγών και των ποταμών. Οι θρησκευτικές γιορτές έξάλλου (ιδίως οι πάνδημες, χωρίς περισυλλογή των πιστών και χωρίς μυστικές ή καθαρτικές τελετές) ξεκουράζουν άπλως όσους μετέχουν σ' αυτές και ενδιαφέρουν έξίσου τους όπαδούς της έπίσημης και της λαϊκής θρησκείας (γνωστό είναι πώς οι όπαδοί της λαϊκής θρησκείας τις καταδίκάζαν ως στερούμενες γνήσιας θρησκευτικής συγκίνησης). Ό Nilsson βρίσκει την ευκαιρία να άναφερθεί και στη «legalistische Religiosität» που τον άπασχόλησε σε πολλές μελέτες του, άσχετες με τη λαϊκή θρησκεία. Και στο κεφάλαιο για την έλευσινακή θρησκεία ξαναεκθέτει μιá δική του έρμηνεία του μύθου για την «καταγωγή» (ή κάθοδο υπό τη γή) και για την «άνοδο» (ή έπιστροφή στον επάνω κόσμο) της Κόρης που, ως άγνωστη στους αρχαίους Έλληνες, δίνει στα έξθιμά τους διαφορετική έρμηνεία από εκείνη που έδιναν οι ίδιοι.

SUMMARY

POPULAR RELIGION IN POST-ARCHAIC GREECE

During the 5th and 4th centuries B.C. in Greece a gap opened up between the official religion of the state and the religion of the people. Many worshippers were not satisfied with the brilliant ceremonies as they were performed by the sacred officials and state magistrates, believing that cults arousing religious emotions would be preferable to magnificent sacrifices. People felt that the theology and rites of the old nobility, as presented in the Homeric epic, were inadequate for those moved by genuine devotion and religious feeling.

Long before the classical age the great festivals had lost their religious features. The year 566 B.C. (the last year of the 53rd Olympiad) may be considered as the *boundary marker* between two eras of Greek religion: the earlier which reached its highest development in the archaic age and the later period which flourished during the classical and hellenistic periods and lasted until the end of the ancient world. The Athenian festival of the Greater Panathenaia was renewed in 566 B.C., when it soon lost its strictly religious character and became a brilliant social event, with songs and dances performed with young men and girls, and with an impressive procession in which not only Athenians but also representatives from the colonies marched, accompanied by the cavalry on horseback. Athletic and equestrian contests were added to the festival.

In this way the most important sacrifice in honour of Athena Polias became an opportunity for self-promotion on the part of rich and ambitious citizens.

Early on, wise men or soothsayers organized a religious way of life for the people, based on three important principles, not present in official religion.

The first principle was that *religious purification* was a necessity: the religious man or woman had to undergo purification rites regularly within a set time (a week, month or year) in order to remain free of wrong-doing, especially on the moral level.

The second principle concerned the *worship*: the purification rites were a precondition for participation in the worship, which was essentially different from elaborate official rites: it was based on *initiation* and *mystic ceremonies*.

The third principle concerned the initiated person himself, who was made to realize that through the initiation: 1) he would be a privileged being in the after life and 2) he would not suffer from the oppressive fear of death that poisons life on earth.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα	1-2
Η ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΑΥΘΕΝΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΔΙΑΘΕΣΗΣ	
1. Έπίσημη και λαϊκή θρησκεία	3-6
ΠΑΛΙΑ ΚΕΝΤΡΑ ΧΘΟΝΙΩΝ ΛΑΤΡΕΙΩΝ ΣΤΗΡΙΞΑΝ ΤΗ ΛΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ	
2. Το δελφικό ιερό και η λαϊκή θρησκεία	7-18
Το ιερό των Δελφών, η μαντική και οι μυστικές λατρείες 11-12. Δελφοί και ξένες λατρείες 12-14. Δεισιδαιμονία και δελφικό ιερό 14-15. Ή πάντα άτελεσφόρητη καταδίκη της δεισιδαιμονίας, της μαγείας και των προλήψεων 15-18.	
ΤΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ	
3. Θρησκευτικοί καθαρμοί	19-29
Ή ανάγκη της ήθικης άγνότητας 19-21. Μελάμπους και Προϊτίδες 21-22. Ύδατα «καθάρσια» και «νίματα» ή «λύματα» 22-23. Τα συνηθέστερα μέσα θρησκευτικών καθαρμών 23-25. Οι καθαρμοί στα φτωχότερα λαϊκά στρώματα 25-29.	
ΜΥΗΣΗ ΣΕ ΑΠΟΡΡΗΤΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΕΣ	
4. Μυστικές λατρείες	30-49
Ή επίσημη θρησκεία δέν είχε συναισθηματικό περιεχόμενο 30. Καταδίκη των μυστικών λατρειών (περιορισμένη) και εύρύτερη άναγνώριση της άξίας τους 31. Παραδείγματα μυστικών τελετών με γονιμικούς στόχους 31-33. Όρφικές και διονυσιακές τελετές 33-36. Τα μυστήρια της Έλευσίνας 36-41. Τα Χθόνια της Έρμιόνης 41-43. Ή Έρινός Δήμητρα της Θέλπουσας 43-45. Ή Δέσποινα της Λυκόσουρας 45-47. Ή Μέλαινα Δήμητρα της Φηγάλειας 47-49.	
ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΟΞΑΣΙΕΣ	
5. Ή λαϊκή θρησκεία για τó τέλος της ζωής και για τó υπερέραν	50-71
Στόμια του Άδη και «καταβάσεις» 52-54. Ή Νέκυια της Όδύσειας 54-57. Ή κάθοδος του Αινεία στον κάτω κόσμο 57-61. Ή συμβολή των εικαστικών τεχνών 61-62. Ή πολυγνώτεια σύνθεση για τον κάτω κόσμο στη δελφική λέσχη των Κνιδίων, όπως σωζόταν στο 2ο μ.Χ. αιώνα 62-68. Ό Άδης στις κατωταλικές άγγειογραφίες 68-70. Ή ιδέα του Άδη στο λυκόφως της άρχαιότητας 70-71.	
ΤΙ ΜΠΟΡΟΥΣΕ ΝΑ ΠΡΟΣΦΕΡΕΙ ΣΤΟΥΣ ΟΠΑΔΟΥΣ ΤΗΣ Η ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΑΙ ΤΙ Η ΛΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ	
6. Ή ζωή μέσα στα πλαίσια της «λαϊκής» ή της «έπίσημης» θρησκείας	72-78
Ή θρησκευτική ζωή των όπαδών της λαϊκής θρησκείας 72-73. Ή θρησκευτική ζωή στα πλαίσια της έπίσημης θρησκείας 73-78.	
Βιβλιογραφικό σημείωμα	79-80
Summary	81

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΠΑΤΡΩΝ ΚΑΙ ΔΥΜΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΤΥΠΟΥΣ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ 4ου ΑΙ. Π.Χ. ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Εισαγωγικό σημείωμα

Όταν τὸ 1982 δημοσιεύταν ὁ πατρινὸς τάφος I (Τ. I) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ποὺ περιεῖχε κυρίως χρυσὰ νεκρικὰ κοσμήματα, ἀνήγγειλα ὅτι ἡ μελέτη ἐκείνη θὰ ἦταν ἡ πρώτη μιᾶς σειρᾶς δημοσιεύσεων τῶν ἐλληνιστικῶν τάφων τῶν Πατρῶν¹. Τὸ 1984 εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἓνα ἄλλο ἐξίσου σημαντικὸ καὶ σύγχρονο μὲ τὸ πρῶτο πατρινὸ ταφικὸ εὑρημα, ὁ τάφος II (Τ. II)². Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἀνασκαφῆς τῶν Πατρῶν εἶχαν ἀποκαλύψει πολλοὺς τάφους μὲ κτερίσματα, χρονολογούμενους ἀπὸ τὸ α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καὶ ἦταν καιρὸς νὰ σχεδιασθεῖ ἡ δημοσίευσή τους. Τὸ πρῶτο μέρος θὰ περιελάμβανε τοὺς κλασικοὺς καὶ ἐλληνιστικοὺς τάφους. Τὸ ὕλικὸ κατανεμήθηκε γιὰ μελέτη στοὺς συνεργάτες τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ὁ ὑπογραφόμενος ἀνέλαβε τὰ χρυσὰ κοσμήματα. Ἡ δημοσίευση ὅμως αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ. Ὡστόσο τὸ μέρος ποὺ ἀφορᾷ στὰ κοσμήματα εἶναι ἤδη ἔτοιμο ἀπὸ τὸ 1987 καὶ γι' αὐτὸ ἔκρινα ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ περιμένει ἄλλο καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ δημοσιευθεῖ ἔστω καὶ χωρὶς τὰ συνευρήματα. Τὸ κενὸ αὐτὸ δὲν δημιουργεῖ προβλήματα, γιὰ καὶ τῶν ἄλλων εὑρημάτων ἡ μελέτη ἔχει ἤδη προχωρήσει καὶ πάντως μποροῦμε ἤδη νὰ χρονολογήσουμε τὰ ἀγγεῖα, τὰ εἰδῶλια καὶ τὰ χάλκινα ἀντικείμενα τῶν ἴδιων τάφων³. Ἐπειδὴ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ παρουσιασθεῖ ὁλόκληρος ὁ κατάλογος, ἐπέλεξα τὰ σημαντικότερα κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν ἀφορμὴ καὶ γιὰ γενικότερες παρατηρήσεις. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ περιλαμβάνω καὶ μέρος τῶν κοσμημάτων τῆς Δύμης. Ἐλπίζω ὅτι ἡ συνολικὴ δημοσίευση τῶν τάφων δὲν θὰ καθυστερήσει πολὺ ἀκόμη.

Τὰ κοσμήματα ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι κατὰ κανόνα χρυσά. Ὑπάρχουν λίγες ἐξαιρέσεις: Τὰ ἐνώτια 23 εἶναι χάλκινα καὶ τὸ δαχτυλίδι 37 εἶναι χάλκινο ἐπίχρυσο. Ἀσημένιο εἶναι τὸ δαχτυλίδι 43 καὶ τὸ ψέλιο 22. Τὰ ἐνώτια 24 εἶναι πηλίνα ἐπίχρυσα. Ἐκτὸς ἀπὸ ὅλα τὰ ἐνώτια καὶ τὰ δαχτυλίδια 35, 37, 43, 44, 45, 50, τὰ ἄλλα εἶναι νεκρικὰ καὶ πάλι κοσμήματα κατασκευασμένα ἀπὸ λεπτὰ ἐλάσματα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ταφῆς. Χωρὶς νὰ λείπουν καὶ ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα τὰ κοσμήματα τῆς ζωῆς, τὰ νεκρικὰ ποὺ βρέθηκαν στὴ χώρα αὐτὴ ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο ὡς τώρα γνωστὸ σύνολο.

Τὰ πατρινὰ κοσμήματα προέρχονται κυρίως ἀπὸ χῶρο πυκνῶν τάφων στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς πόλεως (ὁδὸς Κανακάρη 84-86). Τὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὸν δρόμο

1. ΕΤΠ I 281. Βλ. βραχυγραφίες σ. 139.

2. ΕΤΠ II.

3. Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ συνευρήματα

ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στὴν παρούσα δημοσίευση ἀναφέρονται μὲ τὸν ἀριθμὸ εὑρητηρίου τοῦ Μουσείου Πατρῶν.

πρὸς Αἴγιο καὶ Κόρινθο, καὶ ἦταν τὸ μεγαλύτερο, πλουσιότερο, καὶ ἀρχαιότερο, ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἕως τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ περίοδο⁴.

Στὰ πατρινὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ εὔρημα τῆς Κάτω Ἀχαΐας ὅπου τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία Δύμη. Πρόκειται γιὰ πενήντα δύο κοσμήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλάχιστα προέρχονται ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ζωντανῶν, ἐνῶ τὰ περισσότερα εἶναι νεκρικά. Φυλάσσονται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ ἔγιναν γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὰ μὲ δύο σύντομες ἀνακοινώσεις τὸ 1921 καὶ τὸ 1924⁵. Ἡ πληροφορία ὅτι βρέθηκαν σὲ «οἰκογενειακὸ τάφο», μὲ τρεῖς σκελετοὺς (ἀντρικό, γυναικεῖο καὶ παιδικό), πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ ἐκείνη πού περιέχεται σὲ ὑπηρεσιακὴ ἔκθεση μὲ τίτλο: «Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν Ἀχαΐαν ὑπὸ τοῦ κ. Κυπαρίσση» χωρὶς ἡμερομηνία καὶ ὑπογραφή. Ἡ ἔκθεση αὐτὴ βρίσκεται μαζί μὲ σχετικὰ ἔγγραφα τοῦ 1921 στὸ ἀρχεῖο τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, στὴν Πάτρα καὶ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Ὁ εὐρεθεὶς πλούσιος τάφος ἦτο οἰκογενειακὸς καὶ ἀνῆκε προφανῶς εἰς πλουσίαν οἰκογένειαν ἢ εἰς γένος τι ἐπιχώριον μετὰ τῶν πλησίον τούτου καὶ εἰς ἀρχαιοτέραν ἐποχὴν συληθέντων τάφων. Ἐν αὐτῷ εὐρέθησαν τὰ εὐρήματα πολλῶν νεκρῶν. Πάντως ἔχει βεβαιωθεῖ ἡ ὑπαρξὶς ἐν αὐτῷ νεκρῶν γυναικός, παιδὸς καὶ ἀνδρὸς ἐκ τῶν εἰδῶν τῶν εὐρεθέντων ἐξ ἀπεύθου χρυσοῦ κοσμημάτων.» Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ διάκριση τριῶν ταφῶν δὲν ἔγινε μὲ βάση τοὺς σκελετοὺς, ἀλλὰ στηρίχθηκε στὰ εἶδη τῶν κοσμημάτων πού εἶναι κριτήριον ἀνασφαλές. Σημαντικὴ εἶναι ὁμως ἡ παρατήρηση ὅτι στὸν τάφο ὑπῆρχαν «τὰ εὐρήματα πολλῶν νεκρῶν». Καὶ πράγματι τὰ κοσμήματα εἶναι περισσότερα ἀπ' ὅσο θὰ ἀρκοῦσε γιὰ τὸν κτερισμὸ τριῶν ταφῶν. Εἶναι γι' αὐτὸ πιθανότατο ὅτι προέρχονται ἀπὸ περισσότερες ταφές τοῦ ἴδιου ἢ τῶν ἄλλων πλησιόχωρων τάφων καὶ εἶναι προῖον περισυλλογῆς κατὰ τὴν ὁποία παραμελήθηκαν ἄλλα τυχόν συνευρήματα. Στὴν ἔκθεση σημειώνεται ὅτι «ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω κοσμημάτων εὐρέθησαν καὶ τινὰ λείψανα χαλκῶν καὶ ἀργυρῶν ἀντικειμένων... καὶ τινὰ εὐτελεῖ μικρὰ ἀγγεῖα...». Γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴ μορφή τοῦ τάφου ἡ μόνη πληροφορία πού ἔχομε εἶναι ὅτι ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ πώρινες πλάκες, εἶχε πλάτος 1 μ. καὶ βάθος 1.50 μ.

Ἄλλο σύνολο νεκρικῶν κοσμημάτων, μὲ τὴν ἀόριστη πληροφορία ὅτι βρέθηκε μέσα σὲ ἀσημένιο ἀγγεῖο κοντὰ στὴν Πάτρα, δημοσιεύθηκε στὴν Ἀμερικὴ τὸ 1950⁶. Τοῦ εὐρήματος αὐτοῦ ἀγνοεῖται σήμερα ἡ τύχη.

Στὰ σύνολα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύονται καὶ τύποι κοσμημάτων πού δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μεταξὺ τους σύγχρονοι. Θὰ μᾶς δοθεῖ πιὸ κάτω ἡ εὐκαιρία ἐπανειλημμένως νὰ διαπιστώσουμε ὅτι στὴν παραγωγή τῶν νεκρικῶν κοσμημάτων χρησιμοποιοῦνται καὶ παλιότερα τῆς τρέχουσας μόδας πρότυπα, ἢ γιὰ τὴν ἦταν διαθέσιμες οἱ μῆτρες ἢ γιὰ τὴν οἱ τύποι καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα ἦταν προσφιλῆ ἢ εἶχαν συγκεκριμένο συμβολικὸ νόημα⁷. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ στὶς δανάκες οἱ ὁποῖες πολλὲς φορὲς εἶναι ἀντίγραφα παλιότερων νομισματικῶν τύπων. Ἐμφανίζονται ἀκόμη σχήματα καὶ μορφὲς πρωτότυπες πού δὲν ἀποτελοῦσαν μίμηση κοσμημάτων τῆς ζωῆς ἢ ἦταν παραλλαγές τους⁸.

Τὰ νεκρικά κοσμήματα πού κατασκευάζονταν ἀπὸ ἐλάσματα σφυρηλατημένα μέσα σὲ μῆτρες ἢ ἐπάνω σὲ ἄλλα κοσμήματα (ἢ θετικὸς τύπος) καὶ διακοσμοῦνταν πρόχειρα μὲ χαρακτὴ ἢ ἔκκρουστη τεχνικὴ, ἦταν ἀσφαλῶς οικονομικότερα καὶ στοίχιζαν λιγότερο ἀπὸ τὰ

4. ΕΤΠ I 284, σημ. 19, ΑΕ 1984, I σημ. 1, Ἰ. Δεκουλάκου, *Στήλη εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (1980) 557.

5. ΒСН 24, 1921, 514, ΑΔ 9, 1924/25, Παράρτ. 32 κέ., εἰκ. 33, Στ. Θεωμόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν*² (1950) 108, ΕΤΠ I 281.

6. Comfort, *AJA* 54, 1950, 121 κέ.

7. ΕΤΠ I 337 κέ.

8. Π.χ. ΕΤΠ I 310 ἀρ. 6, πίν. 105α-β, 302 ἀρ. 5, πίν. 103-104.

κανονικά κοσμήματα, γι' αυτό και τὰ προμηθεύονταν εύκολα γιὰ τὶς ταφικὲς ἀνάγκες. Ἐδῶ προβάλλει τὸ ἐρώτημα μήπως κοσμήματα κατασκευασμένα μετὸν ἴδιο τρόπο θὰ μπορούσαν νὰ ἱκανοποιήσουν καὶ ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἐκείνων ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀποκτήσουν τὰ κανονικά. Ὅσο καὶ ἂν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐλασμάτινα τῶν τάφων δύσκολα φοριοῦνται, νομίζω ὅτι ἡ δυνατότητα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ τὰ ἐλασμάτινα δαχτυλίδια ποὺ κοσμοῦνται μετὸ λίθους ἢ συνηθέστερα μετὸ ὑαλομάζες. Ἀσφαλῶς μία μελέτη ποὺ θὰ ἐξέταζε τὰ ποικίλα ζητήματα γιὰ τὰ νεκρικὰ κοσμήματα εἶναι ἀναγκαῖα καὶ δυνατὴ.

Ὅπως καὶ ἄλλοτε ὑποστηρίξαμε, διὰ μέσου τῶν νεκρικῶν αὐτῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν κοσμημάτων ἔρχεται στὸ προσκήνιο κυρίως ἡ συγκεκριμένη κοινωνικὴ τάξη τῶν πλουσιῶν γαιοκτημόνων ἢ καὶ ἐμπόρων, τὴν ὁποία εὐνόησε ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ ἡ ὁποία εἶχε τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα, ἀλλὰ καὶ τὴ διάθεση νὰ συνοδεύσει ἀγαπημένους νεκροὺς μετὸ χρυσὰ κοσμήματα, ἔστω καὶ ἐλασμάτινες ἀπομιμήσεις, κάποτε μάλιστα πολυπληθῆ. Μετὸ εἰκονογραφικὸ τους περιεχόμενο ποὺ συχνὰ διαπνέεται ἀπὸ ἐσχατολογικὸ συμβολισμό, ἐκφράζουν τὰ κοσμήματα αὐτὰ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς ἀπέναντι στὸν θάνατο⁹.

Ἄλλὰ τὰ κοσμήματα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν δὲν ἀνήκουν ὅλα στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ἄν καὶ λιγότερα, ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένα ποὺ μπορούν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν πρῶιμη καὶ τὴν ὄριμη ἐλληνιστικὴ περίοδο, ἐνῶ τὰ παλιότερα, κοσμήματα ζωῆς αὐτὰ, ἀνήκουν στὸν 4ον αἰ. π.Χ.¹⁰

Διαδήματα^{10α}

1. Διαδήματα ταινιωτὰ (εἰκ. 1).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 3358. Μ. 44 ἐκ., πλ. 1.5-2.1 ἐκ.

Βρέθηκε σὲ τάφο στὴν ὁδὸ Κανακάρη 84-86 ὁ ὁποῖος περιεῖχε: δύο μυροδοχεῖα ἀρ. 5472, 5473 καὶ τὸ λυχνάρι ἀρ. 5833 ποὺ χρονολογοῦνται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 2ου-ἀρχῆς 1ου αἰ. π.Χ., τὰ ἀσημένια σκεύη: κύπελλο ἀρ. 3366, μαστοειδῆ κύπελλα ἀρ. 3367-68, ἀρύβαλλο ἀρ. 3365, λάγνηο ἀρ. 3364 καὶ ἀρύταινα ἀρ. 3369, τὰ ὁποῖα μπορούν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἔξι ἀσημένιες στλεγγίδες περασμένες σὲ κρίκο ἀρ. 3374, τὰ χρυσά: φύλλα στεφανιοῦ ἀρ. 3361, ἐλασμάτινο ταινιωτὸ δαχτυλίδι ἀρ. 3360, «ἰλλυρικὴ» περόνη ἀρ. 3359 καὶ

δανάκη ἀρ. 3362 ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πέταλα τὰ ὁποῖα φέρουν ἔκτυπα χάλκινων νομισμάτων Σικυῶνος (βλ. Warren, *NumChron* 143, 1983, 44, ὁμὰς 5: 330-290 π.Χ. καὶ 2ος αἰ. π.Χ.). Στὸν ἴδιο τάφο καὶ τρία χάλκινα νομίσματα (3371-3) πολὺ φθαρμένα. *ΑΔ* 35, 1980, Β1, 185 κέ.

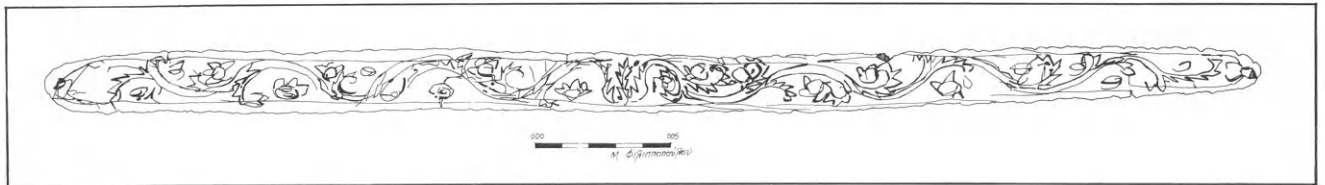
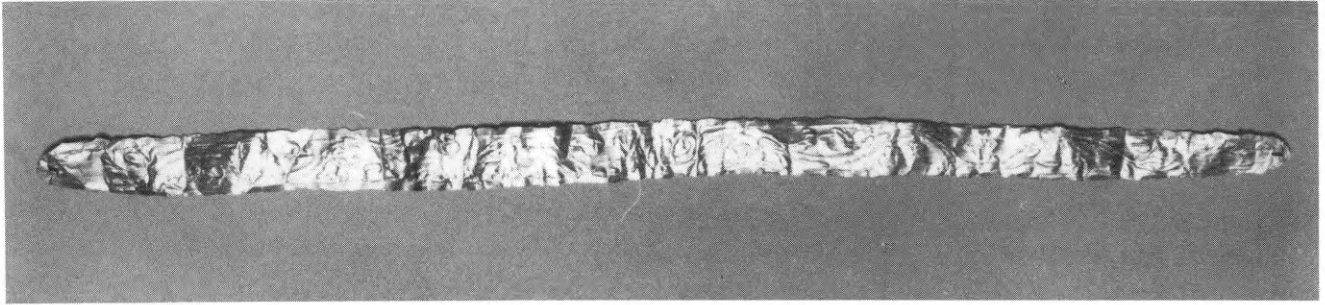
Στὰ στρογγυλεμένα στενότερα ἄκρα ὑπάρχουν ὁπὲς γιὰ τὴν πρόσδεση. Τὸ δεξιὸ ἦμισυ εἶναι ἐλαφρῶς πλατύτερο τοῦ ἀριστεροῦ. Διακόσμηση: ἀμελῶς χαραγμένοι κυματοειδεῖς βλαστοί, ἀντιθετικῶς φερόμενοι πρὸς τὰ ἄκρα ἀπὸ μεσαῖο κάλυκα, μετὸ ἀκανθόφυλλα ἢ καὶ ἀκανθόσπειρες στὰ ἄκρα τῶν ἐπιμέρους καυλῶν.

9. ΕΤΠ I 285 κέ., 337.

10. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ κατὰ καιροὺς μοῦ παρεῖχαν οἱ συνάδελφοι στὸ Μουσεῖο Πατρῶν, ὁ Λ. Κολώνας, ὁ Μ. Πετρόπουλος, ἡ Μαρία Σταυροπούλου, στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἡ Ὅλγα Ἀλεξανδρῆ, ἡ Μπέτη Κακαρούγκα, στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο, ἡ Μάντω Οἰκονομίδου, ὁ Γ. Τουράτσογλου, ἡ Ἡὼς Τσοῦρτη καὶ ἡ Μίνα Γαλάνη. Τοὺς συναδέλφους τοῦ Νομισματικοῦ εὐχαριστῶ ἰδιαίτερος καὶ γιὰ τὴ συ-

νεργασία τους στὴ χρονολόγηση τῶν νομισμάτων ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν Πατρῶν. Τὰ ἀγγεῖα τῶν τάφων ἀπὸ τοὺς ὁποῖους προέρχονται τὰ κοσμήματα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ μελετᾶ ἡ Δώρα Κυριακοῦ, τὰ εἰδῶλια ἡ Νέλλη Ἀξιώτη-Σταϊνχάουερ, τὰ ἀσημένια καὶ χάλκινα σκεύη ἡ Μαρία Σταυροπούλου, στὶς ὁποῖες ὀφείλονται οἱ ἀντίστοιχες χρονολογήσεις.

10α. Στοὺς καταλόγους τὸ ὑλικὸ δηλώνεται μόνο ὅταν δὲν εἶναι χρυσός.

Εἰκ. 1. Ταινιωτὸ διάδημα.

2. Διάδημα ταινιωτό, ἑλλιπές στὸ ἓνα ἄκρο (εἰκ. 2). Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1005. Μ. 29.4 ἐκ., πλ. 3.5-2 ἐκ.
 Στενεύει στὰ ἄκρα καὶ ἔχει γωνιώδη ἀπόληξη μὲ ἀποκομμένη τὴν κορυφή. Στὶς παρυφές φέρει σειρὰ ὀπῶν γιὰ ραφή ἢ προσήλωση σὲ ἄλλο ὕλικό. Διακοσμεῖται στὸ μέσο μὲ ἔκτυπο, περίτμητο ἐπάνω καὶ κάτω ἡράκλειο κόμβο (ἡράκλειον ἄμμα) σφυρηλατημένο σὲ μήτρα. Οἱ ταινίες τοῦ κόμβου εἶναι ἐνωμένες καὶ παράλληλες. Ἐκτυπα ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ χρυσὰ δεσίματα ποὺ ὑπάρχουν στοὺς διάλιθους κόμβους, οἱ ρόδακες ποὺ τοὺς διακοσμοῦν καὶ οἱ μεντεσέδες ποὺ τοὺς συνδέουν μὲ τοὺς λαιμοὺς σχήματος ἐπικράνου. Τὰ ἐπικράνα ἔχουν μικρὲς ἑλικες καὶ διακοσμοῦνται μὲ ὠσειδῆδες ἔξαγμα (μίμηση λίθου)· ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχει ἀνθέμιο, κάτω δύο ρόδακες, καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ «λίθου» βούκρανα στὸ ἓνα, φτερωτὲς μορφές στὸ ἄλλο. Στὸ κάτω τοὺς ἄκρο ὀδοντωτὰ κρόσσια. Στὶς γωνίες μεταξὺ τοῦ κόμβου καὶ τοῦ ἐπικράνου διακρίνονται ὑποτυπώδεις ἑλικες. Οἱ ταινίες τοῦ διαδήματος πλαισιώνονται ἀπὸ ἀπλὴ γραμμὴ καὶ κοσμοῦνται μὲ βλαστόσπειρα χαρακτὴ στὴν ὀπίσθια ἐπιφάνεια, ὥστε νὰ προβάλλει ἔκτυπη· κινεῖται ἀπὸ τὴ βάση τῶν ἐπικράνων καὶ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἄκρα ὅπου ὑπάρχουν ὀδοντωτὰ κρόσσια. Τὸ σωζόμενο ἄκρο διακοσμεῖται μὲ γραμμικὸ ἄνθος (:).

3. Ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο καὶ ἑλλιπές στὸ ἓνα

ἄκρο (εἰκ. 3).

Δύμη, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. Χρ. 1006. Μ. 28.3 ἐκ., πλ. 3.2-2.6 ἐκ.

Ὁ ἡράκλειος κόμβος εἶναι προφανῶς ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα μὲ τὸ προηγούμενο καὶ οἱ ταινίες τοῦ διαδήματος ἔχουν ὁμοίου τύπου καὶ τεχνικῆς ἔκτυπη βλαστόσπειρα. Στὶς παρυφές ὑπάρχουν ὀπές.

4. Ὅμοιότυπο μὲ τὸ προηγούμενο (εἰκ. 4).

Δύμη, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1004. Μ. 34 ἐκ., πλ. 3.5-3 ἐκ.

Ἡράκλειος κόμβος ἔκτυπος μέσα στὰ ὄρια τῆς ταινίας, ὁμοίου τύπου μὲ τὸν προηγούμενο ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλη μήτρα ποὺ ἔχει ἀντίστροφη φορὰ τῶν στοιχείων. Ἡ ταινία πλαισιώνεται ἀπὸ ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ κοσμεῖται μὲ δικτυωτὸ πλέγμα. Στὸ μέσο περιπυ τῶν ρόμβων τοῦ δικτυωτοῦ σφηνοειδῆς στοιχείο. Στὰ γωνιώδη διάτρητα ἄκρα ἀνθέμιο. Τεχνικὴ διακόσμησης ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα.

5. Μεσαῖο τμῆμα διαδήματος: ἡράκλειος κόμβος μὲ τοὺς λαιμοὺς-ἐπικράνα (εἰκ. 5).

Δύμη, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1007. Μ. 11 ἐκ., πλ. 3.1-2 ἐκ.

Ἀπὸ μήτρα ὁμοία (ἢ τὴν ἴδια;) μὲ τὸ προηγούμενο. Οἱ ὀκτὼ ρόδακες ἐδῶ εἶναι εὐκρινέστερα τυπωμένοι. Στὰ ἄκρα τῶν ἐπικράνων δύο ὀπές γιὰ σύνδεση μὲ τὶς ταινίες τοῦ διαδήματος.

Εἰκ. 2-5: 2-4. Ταινιωτὰ διαδήματα μὲ ἠράκλειο κόμβο. 5. Ἡράκλειος κόμβος διαδήματος.

6. Διάδημα έλλιπές κατά τὸ ἥμισυ τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς ταινίας, μὲ φθορὲς στὶς παρυφές (εἰκ. 6).
Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1008. Μ. 29.2 ἐκ., πλ. 3 ἐκ. περ.
Τὸ μήκος του, συμπληρούμενο συμμετρικά, εἶναι μεγαλύτερο τῶν προηγουμένων. Ἐκτυπος ἡράκλειος κόμβος μὲ σχηματικὴ ἀπόδοση χωρὶς διακόσμηση καὶ μὲ τὰ ἄκρα τῶν ταινιῶν του ἐνωμένα καὶ παράλληλα. Ὑποτυπώδεις ἔλικες στὶς τέσσερις γωνίες. Τὰ ἐπικράνα κοσμούνται μὲ ἀμυγαλόσχημο ἔξαρμα (μίμηση λίθου), σὲ τραπεζιόσχημο πλαίσιο καὶ οἱ ταινίες τοῦ διαδήματος μὲ ἔκτυπα ὀρθογώνια διάχωρα, ὡς πλαίσια πινάκων. Ὅρισμένα ἔχουν κύκλο στὶς τέσσερις γωνίες.
7. Διάδημα ταινιωτὸ (εἰκ. 7).
Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1003. Μ. 43.5 ἐκ., πλ. 3.3-1.3 ἐκ.
Στὴ μέση ὁ ἡράκλειος κόμβος, ἐπίπεδος καὶ σχηματικὸς τοῦ τύπου τοῦ προηγουμένου. Οἱ παρυφές τῶν ταινιῶν του τονίζονται μὲ ἔκτυπες στιγμές. Ὅμοιες

ἀποδίδουν τὸ σχῆμα τῶν ἐπικράνων ποὺ ἔχουν δύο χιαστὲς γραμμὲς καὶ τὶς βλαστόσπειρες τῆς ταινίας τοῦ διαδήματος ποὺ στενεύει στὰ διάτρητα ἄκρα. Ἀπὸ τὸν ἡράκλειο κόμβο κρέμονται σύρματα, μονὸ στὴ μέση, τριπλὰ στὰ ἄκρα, μὲ χρυσοῦς καρπούς.

8. Ταινία (εἰκ. 8).
Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1009. Μ. 27.2 ἐκ., πλ. 1.8 ἐκ.
Τὸ ἕνα ἄκρο εἶναι εὐθὺ μὲ δύο ὀπές, τὸ ἄλλο γωνιωδὲς μὲ μία ὀπή. Διακόσμηση: πολλαπλὴ ἔκτυπη ἰχθυάκανθα, πιθανότατα τυπωμένη μὲ κυλινδρική σφραγίδα στὴν πίσω ἐπιφάνεια τῆς ταινίας.
9. Ταινία ὅμοια (εἰκ. 9).
Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1010. Μ. 24.2 ἐκ., πλ. 1.8 ἐκ.
ἴδια διακόσμηση. Στὶς ὀπές τοῦ εὐθύγραμμου ἄκρου σώζεται ὑπόλοιπο σύρματος.
Οἱ δύο πιὸ πάνω ταινίες ἴσως συνδέονταν μὲ τὸν ἡράκλειο κόμβο 5 καὶ ἀποτελοῦσαν ζώνη μ. 62.5 ἐκ.

Τὸ διάδημα 1 εἶναι ταινία μὲ ἀκανόνιστο πλάτος, ἀλλὰ στενότερα ἄκρα, ὅπου ὑπάρχουν οἱ ὀπές πρόσδεσης. Ἀνήκει στὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ κατῆγορία τῶν ἀπλῶν ταινιῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸν στολισμὸ καὶ τὴν προετοιμασία τοῦ νεκροῦ γιὰ τὴν ταφή. Διαδήματα, ταινίες ἐπιστόμιες ἢ γιὰ τὸ σαγόνι καὶ ἐπιρράμματα ἐνδυμάτων λογιζοῦνται οἱ χρυσὲς ἐλασμάτινες ταινίες ποὺ βρίσκονται σὲ γεωμετρικοὺς τάφους¹¹. Κάποτε ἔχουν γλωσσωτὴ κορύφωση καὶ τότε πρέπει νὰ θεωρηθοῦν πρόδρομες μορφές τῶν τριγωνικῶν διαδημάτων τῶν ὁποίων ἀνάμνηση ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο πατρὶνὸ νεκρικὸ διάδημα, ἐκεῖνο τοῦ Τ. Ι¹². Συνήθως τὰ ἐλάσματα τῶν ταινιωτῶν διαδημάτων εἶναι εὐθύγραμμα καὶ ἰσοπλατὴ χωρὶς ἀκρίβεια ἢ εἶναι ἐλαφρῶς πλατύτερα στὸ μέσο· τότε μάλιστα εἶναι ἀσφαλέστερο ὅτι πρόκειται γιὰ διάδημα. Ἡ ὑπαρξὴ περισσότερων ὀπῶν στὰ λεπτὰ ταινιωτὰ ἐλάσματα δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται πάντοτε ἀπόδειξη ραφῆς σὲ ἔνδυμα, γιὰτὶ μπορεῖ καὶ τὰ διαδήματα νὰ ἦταν ραμμένα σὲ ὕφασμα ἢ δέρμα γιὰ ἐνίσχυση τοῦ ἐλάσματος. Πολλὲς ταινίες βρέθηκαν στὸ ἀρχαῖκὸ καὶ πρῶιμο κλασικὸ νεκροταφεῖο τῆς Σίνδου καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δείχνουν ὅτι εἶχαν καὶ τοὺς δύο πιὸ πάνω σκοπούς. Σὲ διαδήματα ἀποδίδονται ὀρισμένες ποὺ βρέθηκαν στὸ κρανίο καὶ διακοσμούνται μὲ ρόδακες ἢ πλοχμὸ ἢ ἐξάρματα¹³. Παρόμοιες, ὑστεροαρχαῖκες ταινίες προέρχονται ἀπὸ τὴν Τούμπα Θεσσαλονίκης¹⁴, ἐνῶ ἄλλες αὐτοῦ τοῦ εἴδους βρίσκονται στὴ Συλλογὴ Κανελλοπούλου καὶ ἡ ἀνασφαλὴ χρονολόγησή τους κυμαίνεται ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ¹⁵.

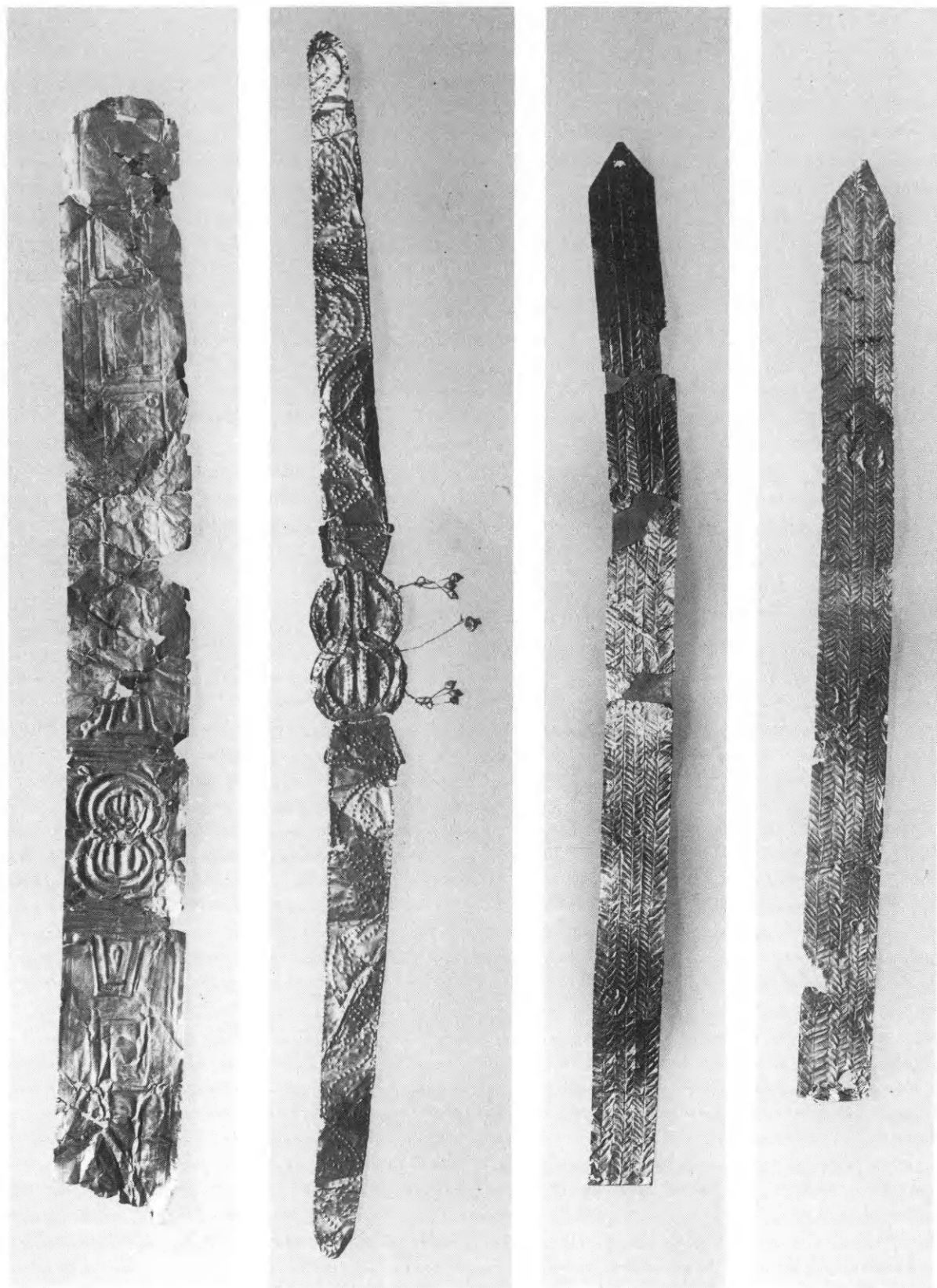
11. D. Ohly, *Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr.* (1953) 68 κέ., Marangou, *BCH* 99, 1975, 368 κέ.

12. ΕΤΠ Ι 291 ἀρ. 2, πίν. 100. Βλ. καὶ σημ. 23.

13. Σίνδος, *Κατάλογος τῆς Ἐκθεσης 1985*, ἀρ. 111, 287, 482, 513, 514.

14. *Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρόνια* (1986) εἰκ. 76, 77.

15. Laffineur 360 ἀρ. 27, 28, 29, εἰκ. 26, 27, 28, σ. 354 ἀρ. 18, εἰκ. 16, 356 ἀρ. 21, εἰκ. 19. Πρόσθ. καὶ τὶς κυρίως ἀκόσμητες ταινίες ἀπὸ τὶς Σάρδεις, C. Densmore Curtis, *Sardis XIII* (1925) ἀρ. 13-16, 20, πίν. 2.

Εἰκ. 6-9: Ταινιωτά διαδήματα με ἠράκλειο κόμβο. 8-9. Ταινίες με ἔκτυπη ἰχθυόκανθα, μίμηση ἀλυσίδας.

Στις άρχές του 5ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι μπορεί να χρονολογηθεί διάδημα από τάφο της 'Ερέτριας, διακοσμημένο με δύο σειρές από έκτυπους ρόδακες¹⁶. Όμοιο είναι το διάδημα της Συλλογής Nelidow¹⁷ που άσφαλώς δεν μπορεί να είναι μυκηναϊκό. Σειρές έκτυπων άνθεμίων έχουν δύο έλασμάτινα διαδήματα από την Κύπρο στο Βρετανικό Μουσείο, χρονολογούμενα στον 5ο αι. π.Χ.¹⁸ Της Συλλογής Κανελλοπούλου σειρά διαδημάτων¹⁹ έχουν έκτυπη διακόσμηση που μιμείται στεφάνι: φύλλα δάφνης διατεταγμένα με άντιθετική φορά προς το μέσο. Παρόμοια είναι ή διακόσμηση διαδημάτων στο Βερολίνο, στη Συλλογή Nelidow και στη Συλλογή Melvin Gutman²⁰, στο τελευταίο με πλοχμό φύλλων και άστροειδές στο μέσο. Διαδήματα έλασμάτινα με φύλλα προσαρμοσμένα σε τέτοια διάταξη είναι άσφαλώς τα πρότυπα. 'Η χρονολόγησή τους είναι άμφίβολη, μού φαίνεται όμως ότι δεν πρέπει να τοποθετηθούν πριν από τον 4ο αι. π.Χ. Εϊδικότερα το άρ. 26 της Συλλογής Melvin Gutman μπορεί να συγκριθεί προς έλληνιστικούς τύπους²¹.

'Η διακόσμηση ταινιωτών διαδημάτων έχει να επιδείξει και σημαντικό εικονογραφικό πλοΰτο. Τόσο γεωμετρικά και άρχαϊκά, όσο και κλασικά και έλληνιστικά διαδήματα κοσμούνται με παραστάσεις ζώων ή άνθρώπινες μορφές²². Το διάδημα 1 διακοσμείται με βλαστόσπειρα, θέμα που είχε έξαιρετες επιδόσεις σε πρώιμα έλληνιστικά διαδήματα, τα προαναφερθέντα τριγωνικά²³, και τα διάτρητα που έχουν ήράκλειο κόμβο στο μέσο. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα μακεδονικά διαδήματα της Βεργίνας, του Σέδες, του Παγγαίου, το διάδημα της Δημητριάδος και το θραΰσμα από τον τάφο των 'Ερώτων της 'Ερέτριας στη Βοστώνη²⁴. Οί κυματοειδείς βλαστοί του διαδήματος 1 εκφύονται από μεσαίο κάλυκα και κινούνται προς τα άκρα όπως σε ταινιωτό διάδημα του Λούβρου²⁵. Άλλοΰ υπάρχουν άκραίοι άκανθοκάλυκες από τους όποιους κινούνται οί βλαστοί που συναντώνται στο μέσο, όπως στο

16. Kourouniotis, *AM* 18, 1913, 310, πίν. XIV, 5 και όμοιο επίσης από την 'Ερέτρια στο Λούβρο, de Ridder άρ. 96, πίν. 3.

17. Pollak άρ. 6, πίν. 4.

18. *BMCJ* άρ. 1617, 1618, πίν. 28.

19. Laffineur άρ. 107-110, εϊκ. 118-120.

20. Greifenhagen II πίν. 2 (8), Pollak άρ. 13, πίν. 5, Parkhurst, *Bull. Allen Memorial Art Museum* 18, 1961, 83 άρ. 26.

21. ΕΤΠ I 290 άρ. 18, πίν. 98β.

22. Βλ. σημ. 11 και C. Bérard, *L'héroon à la Porte de l'Ouest*, 1970 (*Eretria* III) 36, έγχρ. πίν. Β 1-2, πίν. 13 (54-57), Ρ. Ε. Agias, *AntK* 2, 1959, 16 κέ., πίν. 12 (1-4), *BMCJ* άρ. 1610, πίν. 27, Ε. Η. Minns, *Scythians and Greeks* (1983) 392, εϊκ. 288, Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1956, 141, πίν. 48α, Γ. Παπαβασιλείου, *Περί των έν Εύβοία άρχαίων τάφων* (1910) 55, πίν. ΙΔ, 2, ΑΔ 39, 1984, Β, 226, πίν. 111δ.

23. Βλ. Deppert - Lippitz 195, 241· Κύμης, *BMCJ* άρ. 1612-1614, εϊκ. 52-54· 'Ελαίας, Α. Conze, *AZ* 42, 1884, 94· 'Αβύδου, δ.π. 94, Segall, *Goldschmiedekunst* 22, εϊκ. 1· Μαδύτου δ.π. πίν. 40, *Greek Gold* 68 εϊκ. 76· 'Αγίας Εύφημίας, *BMCJ* άρ. 2113, πίν. 41. Βλ. και άπλούστερα κυρίως με διακόσμηση βλαστοσπειρών και άνθεμίων, τα

περισσότερα νεκρικά: Συλλογής Nelidow, Pollak άρ. 15, πίν. 5, και άλλα πίν. 5-6· του Λούβρου, de Ridder άρ. 99, πίν. 2· του Βερολίνου, Greifenhagen I πίν. 11 (5-7), II πίν. 3 (1,3-5)· της Βασιλείας, Deppert-Lippitz εϊκ. 143, W. Hornbostel, *Kunst der Antike* (1977) άρ. 419. Ένα τριγωνικό χρυσό κόσμημα πόρπης του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. στο Μητροπολιτικό Μουσείο Ν. 'Υόρκης (*Alexander, AJA* 59, 1955, 252, *EAA* III (1960) 671, εϊκ. 825), το όποιο φέρεται ότι προέρχεται από την Πάτρα, μπορεί να ταχθεί για το σχήμα και τη διακόσμηση μαζί με τα διαδήματα αυτά. Το έξοχο αυτό έργο δείχνει στα διακοσμητικά θέματα τεχνοτροπία πελοποννησιακή, όπως τη γνωρίζουμε από έργα μαρμαρογλυπτικής στην άρχιτεκτονική και τις επιτύμβιες στήλες.

24. Βεργίνας, Μ. 'Ανδρόνικος, *Vergina, The Royal Tombs and the Ancient City* (1984) 192, εϊκ. 158, 159· Σέδες, Κοτζιάς, *ΑΕ* 1937, Γ, 876, εϊκ. 6-8, *Θησαυροί* άρ. 318, πίν. 46, Deppert-Lippitz 242, πίν. 22α· Παγγαίου, Greifenhagen I 39, πίν. 13 (6)· Δημητριάδος, Μουσείο Μπενάκη, Segall, *Benaki* άρ. 35, *Amandry* I 77, άρ. 217, εϊκ. 45, πίν. 31, *Θησαυροί* άρ. 12, πίν. 7· 'Ερέτριας στη Βοστώνη, *Greek Gold* 60 άρ. 3a-b, *Search* 150 άρ. 92, έγχρ. πίν. 13.

25. de Ridder άρ. 100, πίν. 3.

διάδημα του Τ. I²⁶ και σε διάδημα της Συλλογής Berry του οποίου σώζεται μέρος²⁷ και πρέπει να είναι ύστερο ελληνιστικό, περίπου σύγχρονο με το πατρινό 1. Παλιότερο είναι το διάδημα της Ποτειδαίας που κοσμεύεται επίσης με βλαστόσπειρα²⁸ και το διάδημα από τον τάφο της Εύξενης στην Ήλιδα²⁹ των μέσων του 2ου αι. π.Χ. που είναι πλατύτερο στο μέσο όπου και κοσμεύεται με λίθο, και έχει άνθημα. Το άκρο των επιμέρους βλαστών του διαδήματος 1 καλύπτουν δύο αντιθετικῶς φερόμενα άκανθόφυλλα από τα όποια όρισμένα γίνονται σχεδόν άκανθόσπειρες. Το στοιχείο αυτό συνδέει το κόσμημα του διαδήματος μας με πελοποννησιακές αρχιτεκτονικές διακοσμήσεις³⁰, για τις όποιες υποστηρίχθηκε ότι έχουν δεχθεί ως προς τοῦτο ιταλική επίδραση³¹. Ἡ αἴσθηση του ένιαίου κυματιστού βλαστοῦ που κυριαρχεί στην πρόχειρη αὐτή διακόσμηση ὑπάρχει και σε άλλα ἀρχαϊκά και πελοποννησιακά ἔργα (βλ. πκ.).

Ἄλλοτε τέτοια πρόχειρα νεκρικά διαδήματα είναι κομμένα από μεγαλύτερο ἔλασμα ἢ διαμορφωμένα ἐπάνω σε μεγαλύτερη μήτρα. Ἦδη αὐτὸ παρατηρεῖται συχνότατα από την πρώτη γεωμετρική ἐποχή, π.χ. σε ἔλασματα της Σκύρου³², και ἀργότερα σε ταινίες της Σίνδου³³. Ἀπό τα νεότερα νεκρικά διαδήματα ἄς ἀναφερθοῦν ἐδῶ της Ἐρέτριας³⁴, της Συλλογής Neli-dow³⁵, οἱ ταινίες στο Λοῦβρο³⁶, τὸ διάδημα της Συλλογής Μεταξά στο Ἡράκλειο³⁷ και της Ποτειδαίας³⁸.

Ἐναργέστερα την παράδοση των πρώιμων ελληνιστικῶν διαδημάτων με βλαστόσπειρες διατηροῦν τα νεκρικά ἔλασματίνα διαδήματα από τὸν «θησαυρὸ» της Δύμης³⁹, γιατί και την ταινία ἔχουν διακοσμημένη, ἀλλὰ και τὸν Ἡράκλειο κόμβο φέρουν στο μέσο. Ἦδη σε πρώιμα ἑλληνιστικά ἔλασματίνα διαδήματα, τα όποια μάλιστα δὲν φέρουν διακόσμηση φυτική ἢ ἄλλη, ὑπάρχει στο μέσο ἔκτυπος κόμβος. Τέτοιο διάδημα ἔχει βρεθεῖ στην Ἀμφίπολη⁴⁰. Ὁ κόμβος κοσμεύεται στο μέσο και στα ἔνωμένα ἄκρα της ταινίας του με ρόδακες και ὁ μεσαῖος ἔχει ὑαλόμαζα. Οἱ ταινίες του πλαισιώνονται με κοκκιδωτὸ σύρμα. Διαδήματα ἔλασματίνα, τα όποια συνδυάζουν διακόσμηση βλαστόσπειρας και Ἡράκλειο κόμβο, γνωρίζω λίγα και αὐτὰ είναι πιθανότατο ότι είναι νεκρικά. Πρόκειται για δύο διαδήματα χωρίς ἐπίκρανα⁴¹: της Ἀνάπα ὁ κόμβος κοσμεύεται με ρόδακες, ἔχει δὲ και μικρὲς ἔλικες στα ἄκρα και λαιμούς που συνδέονται προς τις ταινίες με μεντεσέδες. Φαίνεται παλιότερο από τα πατρινά, πιστεύω ἀκόμη του 3ου αι. π.Χ., ἐνῶ στο διάδημα του ἔμπορίου ὁ κόμβος, επίσης με μεντεσέδες, ἔχει ἔξαρτήματα ὅπως στο διάδημα 7 και πρέπει να είναι σύγχρονο με τα πατρινά.

Στα διαδήματα της Δύμης 2-5 οἱ Ἡράκλειοι κόμβοι είναι ὁμοιότυποι. Προφανῶς από την ἴδια μήτρα είναι των 2 και 3, ἐνῶ ἄλλη μήτρα, πιθανότατα ἴδια, ἔχει χρησιμοποιηθεῖ για τα 4

26. Βλ. σημ. 12.

27. W. and E. Rudolph, *Ancient Jewelry from the Collection of Burton Y. Berry* (1973) ἄρ. 49d.

28. *BCH* 84, 1960, 793, εἰκ. 5.

29. *ΑΔ* 24, 1969, Β1, 153, πίν. 153β.

30. Π.χ. σίμα θόλου και βόρειου προπύλου Ἐπιδαύρου, M. Schede, *Antikes Traufleistenornament* (1909) πίν. 5, 31. Σίμα ναοῦ Δεσποίνης στη Λυκόσουρα, Dickins, *BSA* 12, 1905-6, 114 εἰκ. 4: τὸ ἀκανθόφυλλο ἐκτείνεται και καλύπτει μεγάλο μέρος του βλαστοῦ.

31. M. Pfommer, *JdI* 97, 1982, 170.

32. Βλ. σημ. 11.

33. *Σίνδος. Κατάλογος της Ἐκθεσης 1985* ἄρ. 181-186, 288, 365-366, 513, 514.

34. Βλ. σημ. 16.

35. Βλ. σημ. 17.

36. de Ridder ἄρ. 96, 97, 100, πίν. 3.

37. Neumann, *AM* 80, 1965, 144, Beil. 56, 57.

38. Βλ. σημ. 28.

39. Βλ. σημ. 5.

40. *Θησαυροὶ* ἄρ. 388, πίν. 53, *Search* ἄρ. 88, πίν. 12.

41. Ἀπὸ την Ἀνάπα: N. P. Kondakoff, *Compte Rendu de la Commission Impériale Archéologique 1882-88*, 46, πίν. 2 (17). Στο ἔμπόριο: *Catalogue of Sotheby, London, 16 July 1962*, 27 ἄρ. 95. Τὸ δεύτερο ἀπεικονίζεται μαζί με δύο ἔλασματίνα ἐνώτια με Νίκες (ἄρ. 96) και με δισκίο με μορφή Ἀρτέμιδος ἀπὸ ἐπιστήθιο κόσμημα (ἄρ. 94). Καὶ τα τρία προφανῶς ταφικὸ σύνολο.

και 5. Πάντως τὸ πρότυπο εἶναι κοινὸ καὶ εὐκόλα ἀναγνωρίσιμο. Πρόκειται γιὰ τοὺς κόμβους ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ χρωματιστοὺς λίθους καὶ συνδέονται μέσω μεντεσέδων μὲ λαιμοὺς σὲ σχῆμα ἰωνικοῦ ἐπικράνου (*sofa capital*). Ὁ τύπος αὐτὸς ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς ἡράκλειους κόμβους στὰ πολυτελῆ διαδήματα καὶ τὴ ζώνη τοῦ θεσσαλικοῦ θησαυροῦ τοῦ Καρπενησίου στὴ Συλλογὴ Σταθάτου καὶ τὸ Μουσεῖο Μπενάκη⁴², τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. - ἀ' τέταρτο 2ου αἰ. π.Χ. Πιθανῶς ἡ ἀπόκρυψη τοῦ θησαυροῦ ἐγίνε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Γ' μακεδονικοῦ πολέμου⁴³. Ἔτσι τὸ ἔτος 168 π.Χ. μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὸν τύπο.

Εἶναι ἄραγε τὰ σπάνια αὐτὰ νεκρικὰ διαδήματα ἀκριβῆ ἀντίγραφα συγκεκριμένων κοσμημάτων σὰν τὰ πιὸ πάνω, ἢ ἀποτελοῦν ἐλεύθερες μιμήσεις καὶ παραλλαγές; Πάντως συγκρινόμενα πρὸς τὰ κοσμήματα τοῦ θεσσαλικοῦ θησαυροῦ ἔχουν διαφορές: καὶ στὰ ἔξι παραλείπεται χαρακτηριστικὰ τὸ ἐνδιάμεσο μέλος, μὲ ὀδοντωτὸ πλαίσιο, μεταξὺ τοῦ κόμβου καὶ τοῦ ἐπικράνου ποὺ ὑπάρχει σὲ ὅλα τὰ γνωστὰ κοσμήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ὡστόσο δὲν παρέλειψε ὁ τεχνίτης τῆς μήτρας τῶν 2-5 νὰ δηλώσει τοὺς μεντεσέδες σὲ ἐπαφῇ μὲ τὸ ἐπικράνο. Αὐτὸ ἔχει, ὅπως καὶ στοὺς θεσσαλικοὺς κόμβους, δυσανάλογα μικρὲς ἑλικες καὶ στὸ κάτω μέρος ὀδοντωτὰ κρόσσια, ὅπως στὸ διάδημα τοῦ Μουσείου Μπενάκη ἀρ. 28. Ἰδιότυπη εἶναι ἡ διακόσμησή του. Τὸ μέσο κατέχει ἔξαρμα ποὺ ἀσφαλῶς δηλώνει λίθο πολύτιμο πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει ἀνθέμιο. Εἶναι, ὅσο γνωρίζω, τὸ θέμα αὐτὸ μοναδικὸ σὲ ἐπικράνο ἡράκλειου κόμβου καὶ ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ θέματος τοῦ ἀνθεμίου ποὺ φέρει στὸ μέσο ἀντὶ φύλλου ἀμυγδαλοειδῆ λίθο ὁ ὁποῖος κοσμεῖ τὰ ἐπικράνα τοῦ διαδήματος τοῦ Μουσείου Μπενάκη ἀρ. 28. Στὴ θέση τῶν ροδάκων ποὺ ὑπάρχουν ἐκεῖ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ ἀνθεμίου ἔχομε ἐδῶ ἐναλλάξ στὸ ἓνα βούκρανα καὶ στὸ ἄλλο φτερωτὲς μορφές, ἐνῶ οἱ ρόδακες ἔχουν μεταφερθεῖ στὸ κατώτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας. Ἡ περίπτωση αὐτὴ ἀκριβῶς δείχνει τὶς δύο ἐναλλακτικὲς δυνατότητες: ἀντιγραφὴ ἄγνωστου προτύπου ἢ παραλλαγὴ γνωστοῦ τύπου, π.χ. τοῦ διαδήματος τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

Ὡς πρὸς τὸν ἴδιο τὸν κόμβο σημειῶν δύο ἀξιοπρόσεκτα στοιχεῖα: Πρῶτον ὅτι στὴν ἐλασμάτινη ἀπομίμηση τὸ χρυσὸ δέσιμο στερεῖται τῆς ὀδοντωτῆς παρυφῆς, τόσο στὸ πλαίσιο, ὅσο καὶ στοὺς ἐγκάρσιους δακτυλίους ποὺ προφανῶς καλύπτουν τοὺς ἄρμους τῶν λίθινων στοιχείων καὶ ποὺ δηλώνονται καὶ στὰ νεκρικὰ παραδείγματα τῆς Δύμης. Τὰ δόντια ὑπάρχουν κανονικὰ σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ διαδήματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς, δηλ. τοῦ Μουσείου Μπενάκη ἀρ. 28, 29 καὶ στὰ διαδήματα τοῦ Πόντου, ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ Αἰτιύκχον, καθὼς καὶ τὸ διάδημα Loeb στὸ Μόναχο⁴⁴. Ἡ ἔλλειψη τῶν δοντιῶν συνδέει τὸν κόμβο τῶν νεκρικῶν μὲ παλιότερους, ὅπως τοῦ Τάραντα⁴⁵ ἢ τοῦ Λονδίνου⁴⁶ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 3ο αἰ. π.Χ., γιὰτὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη λαιμοὺς σὲ σχῆμα ἐπικράνου. Λεῖπουν ὅμως καὶ ἀπὸ τὸν διάλιθο

42. Δὲν ἐξετάζεται ἐδῶ τὸ θέμα τοῦ προορισμοῦ τους καὶ συγκεκριμένως ἂν ἦταν ὅλα τὰ κοσμήματα αὐτὰ διαδήματα, βλ. Amandry I 120 κέ. Πρβ. καὶ *Greek Gold* 6. Διαδήματα: Amandry I ἀρ. 264, πίν. 48, Segall, *Benaki* ἀρ. 28, πίν. 8, 9, *Greek Gold* 57, εἰκ. 2c, Amandry I 119, εἰκ. 71 (μέσο), Segall ὁ.π. ἀρ. 30, πίν. 11, Amandry I 119, εἰκ. 71 (ἄνω), Segall ὁ.π. ἀρ. 29, πίν. 10, Amandry I 114, εἰκ. 71 (κάτω). Ζώνη: Amandry I ἀρ. 265, πίν. 49-50.

43. Amandry I 134. Ὁ Amandry ὁ.π. 131 χρονολογεῖ τὸ διάδημα ἀρ. 264 σύμφωνα μὲ τῆς Segall τὴ χρονολό-

γηση τοῦ διαδήματος τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ὁ.π. ἀρ. 28, στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ τὰ διαδήματα τοῦ ἴδιου Μουσείου ἀρ. 29 καὶ 30 στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Θεωρεῖ δὲ νεότερο τὸ κόσμημα ἀρ. 265 ποὺ τὸ τοποθετεῖ στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. - ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ. (ὁ.π. 133).

44. Amandry I 123, εἰκ. 73, 74, Becatti ἀρ. 438, 439, πίν. 121.

45. *Greek Gold* 273, ἀρ. 126, *Ori di Taranto* ἀρ. 3, Deppert-Lippitz 258, εἰκ. 190.

46. *BMCJ* ἀρ. 1608, πίν. 27.

κόμβο της Αιγύπτου⁴⁷. Να θεωρηθεί ότι η έλλειψη δοντιών από το δέσιμο είναι ένδειξη ότι οι κόμβοι των διαδημάτων της Δύμης εκπροσωπούν παλιότερο στάδιο, ως προβαθμίδα των θεσσαλικών ήράκλειων κόμβων, δεν πιστεύω ότι είναι ασφαλές. Μπορεί να όφειλεται σε παράλειψη ή επιλογή του κατασκευαστή της μήτρας. Το άλλο στοιχείο το οποίο επίσης συνδέει τους κόμβους των νεκρικών με την παράδοση του 3ου αι. π.Χ. είναι οι ύπουτώδεις έλικες που αποδίδονται στις γωνίες μεταξύ του κόμβου και του επικράνου και αποτελούν ανάμνηση των έλικων στις οποίες απέληγαν οι καμπτόμενες προς τα έξω ταινίες των κόμβων σε πλήθος παραδειγμάτων που μπορούν να χρονολογηθούν πριν από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., και που είναι παράλληλα με έναν άλλο τύπο, συγκεκριμένως τους κόμβους των οποίων οι ταινίες λήγουν σε κεφάλια λιονταριού⁴⁸. Οι έλικες όμως, εξίσου ύπουτώδεις, βρίσκονται και στους νεότερους διάλιθους ή μη με επίκρανα κόμβους από διάφορους τόπους του ανατολικού κόσμου, όπως στα διαδήματα στο Μουσείο Μπενάκη, στο διάδημα Σταθάτου αρ. 264 και στο αιγυπτιακό. Στους νεότερους αυτούς κόμβους, οι ταινίες είναι ένωμένες και παράλληλες και τα άκρα τους χάνονται κάτω από τους όδοντωτούς λαιμούς. Έτσι οι μικρές έλικες δεν έχουν οργανική σχέση με το σύνολο.

Η διακόσμηση των κόμβων με ρόδακες είναι από τις πιο συνήθεις και διαρκείς, και άπαντα ήδη από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Ο ήράκλειος κόμβος στο απλό διάδημα της Αμφιπόλεως κοσμεύεται με ρόδακες (σημ. 40), όπως και ο κόμβος από το εύρημα της Γέλας που περιείχε νομίσματα χρονολογούμενα έως το 280 π.Χ. (καταστροφή Γέλας)⁴⁹. Είναι φαίνεται γενικώς συχνότεροι στους χρυσούς παρά στους υστερότερους διάλιθους κόμβους.

Το διάδημα 4 διακοσμεύεται με έκτυπο δικτυωτό πλέγμα το οποίο πλαισιώνεται επάνω και κάτω από ιωνικό κυμάτιο, παρόμοιο με εκείνο που πλαισιώνει τη φυτική διακόσμηση στη ζώνη της Συλλογής Σταθάτου⁵⁰. Το ένιαίο πλέγμα ποικίλλουν σφηνοειδή στοιχεία στο κέντρο περίπου των κόμβων του δικτυωτού. Η διακόσμηση με πλέγμα άπαντα σε ταινιωτό διάδημα άλλη μια φορά, όσο γνωρίζω, σε παρόμοιο αρχαϊκό νεκρικό διάδημα από τάφο υστεροελληνιστικό της Μαμουσιάς (αρχ. Κερύνειας), άδημοσίευτο, στο Μουσείο Πατρών. Ίσως πρόκειται για μίμηση υφάσματος ή πλεκτών ταινιών. Κάποτε ταινίες διαδημάτων αποτελούνται από άλυσιδωτά πλέγματα με άραιη πλοκή, π.χ. το διάδημα της Αιγύπτου⁵¹. Τα τριγωνικά άκρα του διαδήματος 4 έχουν άνθემιο, όπως τα διαδήματα του Μουσείου Μπενάκη και της ιδιωτικής γερμανικής συλλογής⁵².

Από το διάδημα 5 λείπουν οι ταινίες που ήταν συνδεδεμένες με τα άκρα των επικράνων του κόμβου τα οποία διατηρούν από δύο όπες. Θα ήταν εύλογο να συνδέσουμε με αυτό τις δύο ταινίες που αποδίδουν με εγγάρακτες ίχθυάκανθες το γνωστό πυκνό άλυσιδωτό πλέγμα, αν δεν εμπόδιζε το συνολικό μήκος 62.5 εκ. που είναι ασυμβίβαστο με διάδημα, εκτός εάν πρόκειται για ζώνη.

Τα άλλα δύο διαδήματα 6 και 7 έχουν επίσης ήράκλειο κόμβο συνοδευόμενο από επίκρανα. Έχουν κατασκευασθεί από μήτρες που αποδίδουν άπλουστευμένα και σχεδόν συμβατικά τα στοιχεία των υστερων κόμβων. Παρόμοια απλώς είναι και ο κόμβος του διαδήματος της Μαμουσιάς. Το 6, του οποίου το ένα άκρο λείπει, έχει επίκρανα που μιμούνται τα κοσμού-

47. Amandry I 221, εικ. 72.

48. Π.χ. το διάδημα από το αρχαιότερο θεσσαλικό εύρημα: Amandry I αρ. 217, πίν. 31, ή άλυσίδα της Αμφιπόλεως: Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1958, 6, πίν. 56β, BCH 83, 1959, 710, εικ. 1, τα περιδέραια: Greek Gold αρ. 83 κέ.

49. Orsi, MonAnt 17, 1906, 539, εικ. 371, Deppert-Lippitz 211, εικ. 148.

50. Amandry I αρ. 266, πίν. 49.

51. Βλ. σημ. 47.

52. Greek Gold 56 αρ. 2.

μενα με πολύτιμο λίθο, άλλοτε μεγαλύτερο και άλλοτε μικρότερο, τετράγωνο, στρογγυλό ή ωοειδή⁵³. Τα ὀρθογώνια διάχωρα που διακοσμούν την ταινία του διαδήματος είναι επίσης μοναδικό θέμα, θυμίζει πάντως και πρέπει να συνδεθεί με παραπλήσιο του διαδήματος της Ἐρέτριας από τους οικογενειακούς τάφους (τάφος Κλεονίκης Φιλίσκου) του 2ου αι. π.Χ.: τα τετράγωνα εκεί πλαισιώνονται με ἀστράγαλο και κοσμούνται ἐναλλάξ με ἔκτυπο κεφάλι και πολύτιμο λίθο⁵⁴. Και τὸ γνωστὸ διάδημα τῶν Ἀβδήρων στὸ Βερολίνο τοῦ πρώιμου 2ου αι. π.Χ. ἔχει τετράγωνα διάχωρα⁵⁵.

Στὸ διάδημα 7 τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἀποδίδονται με ἔκτυπες στιγμὲς ὅπως καὶ στὸ νεκρικὸ διάδημα τοῦ πατρινοῦ Τ. Ι⁵⁶. Τὰ ἐξαρτήματα εἶναι γνωστὸ στοιχεῖο ἡράκλειων κόμβων ἀπὸ τὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ περίοδο. Τόσο ἡ βλαστόσπειρα τοῦ διαδήματος αὐτοῦ, ὅσο καὶ ἐκείνη τῶν διαδημάτων 2 καὶ 3, εἶναι τύπου γνωστοῦ στὴν ὑστεροελληνιστικὴ Ἀχαΐα: κυματοειδὴς με παράλληλες ἐκβλαστήσεις καὶ ἄνθη. Αὐτὸς ὁ κυματοειδὴς ἀνθοβλαστὸς ἐμφανίζεται καὶ ἄλλοτε σὲ ἀχαϊκὰ ἔργα. Ὅχι μόνον τὸ διάδημα τοῦ Τ. Ι, ἀλλὰ καὶ ἀχαϊκὲς στήλες, ὅπως τῆς Νικαίας ἀπὸ τὴ Δύμη⁵⁷ καὶ ἄλλες ἀπὸ τὶς Φαρὲς ἀδημοσίευτες, ἔχουν τὸν ἴδιο τύπο φυτικῆς κοσμημάτων. Ὑπάρχουν μεταξύ τους διαφορὲς, κυρίως ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ ἀπλοστευσης, ἀλλὰ τὸ βασικὸ σχέδιο ποὺ ὑπόκειται στὴ ροὴ τοῦ βλαστοῦ εἶναι ἴδιο. Τὸ σχῆμα αὐτὸ συνδέεται με παλιότερες μακεδονικὲς καὶ δυτικοελληνικὲς βλαστόσπειρες, ὅπως αὐτὴ ποὺ διακοσμεί τὴ χρυσὴ λάρνακα τῆς Βεργίνας ἢ ἐκείνη τῆς στήλης τῆς Ἀμβρακίας⁵⁸. Ἡ τελευταία ἀνήκει στὴν εὐρύτερη τεχνολογικὴ ἐνότητα τῆς διακοσμητικῆς τέχνης τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας κατὰ τὸν 2ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αι. π.Χ., ὅπως σὲ ἄλλη μελέτη προσπαθῶ νὰ δείξω⁵⁹.

Ὅπως τὰ θεσσαλικὰ διαδήματα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν γενικῶς πρότυπα τῶν νεκρικῶν τῆς Δύμης 2-5 ὡς πρὸς τὸν ἡράκλειο κόμβο, ἔτσι καὶ τὸ γνωστὸ διάδημα ἀπὸ τὸ Artukhion καὶ τὸ διάδημα Loeb ἀπὸ τὸ Kertsch⁶⁰ βρῆκαν μιμητὲς στὰ ἐργαστήρια νεκρικῶν κοσμημάτων τοῦ Πόντου. Πρόκειται γιὰ ἓνα διάδημα ἀπὸ τὸ Artukhion (τάφος ΙΙ), ἐλασμάτινο, προσαρμοσμένο σὲ ἄλλο ὑλικό⁶¹. Νεκρικά, ἀλλὰ ἐλλαδικοῦ τύπου εἶναι καὶ τὰ ἐλασμάτινα διαδήματα τοῦ Παντικαπαίου⁶² με παράσταση διονυσιακὴ τὸ ἓνα, ἀρπαγῆς Περσεφόνης τὸ ἄλλο, ἀλλὰ παλιότερα ἀπὸ τὰ δικά μας, τοῦ 3ου αι. π.Χ.: δὲν ἔχουν λαιμοὺς ὡς ἐπίκρανα καὶ οἱ ἔλικες τῶν ἄκρων τῶν ταινιῶν τοῦ κόμβου στὸ πρῶτο ἔχουν ἀκόμη ὀργανικότητα.

Περιδέρια

10. Περιδέριο ἐλασμάτινο (εἰκ. 10).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 3428. Πλ. 12-7 χιλ.

Βρέθηκε σὲ τάφο τῆς ὁδοῦ Κανακάρη 84-86 ὁ ὁποῖος περιεῖχε τὸ μυροδοχεῖο ἀρ. 6614 καὶ τὴ σταμνοειδὴ πυξίδα ἀρ. 6615 τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν

53. Π.χ. τὰ διαδήματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη: βλ. σημ. 42· τῆς Βοστώνης: *Search* ἀρ. 79.

54. Παπαβασιλείου ὁ.π. 55, πίν. ΙΔ, 2.

55. Greifenhagen I 35, πίν. 14 (15), Becatti ἀρ. 436, πίν. 120, Higgins 160, Deppert-Lippitz 276.

56. Βλ. σημ. 12.

57. Martha, *BCH* 2, 1878, 99, Bingen, *BCH* 78, 1954, 400, πίν. 7, Παπαποστόλου, *AAA* 9, 1975, 292-293, εἰκ. 2.

58. *Θησαυροὶ* ἀρ. 120, πίν. 18, *ΑΔ* 20, 1965, Β2, 359,

πίν. 426γ, Fraser καὶ Rönne, *OpAth* 10, 1971, ἀρ. 11, εἰκ. 27.

59. I. A. Papapostolou, *Achaean Grave Stelai* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

60. Βλ. σημ. 44.

61. M. I. Maksimova, *Artukhovskiy Kurgan* (1979) 26, εἰκ. ἔγχρ. 38.

62. (α) *ABC* πίν. VI, 3, R. Lindner, *Der Raub der Persephone in der antiken Kunst* (1984) ἀρ. 27, πίν. 16.

(β) *Amandry* III 215, εἰκ. 119, *ABC* πίν. VI, 4.

Εἰκ. 10. Περιδέραιο νεκρικό.

ἀρχῶν τοῦ Ιου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ χάλκινο καθρέπτη ἀρ. 3375, τῆς ἴδιας ἐποχῆς χάλκινα ἐργαλεῖα ἀρ. 3410, 3411, σιδερένιο ἐργαλεῖο ἀρ. 3376, μία χάλκινη λαβὴ ἀρ. 3409. Στὸν ἴδιο τάφο: τὰ ἐνώτια 30, τὸ φιδόμορφο ψέλιο 15, τὰ δύο ψέλια με κεφάλια φιδιοῦ καὶ στὰ δύο ἄκρα 20, ἀσημένιο ταινιωτὸ ἀκόσμητο διάδημα ἀρ. 3430 καὶ τὰ φύλλα χρυσοῦ στεφανιοῦ ἀρ. 3429. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

Ταινία καμπύλη με ὀπὲς πρόσδεσης στὰ στρογγυλεμένα ἄκρα, πλατύτερη στὸ μέσο. Κοσμεῖται με ἐνστιγμα «ἀμφορόσχημα» ἢ «καλυκόσχημα» στοιχεῖα τοῦ τύπου τῶν γνωστῶν ἐξαρτημάτων περιδεραιῶν. Σεῖρὰ στιγμῶν, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ταινίας μιμεῖται τὴν ἄλυσίδα.

11. Περιδέραιο ἐλασμάτινο (εἰκ. 11).

Δύμη, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. Χρ. 997. Πλ. ἐλάσματος 1.5 ἐκ. Χορδὴ 17.2 ἐκ.

Ἡ τοξωτὴ ταινία ἔχει γωνιώδη ἄκρα με ὀπὲς καὶ μιμεῖται, με πολλαπλὴ ἐγχάρακτη ἰχθυάκανθα, συρματόπλεκτη ἄλυσίδα. Ἐλασμάτινα ἐπίπεδα «λογχία» (σῶζονται εἴκοσι) με χάραγμα στὸ μέσο καὶ ἐκκρουστες στιγμὲς ἐπάνω, κρέμονται ἀπὸ ὀπὲς τοῦ τοξωτοῦ ἐλάσματος με σύρμα (σὲ ὀρισμένα σύγχρονο).

12. Ἄλυσίδα περιδεραιῶν με κεφάλι λιονταριοῦ στὰ ἄκρα (εἰκ. 12).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 2257. Μ. 36.5 ἐκ., μ. κεφαλιοῦ λιονταριοῦ 1.3 ἐκ.

Ὁ τάφος τῆς ὁδοῦ Κανακάρη 84-86 στὸν ὁποῖο βρέθηκε περιεῖχε τὰ μυροδοχεῖα ἀρ. 4211, 4212 τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., τὸν χάλκινο καθρέπτη ἀρ. 2467 τῆς ἴδιας ἐποχῆς, τὰ ψέλια 14 καὶ 21, τὰ φιδόσχημα δαχτυλίδια 46α-δ, τὰ διάλιθα δαχτυλίδια 31-33, ἓνα ἄλλο νεκρικό διάλιθο ἀρ. 2255, τὰ ἐλασμάτινα ἐνώτια σφιγγῶν ἀρ. 2251-52 καὶ τὰ φύλλα χρυσοῦ στεφανιοῦ ἀρ. 2253. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

Ἡ ἄλυσίδα ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ συρμάτινα τμήματα ποὺ συνδέονται μεταξύ τους με θηλειές. Τὰ ἀδρομερῆ ἐλασμάτινα κεφάλια λιονταριοῦ με ὑποπῶδες ἔκτυπο πλάσιμο ἔχουν σωληνωτοὺς κωνικοὺς λαιμοὺς με λεία σύρματα στὰ ἄκρα. Στὰ στόματα ὑπάρχει κρίκος καὶ ἄγκιστρο ἀντιστοίχως, τὸ δεύτερο ἀπὸ στρεπτὸ λεπτὸ σύρμα.

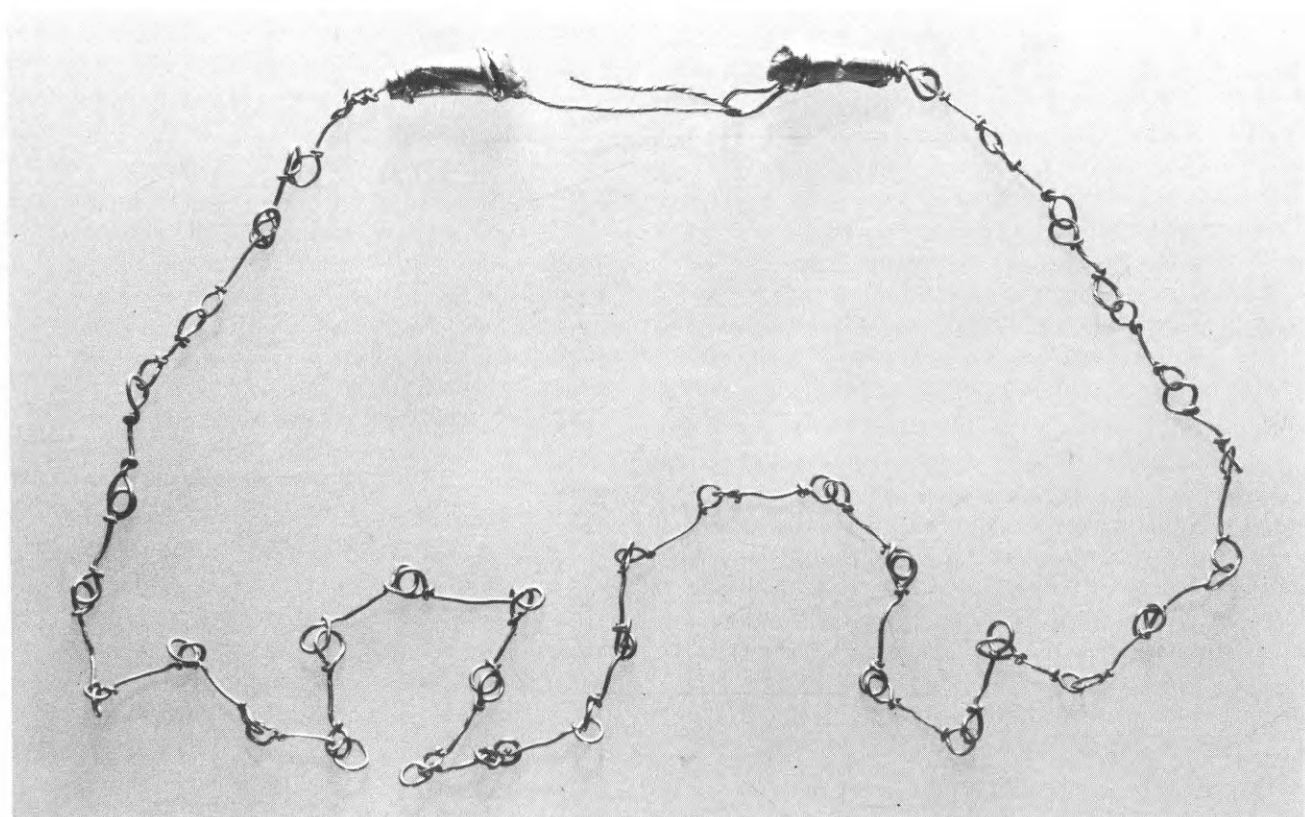
13. Δύο κεφάλια λιονταριοῦ με σωληνωτοὺς λαιμοὺς προερχόμενα ἀπὸ ἄλυσίδα περιδεραιῶν (εἰκ. 13).

Δύμη, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1025. Μ. χωρὶς τὸ ἄγκιστρο 2 ἐκ.

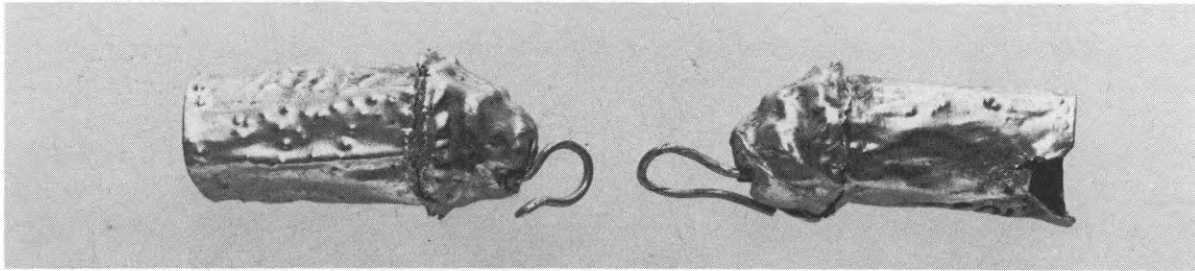
Πλαστικὴ ἀπόδοση με σφρηλασία, λαιμοὶ διακοσμημένοι με ἔκτυπο ἀνθέμο καὶ ἐκκρουστες στιγμὲς ποὺ ἀποδίδουν ἀδιάγνωστο θέμα. Στὰ στόματα ἄγκιστρο καὶ θηλειὰ ἀντιστοίχως.

Είκ. 11. Περιδέραιο νεκρικό.

Είκ. 12. Άλυσίδα με κεφάλια λιονταριού.

Εἰκ. 13. Κεφάλια λιονταριού ἀπὸ τὰ ἄκρα περιδεραιίου.

Μίμηση περιδεραιίου με ὠσειδῆ ἐξαρτήματα, γιὰ νεκρική χρήση, εἶναι τὸ ἐλασμάτινο **10**: εἶναι καμπύλη ταινία, πλατύτερη στὸ μέσο, στὴν ὁποία ἀποδίδονται ἡ ἄλυσίδα καὶ τὰ ἐξαρτήματα με ἔκκρουστες στιγμές. Ἡ ταφή εἶναι ὑστεροελληνιστική, τοῦ τέλους τοῦ 2ου-ἄρχων Ιου αἰ. π.Χ. Μίμηση τέτοιου περιδεραιίου φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ τὸ προφανῶς ὁμοίτυπο ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη, τὸ ὁποῖο φέρεται ὅτι ἔχει «ἔκτυπη διακόσμηση»⁶³. Ἀνάλογη ἀπόδοση περιδεραιίου ὑπάρχει στὸν λαιμὸ χρυσῶν γυναικείων κεφαλιῶν ποὺ ἀποτελοῦν ἐξαρτήματα ἐνωτίων στὸ Μουσεῖο τοῦ Τάραντα, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶⁴ Τὸ περιδέραιο ἐκεῖ ἀποδίδεται με συρματοτεχνική.

Στὰ χρυσὰ εὐρήματα τῆς Κ. Ἀχαΐας⁶⁵ περιλαμβάνεται τὸ νεκρικό περιδέραιο **11** ποὺ εἶναι σύγχρονο με τὸ προηγούμενο ἀλλὰ μιμεῖται με ἐλασμάτινα στοιχεῖα περιδέραιο παλιότερης ἐποχῆς, «ὄρμον λογχωτόν»⁶⁶. Καμπύλο ἔλασμα με χαρακτὴ ἰχθυάκανθα ἀποδίδει τὴν πλεκτὴ ἄλυσίδα. Τὰ ἐλασμάτινα λογχία κρέμονται με λεπτὰ σύρματα.

Ἡ ἄλυσίδα **12** με κεφάλι λιονταριού στὰ ἄκρα ἀπὸ τάφο τῆς ὁδοῦ Κανακάρη 84-86 τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἀνήκει σὲ τύπο περιδεραιίου γνωστοῦ ὅλη τὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ περίοδο⁶⁷ με πολλὰ παραδείγματα κυρίως ἀπὸ τὸν βόρειο ἑλληνικὸ χῶρο, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὸν Πόντο⁶⁸ ὅπου συχνότατα συνδυάζεται με ἡράκλειο κόμβο ἀνάμεσα στὰ κεφάλια τῶν λιονταριῶν. Τὸ περιδέραιο ὅμως αὐτὸ ἀνήκει στὸν τύπο ποὺ στερεῖται τὸν ἡράκλειο κόμβο, ὅπως καὶ ἄλλα ἀπὸ τὴ Μακεδονία, πρώιμα ἑλληνιστικά αὐτά, τὸ περιδέραιο τῆς Ἀκάνθου, τῆς Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ἀμφιπόλεως, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ἴδια ἀπλότητα με τὸ δικό μας, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἄλυσίδα ὅσο καὶ τὰ κεφάλια με τοὺς ἀκόσμητους λαιμούς⁶⁹.

63. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1957, 71, πίν. 21.

64. *Ori di Taranto* ἄρ. 73 a,b.

65. Βλ. σημ. 5.

66. Deppert-Lippitz 170 κέ., εἰκ. 117, I. Blanck, *Studien zum griechischen Halsschmuck der archaischen und klassischen Zeit* (1974) 91, 122, βλ. καὶ Segall, *Goldschmiedekunst* 11, πίν. 4, 5, 41, 43-45, Amandry I 79 κέ., ἄρ. 218, πίν. 32 (ὅπου καὶ τῆς Κορίνθου, εἰκ. 46-47), *Greek Gold* ἄρ. 33.

67. Higgins 169, Deppert-Lippitz 200 κέ., 210 κέ.

68. Βλ. π.χ. τὰ περιδέραια τοῦ τάφου τοῦ Σέδες Θεσσαλονίκης, Κοτζιάς, *ΑΕ* 1937, Γ, 878, εἰκ. 9-10, Amandry III 218 εἰκ. 149· τοῦ Mal Tere, Filow, *BulBulg* 11,

1937, 75, εἰκ. 84,4· τοῦ Τσάγεζι κοντὰ στὴν Ἀμφίπολη, Miller, *Thessalian Gold* 15, πίν. 8ε' τῆς Ἀμφιπόλεως δύο: (α) Λαζαρίδης, *Νεάπολις* πίν. 51 κάτω, (β) *BCH* 83, 1959, 710, εἰκ. 1 καὶ *ΠΑΕ* 1958, 6, πίν. 56β· τοῦ Ὀμολίου τῆς Θεσσαλίας, Miller, *Thessalian Gold* 14 πίν. 8α· τῆς Ἰθάκης, J. Lee, *Archaeologia* 33, 1849, 47, πίν. 3 (3)· τῆς Θεοδοσίας, Deppert-Lippitz 201, εἰκ. 120. Πρβ. καὶ τὴν ἄλυσίδα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ποὺ ἔχει πολλὰ κοινὰ με τὸ προηγούμενο. Τὰ περισσότερα ἔχουν μακρεῖς λαιμούς σὰν τοῦ **12**.

69. Ἀκάνθου, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β3, 696, πίν. 503β (ἴσως νεκρικό κόσμημα)· Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης, Δάφφα-Νικονάνου, *Μακεδονικά* 25, 1985-1986, 191, ἄρ.

Τέτοια άπλά περιδέραια έχουν βρεθεί και στον Πόντο⁷⁰, αλλά και την Κ. Ίταλία. Τά περισσότερα, κυρίως αυτά που προέρχονται από τον Τάραντα, ανήκουν σε αυτή την κατηγορία⁷¹. Ωστόσο τὸ πατρινοῦ παράδειγμα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Καὶ τὰ πρόχειρα ἐλασμάτινα κεφάλια καὶ οἱ μακρεῖς λαιμοί, ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος τῆς ἀλυσίδας δείχνουν ὑστερότερη ἐποχὴ. Τέτοια ἀλυσίδα εἶναι, ὅσο γνωρίζω, σπάνια, τὰ δὲ ἐντελῶς ὅμοια παραδείγματα θεωροῦνται τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς⁷². Ωστόσο μία ἀλυσίδα ἀπὸ τὴ Βέροια ἔχει κρίκους παρόμοιου σχήματος, ἀλλὰ κατασκευασμένους ἀπὸ λεπτὰ ἐλάσματα καὶ ὄχι ἀπὸ σύρματα⁷³. Ὅλα δείχνουν ὅτι τὸ περιδέραιο ἀποτελεῖ μεμονωμένη ἐξαίρεση γιὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ ἐπειδὴ εἶναι πρόχειρο κατασκεῦασμα δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ κειμήλιο φυλαγμένο ἀπὸ παλιά.

Τὰ δύο κεφάλια λιονταριοῦ 13 με μακρεῖς σωληνωτοὺς λαιμοὺς ἀνήκουν σε ἀλυσίδα που δὲν σώθηκε, καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Δύμης. Ἔχουν φυσιοκρατικὴ ἐπιμελὴ διαμόρφωση τῶν στοιχείων τους, ἀλλὰ προέρχονται καὶ αὐτὰ ἀπὸ νεκρικὸ κόσμημα.

Τὰ περισσότερα κεφάλια ζῶων τῶν περιδεραίων, που με τὸν καιρὸ μέσα στὸν 3ον αἰ. π.Χ. καλύπτουν εὐρὺ θεματολόγιο, δὲν ἔχουν χρυσοὺς λαιμοὺς, ἀλλὰ κατὰ κανόνα στὴ θέση τους ψήφους ἀπὸ πολύχρωμους λίθους⁷⁴. Τὸ χρυσὸ περιδέραιο τοῦ πατρινοῦ τάφου Π⁷⁵ με ἀλυσίδα ἀπὸ πηνία καὶ κεφάλια λυγκὸς με χρυσοὺς διακοσμημένους λαιμοὺς δείχνει ὅτι οἱ χρυσοὶ λαιμοὶ τῶν κεφαλιῶν τῶν ζῶων διατηρήθηκαν σποραδικῶς ἕως ἀργὰ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἂν καὶ τὰ κεφάλια λιονταριοῦ, ὅσο γνωρίζω, εἶναι τότε σχεδὸν ἀνύπαρκτα.

Τὸ περιδέραιο 12, καθὼς καὶ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀνήκαν τὰ κεφάλια λιονταριοῦ 13 ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Δύμης εἶναι οὐραγοὶ τοῦ τύπου που ἀκμάζει τὴν πρῶμη ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ προφανῶς κατασκευάστηκαν γιὰ ταφικὴ χρῆση κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἡ χρησιμοποίηση παλιότερου προτύπου γιὰ νεκρικὸ κόσμημα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν αἴγλη που εἶχαν γνωρίσει τὰ περιδέραια αὐτοῦ τοῦ τύπου κατὰ τὴν πρῶμη ἑλληνιστικὴ περίοδο.

5, πίν. 6α, *Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρόνια* (1986) εἰκ. 114· Ἀμφιπόλεως, Λαζαρίδης, *Νεάπολις* πίν. 51.

70. Βλ. Greifenhagen II πίν. 9 (1), 10 (1). Βλ. ἐπίσης τὸ περιδέραιο ἄγνωστης προέλευσης, *BM CJ* ἀρ. 1969, πίν. 37.

71. Στὰ περιδέραια τῆς Κ. Ίταλίας ὁ ἠράκλειος κόμβος δὲν ἀπαντᾷ, βλ. τὰ περιδέραια ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Γέλας που πρέπει νὰ ἐτάφη κατὰ τὸ 280 π.Χ. (χρονολογία καταστροφῆς τῆς πόλης): Orsi, *MonAnt* 17, 1906, 539, εἰκ. 371, Deppert-Lippitz 211, εἰκ. 148· τῆς Ἀγίας Εὐφημίας: *BM CJ* ἀρ. 2118, πίν. 41· τῆς Κύμης: Segall, *Goldschmiedekunst* πίν. 41· καὶ ἄλλο ἐπίσης ἀπὸ τὴν Κύμη: L. Breglia, *Le Oreficerie del Museo Nazionale di Napoli* (1941) 33 ἀρ. 62, πίν. 10, 4· τῆς Capua: *BM CJ* ἀρ. 1968, πίν. 37· τοῦ Teano dei Sidicini: Breglia ὁ.π. 34 ἀρ. 69, πίν. 11 (1), Siviero 27 ἀρ. 63, πίν. 76-76· τοῦ Τάραντα: *Ori di Taranto* ἀρ. 148, 149, 150. Τὸ τελευταῖο που θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ ὡς πρὸς τὰ κεφάλια με τὸ πατρινοῦ ἀνήκει στὴς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

72. R. Zahn, *Sammlung Baurat Schiller* (1929) ἀρ.

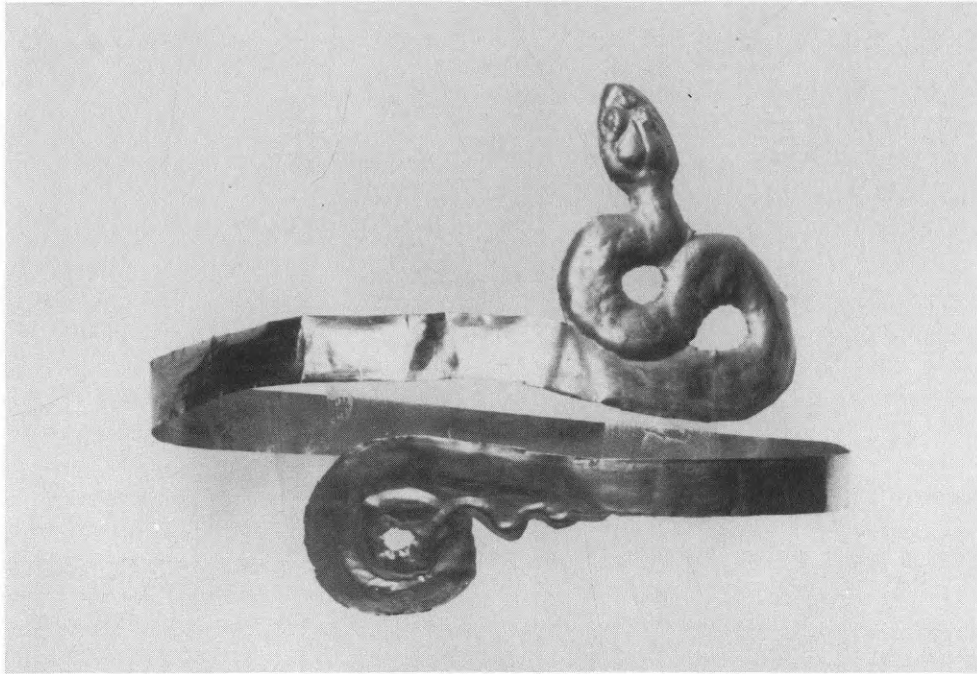
117, 119, Greifenhagen II πίν. 24 (4).

73. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βέροιας* (1980) 70, Μ 950 πίν. 44.

74. Βλ. παραδείγματα με διάφορα κεφάλια: Greifenhagen II πίν. 9 καὶ 10, *BM CJ* ἀρ. 1966, 1973, πίν. 37, *Greek Gold* ἀρ. 43 καὶ Deppert-Lippitz 218, εἰκ. 154 (ἀλυσίδα με πηνία καὶ κυλινδρικὰ δικτυωτὰ μέλη): *Ori di Taranto* ἀρ. 150, Deppert-Lippitz 247, εἰκ. 182 (ἄγνωστης προέλευσης στὴ Βασιλεία): T.M. Arseneva, *Necropolis Tanaisa* (1977) πίν. 30, 36· M.I. Maksimova, *Artiukhovskiy Kurgan* 54, εἰκ. 10, 55, εἰκ. 9, 57, εἰκ. 11, *ABC* πίν. 11, 2 (Παντικαπαίου): Rendic-Miocnic, *Opuscula Archaeologica, Zagreb* IV, 1959, 11 κέ., ἀρ. 1, 2, 3 (ἱλλυρικῆς Budva). Τὸ περιδέραιο ἀπὸ τὸν τάφο τῆς Εὐξένης στὴν Ἥλιδα ἔχει ὀλόκληρα τὰ κεφάλια ἀπὸ σάρδιο, ὅπως καὶ ἀδημοσιευτὸ ἀπὸ τὴ Μαμουσιά Ἀχαΐας (ἀρχ. Κερύνεια) (πρβ. καὶ *Greek Gold* ἀρ. 48). Τὰ περιδέραια αὐτά, με ἐξαίρεση ἴσως τὸ περιδέραιο τῆς Βασιλείας, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 2ον αἰ. π.Χ. Βλ. καὶ H. Koch, *Fest. U. Jantzen* (1969) 87 κέ.

75. ΕΤΠ II 357-359, πίν. 109β-γ.

Εικ. 14. Φιδόσχημο ψέλιο.

Ψέλια

Πολύσπειρα φιδόσχημα

14. Εικ. 14. Πάτρα. Μουσείο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 2247. Πλ. ἐλάσματος 9 χιλ., μ. 29.7 ἐκ. Για τὰ συνευρήματα βλ. περιδέραιο 12. Ἄπλη περιέλιξη. Τὸ πρόσθιο μέρος, κυρτό, ἔχει διπλὸ σιγμοειδῆ ἐλιγμό, τὸ κεφάλι εἶναι ἔκτυπο καὶ ἡ οὐρὰ συσπειροῦται, ἐνῶ τὸ λεπτὸ ἄκρο της κυματίζει παραλλήλως πρὸς τὸ σῶμα.
15. Εικ. 15. Πάτρα. Μουσείο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 3427. Πλ. ἐλάσματος 7 χιλ., μ. 39.5 ἐκ. Για τὰ συνευρήματα βλ. περιδέραιο 10. Διπλὴ περιέλιξη. Πρόσθιο μέρος ὁμοίου σχήματος μὲ τὸ προηγούμενο ἀλλὰ ἐπίπεδο. Τὸ κεφάλι ἔκτυπο. Ἄμελῶς ἀποδίδεται ἡ συσπειρωμένη οὐρά. Πρόχειρος ἔνστιγμος σπειρομαϊάνδρος κοσμεῖ τὸ ἔλασμα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση.
16. Εικ. 16. Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1035. Πλ. ἐλάσματος 1 ἐκ. περίπου, μ. 59.5 ἐκ. Τρίσπειρο. Τὸ πρόσθιο μέρος ἐπίπεδο ἔχει ἀπλὸ ἐλιγμό, τὸ κεφάλι ἔκτυπο, ἡ οὐρὰ κάμπτεται ἀντιστρόφως καὶ τελειώνει μὲ κυματισμό.
17. Εικ. 17. Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1038.

Πλ. ἐλάσματος 7 χιλ., μ. 24.5 ἐκ.

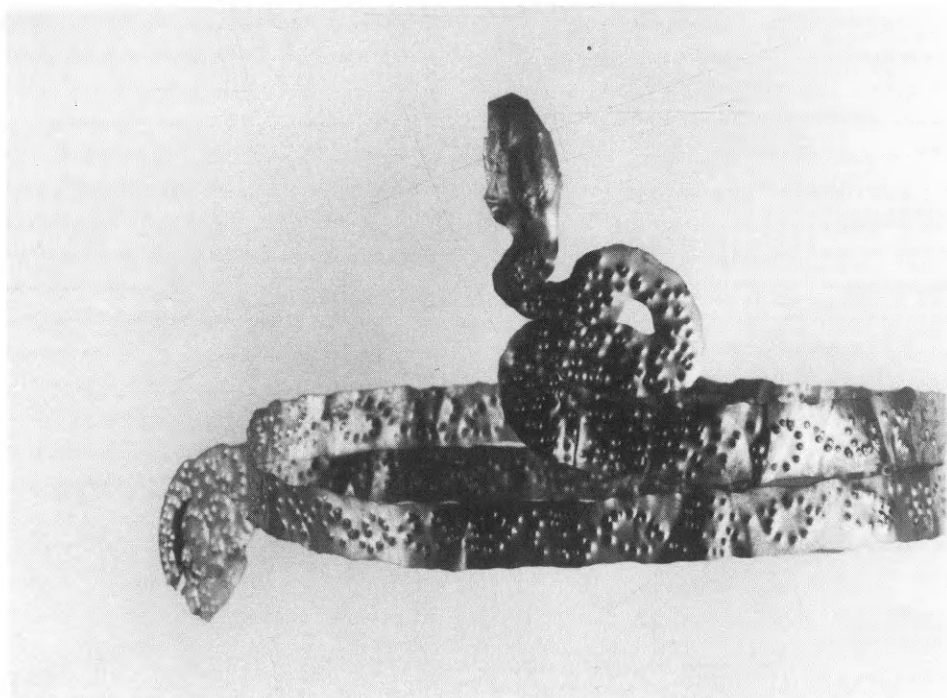
Τρίσπειρο. Τὸ πρόσθιο μέρος, ἐλαφρῶς κυρτό, ἔχει ἀπλὸ ἐλιγμό καὶ στὴν παρυφῆ μικρὲς παράλληλες χαρακτὲς γραμμές. Τὸ κεφάλι ἔκτυπο. Ἡ κάμψη τῆς οὐρᾶς ὀφείλεται σὲ στρέβλωση τοῦ ἐλάσματος.

18. Εικ. 18. Πάτρα. Μουσείο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 1028. Μέγ. πλ. 9 χιλ. περ. Βρέθηκε ἐκτὸς τάφου μαζί μὲ τὸ τρίσπειρο δαχτυλίδι 50 καὶ τὸ διάλιθο δαχτυλίδι 44, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ἑρμοῦ καὶ Κανακάρη 121. ΑΔ 29, 1973-74, Β2, 382 κέ.

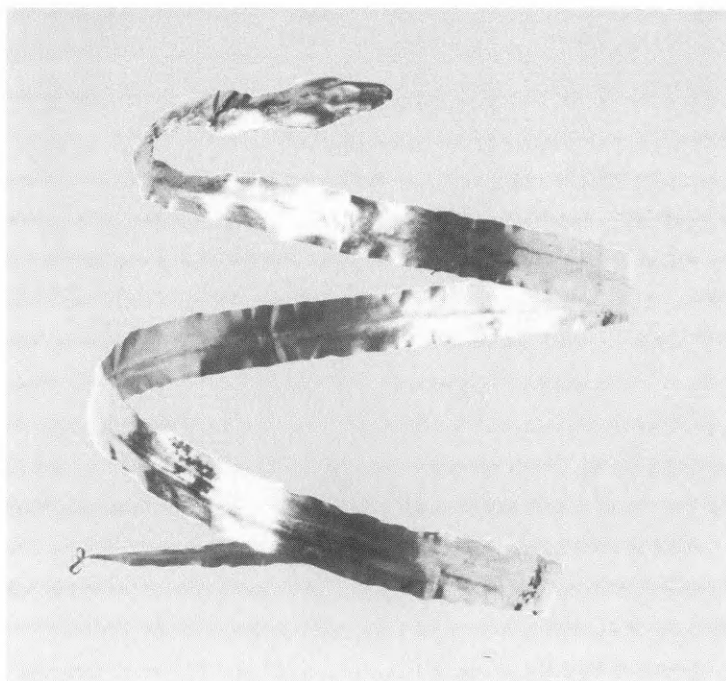
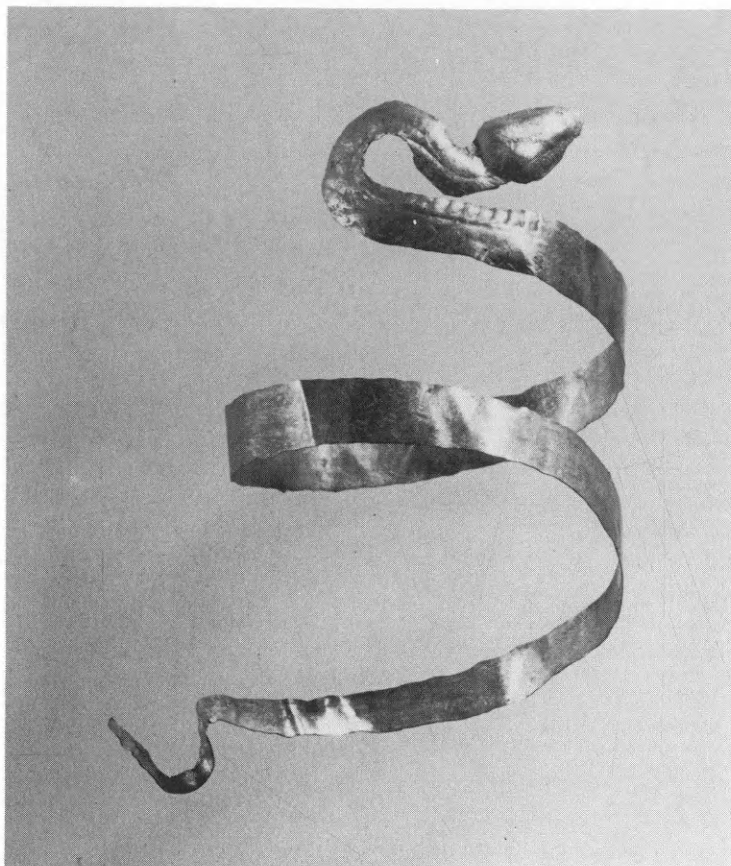
Τρίσπειρο. Τὸ πρόσθιο μέρος κάμπτεται ἀντιστρόφως, ἡ λεπτὴ οὐρὰ ἔχει ὀκτώσχημη ἀπόληξη. Ἡ ταινία στενεύει καὶ πρὸς τὰ δύο ἄκρα καὶ ἔχει μεσαία ἔκτυπη ράχη.

Μὲ κεφάλι ζώου καὶ στὰ δύο ἄκρα

- 19α-δ. Τέσσερα τρίσπειρα μὲ ἀκαθόριστα ἔκτυπα κεφάλια (εἰκ. 19α-δ). Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. α) Χρ. 1036, β) Χρ. 1037, γ) Χρ. 1039, δ) Χρ. 1040. Πλ. ἐλάσματος 0.8-1 ἐκ., μ. α: 45.5 ἐκ., β: 46 ἐκ., γ: 40 ἐκ., δ: 40 ἐκ.

Εικ. 15-16. Φιδόσχημα ψέλια.

Εικ. 17-18. Φιδόσχημα ψέλια.

20. Δύο άπλά με έκτυπα κεφάλια φιδιού (είκ. 20). Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 3425-26. Πλ. ταινίας 1 έκ. περ.
Για τὰ συνευρήματα βλ. περιδέραιο 10.
Τὴν ταινία κοσμεῖ «πλοχμὸς» ἀπὸ δύο συμπλεκόμενες γραμμὲς ποὺ ἀποδίδονται μὲ ἔκκρουστες στιγμὲς.

Στρεπτὰ ἔλασματα

21. Είκ. 21. Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 2249. Μ. 19 έκ., μ. κυλινδρικοῦ μέλους 2.8 έκ.
Για τὰ συνευρήματα βλ. περιδέραιο 12.
Ἡ βαθμιαία σφικτότερη συστροφή πρὸς τὰ ἄκρα μεταβάλλει τὸ ἔλασμα σὲ σχοινόμορφο σύρμα. Τὸ ἕνα ἄκρο σχηματίζει θηλειὰ γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἄλλου. Κυλινδρικό ἔλασμαίτινο μέλος εἶναι περασμένο στὸ ψέλιο. Κοσμεῖται μὲ χαρακτηριστὲς γραμμὲς καὶ ἔκκρουστες στιγμὲς: μεταξύ ἑνστιγμων σπειρομαϊάνδρων στὰ ἄκρα, ὑπάρχουν γραμμὲς ζίγκ-ζάγκ

καὶ χιαστὲς ἀνάμεσα σὲ παράλληλες σειρὲς στιγμῶν.

22. Τμήμα ἀσημένιου ψελίου (είκ. 22). Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 1429. Μ. 7 έκ., πλ. ἔλασματος 3 χιλ.
Προέρχεται ἀπὸ τάφο τῆς ὁδοῦ Κορίνθου καὶ Πουκεβίλ 17-19 στὸν ὁποῖο συνευρίσκονταν τὰ μυροδοχεῖα άρ. 3119 καὶ 3120 ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ α' μισὸ ἕως καὶ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Στὸν ἴδιο τάφο: στρογγυλὸ καὶ μνηοειδῆ χρυσὰ ἐξαρτήματα ὕστεροελληνιστικοῦ περιδεραιίου άρ. 1436, 1437, τὸ διάλιθο δαχτυλίδι 43, ἀσημένιο δαχτυλίδι άρ. 1426, τριάντα περίπου ψήφοι άρ. 1429 ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ ἡμιπολυτίμους λίθους καὶ μολύβδινη κυλινδρική πυξίδα άρ. 3815.
Στρογγυλῆς τομῆς σύρμα μὲ τὸ ἄκρο διπλωμένο σάν θηλειὰ συνεχίζεται ὡς στρεπτὸ ἔλασμα ποὺ σώζεται ἕν μέρει. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ψήφους γυάλινες ἢ λίθινες άρ. 1429 ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο τάφο ἦταν ἴσως περασμένες στὸ ψέλιο αὐτό. ΑΔ 31, 1976, Β1, 95.

Τὸ σπειρωτὸ φιδόσχημο ψέλιο 14 ἔχει ἀπλή περιέλιξη καὶ εἶναι τόσο ὁμοιο μὲ τὸ ζευγος ψελίων τοῦ πατρινοῦ Τ. Ι⁷⁶, ὥστε φαίνεται βέβαιο ὅτι καὶ τὰ τρία ἔλασματα κόπηκαν ἐπάνω στὸν ἴδιο τύπο καὶ εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου. Ἡ ταφὴ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Φιδόμορφο μὲ διπλὴ περιέλιξη, χωρὶς τὴν κυματιστὴ λεπτὴ ἀπόλιξη τῆς οὐρᾶς καὶ μὲ ἑνστιγμη έκτυπη διακόσμηση ἀτελοῦς σπειρομαϊάνδρου εἶναι τὸ ψέλιο 15 ἀπὸ τάφο τῆς ὁδοῦ Κανακάρη, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 2ου - ἀρχὲς 1ου αἰ. π.Χ. Τὰ δύο αὐτὰ ψέλια ἐντάσσονται στὸν ἴδιο τύπο σπειρωτοῦ ψελίου σὲ σχῆμα φιδιού, στὸν ὁποῖο τὸ πρόσθιο μέρος τοῦ σώματος σχηματίζει διπλὸ ἔλιγμό (σιγμοειδῆ) καὶ τὸ κεφάλι εἶναι στραμμένο ἐπάνω. Τὸ σῶμα ἔχει κατὰ κανόνα ἀπλή περιέλιξη. Εἶναι τύπος ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ κοσμήματα τῆς ζωῆς, ψέλια καὶ δαχτυλίδια καὶ οἱ ἀρχὲς του πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὰ μέσα ἢ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ὁ κορυφαῖος σιγμοειδῆς ἔλιγμος σὲ ἄλλα ψέλια εἶναι ἀπλούστερος καὶ ἡ δευτέρα στροφή δὲν ὀλοκληρώνεται. Τὴ μορφή αὐτὴ παρατηροῦμε στὸ ψέλιο τοῦ τάφου τῆς Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης τοῦ τέλους 3ου αἰ. - ἀρχῶν 2ου αἰ. π.Χ.⁷⁷, σὲ ψέλιο τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου⁷⁸, σὲ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη⁷⁹ τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ σὲ δύο ἔλασματα ψέλια τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου ποὺ ἀπεικονίζονται εὐθυγραμμισμένα⁸⁰, στὰ ὁποῖα ἡ οὐρὰ τείνει πρὸς ὀκτώσχημο ἔλιγμό. Στὴν Ἀχαΐα ἡ μορφή αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ δύο ψέλια τοῦ «θησαυροῦ» τῆς Δύμης: Τὸ 16 εἶναι τρίσπειρο καὶ ἡ οὐρὰ τοῦ φιδιού στρέφει πίσω καὶ κυματίζει παράλληλα μὲ τὸ σῶμα. Τὸ 17, ἐπίσης τρίσπειρο, ἔχει ἀκόμη ἀπλούστερο ἔλιγμο τοῦ πρόσθιου ἄκρου καὶ ἡ οὐρὰ τελειώνει χωρὶς ἔλιγμό ἢ κυματισμό.

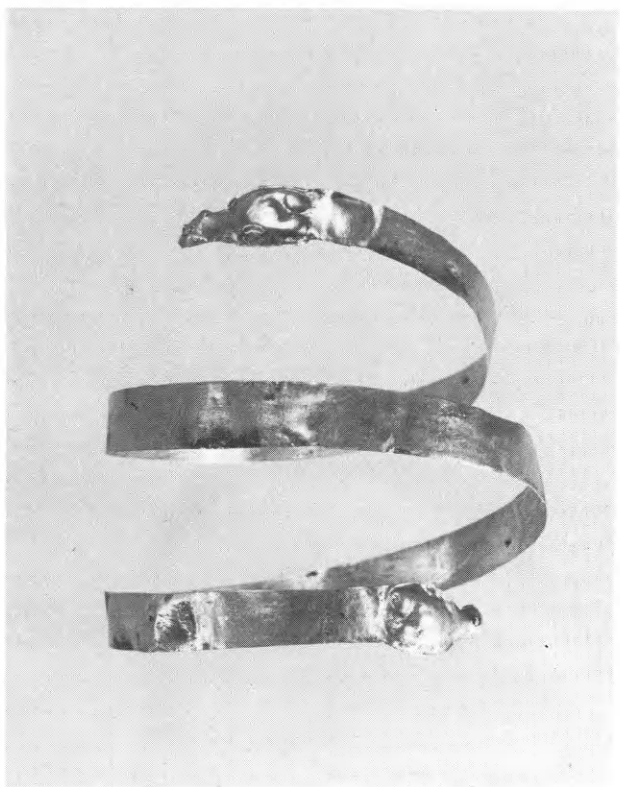
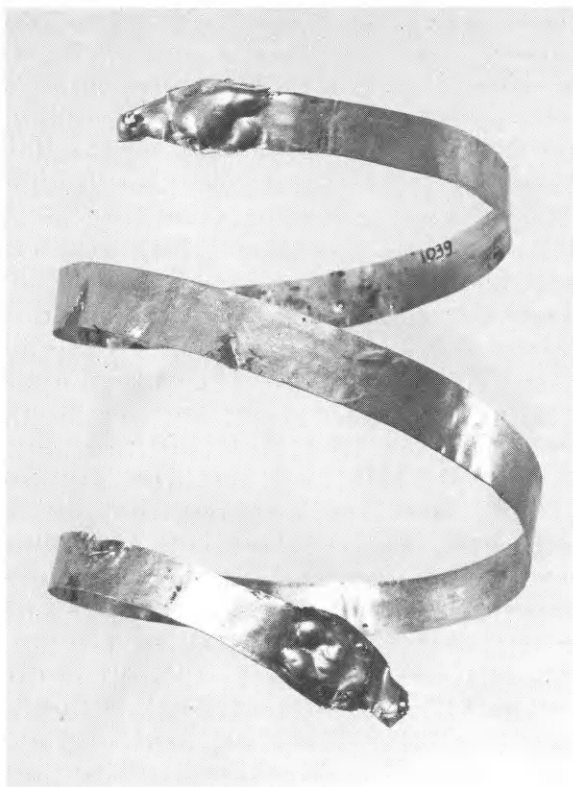
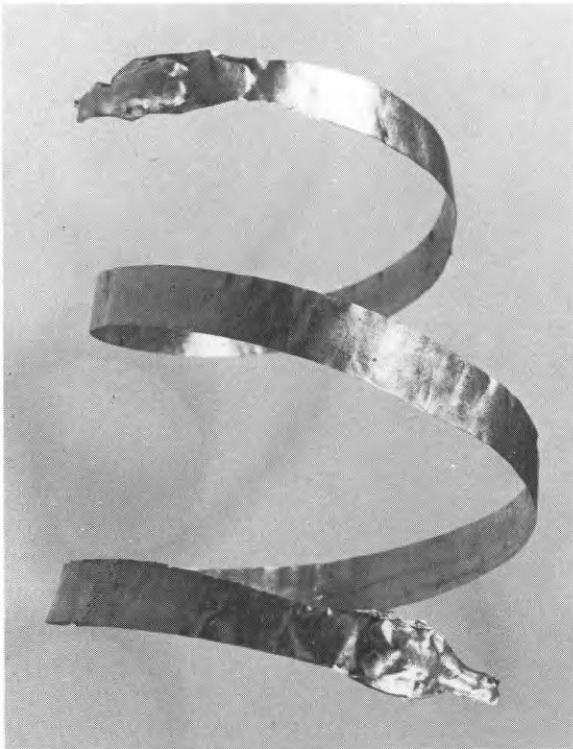
76. ΕΤΠ Ι 314 άρ. 8, πίν. 107α.

77. Δάφφα-Νικονάνου ὅ.π. 187 άρ. 1, πίν. 4α, Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρῶνια (1986) 116, είκ. 105, 106.

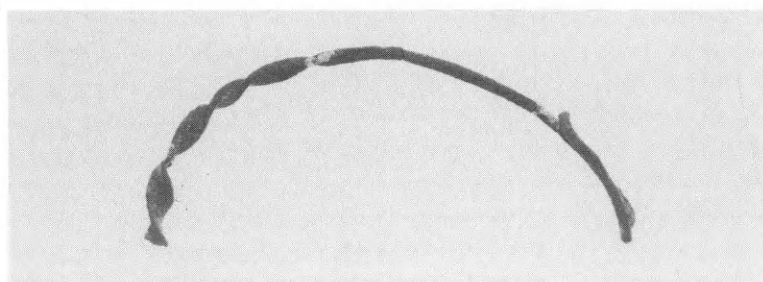
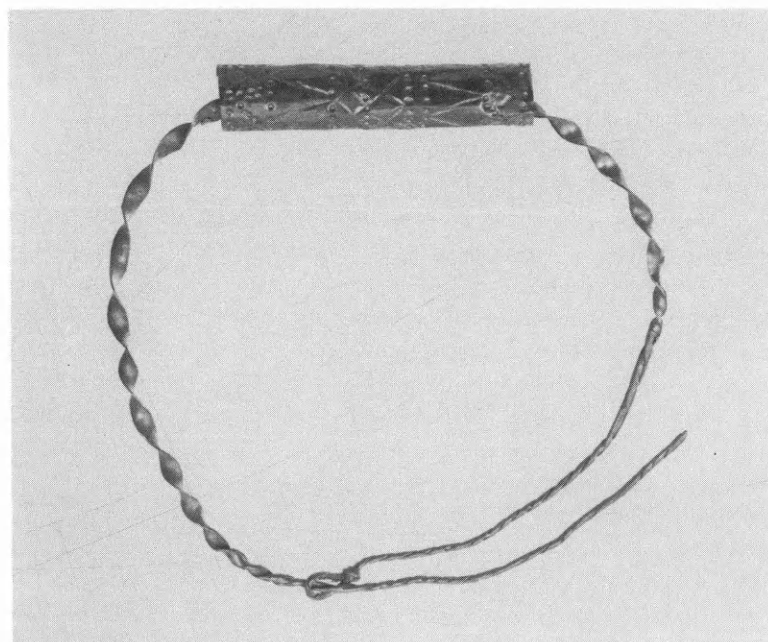
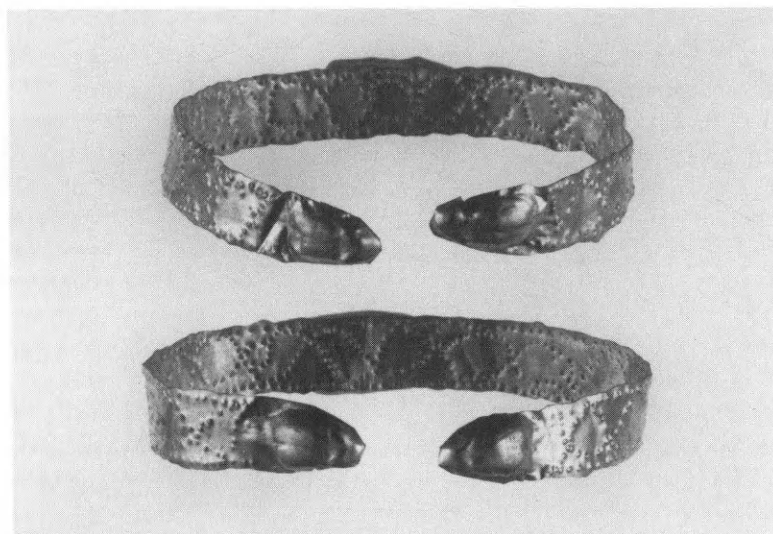
78. Laffineur άρ. 79, είκ. 86.

79. BCH 85, 1961, 817, είκ. 3.

80. Laffineur άρ. 91, είκ. 97-98.

Εικ. 19α-δ. Τρίσπειρα ψέλια με κεφάλι ζώου στα άκρα.

Εἰκ. 20-22: 20. Ψέλια με κεφάλι φιδιού στὰ ἄκρα. 21. Στρεπτό ψέλιο με κυλινδρικό μέλος. 22. Τμήμα στρεπτοῦ ψελίου.

Προφανώς παλιότερο στάδιο⁸¹ αποτελούν τὰ ψέλια τῆς Δημητριάδος τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ ἄλλα στὸ Βερολίνο⁸². Τὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ ἐλίσσεται μιὰ φορά, τὸ κεφάλι στρέφει ἐπάνω καὶ ἡ οὐρὰ ἔχει ὀκτώσχημη λεπτὴ ἀπόληξη. Τὴν ἀπλότητα τοῦ πρώιμου ψελίου τῆς Δημητριάδος ἔχει ἓνα ἄλλο πατρινὸ νεκρικὸ ψέλιο, τὸ 18, ποὺ βρέθηκε ἐκτὸς τάφου μαζὶ μετὸ διάλιθο δαχτυλίδι 44 καὶ τὸ τρίσπειρο δαχτυλίδι 50. Εἶναι τρίσπειρο, ἡ οὐρὰ του λεπταίνει τόσο, ὥστε γίνεται σχεδὸν συρμάτινη καὶ ἔχει ὀκτώσχημη ἀπόληξη. Κατὰ μῆκος τοῦ μέσου τοῦ ἐλάσματος ὑπάρχει ἔκτυπη νεύρωση, ὅπως σὲ πολλὰ παραδείγματα ψελίων ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ.⁸³ Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐδῶ τὸ σχῆμα τοῦ πρόσθιου ἄκρου τοῦ σώματος ποὺ ἔχει τὸν ἀπλούστερο ἐλιγμὸ ἀπὸ ὅλα τὰ γνωστὰ ὡς τώρα νεκρικά, πάρισσο τοῦ ψελίου τῆς Δημητριάδος: ἡ διαφορὰ ἀπὸ ἐκεῖνο συνίσταται στὴ φορά τοῦ κεφαλιοῦ τὸ ὁποῖο ἐκεῖ στρέφει ἐπάνω, ἐνῶ ἐδῶ βαίνει παράλληλα καὶ ἀντίθετα πρὸς τὴν φορά τοῦ σώματος. (Γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγησι βλ. σ. 133-135.)

Ὁ ἀπλὸς αὐτὸς τύπος μετὰ τὶς παραλλαγές του διατηρεῖται στὰ νεκρικὰ φιδόσχημα ψέλια ἕως τὸ β΄ μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ καὶ σὲ ψέλια προορισμένα νὰ φοριοῦνται ἀπὸ ζωντανούς ἔχει μακρὰ διάρκειά καὶ τὸν συναντᾶμε ἕως ἀργὰ τὴν ὑστεροελληνιστικὴ περίοδο⁸⁴. Ἡ διατήρησή του στὰ νεκρικὰ ψέλια ὀφείλεται καὶ στὴ γνωστὴ συνήθεια τῶν ἐργαστηρίων νεκρικῶν κοσμημάτων ποὺ καὶ ἄλλοτε θὰ παρατηρήσουμε νὰ μιμοῦνται παλιότερους τῆς ἐποχῆς τους καὶ συχνὰ ἀπλούστερους τύπους.

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ χαρακτῆρες ἢ ἔκτυπες φολίδες, ὅταν ὑπάρχουν στὰ φιδόσχημα ψέλια ποὺ εἶναι κοσμήματα ζωντανῶν, διακρίνονται γιὰ τὴ φυσιοκρατικὴ τους ἐμφάνισι⁸⁵. Δὲν ἀπαντοῦν σὲ αὐτὰ τὰ καθαρῶς διακοσμητικὰ θέματα τῶν νεκρικῶν ὅπως ὁ σπειρομαϊάνδρος τοῦ 15 ἢ ὁ «πλοχμὸς» τῶν 20.

Στὸ β΄ μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. τὰ ἄκρα τοῦ σώματος τοῦ φιδιοῦ ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται συνθετότερα σχήματα. Διακρίνονται τὰ σχήματα αὐτὰ κυρίως ἀπὸ πολλαπλοὺς ἐλιγμοὺς ποὺ εἶναι συχνὰ ἐπάλληλοι⁸⁶, ἐνῶ στὰ κενὰ τοποθετοῦνται κάποτε πολύτιμες πέτρες, διακόσμηση ποὺ ἐφαρμόζεται καὶ στὸν ἀπλούστερο προηγούμενο τύπο⁸⁷ καὶ ἐντάσσεται στὴ γνωστὴ ὑστεροελληνιστικὴ διάλιθη πολυχρωμία. Τὰ ψέλια αὐτὰ μετὰ τοὺς πολύπλοκους ἐλιγμοὺς χωρὶς νὰ

81. Τὸ σπειρωτὸ φιδόμορφο ψέλιο εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν παριστανόμενον ψέλιο στοὺς βραχίονες γυναικείων ἀγαλμάτων. Ἄν τὰ ψέλια ποὺ φορεῖ ἡ Ἀθηνᾶ Παρθένος στὰ ἀντίγραφα τοῦ Βαρβακείου καὶ τοῦ Βελιγραδίου (τὸ πρῶτο: W.H. Schuchardt, *AntPl* II (1963) 35 πίν. 31, 32, N. Leipen, *Athens Parthenos* (1971) 30, τὸ δεύτερο: Leipen ὁ.π. εἰκ. 5, Schröder, *AA* 47, 1932, 89 κέ., εἰκ. 1-3) ἀνήκουν στὸ πρωτότυπο φειδιακὸ ἔργο, ἔχουμε τὸν τύπο, δίσπειρο, μετὰ ἀπλὴ κάμψη τοῦ πρόσθιου μέρους καὶ τῆς οὐρᾶς, ἤδη ἀπὸ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. στὴν ἀττικὴ κοσμηματοτεχνία. Χωρὶς ἰδιαίτερη ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ σχετικὸ συμπέρασμα, πάντως ἡ ἔλλειψη εὐρημάτων κάνει γιὰ τὴν ὥρα πιθανότερο ὅτι πρόκειται γιὰ προσθήκη τῶν ἀντιγραφῶν.

82. *Amandry I* ἀρ. 219-220, πίν. 32, *Greek Gold* ἀρ. 65, εἰκ. 65a, 65b. Πρβ. καὶ τὸ ζεύγος στὸ Μουσεῖο Νεαπόλεως, *Siviero* ἀρ. 202, πίν. 158-159 ποὺ διατηρεῖ στὰ ὕστερα χρόνια (1ος π.Χ.-1ος αἰ. μ.Χ.) τὸ ἴδιο ἀπλὸ σχῆμα στὸ πρόσθιο ἄκρο. Γενικῶς μποροῦμε νὰ παρα-

τηρήσουμε στὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο τέτοιες ἀπλὲς μορφές σὲ πολὺσπειρα ψέλια, *Siviero* ἀρ. 203-207, πίν. 160-165.

83. *Laffineur* ἀρ. 81, εἰκ. 87, *Greek Gold* ἀρ. 66, *Amandry I* 256-57, πίν. 46, ἀρ. 262-63, πίν. 47, *Ori di Taranto* ἀρ. 172-73, κ.ά.

84. Τῆς Συλλογῆς Σταθάτου ἀπὸ τὸ β΄ θεσσαλικὸ εὐρημα, *Amandry I* ἀρ. 258-59, πίν. 46, ἀρ. 255, πίν. 45. Πρβ. καὶ B. Deppert-Lippitz, *Goldschmuck der Römerzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum* (1985) ἀρ. 22, πίν. 10.

85. Π.χ. Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης, βλ. σημ. 77, Συλλογῆς Κανελλοπούλου, *Laffineur* εἰκ. 86, 87· *Ori di Taranto* 173, *Greek Gold* ἀρ. 65, 66.

86. *Ori di Taranto* 173 καὶ *Greek Gold* ἀρ. 128, *Amandry I* ἀρ. 260-61, 262-263, πίν. 47, *Laffineur* ἀρ. 80, εἰκ. 87 ἀριστερά.

87. *Amandry I* ἀρ. 256-57, πίν. 46.

καταργούν τὰ ἀπλούστερα παλιότερα, εἶχαν στὴν ὄριμη ἑλληνιστικὴ περίοδο ἰδιαίτερη ἐπίδοση, καθὼς ἦταν ταιριαστὰ μὲ τὸν ρυθμὸ τῆς ἐποχῆς.

Τὰ ἀρχαῖα ἐργαστήρια ταφικῶν κοσμημάτων καλλιέργησαν καὶ ἕναν ἄλλο τύπο πολὺσπειρου φιδωτοῦ ψελίου, αὐτὸν ποὺ ἔχει κεφάλια φιδιοῦ ἢ ἄλλου ζώου καὶ στὰ δύο ἄκρα τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν ἐλίσσονται. Πρόκειται γιὰ σχῆμα τὸ ὁποῖο συναντήσαμε ἄλλοτε σὲ ταφικὰ σπειρωτὰ δαχτυλίδια⁸⁸ καὶ θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια. Ἀπὸ τὸ εὔρημα τῆς Κάτω Ἀχαΐας, προέρχονται τέσσερα τέτοια τρίσπειρα ψέλια τὰ **19α-δ** τὰ ὁποῖα ἀπολήγουν σὲ ἀκαθόριστα, λόγω τῆς προχειρότητας, ἔκτυπα κεφάλια. Ἴσως πρόκειται γιὰ βοοειδῆ ἢ αἰγοειδῆ. Γνωστὰ εἶναι ὀρισμένα πολὺσπειρα ψέλια μὲ κεφάλι φιδιοῦ καὶ στὰ δύο ἄκρα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο⁸⁹, τὸ δαχτυλίδι τοῦ Τάραντα⁹⁰ καὶ τὸ διάσημο ψέλιο στὸ Pforzheim⁹¹ ποὺ φέρεται ὅτι βρέθηκε στὴν Ἑρέτρια, στὸ ὁποῖο δύο σπειρωτὰ φίδια δένονται μὲ ἡράκλειο κόμβο ποὺ κατέχει τὸ μέσο τοῦ κοσμήματος καὶ τονίζεται μὲ μεγάλο ὠοειδῆ λίθο. Ὅλα αὐτὰ ὁμως τὰ κοσμήματα ἔχουν καὶ στὰ δύο ἄκρα τὸν σιγμοειδῆ ἐλιγμὸ τῶν μονῶν φιδιῶν. Σὲ ἀπλούστερη μορφή ἐλίσσονται τὰ ἄκρα σὲ δύο ψέλια ποὺ κοσμοῦν τὰ δύο χάλκινα χέρια ἀπὸ τὸν Τάραντα⁹² καὶ ἀποτελοῦν ἰδιότυπο κόσμημα: ἀπὸ τὰ ἄκρα τοῦ ἐλασμάτινου κρίκου ἀρχίζουν τὰ πρόσθια μέρη τοῦ σώματος δύο φιδιῶν καὶ φέρονται μὲ ἀντιθετικὸ ἐλιγμὸ παράλληλα πρὸς τὸ ἔλασμα. Τὰ ἀρχαῖα ψέλια καὶ τὰ ὁμοίωσχημα δαχτυλίδια ποὺ θὰ δοῦμε πῶς κάτω, μὲ κεφάλια στὰ δύο ἄκρα, δὲν ἔχουν αὐτὸν τὸν ἐλιγμὸ στὰ ἄκρα, κινοῦνται ὁμως μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἴδιας ἔμπνευσης, ὡς παραλλαγή τῶν πολὺσπειρων φιδωτῶν κοσμημάτων, καὶ ὅσο γνωρίζω, ψέλια αὐτοῦ τοῦ ἀπλοῦ σχήματος συναντᾶμε μόνο ταφικὰ καὶ μάλιστα μόνο στὴν Ἀχαΐα ἐνῶ τέτοια δαχτυλίδια ὑπάρχουν καὶ στὴν κατηγορία τῶν κανονικῶν κοσμημάτων.

Στὸν ἴδιο τάφο βρέθηκε καὶ τὸ ζευγὸς τῶν ἐλασμάτινων ψελίων **20**, ἀπλὲς ταινίες ποὺ ἀπολήγουν σὲ κεφάλια πιθανότατα φιδιοῦ καὶ στὰ δύο ἄκρα καὶ κοσμοῦνται μὲ ἔνστιγμες συμπλεκόμενες γραμμές («πλοχμό»)⁹³. Τὰ ψέλια αὐτὰ ἀντιγράφουν τὸν γνωστὸ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, πιθανότατα ἤδη ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ τύπο⁹⁴. Δύο ἐλασμάτινα νεκρικὰ μὲ κεφάλια αἰγοειδῆ καὶ ἀκόσμητα ἐλάσματα προέρχονται ἀπὸ τὸν Τ. Ι τῆς Πάτρας⁹⁵. Τέτοια ψέλια μὲ κεφάλι φιδιοῦ καὶ στὰ δύο ἄκρα ἀπαντοῦν στὰ ἀρχαῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ κλασικὰ χρόνια κυρίως στὴ μακεδονικὴ περιοχὴ, σχεδὸν πάντα κατὰ ζεύγη, καὶ τὴν Ὀλυμπία⁹⁶, λείπουν ὁμως τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὰ δύο παρόμοια ψέλια τοῦ τάφου τῆς Κοζάνης, ἐκεῖνα τῆς Συλλογῆς Σταθάτου χρονολογούμενα μὲ βάση νομισματικὸ εὔρημα πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καὶ τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου⁹⁷ εἶναι τὰ πλησιέστερα τυπολογικῶς

88. ΕΤΠ I 315 ἀρ. 10β, πίν. 108β, ΕΤΠ II 366 ἀρ. 9, πίν. 113α.

89. M. J. Rostovtzeff, *Die Hellenistische Welt-Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte* I (1955) πίν. 45,2, Zahn, *Galerie Bachstutz* 14, ἀρ. 49, πίν. 14, E. Vernier, *Bijoux et Orfèvreries. Catalogue général des antiquités du musée du Caire* (1907) ἀρ. 52123, πίν. 15.

90. *Greek Gold* ἀρ. 129.

91. Ὁ.π. ἀρ. 67, K. Schefold, *Meisterwerke griechischer Kunst* (1960) 316 ἀρ. 599, Amandry III 254, εἰκ. 152.

92. *Ori di Taranto* ἀρ. 166.

93. Γιὰ τὴ συνθήθεια νὰ φοριοῦνται ψέλια ἀνὰ δύο ὡς περσικὴ βλ. T. Hackens - R. Winkes (eds), *Gold Jewelry*.

Craft, Style and Meaning from Mycenae to Constantinopolis, An Exhibition, Museum of Art, Rhode Island School of Design (1983) 66.

94. H. Philipp, *OlympForsch* XIII 195-196, σημ. 436, Higgins 114, 129.

95. ΕΤΠ I 315 ἀρ. 9, πίν. 107β.

96. Βλ. π.χ. δύο ζεύγη, Amandry I 50-52, ἀρ. 112-115, πίν. 21-22· ἄλλα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΔ* 39, 1984, Β, 216, πίν. 101β· Ὀλυμπίας, *OlympForsch* XIII 223 κέ. μὲ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ τὸ ψέλιο τοῦ θησαυροῦ τοῦ Vetersfelde, ἀρχὲς 5ου αἰ. π.Χ., Greifenhagen I 63, πίν. 43 (6).

97. Κοζάνης, Β. Καλλιπολίτης - D. Feytmans, *ΑΕ* 1948-49, 92, εἰκ. 3-5. Συλλογῆς Σταθάτου, Amandry III

πρὸς τὰ πατρινά. Ὁ στοιχειώδης πλοχμός τους ἴσως ἀποτελεῖ ἀνάμνηση τῶν συνεστραμμένων ἐλασμάτων ἢ χονδρῶν συρμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα κάποτε κατασκευάζονταν τέτοια ψέλια (βλ. πιὸ κάτω σημ. 109).

Τὸ κόσμημα αὐτὸ κατάγεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Στὶς περιοχὲς τῆς Περσίας, τῆς Ἀσσυρίας καὶ τῆς Urartu ἀπαντᾷ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 9ον αἰ. π.Χ., τῆ δὲ ἐποχῆ τῶν Ἀχαιμενιδῶν τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ καὶ ἐξαιρέτα⁹⁸. Εἰδικότερα ὁ τύπος μὲ τὰ κεφάλια φιδιοῦ στὰ ἄκρα ἀποδόθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Urartu⁹⁹, ἐνῶ δὲν ἀπαντᾷ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλὰ ἓνα ψέλιο σὲ ἰδιωτικὴ γερμανικὴ συλλογὴ ἀπὸ τὴν Urartu¹⁰⁰, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, δὲν φαίνεται τόσο παλιό (9ος-7ος αἰ. π.Χ.) καὶ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὅπως καὶ τὸ ψέλιο τῆς Συλλογῆς Σταθάτου, τὸ ζεύγος τῆς Κοζάνης, καθὼς καὶ ἐκεῖνο τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου¹⁰¹. Τὸ ἀσημένιο ψέλιο ἀπὸ ταφικὸ πῖθο τῆς Μεσημβρίας μὲ σπειροειδῆ χαρακτῆ διακόσμηση τῆς «κλασικῆς ἢ πρώιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς»¹⁰² πρέπει νὰ προστεθεῖ ὡς δείγμα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ ὄχι ταφικό. Τὰ ψέλια ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Petescia¹⁰³ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου (πρώιμος 1ος αἰ. μ.Χ.) μὲ χαρακτὲς φολίδες καὶ ἀνάγλυφα κεφάλια φιδιοῦ ἀνήκουν στὴν ὑστεροελληνιστικὴ παράδοση καὶ μᾶς διδάσκουν γιὰ τὰ πρότυπα τῶν ψελίων **20**.

Δύο ψέλια εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ στρεπτὸ ἔλασμα. Τοῦ χρυσοῦ **21** τὰ ἄκρα μετατρέπονται μὲ ὁλοένα σφικτότερη συστροφή τοῦ ἐλάσματος σὲ σχοινόμορφο σύρμα καὶ τὸ ἓνα ἔχει θηλειά. Πρόσθετο στοιχεῖο τοῦ ψελίου αὐτοῦ εἶναι τὸ κυλινδρικό ἐλασματίνιο μέλος, μὲ χαρακτῆ διακόσμηση, περασμένο στὸ στρεπτὸ ἔλασμα. Δὲν γνωρίζω δεύτερο ὅμοιο παράδειγμα τέτοιου συνδυασμοῦ, ὡστόσο κυλινδρικό στοιχεῖο, κυρίως ὡς μέλη περιδεραιῶν, εἶναι πολὺ γνωστὰ στὴν κοσμηματοτεχνία¹⁰⁴. Τὸ ἄλλο στρεπτὸ ψέλιο **22** εἶναι ἀσημένιο καὶ σώζει μόνο τὸ ἓνα ἄκρο μὲ τὴ θηλειά. Ἴσως ἦταν περασμένες σὲ αὐτὸ οἱ ψῆφοι ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο τάφο. Ἡ ταφή εἶναι τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Στρεπτὸ ἔλασμα ἀπαντᾷ σὲ ὀρισμένα ψέλια ποὺ βρίσκονται σὲ συλλογὲς χωρὶς ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ὅπως στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Λοῦβρο καὶ χρονολογήθηκαν «στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἢ καὶ ἀργότερα»¹⁰⁵. Ἡ ὁμοιότητά τους μὲ τὰ πιὸ πάνω ψέλια τῆς Πάτρας ὀδηγεῖ στὸ ἐρώτημα μήπως ἢ τόσο ὕστερη αὐτὴ χρονολόγηση μπορεῖ τώρα νὰ ἀναθεωρηθεῖ. Ὡστόσο τὸ σχῆμα, λόγω τῆς ἀπλότητος δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ χρονολογηθεῖ ὅταν λείπουν συνευρήματα. Καὶ πάντως στρεπτὰ ψέλια κατασκευάζονταν φαίνεται ἕως καὶ τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχῆ, ἐνῶ ἄλλα, ὅπως τὰ χάλκινα στὴ Βοστώνη¹⁰⁶, ἐπίσης ἀδέσποτα εὐρήματα, τὸ ἓνα μὲ στρεπτό, τὸ ἄλλο μὲ

212 ἀρ. 142, πίν. 32 (φέρεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ παιδικὴ ταφή μαζί μὲ νόμισμα τῆς ἐποχῆς Ἀλεξάνδρου). Συλλογῆς Κανελλοπούλου, Laffineur ἀρ. 71, εἰκ. 75.

98. K.R. Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery c. 3000-612 B.C.* (1971) 196-7, 203, 205, 209, 246, 267. Amandry, *AntK* 1, 1958, 11 κέ.

99. Maxwell-Hyslop ὁ.π. 204-205.

100. Hornbostel ὁ.π. ἀρ. 425.

101. Βλ. σημ. 97.

102. Βαβρίτσας, *ΠΑΕ* 1970, 74, πίν. 107. Δὲν μπορεῖ νομίζω νὰ εἶναι νεότερο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὴ σπειροειδῆ διακόσμηση πρβ. τὰ ἀρχαῖκα παραδείγματα τῆς Ὀλυμπίας, *OlympForsch* XIII ἀρ. 874-87, πίν. 53.

103. Greifenhagen I πίν. 57 (4-5). Τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ τὰ ὅμοια δαχτυλίδια ἀπὸ

τῆς villa B τῆς Oplontis, A. d'Ambrosio, *Gli Ori di Oplontis* (1989) ἀρ. 43-45, πίν. 22. Βλ. ἐπίσης καὶ Siviero ἀρ. 215-216, 218, πίν. 169.

104. Deppert-Lippitz 210, 255. Πρβ. τὸ ἐνότιο τοῦ Τάραντα, *Ori di Taranto* ἀρ. 132.

105. Greifenhagen II 42, πίν. 36 (4), de Ridder ἀρ. 1026-27. Βλ. ἐπίσης J. Boehlau, *Griechische Alterthümer südruissischen Fundorts aus dem Besitze des Herrn A. Vogell* (Karlsruhe 1908) 90, εἰκ. 59. Στρεπτὰ ἐλάσματα εἶναι συνήθη σὲ «κελτικά» κοσμήματα: Parkhurst, *Bull. Allen Memorial Art Museum* 18, 1961, 81 ἀρ. 24.

106. M.B. Comstock - C.C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston* (1971) 313, 315.

ραβδωτό σύρμα, ώστε να δίνει την ίδια έντύπωση, χρονολογήθηκαν στην αρχαϊκή εποχή. Ένα περιδέραιο (torque) από δύο συνεστραμμένα έλάσματα με ψήφο περασμένη όπως τὸ κυλινδρικό μέλος στὸ πατρινὸ ψέλιο, βρίσκεται στὴ Συλλογὴ Melvin Gutman καὶ ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴ χρονολόγησή του¹⁰⁷, ἐνῶ τὸ περιδέραιο ἀπὸ τάφο στὸ Montefortino¹⁰⁸, τὰ συνευρήματα τὸ χρονολογοῦν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Συμπλεκόμενα έλάσματα ἢ χονδρὰ σύρματα χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ψέλια ὕστερα κλασικὰ ἢ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ τοῦ τύπου μὲ τὰ κεφάλια ζώου στὰ ἄκρα¹⁰⁹.

Ἐνώτια

23. Ζεῦγος χαλκῶν κωνικῶν ἐνωτίων (εἰκ. 23).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 1441. Μ. 2.2 ἐκ., πλ. ἐπάνω 1 ἐκ. Ἴσχυρὴ διάβρωση ἔχει ἀλλοιώσει τὸ σχῆμα.

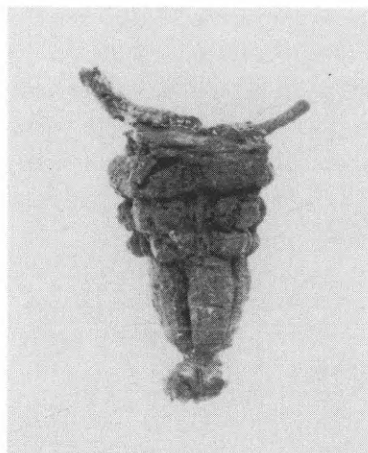
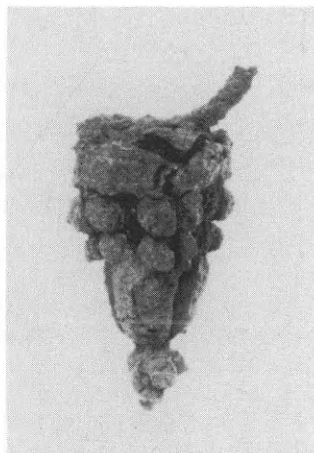
Βρέθηκαν σὲ τάφο τῶν ὁδῶν Κορίνθου καὶ Πουκεβίλ 17-19 μαζί μὲ τὰ ἀγγεῖα ἀρ. 2954-2968 τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους στὰ πρῶτα τριάντα χρόνια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Δύο μικρογραφικὰ σκεῦη μεταξύ αὐτῶν εἶναι δυνατὸ νὰ χρονολογηθοῦν γενικῶς ἀπὸ τις ἀρχές ἕως τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἀλλὰ αὐτό, πιστεύω, δὲν ἐμποδίζει τὴν τοποθέτηση τῆς ταφῆς περὶ τὸ 370 π.Χ. Στὸν ἴδιο τάφο βρέθηκαν τέσσερα ἑλεφαντοστέινα πλακίδια σὲ σχῆμα καθιστῶν περιστεριῶν ἀρ. 1433 ποὺ θὰ διακοσμοῦσαν ἐξάρτημα ἐνδύσεως ἢ σκεῦος καὶ

χάλκινος καθρέπτης μὲ συμφυῆ ἐπιμήκη λαβὴ ἀρ. 1440 τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. *ΑΔ* 31, 1976, Β1, 95. Τὸ κωνικὸ σῶμα ἀπολήγει σὲ κόρυμβο καὶ περιβάλλεται στὸ ἐπάνω μέρος ἀπὸ δύο σειρὲς σφαιριδίων, τοποθετημένων ἀνὰ ζεύγη κάτω ἀπὸ τις γωνίες τοῦ τετράπλευρου ἐπιθήματος ποὺ ἐπιστέφει τὸν κῶνο. Σῶζονται ὑπόλοιπα τῶν ἀγκίστρων ἐξάρτησης.

24. Στοιχεῖα ζεύγους πῆλινων ἐπίχρυσων ἐνωτίων ἀποτελουμένων ἀπὸ δισκίο, μηννοειδὲς καὶ ἀτρακτόσχημα ἐξαρτήματα (εἰκ. 24α-γ).

Πάτρα, Μουσεῖο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 3432.

Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτόχρωμος. Ἐνιαία μήτρα

Εἰκ. 23. Χάλκινα ἐνώτια.

107. Parkhurst ὁ.π. 59 ἀρ. 8.

108. Brizio, *MonAnt* 9, 1899, 690, πίν. VII ἀρ. 22, καὶ συνευρήματα ἀρ. 5, 14, 16, 23.

109. Π.χ. *BMCJ* ἀρ. 1991-92, 1989, *Greek Gold* ἀρ. 57 μὲ πολλαπλὰ πτυχωμένο καὶ στρεπτό ἔλασμα, Becatti

194 ἀρ. 373 a-b, πίν. 95, C. Carducci, *Gold und Silberschmuck aus dem antiken Italien* (1962) σ. XVI, πίν. 37a-b, *Search* ἀρ. 57, 83, R. A. Higgins εἰς Macedonia and Greece in Late Classical and Hellenistic Times, *Studies in the History of Art* 10, 1982, 143, εἰκ. 6.

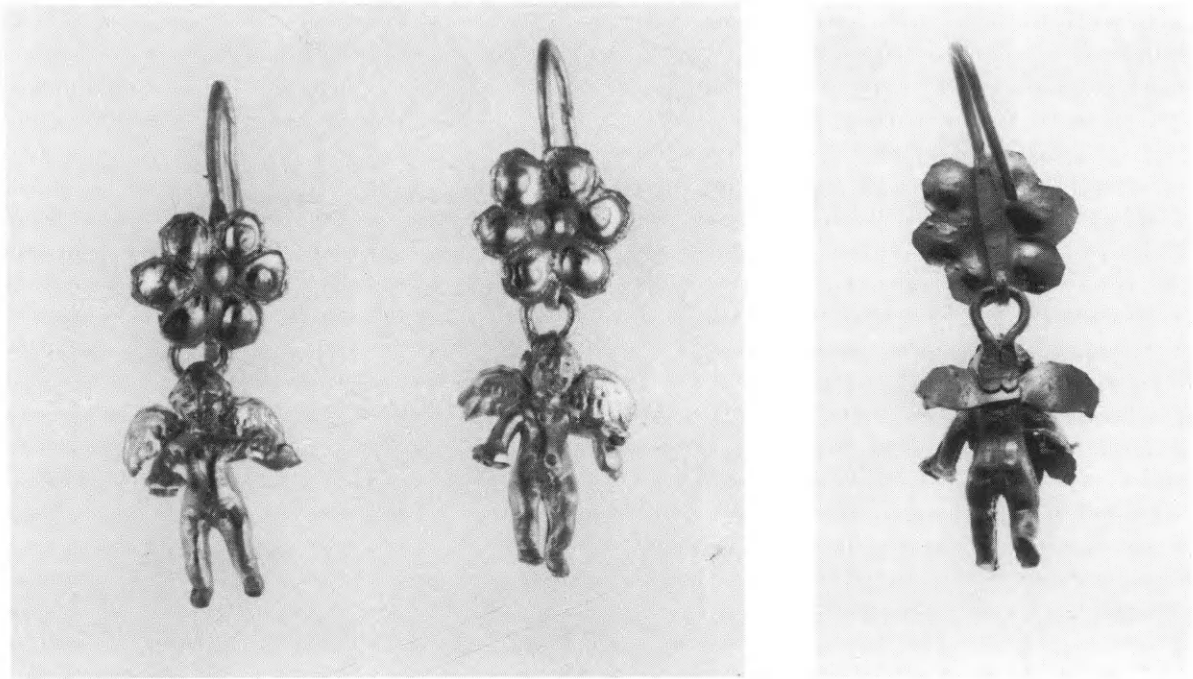

Εἰκ. 24α-γ. Δισκία, μηνοειδῆ καὶ ἄλλα ἐξαρτήματα πήλινων ἐπίχρυσων ἐνωτίων.

ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν πρόσθια ὄψη κάθε στοιχείου. Οἱ πίσω ἐπιφάνειες εἶναι ἐλαφρῶς κυρτές καὶ λείες. Ἡ κατάσταση διατήρησης δὲν εἶναι καλὴ, τὰ ἀνάγλυφα στοιχεῖα δὲν σώζονται εὐκρινῶς. Βρέθηκαν σὲ τάφο τῆς ὁδοῦ Κανακάρη 84-86, τοῦ ὁποῦ τὰ ἀγγεῖα ἀρ. 6603-6609 κατὰ τὸ πλεῖστον μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Δύο μικρογραφικὰ σκεύη, ἡ ὑδρίσκη ἀρ. 6608 καὶ ὁ καλαθίσκος ἀρ. 6607, ἔχουν σχῆμα κοινὸ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ., ἀλλὰ δὲν μποροῦν, νομίζω, νὰ ἀποτελέσουν βασικὸ κριτήριον γιὰ χρονολόγηση τῆς ταφῆς ἀργὰ μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Στὸν ἴδιο τάφο ὑπῆρχαν τὰ εἰδῶλια ἀρ. 6649 καὶ 6650 τὰ ὁποῖα εἶναι χειροποίητα καὶ εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν. Βρέθηκε ἐπίσης στοιχεῖο ἀσημένιου κοσμήματος ἀρ. 3416, ἴσως ἐξάρτημα κοσμήματος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ὁστὲνο ὁμοίωμα διπλοῦ χτενιοῦ ἀρ. 3418, πού θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ χρονο-

λογηθεῖ περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

- α. Δύο δισκία με προτομὴ κρανοφόρου Ἀθηνᾶς κατὰ μέτωπον. Διάμ. 1.5 ἐκ. Τὸ κράνος εἶναι τρίλοφο καὶ ἔχει ἀνασηκωμένες παραγναθίδες. Στὸν λαιμὸ διακρίνεται περιδέραιο καὶ παρυφὴ ἐνδύματος. Τὰ ἄκρα τοῦ δισκίου ὀρίζουν κοκκίδες (στὸ ἓνα λείπει μέρος τοῦ κοκκιδωτοῦ πλαισίου) καὶ τὸ βάθος κοσμοῦν βλαστοί. Δύο μικρὲς ὀπές στὸ ἓνα καὶ μία στὸ ἄλλο προορίζονταν γιὰ τὰ σύρματα ἐξάρτησης τῶν μηνοειδῶν.
- β. Δύο μηνοειδῆ ἐξαρτήματα. Διαστ. 2.5×1.5 ἐκ. Τὸ ἓνα σώζεται ἑλλιπῶς. Ὁ μηνίσκος εἶναι ἐξεργος καὶ λείος καὶ πλαισιώνεται κάτω ἀπὸ σειρὰ κοκκίδων καὶ ταινία με ἀνάγλυφους ρόδακες. Στὸ κέντρο τῆς ἐσωτερικῆς καμπύλης φέρει ἀνθέμιον καὶ στὰ ἄκρα ὑπάρχουν ρόδακες καὶ καθιστὲς Νίκες στραμμένες πρὸς τὰ ἔξω σὲ στάση τριῶν τετάρτων με ὑψωμένα

Εικ. 25. α. 'Ενώτια έρωτιδέων. β. 'Οπίσθια όψη του ένός έρωτιδέως.

καμπύλα φτερά. Κρατούν ώσειδές άντικείμενο, πιθανότατα άσπίδα. Τέσσερις όπες υπάρχουν κάτω για τη στερέωση συρμάτων τών έξαρτημάτων. Στο άνθემιο άβέβαια ίχνη για τήν έξάρτηση από τά δισκία.

γ. 'Υπόλοιπα έξαρτημάτων τών ίδιων ένωτιών:

Τέσσερις ραβδωτοί άμφορίσκοι και φύλλο καρδιάσχημο με χάλκινο κρίκο. Σώζονται συσσωματωμένα σε ένιαία μάζα με υπόλοιπα χάλκινων συμπιεσμένων στελεχών. Μ. 1.8 εκ.

Καρπός ροδιάς έλλιπής. Σωζ. μ. 1 εκ.

Τριμερής κόρυμβος σταφυλιού. Μ. 5 χιλ.

Ρόδακας, διαμ. 4 χιλ.

25. Ζευγος ένωτιών έρωτιδέων (εικ. 25α-β).

Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 3383. 'Υψ. έρωτιδέων 1.1 εκ., συνόλου 2.6 εκ.

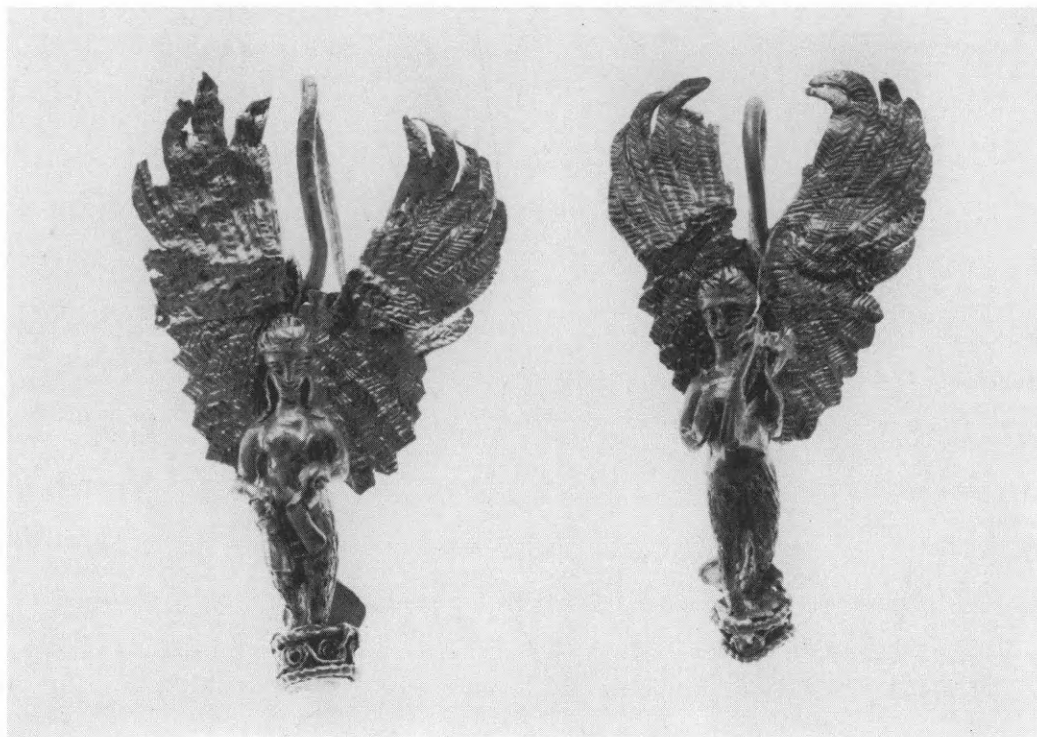
Βρέθηκαν σε τάφο τής όδοϋ Κανακάρη 84-86 μαζί με τó λυχνάρι άρ. 5828 (340-330 π.Χ.), μία ύδρίσκη άρ. 6599 ή όποία μπορεί νά χρονολογηθεί στο β' μισό του 4ου αί., τics μικρές πυξίδες ψιμυθίων άρ. 6597-98 του γ' τετάρτου του 4ου αί. π.Χ. και τόν χάλκινο καθρέπτη άρ. 3380 του β' μισού του 4ου αί. π.Χ. Στόν ίδιο τάφο: χρυσός συρμάτινος κρίκος άρ. 3282, τρεις χάλκινοι κρίκοι άρ. 3381 και υπόλοιπα σιδερένιας σπλεγγίδας. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

Οί έρωτιδεΐς είναι κατασκευασμένοι από δύο συγκολλημένα στα πλάγια έλάσματα. 'Εξαρτώνται από

περίτμητον έλασμάτινο ρόδακα με κυρτά φύλλα που έχουν κοκκιωτό πλαίσιο. Τά φτερά τους, συγκολλημένα στη ράχη, έχουν χαρακτή άπόδοση του πτιλώματος. Κρατούν στο δεξιό χέρι φιάλη και στο ύψωμένο άριστερο οϊνοχόη.

26. 'Ενώτια σειρήνων με τó άγκιστρο έξάρτησης συγκολλημένο στην πίσω έπιφάνεια τών άνορθωμένων δρεπανόσχημων φτερών (εικ. 26, 26δΐς, 26τρΐς). Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 3431. 'Υψ. 3.2 εκ. Βρέθηκαν σε στρώμα πυρής στην όδο Κανακάρη 84-86 μαζί με πήλινο γυναικείο ειδώλιο άρ. 8657, χρονολογούμενο στο γ' τέταρτο του 3ου αί. π.Χ. και χάλκινο δίσκο καθρέπτη άρ. 3398, ύστερου τύπου. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

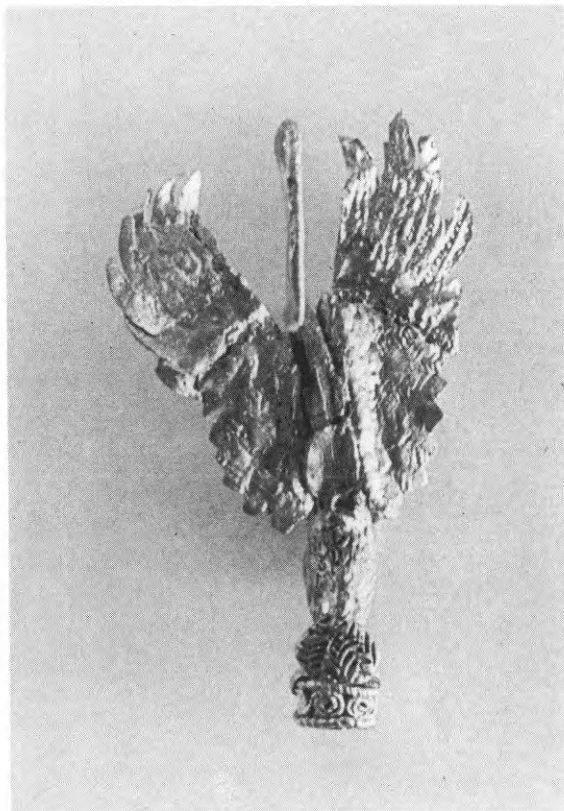
Πατούν σε στρογγυλές βάσεις. 'Η μία παΐζει κιθάρα που έχει έξι συρμάτινες χορδές, ή άλλη κρόταλα. Τό κεφάλι είναι έλασμάτινο και τó σώμα χυτό, τά φτερά άποτελούνται από δύο συγκολλημένα έπίπεδα έλάσματα με δρεπανόσχημα πτερύγια. Τά έπιμέρους στοιχεία του κεφαλιού άποδίδονται έκτυπα και χαρακτά με άμβλύ έργαλειό. Οί έγχαράξεις του πτιλώματος τών φτερών και τών κάτω άκρων είναι λεπτότερες και περισσότερο φυσιοκρατικές από εκείνες τής κόμης και τής ούρας, που έχουν γίνει με άμβλύ έργαλειό. Συρμάτινος σπειρομαϊανδρος πλαισιωμένος από κοκκιωτό σύρμα κοσμεΐ τics βάσεις.

Εικ. 26. Ἐνώτια σειρήνων.

Εικ. 26δς. Πλάγια ὄψη τῶν σειρήνων.

Εικ. 26τρίς. 'Οπίσθια ὄψη τῶν σειρήνων.

27. 'Ενώτια με κεφάλι λιονταριού (εἰκ. 27).

Πάτρα. Μουσείο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 2488. Διαστ. 1.3×1.2 ἑκ. Συμπιεσμένα.

Βρέθηκαν σὲ τάφο τῆς ὁδοῦ Νόρμαν 88 στὸν ὁποῖο φέρεται ὅτι ὑπῆρχαν τὸ μυροδοχεῖο ἀρ. 4178, ἡ τριποδικὴ πυξίδα ἀρ. 4179 καὶ ὁ χάλκινος καθρέπτης ἀρ. 2487. Τὸ πρῶτο θεωρεῖται χαρακτηριστικὸ τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., πιστεύω ὅμως ὅτι τὸ σχῆμα του μπορεῖ νὰ συνεχίσθηκε καὶ ἀργότερα. Ἡ τριποδικὴ πυξίδα χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ ὁ καθρέπτης στὸν 3ον αἰ. π.Χ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς αὐτοῦ τοῦ τάφου δὲν εἶναι ἀσφαλῆ λόγω ἰδιαιτέρων συνθηκῶν. ΑΔ 36, 1981, Β1, 166.

Ὁ κρίκος ἀποτελεῖται ἀπὸ στρεπτὸ σύρμα πὺ περιβάλλει συρμάτινο ἐσωτερικὸ στέλεχος. Τὸ ἐλασμάτινο κεφάλι ἔχει ἔκτυπα καὶ χαρακτὰ στοιχεῖα, τὰ λογχωτὰ φύλλα τοῦ λαιμοῦ καλύπτουν τὴ σύνδεση τοῦ κεφαλιοῦ μετὸ τὸ ἄγκιστρο. Τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν λαιμὸ στὰ λογχωτὰ φύλλα τονίζει λεῖο σύρμα, ἐνῶ κοκκιδωτὸ σύρμα ὑπάρχει σὲ μικρὴ ἀπόσταση, κοντὰ στὴ χαίτη, χωρίζοντάς τὴν ἀπὸ τὸν λαιμό.

28. 'Ενώτια με κεφάλι λιονταριού (εἰκ. 28).

Πάτρα. Μουσείο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 3334. Διαστ. 1.2×1.2 ἑκ.

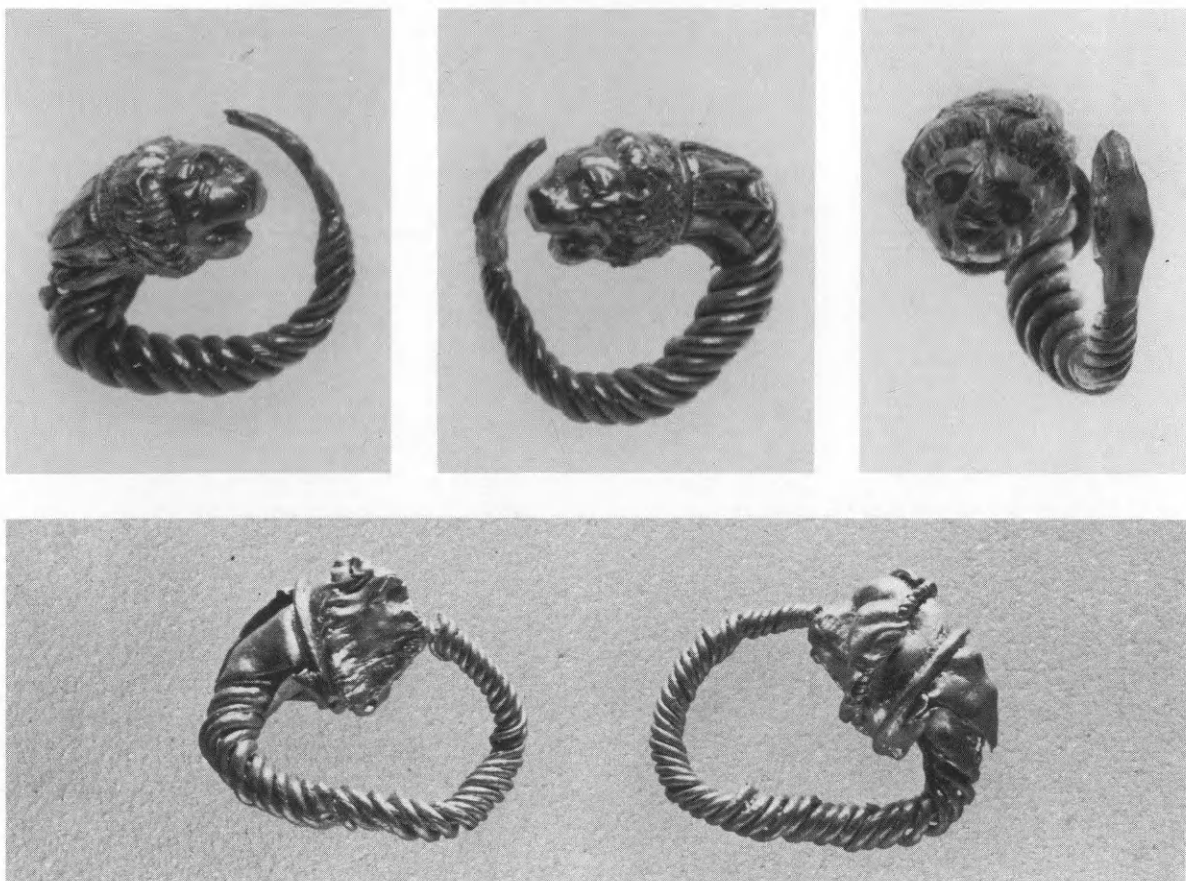
Βρέθηκε σὲ τάφο τῆς ὁδοῦ Κανακάρη 84-86 μαζί μετὸ φιαλίδιο ἀρ. 5471 πὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 300 π.Χ. ἢ καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἐπίχρυσου χάλκινου στεφανιοῦ ἀρ. 3336. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

Τὸ ἄγκιστρο ἀποτελεῖται ἀπὸ συνεστραμμένο σύρμα καὶ συνδέεται μετὸ ἐλασμα σχήματος κεφαλιοῦ φιδιοῦ γιὰ τὴν προσαρμογὴ στὸ ἀνοικτὸ στόμα τοῦ λιονταριοῦ. Στοιχεῖα τοῦ ἐλασμάτινου κεφαλιοῦ καὶ ἡ χαίτη συμπληρώνονται μετὸ χαρακτηριστὶς λεπτομέρειες, τὰ μάτια εἶναι πρόσθετες κοκκίδες. Κοκκιδωτὸ καὶ λεῖο σύρμα ἀρθρώνει τὴ μετάβαση στὸν θύσανο τοῦ ὁποῖου τὰ αἰχμηρὰ φύλλα ἔχουν ἐξέχον πλαίσιο.

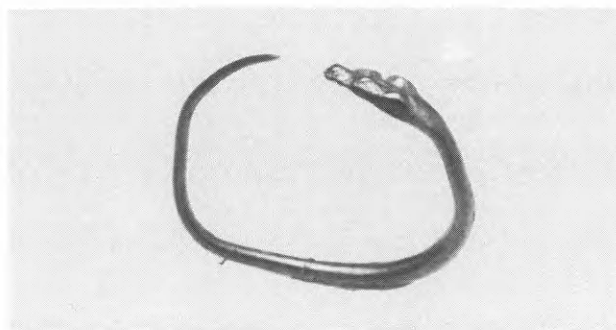
29. Συρμάτινος κρίκος, σὲ σχῆμα φιδιοῦ (εἰκ. 29).

Πάτρα. Μουσείο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 2307. Διαστ. 1×0.8 ἑκ.

Βρέθηκε κοντὰ στὸ κρανίο τοῦ σκελετοῦ σὲ τάφο στὴν ὁδὸ Κανακάρη 84-86, μαζί μετὸν χάλκινο καθρέπτη ἀρ. 2341, πὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ

Εικ. 27-28. Ἐνώτια με κεφάλι λιονταριοῦ.

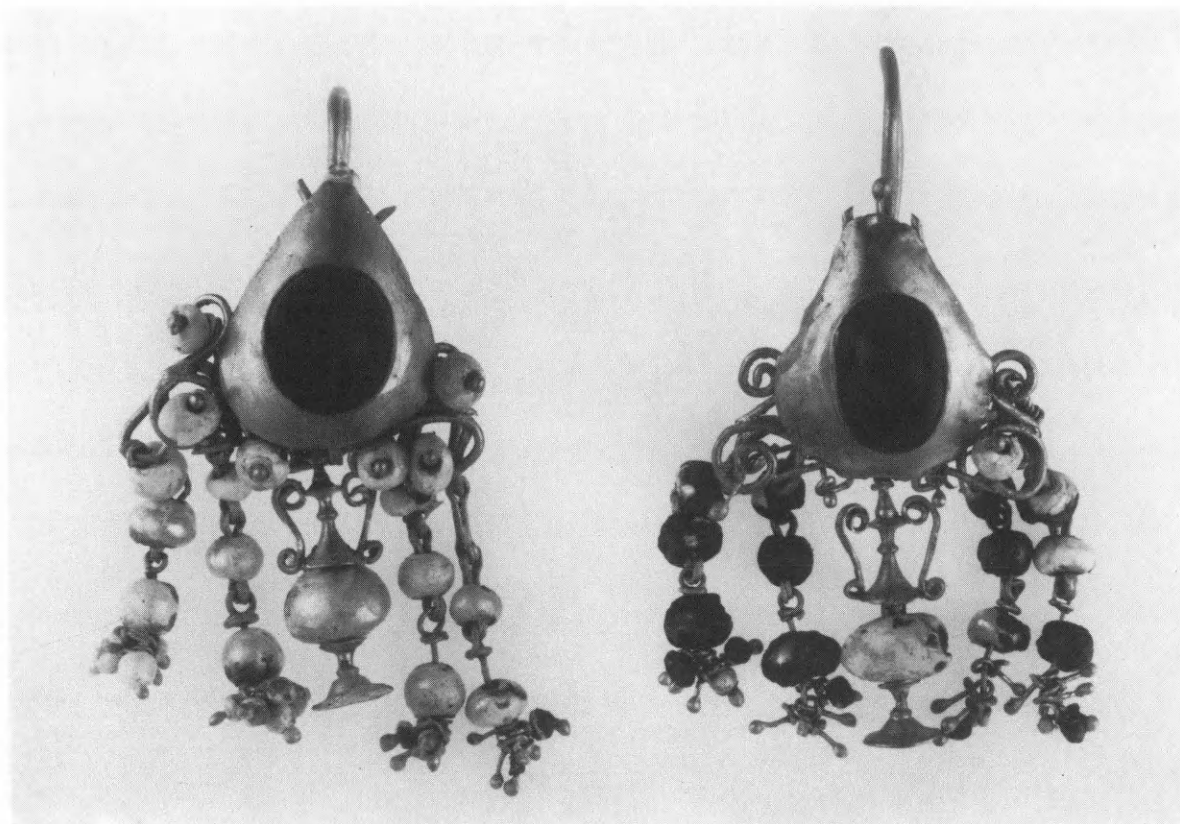
Εικ. 29. Ἐνώτιο, φιδόσχημος κρίκος.

α' μισό και περι τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὑπόλοιπο ἐπίχρυσου χάλκινου στεφανιοῦ ἀρ. 2305 καὶ ἀσημένιο νόμισμα Αἰγίνης ἀρ. 2306, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ (πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 527). *ΑΔ* 35, 1980, Β1, 185 κέ. Στὸ ἓνα ἄκρο τὸ κεφάλι σφυρήλατο, πρὸς τὴν οὐρὰ

τὸ σύρμα λεπταίνει.

30. Ἐνώτια με ἀπίόσχημο διάλιθο μέλος καὶ ἐξαρτήματα (εἰκ. 30).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 3424. Ὑψ. με τὸ ἄγκιστρο 4 ἐκ. περ. Σχεδὸν ὅλα τὰ μαργαριτάρια

Εικ. 30. 'Ενώτια με εξαρτήματα αμφορίσκο και μαργαριτάρια.

στο ένα ένώτιο έχουν απολεπισθεί και φαίνεται ο καστανός πυρήνας τους. Τοῦ ἄλλου διατηροῦνται καλύτερα.

Γιὰ τὰ συνευρήματα βλ. περιδέριο 10.

Τὸ διάλιθο μέλος εἶναι ἀπὸ ἔλασμα συγκολλημένο σὲ θήκη. Ἀνάμεσα σὲ δύο ζεύγη ἀλυσιδωτῶν εξαρτημάτων κρέμεται ἀμφορίσκο. Τὸ σῶμα του εἶναι ἀπὸ ἔλλειψοειδὲς μαργαριτάρι, ἢ βάση καὶ ὁ λαιμὸς

χρυσά, οἱ ἑλικοειδεῖς λαβὲς ἀπὸ χρυσὸ σύρμα. Ψῆφοι μαργαριταριῶν εἶναι περασμένες ἀνάμεσα στοὺς κρίκους τῶν ἀλυσίδων, οἱ ὁποῖες κρέμονται ἀπὸ ἑλικοειδῆ σύρματα, περιβάλλοντα τὸ ἀπίοσχημο μέλος, καὶ ἔχουν θυσανωτὲς ἀπολήξεις μὲ μικρότερα μαργαριτάρια. Τὸ διάλιθο κοσμεῖται μὲ ἄνθρακα καὶ δέχεται πίσω τὸ ἄγκιστρο τῆς ἐξάρτησης.

Τὰ ένώτια ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ εἶναι ὅλα κοσμήματα ζωῆς. Τὰ ἀρχαιότερα ἀπὸ τοὺς πατρινοὺς τάφους εἶναι τὰ χάλκινα κωνικὰ 23 ποὺ βρέθηκαν σὲ τάφο χρονολογούμενο μὲ βάση τὴν κεραμεικὴ του περὶ τὸ 370 π.Χ. Ἀνήκουν στὸν τύπο ποὺ συνδυάζει κωνικὸ σῶμα, ἀπολήγον σὲ κόρυμβο, καὶ σφαιρίδια τοποθετημένα σὲ δύο σειρὲς ἀνὰ ζεύγη κάτω ἀπὸ τὴν τετράγωνη πλάκα τοῦ ἐπιθήματος στὸ ὁποῖο ἦταν συγκολλημένο τὸ εὐρὺ ἄγκιστρο ἐξάρτησης. Τὰ πλησιέστερα παραδείγματα εἶναι τὰ χάλκινα ένώτια τῆς Ὀλύνθου, τῆς Ὀλυμπίας, τῶν Λουσῶν, τῆς Βοστώνης καὶ τὰ χρυσὰ τῆς Συλλογῆς Σταθάτου, τὰ ὁποῖα ἔχουν μεταξὺ

τους στὶς διακοσμητικὲς λεπτομέρειες διαφορῆς¹¹⁰. Ὅπως τὰ περισσότερα χάλκινα, περιβάλλονται καὶ αὐτὰ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ἀπὸ χαράξεις ἢ σειρὲς κοκκίδωσης ποὺ μιμοῦνται τὸ σύρμα τὸ ὁποῖο περιέβαλλε παλιότερα κωνικὰ ἐνώτια, ὅπως ὀρισμένα τῆς Ὀλυμπίας¹¹¹. Στὰ πατρινὰ ἢ κακὴ κατάσταση διατήρησης δὲν ἐπιτρέπει λεπτομερέστερες συγκρίσεις, φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ κῶνος ἦταν λεῖος, χαρακτηριστικὸ σπάνιο, ἂν ὄχι μοναδικό. Δὲν εἶναι ἐπίσης σαφές, ἂν στὸ τετράγωνο ἐπίθημα ὑπῆρχε διακόσμηση ἢ ἀνάμεσα στὰ ζεύγη τῶν σφαιριδίων τὸ κατακόρυφο στοιχεῖο, ὅπως στῆς Ὀλυμπίας τὰ ὅμοια.

Ὁ συγκεκριμένος αὐτὸς τύπος συνυπάρχει μὲ παραλλαγές ποὺ φαίνεται ὅτι εἶναι παλιότερες καὶ πάντως ἔχουν διαμορφωθεῖ στὸ α' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅπως τὰ ἐνώτια μὲ τὸν κῶνο περιβαλλόμενον ὀλόκληρον μόνον ἀπὸ σύρμα ἢ μόνον ἀπὸ σφαιρίδια ἢ μὲ συνδυασμοὺς τῶν δύο¹¹². Ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς δημιουργίας τοῦ τύπου τῶν πατρινῶν ἐνωτίων δὲν προκύπτει μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι αὐτὸ εἶχε ἤδη συμβεῖ στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὅπως δείχνουν τὰ ἐνώτια ἀπὸ τὶς Ἀλές¹¹³, ἐνῶ τὸ εὐρημα τῆς Ἰσθμίας¹¹⁴ φανερώνει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὑπάρχουν τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς δομῆς καὶ τῆς διακόσμησης. Πάντως ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὁ τύπος γίνεται συχνότερος καὶ ὁ κῶνος (ἢ ἡ πυραμίδα) τῶν χρυσῶν ἐνωτίων ἐμφανίζεται συχνὰ κατάκοσμος μὲ συρματοτεχνικὴ ἢ κοκκίδωση, μόνος ἢ συνδυαζόμενος μὲ ἄλλα ἐξαρτήματα ποὺ κρέμονται ἀπὸ ἐπίσης ποικιλόμορφα διακοσμημένο δισκίο¹¹⁵. Εἰδικότερα στὴ Δύση χρησιμοποιεῖται καὶ μετὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἀπλὸ πυραμιδοειδὲς τρίπλευρο ἐξάρτημα¹¹⁶.

Τὰ πῆλινα ἐπίχρυσα¹¹⁷ ἐνώτια 24 προέρχονται ἀπὸ κλειστὸ ταφικὸ σύνολο, ὅπως τὰ ἐνώτια τοῦ Σέδες, τῶν Χανίων, τῆς Χαλκίδας, τῆς Λοκρίδος, τοῦ Τάραντα καὶ τοῦ Sciatbi¹¹⁸. Τῶν Πατρῶν ὁ τάφος φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἀρχαιότερος, γιατί μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἤδη περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἢ λίγο μετὰ. Τὸ ἀκριβὲς ὅμοιο παράδειγμα τοῦ Τάραντα ἀρ. 72 βρέθηκε σὲ τάφο χρονολογούμενο στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τὰ ἐνώτια τῆς Λοκρίδος σὲ τάφο τοῦ τέλους τοῦ 4ου-ἀρχῶν 3ου αἰ. π.Χ.

Ἦταν καὶ ἐδῶ τὰ μέρη ἀποχωρισμένα καὶ ἔλειπαν τὰ λεπτὰ σύρματα ποὺ συνέδεαν τὸ δισκίο μὲ τὸ μνηοειδὲς καὶ αὐτὸ μὲ τὰ ἀτρακτόσχημα ἐξαρτήματα. Οἱ μῆτρες εἶχαν φαίνεται ἐπανειλημμένως χρησιμοποιηθεῖ καὶ εἶχαν χάσει τὴν εὐκρίνεια τῶν ἐπιμέρους στοιχείων.

Τὸ ἀνάγλυφο μετωπικὸ κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὸ τρίλοφο κρᾶνος ποὺ ἔχει ἀνασηκωμένες παραγναθίδες καὶ τριγωνικὸ μέτωπο¹¹⁹ εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ συνήθεις μορφές τῶν πῆλινων δι-

110. *Olynthus* X 80 κέ., ἀρ. 267-272, πίν. 17, *Olymp-Forsch* XIII 120 κέ., κυρίως τὰ ἀρ. 417-419, 421, πίν. 7, 41. *ÖJh* 4, 1901, 53, εἰκ. 91, Comstock - Vermeule ὅ.π. ἀρ. 255, Amandry I 141 ἀρ. 286-7. Βλ. καὶ Deppert-Lippitz 122 κέ.

111. *OlympForsch* XIII ἀρ. 400, πίν. 7 καὶ 41.

112. Ὁ.π. ἀρ. 410, 414, 416, πίν. 7, βλ. καὶ σ. 122, σημ. 303, Comstock - Vermeule ὅ.π. ἀρ. 254, *Corinth* XIII ἀρ. 364, 3, *Perachora* I πίν. 79 (1-11) κ.ἄ.

113. Walken - Goldman, *AJA* 19, 1915, 418 κέ., εἰκ. 2.

114. *AA* 24, 1969, B1, 119, πίν. 108a.

115. Βλ. Deppert-Lippitz 185, *Θησαυροὶ* ἀρ. 381, πίν. 53 καὶ *Search* ἀρ. 89, πίν. 12, *AA* 1940, 142, εἰκ. 16, *BMCJ* πίν. 30, Greifenhagen II πίν. 40 (1,2,4), *Greek Gold* ἀρ. 36, 38.

116. *Ori di Taranto* ἀρ. 77, 78, 93, 94.

117. Πρβ. «ἐπίχρυσα», «κατάχρυσα» ἢ «ἐπόχρυσα» κοσμήματα τῶν ἐπιγραφῶν, βλ. Blanck ὅ.π. 25.

118. Σέδες, Κοτζιάς, *AE* 1937, Γ, 892, εἰκ. 28· Χανίων, Πωλογιώργη, *AA* 40, 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν, εὐχαριστῶ τὴν Μ. Πωλογιώργη γιὰ τὶς πληροφορίες), Μαρκουλάκη - Νινιού - Κινδελῆ, *AA* 37, 1982, Α, 112, πίν. 32στ· Χαλκίδας, *AA* 27, 1972, B2, 341, πίν. 293γ-δ· Λοκρίδος, Onassoglou, *AA* 103, 1988, 442, εἰκ. 14· Τάραντος, *Ori di Taranto* ἀρ. 69-72· Ἀλεξάνδρειας, Breccia 157 κέ., πίν. 78.

119. Βλ. Miller, *Thessalian Gold* 12, πίν. 6, 7, *LIMC* II 1 984. Τὸ ἐπίθημα ἐπάνω ἀπὸ τὴ γωνιώδη κορυφωση τοῦ σιδερένιου κρᾶνου τῆς Βεργίνας, φέρει κεφάλι Ἀθηνᾶς τύπου σχετικοῦ μὲ τὸ μετωπικὸ τῶν πῆλινων δισκίων: Μ. Andronicos, *Vergina, The Royal Tombs and*

σκίων¹²⁰. Ἄλλοτε τὰ δισκία τῶν ἐνωτίων ἔχουν γοργόνειο ἢ φυτικά διακοσμητικά θέματα, ὅπως βλαστόσπειρες, ρόδακα, ἀστροειδές¹²¹. Ἴδια δισκία χρησίμευαν καὶ γιὰ ἄλλους σκοπούς, ὡς κουμπιὰ ἢ διακοσμητικὰ ἐπιρράμματα ἐνδυμάτων, ὅποτε ἦταν κυρτὰ καὶ εἶχαν πίσω κρίκους γιὰ τὴ ραφή ἢ τὴ στερέωσή τους¹²².

Τὸ μνηοειδές ἐξάρτημα ἔχει ἀνθέμιο στὴ μέση καὶ στὰ ἄκρα Νίκες με ἀσπίδες, καὶ ρόδακες καὶ κάτω ταινία με ρόδακες¹²³. Σὲ ἄλλη παραλλαγή ὑπάρχει στὴ θέση τοῦ μεσαίου ἀνθεμίου κεφάλι με φρυγικὸ πῖλο ('Αττις;) καὶ τότε συνήθως οἱ ρόδακες δίπλα στὶς Νίκες λείπουν¹²⁴. Ἄλλοτε οἱ ρόδακες τοῦ κάτω μέρους τοῦ μνηοειδοῦς δὲν προβάλλονται ἀνάγλυφοι ἐπάνω σὲ ταινία παρυφῆς, ἀλλὰ ἐξέχουν συνήθως κάτω ἀπὸ ἀστράγαλο ἢ σειρὰ κοκκίδων. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ με τὶς δύο πιδὸ πάνω παραλλαγές¹²⁵. Διαφορὲς ὑπάρχουν καὶ σὲ δευτερεύοντα στοιχεῖα. Οἱ Νίκες κάποτε δὲν κρατοῦν στρογγυλὴ ἀσπίδα, ἀλλὰ ἔχουν τὰ χέρια ἐπάνω στὰ γόνατα¹²⁶.

the Ancient City (1984) 140-141. Ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ φειδιακὸ πρότυπο ἔχει ἀναγνωρισθεῖ, πρβ. τὴ μήτρα τῆς Κορίνθου Μ. Robinson, *AJA* 15, 1911, 482 κέ., εἰκ. 1, *Corinth XII* 62 ἀρ. 471, πίν. 45.

120. Ὅμοιου τύπου κεφάλια Ἰθηνᾶς διακρίνομε, ὅσο ἐπιτρέπει ἡ κατάσταση διατήρησης καὶ οἱ ἀπεικονίσεις, σὲ δισκία (γιὰ ἐνώτια ἢ κουμπιὰ) ἀπὸ τὸ Sciatbi: βλ. σημ. 118 καὶ Blanck, *AntW* 7, 1976, 19, εἰκ. 1, 2 ἀπὸ τὸν Τάραντα: *Ori di Taranto* ἀρ. 72· στὴν Κοπεγχάγη ἐπίσης ἀπὸ τὸν Τάραντα χρησιμοποιημένα σὲ περιδέριο: Ν. Breitenstein, *Danish National Museum, Catalogue of Terracottas Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman* (1941) ἀρ. 569, πίν. 71, Blanck ὁ.π. 24, εἰκ. 9· στὸ Βρετ. Μουσείο: *BMCJ* ἀρ. 2134, 2136, 2148, πίν. 42· ἀπὸ τὸν τάφο Γ τοῦ Σέδες Θεσσαλονίκης, τὴ Χαλκίδα, τὴ Λοκρίδα, τὰ Χανιά βλ. σημ. 118· τὴν Κνωσό: J.N. Coldstream, *The Sanctuary of Demeter* (1973) 328-330, πίν. 99· τὴν Καῦνο: P. Roos, *The Rock-Tombs of Caunus, II. The Finds, SIMA* 30 (1974) 26, 36, πίν. 9 (5), με ὑπόλοιπα σύρματος. Ἐκτός αὐτοῦ τοῦ τύπου με τὸ μεταπικὸ κεφάλι στὸν ὁποῖο θὰ ἦταν πιθανῶς δυνατὸ νὰ διαπιστωθοῦν καὶ παραλλαγές, ὑπάρχει καὶ ἄλλος τύπος προτομῆς Ἰθηνᾶς κατὰ τρία τέταρτα, ὅπου παριστάνονται συνήθως καὶ δύο Νίκες ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ λαιμοῦ τῆς θεᾶς. Ἀνευρίσκειται σὲ δισκία ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κνωσό: Coldstream ὁ.π. 328 πίν. 99· στὸ Λοῦβρο ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια: S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné de figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains* (1954) 65 D397-408, πίν. 87· στὸ Βρετ. Μουσείο: *BMCJ* ἀρ. 2147, πίν. 42· στὸ Μόναχο: Maas, *AM* 100, 1985, πίν. 62 (2 κάτω). Στὸν δεύτερο αὐτὸν τύπο ἀνήκει ἡ προτομὴ τοῦ χρυσοῦ δισκίου τοῦ ἐνωτίου τοῦ Kul-Oba, Higgins πίν. 29, καθὼς καὶ τοῦ πῆλινου μεταλλεῖου στὸ Toronto, *LIMC* II πίν. 62 (2).

121. Βλ. γοργόνεια σὲ δισκία ἀπὸ τὸν τάφο στὴ Βέρροια: Γ. Τουράτσογλου, *Ἀρχαία Μακεδονία. Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ τέταρτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλο-*

νίκη 1983 (1986) 645 κέ., ὅπου καὶ κατάλογος ἄλλων. Πρόσθ. Kriseleit, *FuB* 18, 1977, 13 κέ., πίν. 3, Coldstream ὁ.π. 328, 331, πίν. 99, Maas ὁ.π. 321, πίν. 62 (1), 63 (6). Πιθανῶς καὶ τῶν Χανίων: Πωλογιώργη ὁ.π. Φυτικά διακοσμητικὰ θέματα: *Ori di Taranto* ἀρ. 69, 70, Lunsingh-Scheurleer, *BABesch* 57, 1982, 194, εἰκ. 2, *BMCJ* ἀρ. 2133, Breitenstein ὁ.π. 573 πίν. 71. Ἀστροειδές: Maas ὁ.π. 320-321, πίν. 62 (3), Kriseleit ὁ.π. πίν. 4, 8, Mollard-Besques ὁ.π. 42, D245-248, πίν. 51.

122. Τὰ δισκία τῆς Ἐρέτριας, τῆς Βεροίας, τοῦ Μονάχου κλπ., βλ. σημ. 120 καὶ 121.

123. Ἴδιο τύπο μνηοειδοῦς βλ. στὸν Τάραντα ποὺ συνδυάζεται με προτομὴ Ἰθηνᾶς στὸ δισκίο: *Ori di Taranto* ἀρ. 69, 70, 72· τὰ μνηοειδῆ ἀπὸ τὴν Κυρηναϊκὴ, ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ περιδέριο στὸ Allard Pearson Museum: Lunsingh-Scheurleer ὁ.π. 193, εἰκ. 1· τὸ ζεῦγος μνηοειδῶν ἀπὸ τὴ Θήβα στὸ ἴδιο Μουσείο: ὁ.π. 194, εἰκ. 3· τὸ μνηοειδές ἀπὸ τὴν Κυρηναϊκὴ στὸ Βρετ. Μουσείο: *BMCJ* ἀρ. 2164, πίν. 42 καὶ Blanck ὁ.π. 24, εἰκ. 6, ὅπου καὶ μίμηση συρματῆς διακόσμησης στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ μνηοειδοῦς.

124. Πρβ. τὰ μνηοειδῆ ἀπὸ τὸ Sciatbi: Breccia πίν. 78 καὶ Blanck ὁ.π. εἰκ. 1, 2· τὸν Τάραντα: *Ori di Taranto* ἀρ. 71· ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία στὸ Μόναχο: Maas ὁ.π. πίν. 62 (3)· στὴν Κοπεγχάγη (ἀπὸ τὸν Τάραντα): Breitenstein ὁ.π. ἀρ. 569, πίν. 71, καὶ Blanck ὁ.π. 24, εἰκ. 8· ἀπὸ τὴν Τανάγρα: Lullies, *JdI* 97, 1982, 113, εἰκ. 10· ἀπὸ τὴν Κνωσό: Coldstream ὁ.π. ἀρ. 322· τὰ Χανιά, βλ. σημ. 118· ἀπὸ τὴν Κυρήνη στὸ Βερολίνο: Kriseleit ὁ.π. εἰκ. 4 (1)· καὶ πῆλινη μήτρα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Βερολίνο: Maas ὁ.π. πίν. 63 (9).

125. Βλ. στὸν Τάραντα: *Ori di Taranto* ἀρ. 69, 70, 71· στὸ Βερολίνο: Kriseleit ὁ.π. εἰκ. 4, 1, 2· στὴν Κνωσό: Coldstream ὁ.π. 322· στὸ Βρετ. Μουσείο: *BMCJ* ἀρ. 2164 καὶ Blanck ὁ.π. 24, εἰκ. 6.

126. Π.χ. στὰ ἐνώτια τοῦ Sciatbi, τῆς Κοπεγχάγης: Blanck ὁ.π. εἰκ. 8· τοῦ Τάραντα: *Ori di Taranto* ἀρ. 71.

Τὰ υπόλοιπα εξαρτημάτων, τὰ ἀτρακτόσχημα, πού σώθηκαν συσσωματωμένα, κρέμονταν προφανῶς ἀπό τὰ μνηοειδή τῶν ἴδιων ἐνωτίων καί βρίσκουν παράλληλα στὰ ἐνώτια τῆς Ἀλεξάνδρειας, τῶν Χανίων, τοῦ Μονάχου, τῆς Κυρηναικῆς¹²⁷. Τὸ ὁμοίωμα σταφυλιοῦ δὲν γνωρίζουμε ἂν ἀνήκει στὰ ἐνώτια, ἀλλὰ εἶναι στοιχεῖο πού χρησιμοποιεῖται συχνά σὲ πῆλινα κοσμήματα¹²⁸.

Οἱ ἐλλαδικές ρίζες τοῦ κοσμήματος αὐτοῦ, πού χρησιμοποιεῖ τὸ πανάρχαιο μνηοειδές στοιχεῖο ὡς ἐξάρτημα δισκίου, γίνονται φανερὲς σὲ εὐρήματα πού ἀποτελοῦν ἀκριβεῖς προβαθμίδες του, ὅπως τὸ ἐνώτιο πού φέρει ἡ γυναικεία μορφή σὲ ἀττική στήλη στὴ Ν. Ὑόρκη τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹²⁹, ἀποτελούμενο ἀπὸ δισκίο καὶ μνηοειδές στοιχεῖο καὶ τὰ ἐνώτια τῆς Ἐρέτριας στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹³⁰ Σὲ αὐτὰ τὸ μνηοειδές ἐξάρτημα κρέμεται ἀπὸ ἐλεύθερο ρόδακα, ἔχει στὰ ἄκρα ρόδακες καὶ στὸ μέσο μορφή σειρήνας, ἐνῶ ἀπὸ ἀλυσίδες κρέμονται τέσσερα κογχύλια. Ἐχει ὅλα τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῶν πῆλινων ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Νίκες στὰ ἄκρα τοῦ μνηοειδοῦς.

Ἡ δημιουργία τῶν πῆλινων ἐνωτίων ἐγινε τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀρχισαν νὰ κατασκευάζονται χρυσὰ ἐνώτια σὰν αὐτὸ ἀπὸ τὸν τύμβο τοῦ Kul-Oba¹³¹ ἢ σὰν τὸ ἀπεικονιζόμενο στὸν ἀττικὸ κρατῆρα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου¹³² πού χρονολογεῖται περὶ τὸ 340 π.Χ. Ἐπίσης τὸ μνηοειδές τῶν χρυσῶν κατάκοσμων ἐνωτίων τοῦ Τάραντα¹³³ ἔχει τὰ στοιχεῖα τῶν πῆλινων καὶ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χρησιμεύσει ὡς πρότυπο στοὺς ἐμπνευστὲς τῶν πῆλινων. Ἡ δημιουργία αὐτῆ ἔλαβε χώρα σὲ ἐργαστήριο πού δὲν εἶναι μὲν δυνατὸ νὰ τοποθετηθεῖ σὲ συγκεκριμένο κέντρο, ἀλλὰ θὰ ἦταν εὐλογότερο νὰ ἀναζητηθεῖ κοντὰ στὶς ρίζες τῶν τύπων, στὸν ἐλλαδικὸ ἢ τὸν μακεδονικὸ χῶρο.

Ὅπου καὶ ἂν ἦταν τὸ ἐργαστήριο αὐτό, ἀντικειμενικὴ διαπίστωση πού ἔχει σημασία γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς πρώτης δημιουργίας καὶ τῆς διάδοσης τῶν πῆλινων ἐπίχρυσων ἐνωτίων, εἶναι ὅτι ἔχουν τυπολογικὴ ἐνότητα. Ἄλλου τύπου πῆλινα ἐνώτια δὲν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ, τὸ εἶδος ἐπομένως γιὰ τὴν ὥρα περιορίζεται μόνον σὲ αὐτὸν τὸν τύπο μὲ τὶς ἐπιμέρους διακοσμητικὲς του παραλλαγές. Καὶ αὐτὸ νομίζω συνέβη γιὰ τὴν ἐμπνευση τῆς παραγωγῆς θὰ εἶχε συγκεκριμένο ἐργαστήριο χρυσοχοϊκῆς, τὸ ὁποῖο, ἐπαναλαμβάνοντας καὶ παραλλάσσοντας τὸν γνωστὸ τύπο τοῦ χρυσοῦ ἐνωτίου, δημιούργησε ἕναν ἢ δύο σταθεροὺς τύπους πῆλινων γιὰ νὰ κάνει οἰκονομικῶς προσιτὸ τὸ πιὸ προσφιλὲς καὶ ἐπιτυχημένο αἰσθητικῶς καὶ ἐμπορικῶς ἐνώτιο τῆς ἐποχῆς. Οἱ δύο αὐτοὶ λόγοι, δηλ. ἡ ἐπιτυχία τοῦ προτύπου καὶ ἡ «πρώτη εὕρεση» ἀπὸ ἕνα καὶ μόνον ἐργαστήριο ἐξηγοῦν τὸν τυπολογικὸ περιορισμό. Ἡ ἐξάπλωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὶς μακεδονικὲς κατακτήσεις, οἱ δυνατότητες ἐπικοινωνίας καὶ ἡ εὐκολία μεταφορᾶς πού ἐπικαλεῖται ὁ Maas¹³⁴ καθὼς καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως οἰκονομικοί, ἐξηγοῦν τὴν εὐρεία διάδοση, ἀλλὰ δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν τυπολογικὴ ἐνότητα τῆς παραγωγῆς. Ὅτι ἡ παραγωγή ἦταν μαζικὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο, γιὰ τὴν ταιριάζει στὸ εἶδος τῶν κοσμημάτων αὐτῶν καὶ στὶς ἀνάγκες πού τὰ δημιούργησαν. Ἡ εὐκολία τῆς

127. Breccia ὅ.π., Μαρκουλάκη - Νινιοῦ - Κινδελῆ ὅ.π. (σημ. 118), *Ori di Taranto* ἀρ. 69, 70, Maas ὅ.π. πίν. 63 (8), Lunsingh-Scheurleer ὅ.π. εἰκ. 1.

128. Πρβ. Kriseleit ὅ.π. πίν. 4, 6, *BMCJ* ἀρ. 2157, πίν. 42. Σέδες: Κοτζιάς ὅ.π. 892, εἰκ. 28. Νισύρου (ἀπὸ χάλκινο ἐπίχρυσο στεφάνι): Φιλήμονος, *ΑΔ* 35, 1980, Α, 72 πίν. 22α ὅπου καὶ παράλληλα. Πρβ. καὶ *Ori di Taranto* ἀρ. 20, καὶ ἀπὸ τὴ Χαλκίδα: *ΑΔ* 27, 1972, Β2, 341, πίν.

293γ-δ.

129. Richter, *AJA* 40, 1936, 301 κέ., εἰκ. 1, 2.

130. *BMCJ* ἀρ. 1653-4, πίν. 30, Deppert-Lippitz 180, εἰκ. 128.

131. Deppert-Lippitz 182, εἰκ. 129.

132. Kopcke, *AM* 79, 1964, ἀρ. 42, Beil. 18,4, 19,1.

133. *Ori di Taranto* ἀρ. 68.

134. Ὁ.π. 325-326.

φθοράς του ύλικου είναι ή αίτία τής απώλειας μεγάλου πλήθους. "Ότι ή χρήση τους δεν θά ήταν αποκλειστικά ταφική, ότι φοριοῦνταν στη ζωή και ἀναθέτονταν σε ιερά, γίνεται γενικῶς δεκτό ἀπό τοὺς νεότερους μελετητὲς πού σχολίασαν τὸ θέμα¹³⁵. Ἡ μικρὴ ἀναλογία πρὸς τὰ χρυσὰ κοσμήματα μέσα στοὺς τάφους εἶναι πρόσθετη ἔνδειξη ὅτι τὰ πηλίνα δεν προορίζονταν γιὰ ἀποκλειστικὴ ταφικὴ χρήση.

Τὰ ἐνώτια τῶν «σπονδοφόρων» ἐρωτιδέων 25 βρέθηκαν σε τάφο ὁ ὁποῖος περιεῖχε κεραμικὴ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὰ συνευρήματα αὐτὰ εἶναι εὐπρόσδεκτα, γιατί βοηθοῦν στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν ἐνωτίων. Αὐτὸ θά ἦταν ἀλλοιῶς σχεδὸν ἀνέφικτο, ἀφοῦ ή τυπολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ἐξέλιξη εἶναι βραδεία καὶ δεν παρουσιάζει σαφῶς διακεκριμένες φάσεις. "Ὡς πρὸς τὴ δομὴ τοῦ σώματος τῶν μορφῶν τῶν ἐρώτων γενικῶς, ἔχει ἤδη ἀναγνωρισθεῖ ὡς βασικὴ ἐξέλιξη ή μεταβάση ἀπὸ τὶς ἐφηβικὲς τῆς ὕστερης κλασικῆς ἐποχῆς στὶς νηπιακὲς μορφές τῶν ἐλληνιστικῶν ἐρωτιδέων¹³⁶. Ἐφηβικὸς ἐρωτιδέας ἐνωτίου με ραδινὸ σῶμα καὶ μακριὰ φτερὰ προέρχεται ἀπὸ στρῶμα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. σε πηγὰδι τῆς Ἄγορᾶς¹³⁷. Ἄλλὰ στὴν ἴδια ἐποχὴ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν καὶ οἱ ἐρωτιδεῖς τῶν ἐνωτίων 25 οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀπὸ τοὺς παλιότερους γνωστοὺς ἕως τώρα κατ' ἐξοχὴν ἐλληνιστικοὺς τύπους ἐρωτιδέων ἐνωτίων. Τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ή τυπολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ποικιλία χρυσῶν ἐρωτιδέων εἶναι μεγάλη καὶ ἀσφαλῶς θὰ μπορούσαν νὰ διακριθοῦν περισσότερες ὁμάδες ἐκτὸς τοῦ τύπου πού ἀναγνωρίζει ὁ Zahn¹³⁸. Γιὰ τὴν ὥρα μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε ὡς συγκρίσιμα παραδείγματα ὀρισμένους ἐρωτιδεῖς χρονολογούμενους ἀπὸ τὴν πρῶμῃ ἕως καὶ τὴν ὄριμη ἐλληνιστικὴ περίοδο¹³⁹.

Τεχνοτροπικὴ συγγένεια καὶ ἄλλες τυπολογικὲς σχέσεις, π.χ. στὰ φτερὰ καὶ τὸν κρίκο, ἔχουν οἱ ἐρωτιδεῖς ἐνωτίων ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα, τὸν Τάραντα, ἀλλὰ καὶ τὸν τάφο τῆς Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης. Παραδείγματα ἴδιου τύπου, σπονδοφόρου εἶναι τῶν Θηβῶν καὶ τοῦ Τάραντα¹⁴⁰. Ὡστόσο ή ἀνασκαφικὴ συγκυρία μᾶς περιορίζει στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Ὁ ἐλεύθερος περίτμητος ρόδακας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτῶνται οἱ ἐρωτιδεῖς εἶναι τύπος παλιότερος ἀπὸ τὸ δισκίο, πού συχνὰ ἄλλωστε κοσμεῖται με ρόδακα, καὶ κυριαρχεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ τὴν ὄριμη ἐλληνιστικὴ περίοδο¹⁴¹. Ὁ ἐλεύθερος ρόδακας ἀπαντᾷ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὰ ἐνώτια τῆς Ἐρέτριας στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο¹⁴² με μνηοειδὲς ἐξάρτημα καὶ ἀκόμη παλιότερα στὰ ἐνώτια τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὸ Βερολίνο¹⁴³, ἐνῶ στὸν χῶρο τοῦ Πόντου ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἔχουμε περισ-

135. Βιβλιογραφία γιὰ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις, *Ori di Taranto* 146, σημ. 8, Maas ὁ.π. 324-325.

136. Βλ. R. Horn, *Hellenistische Bildwerke aus Samos*, Samos XII (1972) 206 κέ. με παλιότερη βιβλιογραφία.

137. Shear, *Hesperia* 42, 1973, 132, πίν. 27h.

138. R. Zahn, *Fest. Schumacher* (1930) 202. Βλ. καὶ ΕΤΠ I 312-313.

139. Πρβ. τοὺς ἐρωτιδεῖς ἀπὸ τὸν τάφο τῶν Ἄβδῃρων: *Θησαυροὶ* ἄρ. 423, πίν. 57 (πρῶμος 3ος αἰ. π.Χ.)· τὸν Τάραντα: *Ori di Taranto* ἄρ. 97, ἀπὸ στρῶμα με εὐρήματα 4ου-3ου αἰ. π.Χ.: τὴ Θήβα: Παπαδάκης, *ΑΕ* 1914, 128, εἰκ. 9· ἀπὸ τὸν τάφο τῆς Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.: Δάφφα-Νικονάνου, *Μακεδονικὰ* 25, 1985-86, 189, πίν. 5 (3), *Θεσσαλονικὴ ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρόνια* (1986) εἰκ.

115. Περισσότερα συναφῆ παραδείγματα μπορεῖ κανεῖς νὰ ἐπισημάνει σε διαφορὲς συλλογές.

140. Σημειῶνω ὅτι οἱ ἐρωτιδεῖς στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, Segall, *Benaki* ἄρ. 60, πίν. 21, δεν πρέπει νὰ σχετισθοῦν ἀμεσότερα με τοὺς ἐρωτιδεῖς τοῦ Τ. I τῆς Πάτρας ὅπως εἶχα ἄλλοτε παρατηρήσει, ΕΤΠ I 312, σημ. 221. Εἶναι τοῦ Μουσείου Μπενάκη παλιότεροι, θὰ μπορούσε ὅμως νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἀνήκουν ὡς πρὸς τὴ διάπλαση στὴν ἴδια ἐργαστηριακὴ παράδοση με τοὺς ἐρωτιδεῖς τοῦ Τ. I.

141. Βλ. ΕΤΠ I 313. Ἐπὸ τὰ νεότερα ἐνώτια με δισκίο εἶναι τῆς Ἀμφιπόλεως ἀπὸ τάφο τὸ ἐνωρίτερο τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.: *BCH* 85, 1961, 817, εἰκ. 4.

142. *BMCI* ἄρ. 1653-54, πίν. 30, Higgins πίν. 24A.

143. Greifenhagen II πίν. 38 (12-13) (ρόδακας καὶ

σότερα παραδείγματα¹⁴⁴. Γνωστοί είναι επίσης οι έρωτιδεΐς από τη Μακεδονία σε ιδιωτική συλλογή¹⁴⁵, οι πήλινες σειρήνες του Τάραντα του τέλους του 4ου αι. π.Χ.¹⁴⁶, καθώς και η γυμνή φτερωτή γυναικεία μορφή (Νίκη;) στο Βερολίνο από το Campanari¹⁴⁷. Προφανώς νεότερα και από τα τελευταία παραδείγματα είναι τα ένωτια από το Vulci στο Βερολίνο¹⁴⁸. Τα ένωτια της Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης συνδέονται με τα πατρινά, όχι μόνο με την τεχνοτροπική συγγένεια των έρωτιδέων, αλλά και με ένα άλλο στοιχείο. Οι έρωτιδεΐς δεν εξαρτώνται από δισκίο, αλλά από ελεύθερο ρόδακα περιγραφόμενο σε συρμάτινο κοκκιδωτό κύκλο. Ο κόκκινος λίθος στο μέσο του ρόδακα μαρτυρεί τη νεότερη εποχή των ένωτιων. Είναι και αυτά από τα τελευταία που διατηρούν τον ελεύθερο ρόδακα, αλλά ο συρμάτινος κύκλος υποβάλλει ήδη την αίσθηση του δισκίου.

Οι σειρήνες 26 από πυρά της οδού Κανακάρη 84-86 συνυπήρχαν με ειδώλιο του β' τετάρτου του 3ου αι. π.Χ. Έχουμε έτσι συγκεκριμένο *terminus post quem* για την ταφή και κατά συνέπεια μπορούμε να δεχθούμε χαμηλή χρονολόγηση και για τις σειρήνες εν σχέσει προς τις γνωστές πρώιμες έλληνοιστικές, αν και όρισμένες από αυτές πρέπει προφανώς να κατέλθουν τώρα χρονολογικώς έως τις δικές μας: του ύστερου 4ου αι. π.Χ. ή της πρώιμης έλληνοιστικής περιόδου θεωρούνται οι σειρήνες στο Metropolitan Museum, στο Hermitage (ζευγος και δύο μεμονωμένα παραδείγματα), στη Συλλογή Berry, ίσως από τη Θεσσαλία¹⁴⁹, στο Βρετανικό Μουσείο, στη Συλλογή Schwitter, ίσως από τη Θεσσαλία. Οι τελευταίες μάλιστα έχουν τεχνοτροπική συγγένεια στο πρόσωπο και στο χαρακτήρι πτίλωμα με τις πατρινές. Η σειρήνα του Βρετανικού Μουσείου, την οποία ο Higgins για τη διάπλασή της χρονολογεί στην πρώιμη έλληνοιστική περίοδο και η οποία παρουσιάζει τεχνοτροπική συγγένεια με τη σειρήνα της Ν. Υόρκης, έχει και αυτή σαν τις πατρινές ύψωμένα φτερά. Είναι μοναδικά, όσο γνωρίζω, χρυσά παραδείγματα με ύψωμένα τα φτερά. Λείπει επίσης και στη σειρήνα του Βρετανικού Μουσείου το δισκίο. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι το δισκίο δεν είναι ακόμη απαραίτητο, την εποχή αυτή. Έπομένως η απουσία του δεν είναι κριτήριο μόνο για υστερότερη χρονολόγηση. Οι πατρινές σειρήνες μπορούν να συμβάλουν και στον χρονολογικό προσδιορισμό των βάσεων στις οποίες πατούν. Στρογγυλή βάση έχει και η σειρήνα του Βρετανικού Μουσείου, ενώ της Συλλογής Berry και του Metropolitan Museum η βάση αποτελείται από δύο τετράγωνα πλάκες με σφαιρίδια ανάμεσά τους. Η βάση στις μορφές των εξαρτημάτων φαίνεται ότι αρχίζει να εμφανίζεται στον ύστερο 4ο - αρχές 3ου αι. π.Χ. και με τον καιρό γίνεται συχνότερη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σπάνια, αν όχι για πρώτη φορά, ίδιες μορφές ένωτιων εμφανίζονται κρατώντας διαφορετικά αντικείμενα¹⁵⁰, κιθάρα¹⁵¹ ή μία και πλήκτρα ή άλλη.

εξάρτημα κατά τον Greifenhagen πιθανώς δεν συνανθώνται).

144. Greifenhagen I πίν. 20 (8) (με μνηοειδές εξάρτημα), *ABC* πίν. VII (2) (με πήγασο), *Greek Gold* 82, εικ. 12f (με εξάρτημα "Αρτεμη σε έλάφι), Deppert-Lippitz εικ. 162, *Greek Gold* 83, εικ. 12h (Νίκες), *ABC* πίν. XIIa (2), Deppert-Lippitz εικ. 120 (σφίγγες).

145. *Greek Gold* 87 άρ. 14.

146. *Ori di Taranto* άρ. 101.

147. Greifenhagen II πίν. 46 (6).

148. Greifenhagen II πίν. 41 (12).

149. *Greek Gold* άρ. 12e, *ABC* πίν. VII (15,16) και τα

μεμονωμένα ένωτια, πίν. VII (14), και *Greek Gold* εικ. 15c, W. and E. Rudolph, *Ancient Jewelry from the Collection of Burton Y. Berry* άρ. 179, Higgins 167, πίν. 47D, (άπό τη Λευκάδα ή την Ίθάκη; Βλ. και J. Lee, *Archaeologia* 33, 1849, 47 πίν. 3 (1, 2)), *Greek Gold* άρ. 15a-b.

150. Διαφορετικού τύπου είναι και οι δύο σειρήνες του Hermitage, *ABC* πίν. VII (15,16) που φέρονται ότι βρέθηκαν στον ίδιο πρώιμο έλληνοιστικό τάφο.

151. Κιθάρα και πλήκτρο έχουν οι σειρήνες της Συλλογής Schwitter, του Metr. Museum, της Συλλογής Berry, του Hermitage (*ABC* πίν. VII (15)) και οι πήλινες του Τάραντα.

Οί τάφοι τῆς Πάτρας ἔδωσαν δύο ἐνώτια μὲ κεφάλι λιονταριοῦ στὴν ἄκρη τοῦ συρματοπλεκτοῦ ἄγκιστρο, τὸ 27 καὶ τὸ 28. Εἶναι τύπος γνωστὸς καὶ εὐρύτατα διαδεδομένος ἀπὸ τὴν Ἰταλία ἕως τὴ Συρία καὶ τὸ Iran, καὶ ἀπὸ τὶς ἀποικίες τοῦ Β. Πόντου ἕως τὴν Κύπρο καὶ τὴν Αἴγυπτο¹⁵². Καὶ ἐνῶ ὁ βόρειος ἑλληνικὸς χώρος, ἡ Μακεδονία, εἶναι πλούσια σὲ εὐρήματα ἐνωτίων μὲ κεφάλι λιονταριοῦ, στὴ Ν. Ἑλλάδα ἐλάχιστα παραδείγματα ἦλθαν στὸ φῶς, καὶ εἰδικότερα στὴν Πελοπόννησο ἕως τώρα ἦταν γνωστὰ μόνο δύο, ἀπὸ τὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ὀλυμπία. Στὰ ἐνώτια 27 καὶ 28 λογχοτὰ φύλλα καλύπτουν τὴ σύνδεση τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὸ ἄγκιστρο. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τοῦ 28 ὁ λαιμὸς λείπει, ὅπως κατὰ κανόνα σὲ κατωιταλιωτικὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου¹⁵³, ἀλλὰ καὶ σὲ μακεδονικὰ καὶ ἑλλαδικὰ ἐνώτια, ὅπως τὰ πρῶμα: ἀπὸ παιδικὸ τάφο τῆς Συλλογῆς Σταθάτου ποὺ βρέθηκε μαζὶ μὲ νόμισμα Φιλίππου Β' καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ λεῖο κρίκο ἀνόργανα συνδεδεμένο μὲ τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ¹⁵⁴, ἕνα παρόμοιο στὴ μορφή καὶ τὶς ἀναλογίες ἀπὸ τὴν Ἰθάκη¹⁵⁵, τὰ ἐνώτια τῆς Κοζάνης ποὺ χρονολογοῦνται μὲ δραχμὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου¹⁵⁶, τρία ζεύγη ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη¹⁵⁷, τὰ προαναφερθέντα τῆς Κορίνθου¹⁵⁸ καὶ ἕνα ἢ δύο ζεύγη ἀπὸ τὴ Ρήνεια¹⁵⁹. Ἀντίθετα στὸ ἀμελέστερα κατασκευασμένο παράδειγμα 27 ὑπάρχει ἀτελής ἀπόδοση τοῦ λαιμοῦ στὴ μία μόνο πλευρὰ κάθε ἐνωτίου σὰν νὰ μὴ εἶχε κατανοήσει ὁ τεχνίτης τὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου.

Τὸ ἄγκιστρο στὰ ἐνώτιά μας δὲν ἀποτελεῖται πιά ἀπὸ δύο χαλαρὰ συνεστραμμένα σύρματα, ὅπως σὲ ἐνώτια τοῦ τέλους τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Σέδες Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὴ Σευθόπολη τῆς Θράκης, τὸ Mal Tere, τὴν Ἀμφίπολη, τὸν Τάραντα, τὴν Peschiera, τὴ Volterra, καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῆς Συλλογῆς Nelidow ἀπὸ τὴ Μακεδονία, τὴν Κύζικο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη (τὸ τελευταῖο στὸ ἐμπόριο)¹⁶⁰. Ἀποτελεῖται ἀπὸ σύρμα σφιχτότερα περιελισσόμενο γύρω ἀπὸ χονδρότερο συρμάτινο στέλεχος, τεχνικὴ ποὺ ἀπαντᾷ μὲν παραλλήλως πρὸς τὴν προηγουμένη ἀλλὰ τὴν ὑποκαθιστᾷ καὶ ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐνώτια ὅπως τῆς Ὀλυμπίας, τὰ δύο ζεύγη ἀπὸ τὸ Mal Tere τῆς Θράκης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα παρουσιάζει σφικτότερη περιέλιξη, τῆς Κοζάνης, τῆς Ἀμφιπόλεως ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸ τάφο I, τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Τάραντα¹⁶¹. Τὰ ἐνώτια αὐτὰ

152. Higgins 161, Deppert-Lippitz 224.

153. Π.χ. ἀπὸ τὸν Τάραντα: *Ori di Taranto* ἀρ. 114-117· ἀπὸ τὴν Κύμη: Gabrici, *MonAnt* 22, 1913, 638 εἰκ. 229 (καὶ χωρὶς γλωσσωτὸ θύσανο)· τὴν Κάπουα: Siviero, ἀρ. 53-56, πίν. 68c, 69a-d· τὴ Σικελία: C. Carducci, *Gold und Silberschmuck aus dem antiken Italien* (1962) πίν. 34. Τὰ κατωιταλιωτικὰ ὅμως ἐνώτια τοῦ ἰδιαίτερου ἰταλικοῦ τύπου μὲ κεφάλι λιονταριοῦ μικρότερο καὶ στὸ ἄλλο ἄκρο, ἔχουν κάποτε διακοσμημένο λαιμό, βλ. π.χ. *Ori di Taranto* ἀρ. 107-113.

154. Amandry III 212 ἀρ. 139, πίν. 32. Δὲν πρέπει νὰ δεχθοῦμε χωρὶς δισταγμὸ ὅτι τὰ ἀντικείμενα ὁ.π. ἀρ. 134-142 εἶναι ὅλα συνευρήματα τοῦ ἴδιου τάφου, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Amandry. Βλ. καὶ σημ. 172.

155. Fraenkel, *AntDenk* I 5, πίν. 12 (21).

156. Καλλιπολίτης - Feytmans, *AE* 1948-49, 90, εἰκ. 3.

157. *Τὸ Ἔργον* 1958, 73, εἰκ. 76. Λαζαρίδης, *Νεάπολις* 142, πίν. 53.

158. H. S. Robinson, *Hesperia* 31, 1962, 119, πίν. 45e.

159. *Délos* XVIII 300, πίν. 88 (764).

160. Σέδες: Κοτζιάς, *AE* 1937, Γ, 882, εἰκ. 14, καὶ *Θησαυροὶ* ἀρ. 321, πίν. 15· Σευθοπόλεως: D.P. Dimitrov - M. Cičicova, *The Thacian City of Seuthopolis, BAR Suppl. Series* 38 (1978) 53, εἰκ. 80· Mal Tere: Filow, *Bul-Bulg* 11, 1937, 28 κέ., 77, εἰκ. 30 (5)· Ἀμφιπόλεως: *ΠΑΕ* 1956, 142, πίν. 48a, καὶ Λαζαρίδης, *Νεάπολις* πίν. 53 (μέσο)· Τάραντα: *Ori di Taranto* ἀρ. 115· Peschiera: T. IX, *Gioelli e Ornamenti dagli Egizi all'alto Medioevo* (1988) ἀρ. 97a-b· Volterra ὁ.π. ἀρ. 96 ἢ τὸ ζεύγος M. Cristofani καὶ M. Marteli, *L'ora degli Etruschi* (1983) 313, ἀρ. 248· τῆς Συλλογῆς Nelidow, Pollak ἀρ. 111, 114, 123· Μακεδονίας, ἀρ. 122· Κυζίκου, 115· Κωνσταντινούπολεως (ἐμπόριο).

161. Ὀλυμπίας: *OlympForsch* XIII ἀρ. 487, πίν. 41· Mal Tere: Filow ὁ.π. εἰκ. 30 (1-2 καὶ 3-4)· *Gold der Thra-ker* (1980) ἀρ. 324, ἔγχρ. πίν. σ. 155 (ὁ τάφος ὅπου καὶ τὸ ἐνώτιο τοῦ προηγούμενου τύπου χρονολογεῖται μὲ τετράδραχμο τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου)· Ἀμφιπόλεως,

πρέπει να τοποθετηθούν από τα τέλη του 4ου ως και μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Σε νεότερα παρατηρούμε ότι η περιέλιξη του σύρματος είναι πιό συνεσφιγμένη και το άγκιστρο γίνεται λεπτότερο και μεγαλύτερο, ενώ το κεφάλι του λιονταριού μικρότερο¹⁶². Στο άκρο του άγκιστρου των ενωτίων 28 έχει συγκολληθεί κεφάλι φιδιού, μορφή που παρατηρείται σε περισσότερα ενώτια, αν και με στοιχειωδέστερη διαμόρφωση, όπως της Όλυμπιας, του Τάραντα, του Βερολίνου¹⁶³.

Τα ενώτια 27 είναι πρόχειρα κατασκευασμένα, ή πλαστική απόδοση των κεφαλιών έχει γίνει με φειδώ. Η σχέση μεγέθους της κεφαλής προς το άγκιστρο είναι ακόμη ή γνωστή από παλιότερα παραδείγματα, του α' μισού του 3ου αι. π.Χ., με τα οποία παρά την απλότητα και προχειρότητα της κατασκευής τους τα ενώτια 27 συμπίπτουν τυπολογικώς¹⁶⁴. Τα ανασφαλή δεδομένα της ανασκαφής δεν επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε ακριβέστερες χρονολογικές διαπιστώσεις, πιστεύω όμως ότι τα ενώτια 27 αντιπροσωπεύουν τυπολογική βαθμίδα νεότερη των ενωτίων 28.

Το ζήτημα της καταγωγής του ενωτίου με κεφάλι ζώου και ελαστικό συρματόπλεκτο άγκιστρο είναι ακόμη άνοιχτό. Ο Higgins¹⁶⁵ παρατηρεί ότι ο άχαιμενιδικός χαρακτήρας ορισμένων κεφαλιών δεν δηλώνει αναγκαστικά περσική καταγωγή. Έξάλλου, είναι εύλογο το ερώτημα αν πράγματι τα περσικά που θεωρούνται πρότυπα μπορούν να χρονολογηθούν στον 7ο και 6ο αι. π.Χ.¹⁶⁶, αφού δεν είναι στρωματογραφημένα εύρηματα, εκτός του ενωτίου από το Γόρδιο, το οποίο φέρεται ότι βρέθηκε σε τάφο του τέλους του 6ου αι. π.Χ.¹⁶⁷ Έχει όμως τόση ομοιότητα με τα πρώιμα ελληνιστικά, ώστε τίποτε δεν θα εμπόδιζε να χρονολογηθεί στον 3ο αι. π.Χ. Ίδιότυπη είναι πάντως ή τεχνική του άγκιστρου που είναι συμπαγές και φέρει βαθιές στρεπτές ραβδώσεις μιμούμενες το περιελισσόμενο σύρμα.

Η παρουσία ενός ιδιαίτερου όμοιου τύπου με κεφάλι ζώου ή ανθρώπου στην έτρουσκική μικροτεχνία του 5ου και του α' μισού του 4ου αι. π.Χ.¹⁶⁸ έχει επίσης αναχθεί στην άχαιμενιδική παράδοση. Από το άλλο μέρος εύλογη πρέπει να θεωρηθεί ή επίδραση των έτρουσκικών ενωτίων στην καταϊταλιωτική μικροτεχνία¹⁶⁹. Φαίνεται μάλιστα ότι ή παράδοση αυτών των μορφών βρήκε τή συνέχειά της από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. σε μιὰ σειρά ενωτίων που ήλθαν στο φως στον Τάραντα και σε άλλα κέντρα της Κ. Ιταλίας και έχουν τή δομή και τα στοιχεία των παλιότερων έτρουσκικών¹⁷⁰: δεύτερο μικρότερο κεφάλι λιονταριού στην άλλη άκρη του άγκιστρου και συρματόπλεκτο άγκιστρο όχι μόνο με λείο, αλλά και με κοκκιωτό στρεπτό

Μακεδονικού τάφου I: Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1960, 71, πίν. 57β· Κοζάνης: βλ. σημ. 156· Κορίνθου: σημ. 158· Τάραντα: *Ori di Taranto* άρ. 115, 116.

162. Βλ. τις μητρες για ενώτια από τή Χερσόνησο και τήν Όλβια: St. Kolkówna, εις T. Hackens, *Etudes sur l'orfèvrerie antique* (1980) 116, 134, πίν. 12 (1, 3-5) και τὸ ενώτιο τής Όλβίας, δ.π. πίν. 12 (2). Επίσης τα ενώτια τής Ταναΐδος που μοιάζουν με τα παλαιά ενώτια τής Συλλογής Σταθάτου και τής Ίθάκης, δείχνοντας ότι οί ούραγοί του τέλους τής παραγωγής προσεγγίζουν τις πρώτες απόπειρες (βλ. πιό κάτω), εξαιτίας τής διάλυσης τής οργανικής σχέσης και τής αλλαγής των αναλογιών με τήν αύξηση του μήκους και τή μείωση του πάχους του άγκιστρου: T. M. Arseneva, *Necropol Tanaisa* πίν. 30, 4. Πρβ. τα ενώτια με κεφάλι λυγκός, ταύρου, λιοντα-

ριού, R. Zahn, *Galerie Bachstitz II* (1921) άρ. 10, 11, πίν. 20, άρ. 12, πίν. 3. Είναι χαρακτηριστικό για τήν τάση τής εξέλιξης ότι το άγκιστρο μπορεί να καταλήξει σε απλό σύρμα, όπως π.χ. στα ενώτια Zahn δ.π. άρ. 28 B, πίν. 3.

163. *OlympForsch XIII* 433 άρ. 487, *Ori di Taranto* άρ. 114, *Greifenhagen II* πίν. 44 (3).

164. Βλ. σημ. 161.

165. Higgins 161.

166. Maxwell-Hyslop δ.π. 213-214, πίν. 183-186.

167. Ό.π. 213, 263, πίν. 247.

168. *BMCI* άρ. 2202-2210, πίν. 43.

169. Deppert-Lippitz 223-224.

170. *Ori di Taranto* άρ. 107-109, 111-113.

σύρμα. Ὁ τύπος αὐτὸς βαίνει παραλλήλως πρὸς τὰ κοινὰ ἐνώτια μὲ κεφάλι λιονταριοῦ. Περιορίζεται μὲν στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα, ἓνα μόνο παράδειγμα ἔχει βρεθεῖ στὴν Ἰθάκη¹⁷¹, τώρα ὅμως πρέπει νὰ συσχετίσουμε πρὸς αὐτὸν ἐνώτια σὰν τὰ 28 ὅπου στὸ ἄκρο τοῦ ἀγκίστρου συγκολλᾶται λεπτὸ ἔλασμα ποῦ ἔχει μορφή κεφαλιοῦ φιδιοῦ.

Ἀναζητώντας στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο πρόδρομες μορφές δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ σταθοῦμε σὲ ὀρισμένα ἐνώτια στὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἄκρο ἀπολήγει σὲ «κουμπι» καὶ τὸ ἄλλο λεπταίνει. Παραδείγματα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο, ἄλλα στὴ Συλλογὴ Σταθάτου ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ ἓνα μοναχικὸ σὲ τάφο τῆς Ἀμφιπόλεως¹⁷². Ἡ προσαρμογὴ τοῦ κεφαλιοῦ λιονταριοῦ, κατὰ τὰ ἀχαιμενιδικὰ ψέλια μὲ κεφάλι ζῶου στὰ ἄκρα, στὸν τύπο αὐτὸν ποῦ εἶχε τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις, ὅπως προτείνει ὁ Higgins, εἶναι εὐλογοφανής¹⁷³. Ἔτσι τὸ ἐνώτιο τοῦ παιδικοῦ τάφου τῆς Συλλογῆς Σταθάτου (σημ. 154) μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ ἀκριβῶς μιὰ πρώτη ἐφαρμογὴ ποῦ προέκυψε ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐργαστηριακὴ ἄσκηση σὲ τέτοιους τύπους. Καὶ στὴν ἴδια κατηγορία πρέπει νὰ ταχθεῖ τὸ ἐνώτιο τῆς Ἰθάκης (σημ. 155).

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ κόσμημα 29 ποῦ ἂν καὶ μονό, εἶναι ἐνώτιο, παρὰ τυχὸν δαχτυλίδι, ἀφοῦ βρέθηκε κοντὰ στὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ. Εἶναι φιδόμορφος ἀνοικτὸς κρίκος ποῦ στὸ ἓνα ἄκρο ἔχει τὸ κεφάλι, ἐνῶ τὸ ἄλλο λεπταίνει γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴν οὐρά. Ὅμοιοι φαίνεται ὅτι εἶναι δύο ἀσημένιοι κρίκοι, διαμ. 3 ἐκ. «πολὸν μεγάλοι γιὰ δαχτυλίδια, πολὺ μικροὶ γιὰ ψέλια» τῆς Συλλογῆς Σταθάτου ἀπὸ τὴ Χαλκιδική¹⁷⁴. Τὸ αἰγυπτιακὸ ψέλιο στὸ Μουσεῖο τοῦ Καΐρου¹⁷⁵ καὶ ἄλλο παρόμοιο ἀσημένιο ἀπὸ τὴν Oplontis ἢ τὰ δαχτυλίδια ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνασκαφή¹⁷⁶ εἶναι προφανῶς νεότερα (1ος αἰ. μ.Χ.), ἀλλὰ ἔχουν τὸ ἴδιο ἀπλὸ σχῆμα. Γι' αὐτὸ γεννιέται τὸ ἐρώτημα μήπως καὶ οἱ δύο πιὸ πάνω κρίκοι τῆς Συλλογῆς Σταθάτου εἶναι ἐξίσου ὕστεροι. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, τὸ πατρὶνὸ κόσμημα βρέθηκε σὲ τάφο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸν τύπο τῶν ἐνωτίων μὲ κεφάλι λιονταριοῦ, ἂν καὶ ἔχει κεφάλι φιδιοῦ. Τὸ σχῆμα του δείχνει στενότερη ἀπὸ κάθε ἄλλο συνάφεια μὲ τοὺς μακεδονικοὺς κρίκους (σημ. 172) καὶ φανερώνει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., δηλ. ὅταν ἄρχισε νὰ υἱοθετεῖται ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἐργαστήρια Ἀνατολῆς καὶ Δύσης ὁ κανονικὸς τύπος τοῦ ἐνωτίου μὲ κεφάλι λιονταριοῦ, ὑπῆρχαν μορφές ποῦ εἶχαν βασικῶς τὸ ἴδιο σχῆμα, καὶ μάλιστα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Μαζί μὲ τὰ ἐνώτια τῆς Συλλογῆς Σταθάτου καὶ τῆς Ἰθάκης μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μεμονωμένες, διαφοροτρόπες μεταξύ τους, δοκιμὲς τῆς ἴδιας ιδέας ποῦ σὲ λίγο θὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ ὀριστικῶς σὲ ἐνώτια σὰν τοῦ τάφου τοῦ Σέδες (σημ. 160)¹⁷⁷. Ἔτσι φαίνεται ὅτι τόσο στὴ Μακεδονία, ὅσο καὶ στὴ Μ. Ἑλλάδα, χῶρες ὅπου βρέθηκαν τὰ παλιότερα δείγματα, ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις δημιουργίας τοῦ ἐνωτίου μὲ κεφάλι λιονταριοῦ. Καὶ συνετέλεσαν ἐπιδράσεις ἀπὸ διάφορες κατευθύνσεις. Στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἢ

171. Fraenkel, *AntkDenk* I 5, πίν. 12 (6).

172. *Olynthus* X ἀρ. 290 κέ., π.χ. τὸ ἀρ. 295 πίν. 17, *Amandry* III 212 ἀρ. 135-6, πίν. 32 (ἦταν ἄραγε στὸν ἴδιο τάφο μὲ τὸ ἐνώτιο ἀρ. 139; βλ. σημ. 154), τῆς Ἀμφιπόλεως: *BCH* 85, 1961, 818, εἰκ. 5 (τάφος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Στὰ ἐνώτια στὴ Ρώμη, Becatti ἀρ. 408, πίν. 108, ὅμοιοι κρίκοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐξάρτηση ὑστεροελληνιστικῶν ἐξαρτημάτων ἐνωτίων.

173. Ὡς πρόδρομες μορφές βλ. καὶ τοὺς τύπους: Higgins 124, πίν. 25E, Deppert-Lippitz 150, εἰκ. 99-103.

174. *Amandry* I 53 ἀρ. 126-7, πίν. 33.

175. E. Vernier, *Bijoux et Orfèvreries. Catalogue général des antiquités du Musée du Caire* ἀρ. 52119 πίν. 15.

176. A. d' Ambrosio, *Gli Ori di Oplontis* (1987) 44 ἀρ. 17, πίν. 12, ἀρ. 46-48, πίν. 23.

177. Τὰ ἐνώτια ἀπὸ τάφο τῆς Ἀκάνθου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (*AD* 29, 1973-74, B3, 696, πίν. 503β) ἔχουν ἀγκίστρο ἀπὸ λεπτὸ ἔλασμα, στοιχεῖο ποῦ σύμφωνα μὲ τὰ πιὸ πάνω πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πρῶμο. Ὡστόσο τὸ κεφάλι ἔχει ἀποκτήσει ἤδη λαϊμό.

στιγμή ήταν ώριμη για να εμφανισθεί ο νέος αυτός τύπος που αντικατέστησε σε μεγάλη έκταση τους παλιότερους.

Τὰ ἐνώτια 30 ἀνήκουν σὲ ἀγαπητὸ τύπο τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς περιόδου τοῦ ὁποίου ἔχουν σωθεῖ πολλὰ δείγματα¹⁷⁸.

Ὅτι ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ Ιου αἰ. π.Χ. διατηρεῖται ὁ τύπος μὲ μεσαῖο ἐξάρτημα ἀμφορέα, πλαισιωμένος ἀπὸ ἄλλα ἀλυσιδωτὰ ἐξαρτήματα, δείχνουν χρονολογημένα εὐρήματα ὅπως τῆς Ἡράκλειας¹⁷⁹, τῆς Δήλου¹⁸⁰ καὶ τοῦ Portone τῆς Volterra¹⁸¹.

Ἐξαρτήματα - ἀμφορίσκοι¹⁸² ἀπὸ τὴν ὀριμὴ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ πατοῦν σὲ βάση πὸν στὸ δικὸ μας παράδειγμα λείπει, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν ἀμφορίσκο στὸ ἐνώτιο τῆς Δήλου.

Μοναδικὰ εἶναι τὰ περίτεχνα χρυσὰ στοιχεῖα, ὁ λαιμὸς καὶ τὸ πόδι τοῦ ἀμφορίσκου πὸν ἄλλοι φέρουν πολὺ συχνὰ κοκκιδωτὴ ἢ ἄλλη διακόσμηση, ἀλλὰ ἐδῶ εἶναι συμπαγῆ, χυτὰ καὶ μοιάζουν τορνευτά. Ἀπὸ τοὺς παλιότερους μὲ πέτρα καὶ χρυσὸ δέσιμο πρέπει νὰ λογισθοῦν οἱ ἀμφορίσκοι τῶν ἐνωτίων τῆς Συλλογῆς Μπενάκη καὶ ἐκείνων ἀπὸ τὸν τάφο τῆς Εὐζένης στὴν Ἡλιδα, ἐξαρτημένοι, ὡς μοναδικὸ ἐξάρτημα¹⁸³, ἀπὸ στρογγυλὸ δισκίο.

Τὸ ἀμυγαλόσχημο διάλιθο μέλος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτῶνται ὁ ἀμφορίσκο καὶ οἱ ἀλυσίδες στὸ παράδειγμα 30 εἶναι ἀσφαλῶς ὕστεροελληνιστικὸ γνῶρισμα¹⁸⁴.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἐνωτίων στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (τέλη 2ου - ἀρχὲς Ιου αἰ. π.Χ.) ἔνδειξη παρέχει καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν συρμάτινων στοιχείων πὸν ἀπαντᾷ παρόμοια στὸ εὐρημα τοῦ Πειραιᾶ τὸν Ιο αἰ. π.Χ.¹⁸⁵ Οἱ συρμάτινες σπεῖρες ἀπὸ τὶς ὁποῖες κρέμονται οἱ ἀλυσίδες ξαναβρίσκονται καὶ στὸ παράδειγμα τῆς Ἰθάκης¹⁸⁶.

Σπάνια εἶναι ἡ χρῆση μαργαριταριῶν ἕως καὶ τὸν 2ο αἰ. π.Χ., συχνότερη γίνεται ἀργότερα καὶ διαδίδεται εὐρέως στὴ ρωμαϊκὴ κοσμηματοτεχνία¹⁸⁷. Στὸ σύγχρονο παράδειγμα τῆς Δήλου ἀφθονοῦν τὰ μαργαριτάρια: περιβάλλουν τὴν κόκκινη πέτρα τοῦ κέντρου τοῦ δισκίου καὶ ἀποτελοῦν τὶς ἀλυσίδες πὸν κρέμονται ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ ἀμφορίσκου πὸν εἶναι ἀπὸ πράσινο λίθο. Ἡ χρῆση τῶν μαργαριταριῶν εἶναι μία ἀκόμη ἔνδειξη γιὰ τὴ χαμηλὴ χρονολόγηση τῶν ἐνωτίων 30¹⁸⁸.

178. K. Hadaczek, *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker* (1903) 31 κέ., Higgins 166, Deppert-Lippitz 261 κέ. Βλ. π.χ. τὰ ξαναχρησιμοποιημένα σὲ περιδέραιο στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, Segall, *Benaki* ἀρ. 90· τὰ ἐνώτια στὸ Βρετ. Μουσεῖο, *BMCJ* ἀρ. 2331, πίν. 51 καὶ Deppert-Lippitz ἔγχρ. πίν. 31· στὸ Λουβρο, de Ridder ἀρ. 294, 295 πίν. 8· στὸ Bari, *Ori di Taranto* ἀρ. 80 (χωρὶς συνεννήματα).

179. *Atti de Tredicesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia 1973*, 454-5, πίν. 97, 98. Τὰ ἐξαρτήματα, ἀμφορίσκοι καὶ ψῆφοι εἶναι χρυσὰ, τὸ στρογγυλὸ δισκίο διάλιθο, ἢ διακόσμηση κοκκιδωτῆ. Βλ. καὶ Deppert-Lippitz 287.

180. *Délos XVIII* 300, εἰκ. 368.

181. Cristofani, *NSc* 29, 1975, 25, εἰκ. 18. Χρυσὸς ἀμφορίσκο κοκκιδωτὸς καὶ ἀλυσιδωτὰ ἐξαρτήματα ἀπὸ δισκίο, κοσμούμενο μὲ ἐλασμάτινο ρόδακα.

182. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ θέματος αὐτοῦ σὲ κοσμήματα ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. βλ. τελευταῖα *Ori di Taranto* 134-35.

Ἄλλοτε τὸ μεσαῖο ἐξάρτημα ἐνωτίων εἶναι κρατηρίσκο δ.π. ἀρ. 82.

183. Segall, *Benaki* ἀρ. 37, πίν. 13, *AD* 24, 1969, B1, 153, πίν. 153β.

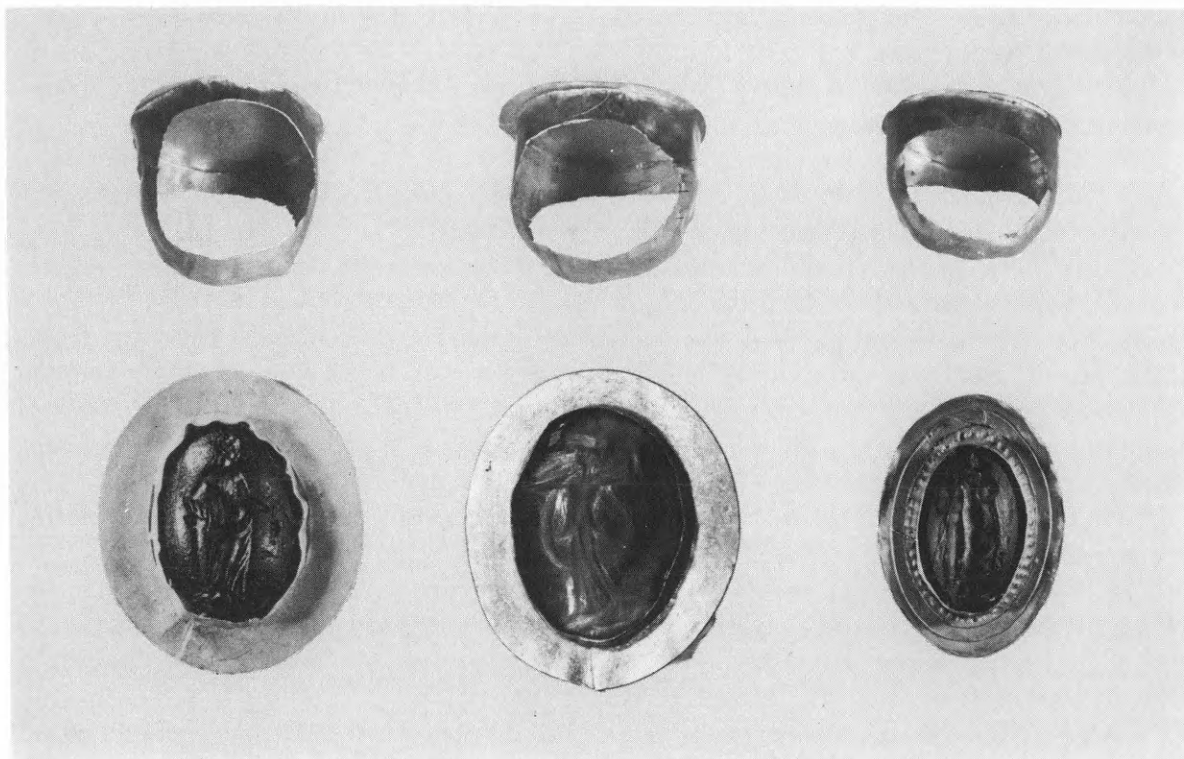
184. Πρβ. παρόμοιο στοιχεῖο τῶν ἐνωτίων μὲ ἀμφορίσκο στὸ Rhode Island Museum, T. Hackens, *Catalogue of Classical Collection, Classical Jewelry, Museum of Art Rhode Island* (1976) ἀρ. 25, πὸν ἀποδίδονται στὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἀλλὰ πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ὕστερότερα, καὶ τοῦ Βερολίνου, Greifenhagen I πίν. 21 (3) ἀπὸ τὸ Kertsch μὲ ἀμφορίσκο διακοσμημένο μὲ κοκκίδωση, χωρὶς ἄλλα ἐξαρτήματα.

185. B. Pfeiler, *Römischer Goldschmuck des 1. und 2. Jahrh. n. Chr. nach datierten Funden* (1970) 47 πίν. 6-7.

186. Fraenkel, *AntDenk* I 5, πίν. 12 (7).

187. Βλ. *BMCJ* σ. LX.

188. Χαμηλὰ χρονολογεῖ τὸν τύπο αὐτὸν ὁ Marshall, *BMCJ* σ. XLIII-XLIV: (1ος π.Χ.-1ος μ.Χ. αἰ.). Πάντως τὸν Ιον αἰ. π.Χ. παράγονταν ἀκόμη τέτοια ἐνώτια.

Είκ. 31. Δαχτυλίδι με υαλόμαζα.

Είκ. 32. Δαχτυλίδι με σάρδιο.

Είκ. 33. Δαχτυλίδι με υαλόμαζα.

Δαχτυλίδια

31. Δαχτυλίδι διάλιθο (είκ. 31).

Πάτρα. Μουσείο Πατρών, αρ. εύρ. 2248. Διάμ. έσωτ. 1.2 εκ. Διαστ. σφενδόνης 2.5×2 εκ., υαλόμαζας 1.6×1 εκ.

Για τὰ συνευρήματα βλ. περιδέραιο 12.

Τὴ στεφάνη ἀποτελεῖ ἔλασμα σχήματος διπλοῦ Τ με συγκολλημένα μεταξύ τους τὰ ἄκρα τῶν ὀριζόντιων σκελῶν, ὥστε νὰ σχηματίζεται ἡ βάση τῆς σφενδόνης στὴν ὁποία εἶναι συγκολλημένο ὠοειδές ἔλασμα πού συγκρατεῖ τὴν ἔγγλυφη, βαθιὰ ἰώδη υαλόμαζα. Αὐτὴ πλαισιώνεται ἀπὸ ὠοειδές ὀριζόντιο ἔλασμα με κάθετο περιχειλῶμα. Παράσταση Ἐφροδίτης ἢ Νύμφης ὄρθιας, πού στηρίζεται ἀριστερὰ σὲ κιονίσκο. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὸ κάτω σῶμα. Στὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ λουτροφόρο. Κόσμημα ζωῆς;

32. Ὅμοιο δαχτυλίδι με καστανέρυθρο σάρδιο (είκ. 32).

Πάτρα. Μουσείο Πατρών, αρ. εύρ. 2254. Διάμ. 2.1 εκ. Διαστ. σφενδόνης 2.6×2.3 εκ., δακτυλιολίθου 1.9×1.4 εκ.

Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ πιὸ πάνω.

Παράσταση Ἐθηνᾶς Προμάχου πρὸς ἀριστερά. Κραδαίνει με τὸ ἀριστερὸ τῆς δόρυ καὶ κρατεῖ στὸ δεξιὸ ἀσπίδα. Κόσμημα ζωῆς;

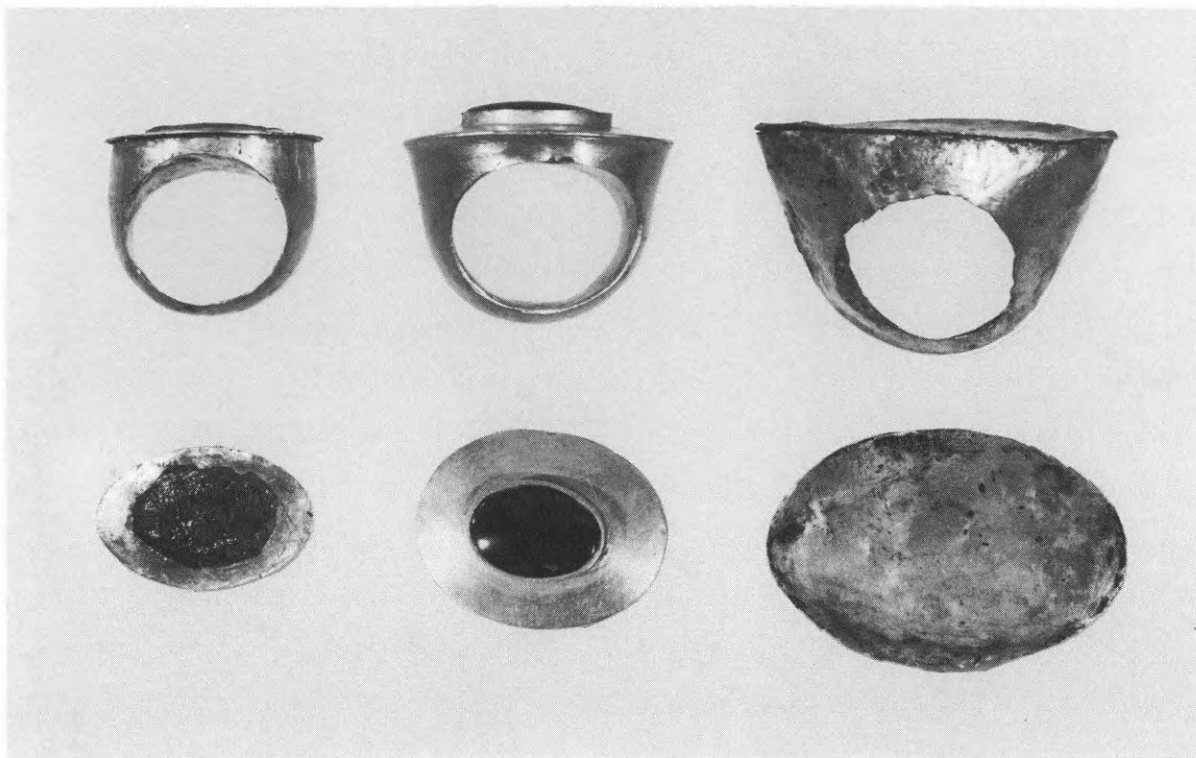
33. Ὅμοιο δαχτυλίδι με βαθιὰ ἰώδη υαλόμαζα (είκ. 33). Πάτρα. Μουσείο Πατρών, αρ. εύρ. 2256. Διάμ. στεφάνης 1.6 εκ. Διαστ. σφενδόνης 2.2×1.6 εκ., υαλόμαζας 1.3×0.7 εκ.

Βρέθηκε ὅπου καὶ τὰ πιὸ πάνω.

Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς σφενδόνης, περὶ τὴν ὠοειδὴ υαλόμαζα, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπάλληλα ἐλάσματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐσωτερικὸ κοσμεῖται με ἔκκρουστες στιγμὲς καὶ εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ ἐπάνω γιὰ νὰ περιβάλλει τὴν υαλόμαζα, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα δύο δαχτυλίδια.

Παράσταση Ἐπόλλωνος Κιθαρωδοῦ, ὄχι καλὰ διατηρημένη. Κρατεῖ με τὸ δεξιὸ κιθάρα ἢ λύρα ἐπάνω σὲ κιονίσκο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι δὲν διακρίνεται. Ἴσως τὸ κεφάλι ἔστρεφε πρὸς δεξιὰ. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει μόνο τὰ κάτω ἄκρα. Κόσμημα ζωῆς;

34. Ὅμοιο δαχτυλίδι. Στὴ θέση τοῦ λίθου σώζει πλάκα μεταλλικοῦ μείγματος (είκ. 34).

Είκ. 34. Δαχτυλίδι με υπόλοιπα μετάλλου στη σφενδόνη.

Είκ. 35. Δαχτυλίδι με άνθρακα.

Είκ. 36. Δαχτυλίδι με ακόσμητη έλασματίνη σφενδόνη.

Δύμη. Έθνικό Μουσείο, άρ. εύρ. Χρ. 1032. Διαστ. σφενδόνης 2.8×1.9, διάμ. κρίκου 2 έκ. Κόσμημα ζωής.

35. Δαχτυλίδι κατασκευασμένο με τόν ίδιο τρόπο (είκ. 35).

Δύμη. Έθνικό Μουσείο, άρ. εύρ. Χρ. 1031. Διαστ. σφενδόνης 3.5×2.6 έκ., διάμ. κρίκου 2.3 έκ. ΈΗ σφενδόνη είναι διευρυμένη και τó περιγράμμα νεύει πρòς τά έξω. Φέρει άνθρακα. Κόσμημα ζωής.

36. Δαχτυλίδι έλασματίνο με ώοειδή σφενδόνη, όμοιας κατασκευής (είκ. 36).

Δύμη. Έθνικό Μουσείο, άρ. εύρ. Χρ. 1034. Διαστ. σφενδόνης 4.7×3.2. Διάμ. κρίκου 2.5 έκ. ΈΥψηλή και διευρυμένη σφενδόνη με επίπεδο ακόσμητο έλασμα.

37. Δαχτυλίδι χάλκινο έπίχρυσο (είκ. 37).

Δύμη. Έθνικό Μουσείο, άρ. εύρ. Χρ. 1033. Διαστ. σφενδόνης 5×3.5 έκ., διάμ. κρίκου 2.2 έκ. ΈΗ εύρεία ώοειδής σφενδόνη έχει βαθμιδωτό περιχέλωμα πού συγκρατεί κυρτή όρεία κρύσταλλο κάτω άπό τήν όποία ύπάρχει άλλο, επίπεδο κρύσταλλο. Έτσι αυτό έφερε διακόσμηση ή ύπήρχε άνάμεσά τους πλάκα άπό φθαρτό ύλικό, διακοσμη-

μένη. Τó πράσινο χρώμα πού έχει σήμερα τó κρύσταλλο όφείλεται στην όξειδωση τού χαλκού. Κόσμημα ζωής.

38. Δαχτυλίδι έλασματίνο με ώοειδή σφενδόνη (είκ. 38).

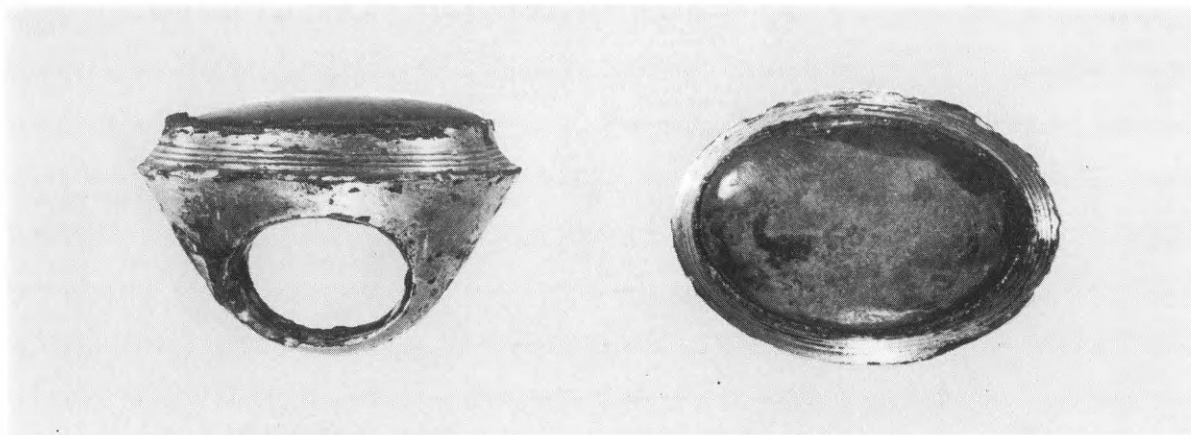
Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 685. Διάμ. έσωτερ. στεφάνης 2.1 έκ., διαστ. σφενδόνης έπάνω 3.6×2.9 έκ.

Βρέθηκε σε τάφο τής όδοϋ Σολωμού και Σμύρνης 53 μαζί με χρυσό στεφάνι φύλλων δρυός άρ. 684. ΑΔ 28, 1973, Β1, 218 κέ., πίν. 185α-γ.

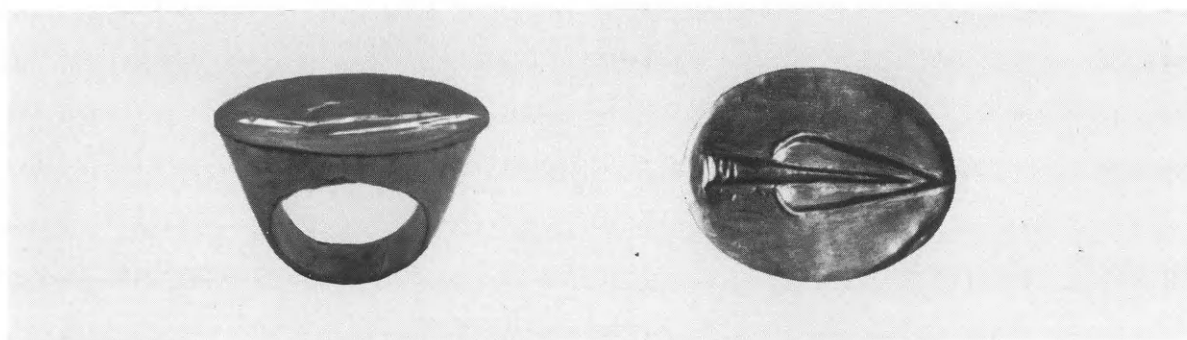
ΈΗ στεφάνη και ή ύποδοχή τής σφενδόνης έχουν κατασκευασθεί όπως στο 31 και τά όμοια. Τó έπάνω επίπεδο έλασμα τής σφενδόνης πού έξέχει τριγύρω, συγκρατείται με τή βοήθεια κάθετου περιχειλώματος πού προσαρμόζεται στην ύποδοχή. Τó έσωτερικό έλασμα τής στεφάνης είναι επίπεδο. Έκτυπη αίχμη δόρατος κοσμεί τή σφενδόνη.

39. Δαχτυλίδι με έλλειψοειδή έλασματίνη στεφάνη συγκολλημένη στο ώοειδές έλασμα τής σφενδόνης (είκ. 39).

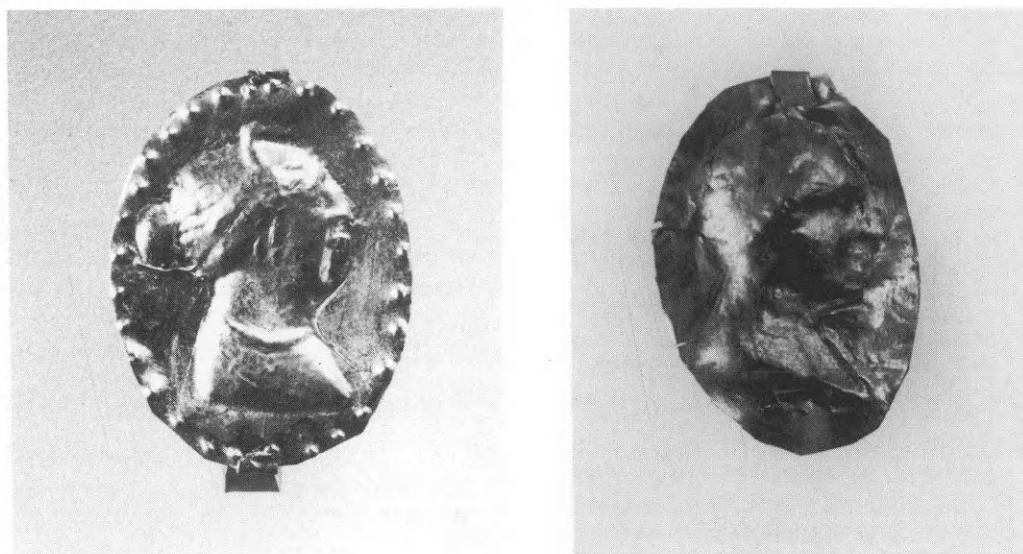
Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 839. Διαστ. 3.1×2.3 έκ.

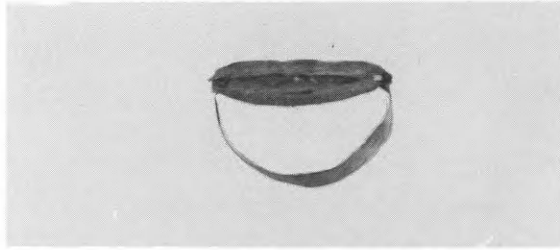
Είκ. 37. Χάλκινο επίχρυσο δαχτυλίδι με κρύσταλλο.

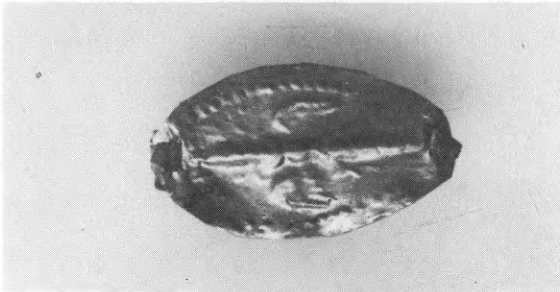
Είκ. 38. Δαχτυλίδι έλασμάτινο με έκτυπη αίχμη δόρατος.

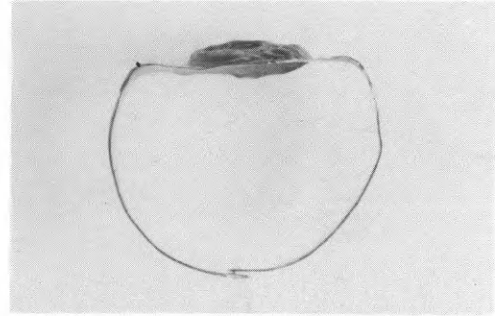
Είκ. 39-40. Δαχτυλίδια έλασμάτινα με έκτυπη γυναικεία προτομή.

Εικ. 41. Δαχτυλίδι έλασμάτινο με έκτυπο κεραυνό.

Εικ. 42. Δαχτυλίδι έλασμάτινο με έκτυπο γοργόνειο.

Βρέθηκε σε τάφο της οδού Σατωβριάνδου 53-55 με τὰ άγγεία άρ. 1674-1680 του τέλους του 2ου-άρχων Ιου αι. π.Χ. και νομίσματα Πατρών 146-32 π.Χ. Στον ίδιο τάφο χρυσά φύλλα μυρτιάς άρ. 831 και ένώτια σειρήνων από περίτμητα χρυσά έλάσματα άρ. 840. ΑΔ 29, 1973-74, Β2, 372, πίν. 240ζ-στ.

Ή έκτυπη γυναικεία προτομή σε πλάγια όψη φορεϊ διάδημα και πιθανώς ένώτια. Ή κόμη σχηματίζει πίσω κρωβύλο. Ή παρυφή του ένδύματος διακρίνεται έκτυπη στον λαιμό. Την περιφέρεια της σφενδόνης όρίζουν έκκρουστες στιγμές.

40. Δαχτυλίδι με όμοια στεφάνη στερεωμένη σε σχισμές της ώσειδοϋς σφενδόνης (εϊκ. 40).

Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 3819. Διαστ. σφενδόνης 2,2x1,5 εκ.

Βρέθηκε σε τάφο της οδού Ύψηλάντου 54 κάτω από τεφροδόχο άγγείο του Ιου αι. π.Χ. Στην ίδια ταφή ύπήρχαν υπόλοιπα χρυσών φύλλων άρ. 3825, ένώτια Νίκες από περίτμητα χρυσά έλάσματα άρ. 3820 και μία χρυσή δανάκη άρ. 4046 από νόμισμα Σικυώνος με τó περιστέρι, 196-160 π.Χ. περίπου (Warren, *Num-Chron* 144, 1984, 11, όμάς 9). ΑΔ 37, 1982, Β, 146.

Ή έκτυπη γυναικεία προτομή σε πλάγια όψη.

41. Δαχτυλίδι όμοίότυπο (εϊκ. 41).

Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 2244. Διαστ. σφενδόνης 2,3x1,3 εκ.

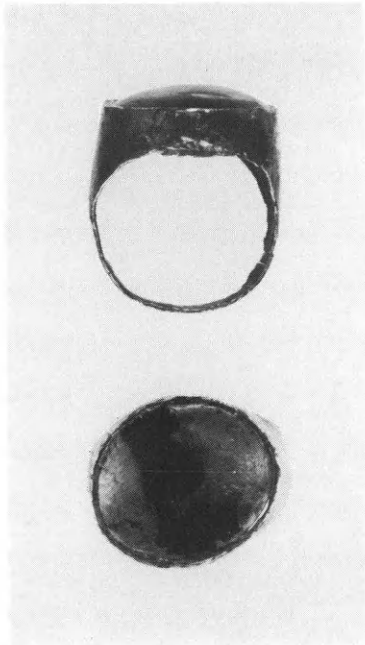
Βρέθηκε σε τάφο της οδού Κανακάρη 84-86 με τó λυχνάρι άρ. 4176, τó μυροδοχείο άρ. 4175 του ύστερου 2ου-άρχων Ιου αι. π.Χ., και άσημένα σκεύη του β΄ μισού και του τέλους του 2ου αι. π.Χ.: πωξίδα άρ. 2331, λάγηνο άρ. 2330, μαστοειδές κύπελλο άρ. 2405, άλλο όμοιο με πόδι άρ. 2329, άρύταινα άρ. 2407, πήλινο λυχνάρι με άσημένα έλασμάτινη έπέन्दυση άρ. 2328. Στον ίδιο τάφο τὰ χρυσά φύλλα μυρτιάς και δρυός άρ. 2335, φύλλο μυρτιάς με χαρακτηριστή έπιγραφή ΜΥΣΤΑ άρ. 2333, έλασμάτινος κρίκος άρ. 2243, άσημένα ίλλυρική περόνη άρ. 2414, τέσσερις άσημένες στλεγγίδες περασμένες μαζί με άσημένο άρύβαλλο σε κρίκο (τέλη 2ου-άρχες Ιου αι. π.Χ.) άρ. 2909-13 και χρυσή δανάκη άρ. 2334 άμορφου τύπου. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

Ή έκτυπη παράσταση κεραυνού με στρεπτά κάθετα σκέλη και σφαιρικό μέσο τμήμα από τó όποιο έκφύονται καμπύλα πτερύγια φερόμενα προς τὰ κάτω. Πλαίσιο από έκκρουστες στιγμές.

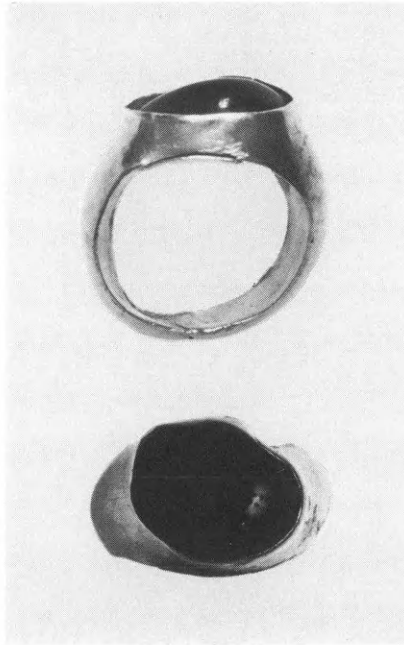
42. Ήλασμάτινο δαχτυλίδι με στρογγυλή σφενδόνη από ένιαίο έλασμα με τη στεφάνη (εϊκ. 42).

Πάτρα. Μουσείο Πατρών, άρ. εύρ. 2260. Διάμ. στεφάνης 3,5 εκ., διάμ. σφενδόνης 2,4 εκ.

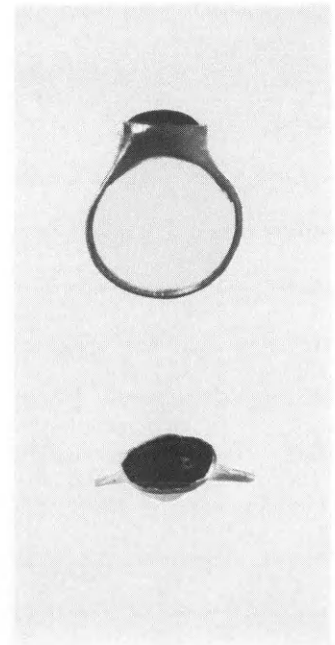
Βρέθηκε σε ταφή της οδού Κανακάρη 84-86 με τó μυροδοχείο άρ. 4160 του β΄ τετάρτου του 3ου αι. π.Χ., τó χάλκινο κάτοπτρο άρ. 2340, τó χάλκινο κυ-

Είκ. 43. 'Ασημένιο διάλιθο δαχτυλίδι.

Είκ. 44. Διάλιθο δαχτυλίδι.

Είκ. 45. Διάλιθο δαχτυλίδι.

λινδρικό σκευός αρ. 2342, τὸ σιδερένιο μαχαίρι αρ. 2469, τὴ μολύβδινη πυξίδα αρ. 2336 καὶ ἐνώτια Νίκες ἀπὸ περίτμητα ἐλάσματα αρ. 2261, 2242. Ἡ ταφή πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

Ἡ στεφάνη ἔχει ἀσυγκόλλητα ἄκρα καὶ μένει κάτω ἀνοιχτή. Στὴ σφενδόνη ἀποδίδεται ἔκτυπο μετωπικό κεφάλι γοργονεῖου. Μικρὲς κεραεῖς δεξιὰ, ἀνήκουν πιθανῶς σὲ φίδια.

43. 'Ασημένιο διάλιθο δαχτυλίδι (εἰκ. 43).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, αρ. εὐρ. 4043. Διαστ. στεφάνης 1.9×1.6 ἐκ., σφενδόνης 1.7×1.5 ἐκ. Γιὰ τὰ συνευρήματα βλ. ψέλιο 22.

Σχεδὸν κυκλικὸς ἐλασμάτινος κρίκος καὶ κάθετα ὑψωμένη ὠσειδῆς σφενδόνη συγκρατεῖ ἄνθρακα. Κόσμημα ζωῆς.

44. Δαχτυλίδι διάλιθο (εἰκ. 44).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, αρ. εὐρ. 1026. Διαστ. 2.2×1.9 ἐκ. Ἡ σφενδόνη ἔχει συμπιεσθεῖ.

Βρέθηκε ἐκτὸς τάφου μαζί με τὸ τρίσπειρο δαχτυλίδι 50 καὶ τὸ φιδόσχημο ψέλιο 18.

Ἡ κυκλικὴ στεφάνη ἀποτελεῖται ἀπὸ κυρτὸ ἐξωτερικό καὶ ἐπίπεδο ἐσωτερικό ἔλασμα. Ἡ ὠσειδῆς ὑψηλὴ σφενδόνη συγκρατεῖ ἄνθρακα. Κόσμημα ζωῆς.

45. Δαχτυλίδι διάλιθο (εἰκ. 45).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, αρ. εὐρ. 665. Διάμ. κρίκου 1.2 ἐκ.

Χωρὶς συνευρήματα, ἀπὸ τάφο τῆς ὁδοῦ Πετιμεζᾶ 3. ΑΔ 28, 1973, Β1, 218.

Λεπτὸς κυκλικὸς κρίκος καὶ ὑψηλὴ σφενδόνη με κοῖλες πλευρὲς. Φέρει ἄνθρακα. Κόσμημα ζωῆς.

Δαχτυλίδια φιδόσχημα

46. Τέσσερα φιδόσχημα δαχτυλίδια (εἰκ. 46α-δ).

Πάτρα. Μουσεῖο Πατρῶν, αρ. εὐρ. 2250α-δ.

Γιὰ τὰ συνευρήματα βλ. περιδέριο 12.

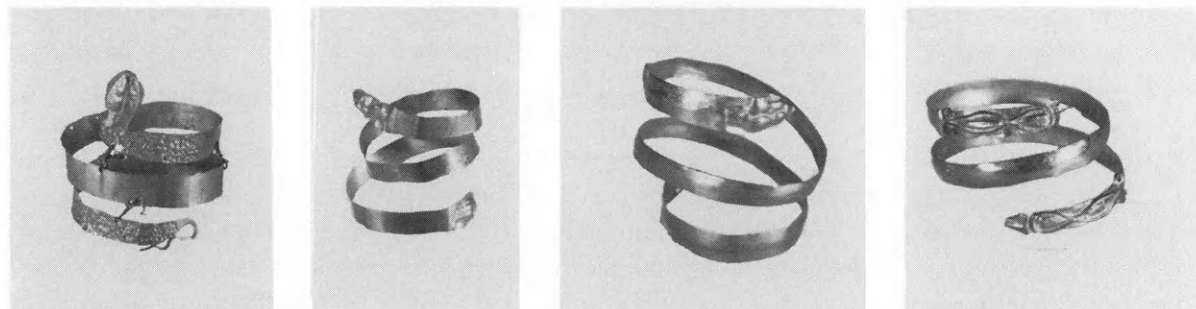
α. Τρίσπειρο, πλ. 3 χιλ. Ἐκκρουστες στιγμὲς πρὸς τὰ ἄκρα τῆς ταινίας ἀποδίδουν τὸ φολιδωτὸ σῶμα. Τὸ ἔκτυπο κεφάλι στρέφει ἐπάνω, ἢ ἀπόληξη τῆς οὐρᾶς, σὰν λεπτὸ σύρμα, ἐλίσσεται ἀντίθετα πρὸς τὴ φορά τοῦ σώματος. Λεπτὰ σύρματα συνέδεαν καὶ συγκρατοῦσαν σταθερὰ τὴν ἐλίσσόμενη ταινία. (Σῶζονται ἐλάχιστα καὶ ἔχουν συμπληρωθεῖ.)

β. Τρίσπειρο ἔλασμα, πλ. 3 χιλ., με ἐλαφρῶς κυρτὴ ἐπιφάνεια καὶ ἔκτυπα ἀνόμοια κεφάλια φιδιῶν στὰ ἄκρα.

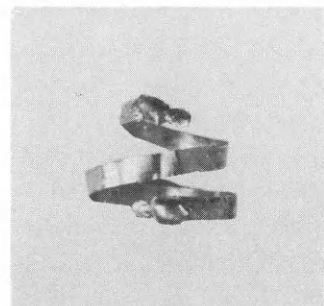
γ. Ὅμοιο ἔλασμα, πλ. 3 χιλ., με ἔκτυπο κεφάλι φιδιῶν καὶ στὰ δύο ἄκρα. Ὀκτώσχημο σύρμα με ἀντιθετικὲς ἐλικωτὲς ἀπολήξεις εἶναι συγκολλημένο στὰ ἄκρα τῆς ταινίας.

δ. Τρίσπειρο ἔλασμα, πλ. 3 χιλ., με ἔκτυπο κεφάλι φιδιῶν καὶ στὰ δύο ἄκρα.

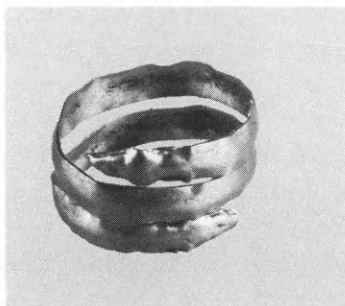
47. Δίσπειρο με ἔκτυπο κεφάλι φιδιῶν καὶ στὰ δύο ἄκρα (εἰκ. 47).

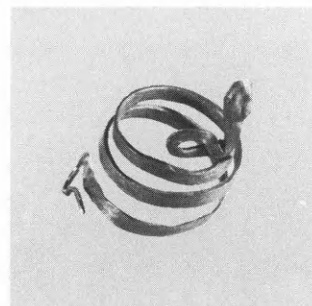
Εικ. 46α-δ. Φιδόσχημα δαχτυλίδια.

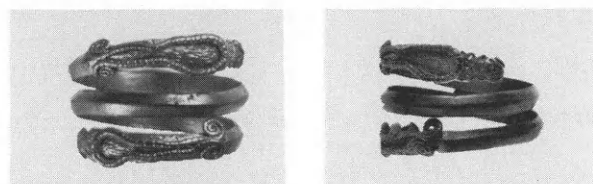
Εικ. 47. Δίσπειρο δαχτυλίδι με κεφάλια φιδιοῦ.

Εικ. 48. Τρίσπειρο δαχτυλίδι με κεφάλια φιδιοῦ.

Εικ. 49. Φιδόσχημο δαχτυλίδι.

Εικ. 50. Τρίσπειρο δαχτυλίδι με κεφάλια φιδιοῦ.

Πάτρα. Μουσείο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 2259. Πλ. ἐλάσματος 3 χιλ.

Βρέθηκε σὲ τάφο τῆς ὁδοῦ Κανακάρη 84-86, μαζί με τὴν τριποδικὴ πυξίδα ἀρ. 4162 τῶν ἀρχῶν 2ου αἰ. π.Χ. καὶ ζευγὸς ἐλασμάτων ἐνωτίων ἐρωτιδέων ἀρ. 2258. ΑΔ 35, 1980, Β1, 185 κέ.

48. Τρίσπειρο ἔλασμα ἐλαφρὰ κυρτὸ με ἔκτυπο κεφάλι φιδιοῦ καὶ στὰ δύο ἄκρα (εἰκ. 48).

Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1023. Πλ. ἐλάσματος 4 χιλ. Διάμ. 1.9 ἐκ.

49. Τρίσπειρο με διπλὸ σιγμοειδῆ ἔλιγμό τοῦ πρόσθιου μέρους, τὸ ἔκτυπο κεφάλι πρὸς τὰ ἐπάνω, ἢ οὐρὰ στραμμένη κυματιστὰ πίσω (εἰκ. 49).

Δύμη. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. Χρ. 1026. Πλ. ἐλά-

σματος 3 χιλ., διάμ. 1.2 ἐκ.

50. Τρίσπειρο δαχτυλίδι (ἢ σφιγκτήρ;) (εἰκ. 50).

Πάτρα. Μουσείο Πατρῶν, ἀρ. εὐρ. 1027. Διάμ. 2.1 ἐκ., πλ. ταινίας 3 χιλ.

Βρέθηκε ἐκτὸς τάφου μαζί με τὸ διάλιθο δαχτυλίδι 44 καὶ τὸ φιδόσχημο ψέλιο 18.

Ἡ ταινία εἶναι ἐσωτερικῶς ἐπίπεδη, ἐξωτερικῶς γωνιώδης. Πρὸς τὰ ἄκρα ποὺ καταλήγουν σὲ σφυρήλατο κεφάλι φιδιοῦ, ἀκανόνιστες ἐγχαράξεις με ἀμβλὺ ἐργαλεῖο ἀποδίδουν τὸ φολιδωτὸ σῶμα, ἐπάνω στὸ ὁποῖο εἶναι συγκολλημένο σχοινιόμορφο σύρμα σὲ σχῆμα θηλειᾶς με ἀντιθετικὰ ἐλικωτὰ ἄκρα, παρόμοιο με ἐκεῖνο τοῦ φιδόσχημου δαχτυλιδιοῦ 46γ. Κόσμημα ζωῆς.

Τὰ δαχτυλίδια ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Πάτρας εἶναι κατ' ἐξοχὴν νεκρικά. Μόνο λίγα ἀναμφιβόλως προορισμένα γιὰ ζωντανοὺς βρέθηκαν, καὶ ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζονται ἐδῶ τὰ χρυσὰ **44, 45, 50** καὶ τὸ ἀσημένιο **43**. Δαχτυλίδια τῆς ζωῆς εἶναι καὶ τῆς Δύμης τὸ ἐπίχρυσο χάλκινο **37** καὶ τὰ χρυσὰ **34** καὶ **35**.

Τὰ τρία διάλιθα **31-33** (τὰ **31** καὶ **33** μὲ ἐγγλυφὴ ὑαλόμαζα καὶ τὸ **32** μὲ σάρδιο) εἶναι κατασκευασμένα μὲ τὴν τεχνικὴ τῆ συνηθισμένη στὰ νεκρικά κοσμήματα καὶ κατὰ συνέπειαν σὲ ἀντίστοιχο ἐργαστήριον, ὅπου καὶ τὰ ἄλλα ἀρχαῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τῆς ἐλασματίνης στεφάνης ἀπὸ ἐνιαῖο ἔλασμα σχήματος διπλοῦ Τ τοῦ ὁποῖου τὰ ὀριζόντια σκέλη ἐνώνονται ἐπάνω γιὰ νὰ σχηματίσουν τὴν ὑποδοχὴ τῆς σφενδόνης εἶναι κοινὸς στὰ ὑστεροελληνιστικὰ ταφικά δαχτυλίδια τῆς Ἀχαΐας. Ἡ στεφάνη εἶναι κυρτὴ ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ ἐδῶ λείπει τὸ ἐσωτερικὸ ἐπίπεδο ἔλασμα ποὺ καλύπτει σὲ ἄλλα δαχτυλίδια τέτοιου τύπου τὸ κενὸ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στεφάνης καὶ τῆς σφενδόνης. Ἡ ἀπλότητα αὐτῆ, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμοιογένεια τῆς κατασκευῆς ὑποδηλώνει μᾶλλον νεκρικὸ προορισμὸ καὶ γι' αὐτὰ τὰ δαχτυλίδια, θὰ ἦταν ὅμως δυνατὸ νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἐν ζωῇ. Ἀποδίδουν τύπο ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν 3ο αἰ. π.Χ.¹⁸⁹ Κυρίως ἡ διαμόρφωση τῆς πλάκας τῆς σφενδόνης καὶ ἡ πλαισίωση τοῦ λίθου μὲ τὸ κάθετο ἔλασμα ἀνήκουν σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο. Ἡ βαθμιδωτὴ ἐπιφάνεια τῆς σφενδόνης γύρω ἀπὸ τὴν ὑαλόμαζα τοῦ δαχτυλιδιοῦ **33** θυμίζει ἀνάλογες διαμορφώσεις δαχτυλιδίων ἀπὸ τὸν Τάραντα ἢ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου¹⁹⁰, ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ προχωρημένους χρόνους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ ἡ ταφή στὴν ὁποία βρέθηκαν χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., σὲ αὐτὴ δὲ ὑπῆρχε καὶ τὸ περιδέριον **12** τὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὸ ἴδιο πρόβλημα. Οἱ παραστάσεις τῶν δακτυλιολίθων πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸν 3ο ὡς τὸν 2ο αἰ., ἀλλὰ ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησή τους δὲν εἶναι βασικὸ κριτήριον γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν δαχτυλιδίων. Φαίνεται ὅτι τὰ πιθανότατα νεκρικά αὐτὰ δαχτυλίδια κατασκευάσθηκαν τὴν ὑστεροελληνιστικὴ ἐποχὴ μὲ βάση δοκιμασμένα πρότυπα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Γιὰ καλὴ τύχη τὸ εὔρημα τῆς Δύμης ποὺ βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο μᾶς προσφέρει σειρὰ δαχτυλιδίων μὲ τὴν ὁποία εἰκονογραφεῖται συγκεκριμένη ἐξέλιξη ποὺ ἔλαβε χώρα κατὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἀπὸ δαχτυλίδια σὰν τὰ τρία προηγούμενα, ἕως τὰ μνημειώδη μὲ διευρυμένη σφενδόνη τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ τὰ δαχτυλίδια **34, 35, 37** τὰ ὁποῖα ἦταν κοσμήματα ζωῆς. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησή τους πρέπει νὰ σημειωθεῖ καὶ πάλι ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλῆ δεδομένα ἀνασκαφῆς (βλ. εἰσαγωγή). Ἡ συνύπαρξη δαχτυλιδίων διαφόρων βαθμίδων ἐξέλιξης μπορεῖ νὰ σημαίνει ἢ ὅτι αὐτὰ ἦταν ἀντικείμενα ἀποθησαυρισμένα ἢ ὅτι προέρχονται ἀπὸ διάφορες μὴ σύγχρονες ταφές. Τὸ ἀρχαιότερον τῆς σειρᾶς εἶναι τὸ δαχτυλίδι **34** τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὸν τύπο τῶν τριῶν πιὸ πάνω πατρυνῶν δαχτυλιδίων. Τὸ δαχτυλίδι **35** ἀποτελεῖ φανερὰ ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τοῦ προηγούμενου. Χωρὶς νὰ μειωθεῖ ἡ διάμετρος τοῦ κρίκου, ἔχει διευρυνθεῖ ἡ σφενδόνη καὶ σὲ κατατομὴ τὸ περίγραμμα στὸ ἐπάνω μέρος νεύει, μὲ ἐλαφρῶς καμπύλη φορὰ καὶ στὶς δύο πλευρές, πρὸς τὰ ἔξω. Εἶναι τύπος ποὺ προσεγγίζει τὴ βαθμίδα τοῦ δαχτυλιδιοῦ τῆς Ἀμφιπόλεως ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸ τάφο I¹⁹¹, στὸν ὁποῖο οἱ ταφές θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

189. Βλ. τὸ δαχτυλίδι τοῦ Τάραντα, *Ori di Taranto* ἀρ. 224, τὸ δαχτυλίδι ἀπὸ μακεδονικὸ τάφο τῆς Ἀμφιπόλεως, Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1960, 71, πίν. 48γ, *BCH* 85, 1961, 819 εἰκ. 7 bis, χωρὶς συνευρήματα. Βλ. ἐπίσης Boardman-Vollenweider ἀρ. 336, Deppert-Lippitz 238.

190. *Ori di Taranto* ἀρ. 226 (β' τέταρτον 3ου αἰ. π.Χ.), *BMCR* ἀρ. 362, 363, πίν. XI.

191. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1960, 71 πίν. 57α, *BCH* 85, 1961, 820, εἰκ. 13, 13 bis.

Νεότερο είναι το χάλκινο επίχρυσο δαχτυλίδι της Κ. Ἀχαΐας 37 το οποίο αντιπροσωπεύει τον τύπο όπως διαμορφώνεται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ κρίκου ἔχει αἰσθητῶς μικρύνει, ἀφοῦ τὸ πάχος ἔχει αὐξηθεῖ, ἡ διεύρυνση τῆς σφενδόνης ποῦ ἔχει βαθμιδωτὸ περιχέλιωμα εἶναι τόση, ὥστε ἡ κατατομὴ τοῦ δαχτυλιδιοῦ τείνει νὰ ἀποκτήσει κωνικὸ σχῆμα. Ὡς παράλληλα παραδείγματα ἀναφέρω τὰ τρία δαχτυλίδια τοῦ Παντικαπαίου¹⁹², τὸ γυάλινο ἀπὸ τὸν «τάφο τῶν χρυσῶν» τῆς Canosa¹⁹³, τὸ γυάλινο τῆς Ὁξφόρδης¹⁹⁴, τὰ χρυσὰ τοῦ Μουσείου Μπενάκη¹⁹⁵ καὶ τῆς Ν. Ὑόρκης¹⁹⁶.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὸ ἴδιο εὔρημα ἔχουμε καὶ ἓνα δαχτυλίδι, τὸ 36, ἐλασμάτινο γιὰ ταφικὴ χρῆση, ποῦ ἀντιγράφει αὐτὸν τὸν ἐξελιγμένο τύπο. Καὶ δὲν εἶναι τὸ μόνο στὴν Ἀχαΐα. Στὴν Πάτρα τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ στὸ νεκρικὸ δαχτυλίδι 38 τῆς ταφῆς τῆς ὁδοῦ Σολωμοῦ, ποῦ εἶναι μόνο μικρότερο καὶ φέρει στὴ χρυσή σφενδόνη ἀνάγλυφη αἰχμὴ δόρατος¹⁹⁷. Εἶναι καὶ αὐτὸ κατασκευασμένο ἀπὸ ἔλασμα σχήματος διπλοῦ Τ ὅπως τὰ διάλιθα δαχτυλίδια 31-33, ἔχει ὅμως καὶ ἐσωτερικὸ ἐπίπεδο ἔλασμα ὅπως τὸ δαχτυλίδι τῆς Κ. Ἀχαΐας 36. Τρίτο ὅμοιο δαχτυλίδι μὲ ἀδιακόσμητη σφενδόνη ἔχει καὶ ἄλλοτε βρεθεῖ στὴν Πάτρα: ἀνήκει στὸ πατρινὸ χαμένο εὔρημα στὴν Ἀμερικὴ¹⁹⁸. Εἶναι ἀμελέστερης κατασκευῆς καὶ χωρὶς ἐσωτερικὸ ἐπίπεδο ἔλασμα. Τὸ δαχτυλίδι τῆς Κ. Ἀχαΐας 37 καὶ τὰ συγγενή του δὲν ἀποτελοῦν τὴν τελευταία ἔκφραση μνημειώδους ἑξάρσης ποῦ δίνει ὑπερβολικὲς διαστάσεις σὲ μικρὰ κοσμήματα. Ἀπὸ τὸ θεσσαλικὸ εὔρημα τοῦ Καρπενησίου ὑπάρχει στὴ Συλλογὴ Σταθάτου ἓνα ιδιαίτερα μνημειώδες δαχτυλίδι¹⁹⁹ ποῦ εἶναι ἐμφανέστερα κωνικὸ, ἔχει ἀκόμη μικρότερο ἄνοιγμα στεφάνης καὶ ἀκόμη μεγαλύτερη ὑπερύψωση καὶ διεύρυνση τῆς σφενδόνης ἢ ὅποια εἶναι ἐπίσης γύρω βαθμιδωτὴ καὶ ἔχει ἀνάγλυφη γυναικεία προτομὴ. Τὸν ἴδιο μνημειώδη χαρακτήρα δείχνει καὶ ἓνα δαχτυλίδι ἀπὸ αἰτωλικὸ τάφο²⁰⁰. Μὲ τὰ εὑρήματα αὐτὰ βρισκόμαστε πιά στὶς ἀρχὲς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., στὴν ὄριμη ἑλληνιστικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ὅποια θὰ περίμενε κανεὶς δαχτυλίδια σὰν αὐτὰ, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦν τὸν μοναδικὸν τύπο τῆς ἐποχῆς (βλ. πιὸ κάτω).

Ὅχι σπάνια δαχτυλίδια ζωντανῶν τοῦ μνημειώδους πιὸ πάνω τύπου φέρουν ἀνάγλυφες ἢ ἑγγλυφες μορφές. Ἀναφέραμε τὰ δαχτυλίδια τοῦ Παντικαπαίου ἀπὸ τὰ ὅποια δύο ἔχουν προτομὲς Ἀθηνᾶς²⁰¹ καὶ τοῦ εὑρήματος τοῦ Καρπενησίου στὴ Συλλογὴ Σταθάτου μὲ γυναικεία προτομὴ καὶ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη²⁰². Στὸ τελευταῖο ποῦ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ τῆς διερεύνησης ὑστερεῖ ἀκόμη, ἡ μορφή ἦταν ἔνθετη στὴ χρυσὴ πλάκα τῆς σφενδόνης ἀπὸ λίθο ἢ ἄλλο ὕλικὸ καὶ ἔχει χαθεῖ, ἀλλὰ τὸ περίγραμμα μαρτυρεῖ τὸ εἶδος. Τὸ γυναικεῖο κεφάλι θὰ ἦταν

192. Higgins 175, Achik, *Adl* 12, 1840, 5 κέ., πίν. Α1, 3, 12.

193. *Ori di Taranto* ἀρ. 227.

194. Boardman-Vollenweider ἀρ. 303, πίν. 51. Βλ. καὶ τὸ δαχτυλίδι τοῦ Βρετ. Μουσείου ἀρ. 1615, ὁ.π. πίν. 51 καὶ *BMCR* 203 εἰκ. 149.

195. Segall, *Benaki* ἀρ. 31, 32 πίν. 13. Βλ. καὶ πραγματεία γιὰ τὴν ἐξέλιξη σ. 38.

196. Oliver, *BMMA* 24, 1965-66, 279, εἰκ. 19.

197. Πρβ. M. L. Vollenweider, *Catalogue raisonné des sceaux, cylindres et intailles Genève* II (1967) ἀρ. 535· Δαχτυλίδι ἀπὸ τὸ Σέλινο Κρήτης, στὸ Βρετ. Μουσεῖο, *BMCR* ἀρ. 83· νομίσματα καὶ σφραγίσματα, Π. Πάντος, *Τὰ σφραγίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως* (1985)

146 κέ., 537, πίν. 20-21 καὶ L. Anson, *Numismata graeca* (1910-1916) II πίν. 12, ἀρ. 625, 627, πίν. 13, ἀρ. 691, 694-95, 704 κᾶ. Βλ. καὶ τὴν ἐπιγραφικὴ ἀναφορὰ σὲ κατάλογο ἱεροποιῶν τοῦ 279 π.Χ. ἀπὸ τὴ Δῆλο: «δακτύλιος φωκαΐδος, λόγχην ἔχων σημεῖον», *Délos* XVIII 316, σημ. 5, *BCH* 14, 1890, 411. Γιὰ τὸ νόημα τῆς αἰχμῆς ὡς συμβόλου ἀνδραγαθίας καὶ ἐξουσίας βλ. A. Alföldi, *AJA* 65, 1959, 1-27.

198. Comfort, *AJA* 53, 1950, 126 εἰκ. 3 F, G.

199. Amandry I 105 ἀρ. 236, πίν. 41.

200. Σωτηριάδης, *ΑΕ* 1906, πίν. 4 Karousou, *Nachr- AKGött* 1975, 67 κέ., πίν. 1α.

201. Achik ὁ.π. πίν. Α1,3.

202. Βλ. σημ. 199 καὶ 195 (τὸ ἀρ. 32).

εικονιστικό. Γυναικείες εικονιστικές προτομές, όχι πάντα ανάγλυφες στην πλάκα της σφενδόνης, άπαντούν συχνά σε δαχτυλίδια τέτοιου τύπου, όπως στα χάλκινα του Βρετανικού Μουσείου²⁰³, και το έλεφαντοστέινο της Συλλογής Δημητρίου στο Έθνικό Μουσείο²⁰⁴.

Στην κατηγορία των νεκρικών υπάρχει μία ομάδα δαχτυλιδιών που έχει ιδιαίτερα μεγάλη ωοειδή έλασματινή σφενδόνη με ανάγλυφη γυναικεία, εικονιστικού χαρακτήρα, προτομή. Η στεφάνη των δαχτυλιδιών αυτών είναι από έλασματινή ταινία και στερεώνεται σε σχισμές στις παρυφές της σφενδόνης. Η απλότητα της κατασκευής τους και μόνο θα τα προσέγγιζε προς τον κλασικό τύπο²⁰⁵, που κάποτε συνδυάζεται με εικονιστικές μορφές²⁰⁶, θα μπορούσαν όμως να θεωρηθούν μιμήσεις - παραλλαγές των πιό πάνω. Πρόκειται για τα 39 και 40 και το δαχτυλίδι από τον πατρικό Τ. ΙΙ της οδοῦ 'Αγ. Σαράντα²⁰⁷, ενώ ὁμοια κατασκευασμένο είναι και το δαχτυλίδι με τον έρωτιδέα από τον ίδιο αυτόν τάφο²⁰⁸. Σε ένα άλλο νεκρικό δαχτυλίδι, με έκτυπη μορφή χίμαιρας, από το πατρικό εύρημα της 'Αμερικής, ή έλασματινή στεφάνη είναι συγκολλημένη στην κάτω έπιφάνεια της σφενδόνης²⁰⁹. Το δαχτυλίδι τέλος 41 με έκτυπο φτερωτό κεραυνό που άλλοτε συναντήσαμε σε νεκρική πόρπη²¹⁰, προστίθεται στα πιό πάνω²¹¹. Τόσο το ωοειδές σχήμα της σφενδόνης, όσο και ο κεραυνός οδηγούν σε σύγκριση με τις ὁμοιόσημες ασπίδισκες τις άναθηματικές από την Αίγυπτο στη Βόννη και από τον τάφο των 'Ερώτων της 'Ερέτριας στην 'Αθήνα και τη Βοστώνη, που φέρουν επίσης κεραυνό και έρμηνεύτηκαν ως σύμβολο της καταγωγής της δυναστείας των Πτολεμαίων²¹². Γι' αυτό είναι εύλογο να συνδέσουμε την παρουσία του κεραυνού στα κοσμήματά μας με την άλεξανδρινή παράδοση στην ὁποία θα έπρεπε να προσγραφούν και τα άλλα κοσμήματα που σημειώνουμε πιό πάνω (σημ. 210).

Παρ' ὄλη την ὁμοιότητα που έχουν μεταξύ τους οί προτομές των δαχτυλιδιών 39 και 40, οί μητρες στις ὁποίες τυπώθηκαν προέρχονται από διαφορετικό πρότυπο. 'Απαραγνώριστη είναι ή σχέση των μορφών αυτών, όπως και του δαχτυλιδιού του Τ. ΙΙ, με την άλεξανδρινή εικονιστική τέχνη. Η μορφή του δαχτυλιδιού 39 οδηγεί ίσως στα πορτραίτα της 'Αρσινόης Γ' (221-220 και 204-203), κόρης του Πτολεμαίου Γ'²¹³, ενώ της Βερενίκης Β' την εικόνα ίσως άπηχεί το δαχτυλίδι 40²¹⁴. 'Ας τονισθεί και πάλι ὅτι οί συσχετισμοί αυτοί με τις εικόνες δαχτυλιδιών των Πτολεμαίων δέν άποβλέπουν σε τυχόν ταύτιση με συγκεκριμένο πρόσωπο,

203. *BMCR* άρ. 1615. Boardman-Vollenweider πίν. 51, *BMCR* άρ. 367, πίν. 11, και τα χάλκινα άρ. 1266, 1267, 1275, 1290, πίν. 31.

204. Marangou, *AM* 86, 1971, 164 άρ. 1, πίν. 78 (2-3).

205. Π.χ. *BMCR* σ. XLI, σχήμα 10, 11, 17, J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings* (1970) 212 κέ., εικ. 217 (I, IV, VII, XII).

206. Βλ. το δαχτυλίδι από το εύρημα της Mottola με γυναικείο πορτραίτο (Becatti 188, άρ. 334, πίν. 83, *Greek Gold* 162, Boardman ὁ.π. 362, εικ. 1008, *Ori di Taranto* άρ. 210), του Βρετανικού Μουσείου, *BMCR* άρ. 1280, πίν. 31 στο ὁποιο ή σφενδόνη είναι στρογγυλή με ανάγλυφη προτομή σε ὄψη τριῶν τετάρτων.

207. ΕΤΠ ΙΙ 363 άρ. 7, πίν. 112δ-στ.

208. 'Ο.π. 364 άρ. 8, πίν. 112ζ-η.

209. Comfort ὁ.π. 125, εικ. 3 Ε πίν. 23a.

210. ΕΤΠ ΙΙ 366 άρ. 12, πίν. 113 (δ-ε) σημ. 72, 73 με βιβλιογραφία. Το θέμα και στο δαχτυλίδι από την 'Ιθάκη, Fraenkel, *AntDenk* I 5, πίν. 12 (25).

211. Πρόσθ. και ένα έλασματινό ωοειδές δαχτυλίδι με έκτυπη γονατιστή ή ὀκλάζουσα μορφή από ταφικό σύνολο της Μ. 'Ασίας τέλους 4ου-άρχων 3ου αϊ. π.Χ. Roeper-Terborg, *BABesch* 50, 1975, 44 εικ. 114.

212. Της Βόννης, Salzmann, *Schweizer Münzblätter* 30, 1980, Heft 118, 33 κέ., 37, εικ. 4. Της 'Ερέτριας τελευταία με βιβλιογραφία, *Search* άρ. 98.

213. Πρβ. τις μορφές νομισμάτων από την Κύπρο, Ι. Σβορώνος, *Τά νομίσματα του κράτους των Πτολεμαίων* (1904) ΙΙ 187, ΙΙΙ πίν. 39 (1-52). Βλ. και ΕΤΠ Ι 300 άρ. 3. Το διάδημα που υπάρχει στη μορφή του 39 λείπει σε εκείνη των δισκίων του Τ Ι.

214. Πρβ. ΕΤΠ ΙΙ 363 άρ. 7.

άλλα έχουν σημασία μόνο ως προς την αναγνώριση τύπου και τεχνοτροπίας που ανήκουν σε συγκεκριμένη παλιότερη εποχή και φανερώνουν αλεξανδρινή εργαστηριακή παράδοση την οποία ή προπαγάνδα και ο συρμός είχαν διαδώσει σε άλλους τόπους. Η διατήρησή της έως τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια δείχνει πόσο είχαν γίνει αποδεκτοί και άρεστοί αυτοί οι τύποι. Στην ίδια τυπολογική παράδοση, άλλοτε πλησιέστερα και άλλοτε μακρύτερα ανήκουν έλεφαντίνα δαχτυλίδια από τον αιγυπτιακό χώρο και διάσπαρτοι σφραγιδολίθοι²¹⁵.

Σπανιότερο τύπο δαχτυλιδιού με έκτυπη μορφή στην έλασματινή σφενδόνη αποτελεί το δαχτυλίδι 42. Το ένιαίο έλασμα, άνοικτο κάτω, σχηματίζει στρογγυλή σχεδόν σφενδόνη με έκτυπο γοργόνειο. Το πλησιέστερο παράδειγμα για τον τύπο του δαχτυλιδιού μας δίνει δαχτυλίδι από τάφο του Τάραντα που από το σύνολο των εύρημάτων του χρονολογείται ήδη στην άρχη του 3ου αι. π.Χ.²¹⁶ Όμοιας κατασκευής δαχτυλίδια προέρχονται από άδημοσίετους τάφους της Σαμοθράκης: ένα με έκτυπο μετωπικό πρόσωπο βρέθηκε μαζί με ένώτια και περιδέριο κεφαλιών λιονταριών, κοσμήματα του 3ου αι. π.Χ. Το κεφάλι του γοργονείου όχι σπάνιο σε δισκία ένωτιών ή έξαρτήματα, έπιρράμματα και κουμπιά από το β' μισό του 4ου αι.²¹⁷, μπορεί να συγκριθεί για τον τύπο της κόμης, που κατάγεται από τη Melonenfrisur, με τα γοργόνεια χωρίς φίδια στα δισκία της Συλλογής Nelidow, του Βερολίνου και το γοργόνειο στο διάδημα από τον Μακεδονικό τάφο II της Άμφιπόλεως²¹⁸. Η έκφραση πάθους, αλλά και η απλούστευση δείχνουν ότι ή μορφή αυτή μπορεί να άναχθει σε πρότυπο μεταγενέστερο της εποχής του Άλεξάνδρου και έντός του 3ου αι. π.Χ.²¹⁹

Η εξέλιξη από δαχτυλίδια της κλασικής παράδοσης (31-34) προς τα μνημειώδη του τέλους του 3ου και του α' μισού του 2ου αι. π.Χ. (37-38) δέν είναι άποκλειστική. Συνεπέστερα και έγγύτερα προς την κλασική παράδοση, αλλά και παράλληλα προς τη μνημειώδη έξαρση όδευει ή παραγωγή δαχτυλιδιών των οποίων ή σφενδόνη παραμένει στα ίδια όρια εύρους, αλλά γίνεται ύψηλότερη με κάθετες ή έλαφρά κυρτές πλευρές. Το άσημένο διάλιθο δαχτυλίδι 43 ανήκει σε αυτόν τον τύπο. Η άκριβέστερη χρονολόγησή του δέν είναι έφικτή. Ήδη στο β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. ένα δαχτυλίδι από τον Τάραντα²²⁰ παρουσιάζει το ίδιο σχεδόν σχήμα και διαφέρει από το πατρινό μόνο ως προς το πλαίσιο του λίθου που είναι βαθμιδωτό και αποτελείται από έπάλληλες ταινίες, όπως σε πολλά δαχτυλίδια του 3ου αι. π.Χ. Η άπλή άπόληξη της σφενδόνης γύρω από τον έλαφρά κυρτό λίθο²²¹ είναι άσφαλώς γνώρισμα ύστερότερο και όπως δείχνουν τα συνευρήματα του τάφου, ανήκει στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Συγγενές με το άσημένο δαχτυλίδι 43 με τις κάθετες πλευρές της ύψηλης σφενδόνης είναι το διάλιθο δαχτυλίδι 44 που βρέθηκε συμπιεσμένο, έκτός τάφου, αλλά μαζί με το φιδόσχημο

215. Marangou δ.π. 163 κέ., πίν. 78-81, *Ori di Taranto* άρ. 230, Charbonneaux, *Mon Piot* 50, 1958, 96, εικ. 9, M. L. Vollenweider, *Deliciae Leonis* (1984) άρ. 61.

216. *Ori di Taranto* άρ. 212, βλ. και σ. 260 τύπος X. Για το περιεχόμενο του τάφου δ.π. σ. 382 (T XVII). Στεφάνη άνοικτή κάτω έχει και το διάλιθο δαχτυλίδι από τάφο ώριμης ελληνιστικής εποχής στην Άμφίπολη, *BCH* 85, 1961, 817, εικ. 5.

217. Βλ. σημ. 121 και ΕΤΠ I 295 άρ. 3, πίν. 101α-β και 302 άρ. 5, πίν. 103.

218. Pollak άρ. 503, 507, πίν. 19, Greifenhagen I πίν. 27 (25-27), πρβ. και F. Naumann, *Antiker Schmuck Kas-*

sel. Staatliche Kunstsammlungen (1980) άρ. 13a, πίν. 5, *Θησαυροί* άρ. 376, πίν. 54.

219. Πρβ. το γοργόνειο στον θώρακα του Μ. Άλεξάνδρου στο ψηφιδωτό της Πομπηίας στη Νεάπολη, *Le Collezioni del Museo Nazionale di Napoli, I. Mosaici* (1986) 35.

220. *Ori di Taranto* άρ. 226. Πρβ. και *BMCR* άρ. 365, πίν. 11 και σ. XLII, σχήμα 23, Boardman - Vollenweider άρ. 342, πίν. 57.

221. Πρβ. *BMCR* άρ. 381, πίν. 12 και σ. XLII, σχήμα 24.

ψέλιο 18 και τὸ σπειρωτὸ δαχτυλίδι 50 μὲ τὰ ὁποῖα πιθανῶς συνυπῆρξαν στὸν ἴδιο τάφο. Ἐχει στρογγυλὴ στεφάνη ἀπὸ συγκολλημένα ἐλάσματα, κυρτὴ ἐξωτερικῶς καὶ ἐπίπεδη ἐσωτερικῶς καὶ ὑπερυψωμένη ἐλαφρὰ κυρτὴ σφενδόνη. Ὅσο καὶ ἂν φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τύπο παλιότερο τοῦ δαχτυλιδιοῦ 43, δὲν εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἀρχαιότερο. Γιατὶ ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, συνυπάρχουν κατὰ τὴν ὄριμη καὶ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο ποικίλοι διάλιθοι τύποι μὲ στρογγυλὴ ἢ ὠσειδὴ στεφάνη καὶ λίγο-πολὺ ὑψηλὴ σφενδόνη τῆς ὁποίας οἱ πλευρὲς εἶναι ἐλαφρὰ κυρτὲς ἢ κοίλες²²². Τὸ δαχτυλίδι 44 βρῖσκει παραπλήσια σὲ χρονολογημένους τάφους τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. στὸν Τάραντα²²³. Ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ὕστερότερη μέσα στὸν ἴδιο αἰῶνα χρονολόγησή του, ἀφοῦ ἄλλωστε δαχτυλίδι ὁμοίου τύπου, ἀλλὰ μὲ ὑψηλότερη κάπως τὴ σφενδόνη, περιέχεται, ὅπως σημειώσαμε (σημ. 222), καὶ στὸν δηλιακὸ θησαυρὸ καὶ χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἡ πρωιμότερη χρονολόγηση θὰ ἦταν ὀρθότερη ἂν πράγματι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια ταφὴ καὶ τὸ σπειρωτὸ δαχτυλίδι 50 στὸ ὁποῖο ὀρισμένα στοιχεῖα εἶναι πρῶμα ἑλληνιστικά (βλ. πιδὲ κάτω), ἀλλὰ καὶ τὸ πολὺσπειρο ψέλιο 18 τὸ ὁποῖο ἔχει διαμόρφωση τοῦ πρόσθιου μέρους καὶ τῆς οὐρᾶς, ποὺ γιὰ τὴν ἀπλότητά της θὰ ταίριαζε μὲ μορφὲς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Τὸ μικρὸ δαχτυλίδι 45 τὸ ὁποῖο ἔχει λεπτὸ συμπαγὴ στρογγυλὸ κρίκο, ὑψηλὴ ὠσειδὴ σφενδόνη μὲ κοίλες πλευρὲς καὶ ἐπάνω ἄκρα πιεσμένα πρὸς τὰ μέσα γιὰ νὰ συγκρατήσουν τὸν λίθο, δὲν ἔχει συνευρήματα. Εἶναι τύπος λιγότερο συχνός, ἴσως ἰταλικὸς καὶ προφανῶς ὕστερος, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.²²⁴

Σὲ ὀρισμένες ταφὲς ὕστερης ἑλληνιστικῆς περιόδου τῶν Πατρῶν συγκεντρώνονται περισσότερα σπειρωτὰ φιδόσχημα νεκρικὰ δαχτυλίδια²²⁵, ὁμοίων τύπων πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ψέλια. Τέσσερα εἶχαν βρεθεῖ στὸν Τ. Ι²²⁶ καὶ ἰσάριθμα βρῖσκονται τώρα σὲ τάφο τῆς ὁδοῦ Κανακάρη 84-86, τὰ 46α-δ. Τὰ β, γ καὶ δ ἔχουν ἔκτυπα κεφάλια φιδιῶν καὶ στὰ δύο ἄκρα, τὸ γ ἔχει ἐπιπλέον συρμάτινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὀκτώσχημα μὲ ἐλικωτὰ ἀντιθετικὰ ἄκρα, παρόμοια μὲ αὐτὰ ποὺ ἔχει στὴν ἴδια θέση τὸ σπειρωτὸ κόσμημα 50. Τὸ α διαφέρει σημαντικά, γιατί ὄχι μόνον ἀνήκει στὸν τύπο μὲ τὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ στραμμένο ἐπάνω καὶ λεπτὴ οὐρὰ κυματιστὴ ἀντίθετα πρὸς τὴ φορά τοῦ σώματος, δηλ. στὸν πιδὲ ἀπλὸ καὶ παλιότερο τύπο ποὺ συναντᾶμε καὶ στὰ ψέλια²²⁷, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα ἐμψυχώνεται μὲ ἔκκρουστες στιγμὲς καὶ ἡ σπειρωτὴ ταινία συγκρατεῖται κατὰ διαστήματα μὲ λεπτὰ σύρματα γιὰ νὰ ἔχει συνοχὴ καὶ σταθερότητα.

222. Deppert-Lippitz 271, 294, *Ori di Taranto* 264-265: ὅταν ὁ κρίκος εἶναι κυκλικός, ἡ σφενδόνη γίνεται ὑψηλότερη καὶ ὁ λίθος μᾶλλον στρογγυλός (κυρίως ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.). Ὅταν ὁ κρίκος εἶναι ἑλλειψοειδής, ἡ σφενδόνη εἶναι χαμηλὴ μὲ ὠσειδὴ δαχτυλιόλιθο (χωρὶς χρονολογικὸ περιορισμό). Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι γενικῶς τὸν 2ο αἰ. π.Χ. κυριαρχοῦν οἱ διαφόρου μεγέθους ὠσειδεῖς δαχτυλιόλιθοι ποὺ προσαρμόζονται καὶ σὲ κυκλικούς κρίκους. Τὸ δαχτυλίδι ποὺ περιέχεται στὸν θησαυρὸ τῆς Δήλου ἀνήκει γενικῶς στὸν τύπο αὐτὸν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ ἴσως δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ χρονολογικὸ *terminus ante quem*, 88 π.Χ., ποὺ παρέχει τὸ εὕρημα. Τὰ κοσμήματα τοῦ θησαυροῦ χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸ α' ἕως καὶ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ τὸ δαχτυλίδι γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰ.: Levy,

BCH 89, 1965, 554, 564, πίν. 22a-d.

223. *Ori di Taranto* ἀρ. 233 (τέλη 3ου-ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.) καὶ ἀρ. 236 (α' τέταρτο 2ου αἰ. π.Χ.).

224. Βλ. τὸ δαχτυλίδι τῆς Ὀξφόρδης, Boardman-Vollenweider ἀρ. 312, τῆς Bettona, Fiumi, *StEtr.* 27, 1959, 258 καὶ Deppert-Lippitz 271, εἰκ. 205 ἀριστερά. Πρβ. ἐπίσης *BMCR* ἀρ. 396, 398, πίν. 12, B. Deppert-Lippitz, *Goldschmuck der Römerzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum* ἀρ. 81, πίν. 35.

225. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Higgins 172, Deppert-Lippitz 273.

226. *ΕΤΠ* I 315 ἀρ. 10α-δ, πίν. 108α-δ.

227. Πρβ. ψέλιο Δημητριάδος γιὰ τὸ πρόσθιο μέρος, σημ. 82.

Τὰ ἀντίστοιχα δαχτυλίδια τοῦ θησαυροῦ τῆς Δύμης ἀνήκουν στοὺς ἴδιους τύπους: Τὸ σχῆμα μὲ τὸν σιγμοειδῆ ἐλιγμὸ τοῦ πρόσθιου μέρους ὅπως τῶν ψελίων **14** καὶ **15** καὶ τὴν οὐρὰ στραμμένη κυματιστὰ πίσω, ἔχει τὸ τρίσπειρο τῆς Δύμης **49**, ἐνῶ τὸ **48**, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐλαφρῶς κυρτὸ ἔλασμα ὅπως τὰ **46β** καὶ γ, ἔχει κεφάλι φιδιοῦ καὶ στὰ δύο ἄκρα.

Στὸν κατάλογο περιλαμβάνεται καὶ τὸ δίσπειρο δαχτυλίδι **47** μὲ κεφάλι φιδιοῦ καὶ στὰ δύο ἄκρα ἀπὸ πατρινὸ τάφο τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Τέλος τὸ τρίσπειρο **50**, κόσμημα ζωῆς, ἀνήκει ἐδῶ καὶ εἶναι πιθανότατα δαχτυλίδι παρὰ σφιγκτῆρ γιὰ τὴν κόμη. Ἰδιότυπη εἶναι ἡ διακόσμηση μὲ τὸ σχοινόμορφο σύρμα ἐπάνω στὰ ἄκρᾳ ἐγγάρακτα φολιδωτὰ τμήματα τῆς ταινίας τῆς ὁποίας τὸ ὑπόλοιπο μέρος εἶναι ἐξωτερικῶς γωνιώδες. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ γνῶρισμα σὲ ἐλασμάτινα κοσμήματα, ὅπως τὸ φιδόσχημο ψέλιο **18** τοῦ ἴδιου εὐρήματος, παίρνει τὴ μορφή ἔκτυπης νεύρωσης. Τὸ δαχτυλίδι τοῦ Τάραντα²²⁸ ἀπὸ τάφο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἔχει φανερὴ συγγένεια μὲ τὸ κόσμημα **50**, ἐνῶ ὁμοιότητα φαίνεται ὅτι ἔχει καὶ τὸ σπειρωτὸ κόσμημα ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Γέλας ποῦ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 280 π.Χ.²²⁹

Τὸ σχοινόμορφο διακοσμητικὸ στοιχεῖο συναντᾶμε καὶ στὸ νεκρικὸ δαχτυλίδι **46γ**. Ἡ ἔμπνευση προέρχεται ἀπὸ παλιότερα κοσμήματα προερχόμενα ἀπὸ τὸν Πόντο, π.χ. τὸ ψέλιο μὲ τοὺς ξαπλωμένους λέοντες ἀνάγλυφους στὰ ἄκρα ἀπὸ τὸν τύμβο τῆς Bliznitsa στὴ χερσόνησο τοῦ Taman²³⁰, τὸ ψέλιο μὲ τοὺς ἐπίθετους ἀνάγλυφους ἵπποκάμπους στὰ ἄκρα ἀπὸ τὸ Karagodeuashkh τοῦ Kuban²³¹ καὶ ἄλλα παραπλήσια παραδείγματα²³². Ἔτσι τὸ δαχτυλίδι **50** θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ ἀσφαλῶς στὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἂν τὸ σχοινόμορφο σύρμα δὲν ταίριαζε σὲ ὑστερότερη περίοδο. Πάντως, ὅπως σημειώσαμε πρὶν ἀπάνω, καὶ τὰ ἄλλα δύο κοσμήματα τοῦ εὐρήματος, τὸ φιδόσχημο ψέλιο **18** καὶ τὸ διάλιθο δαχτυλίδι **44** ἔχουν στοιχεῖα ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ πρῶιμότερη τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. χρονολόγηση. Ἀξιοσημείωτη, ἀλλὰ ὄχι δηλωτικὴ συγκεκριμένης ἢ ἀμεσώτερης σχέσης, εἶναι ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀρχαῖκὸ ψέλιο τῆς Ὀλυμπίας γιὰ τὸ κοινὸ σχῆμα καὶ τὴν ἰδέα τῆς διακόσμησης²³³. Προφανῶς πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ τὴν ἰδιότητα ποῦ διαπιστώνεται κάποτε στὴ μακρόχρονη ἐργαστηριακὴ παράδοση τῆς μικροτεχνίας, νὰ ἐμμένει σὲ δοκιμασμένες μορφές καὶ σχήματα τοῦ παρελθόντος.

Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰ δεκατρία φιδόσχημα δαχτυλίδια ποῦ ἔχουν βρεθεῖ ἕως τῶρα στὴν Ἀχαΐα, ὀκτώ (**46β-δ**, **47**, **48**, **50**, ΕΤΠ I ἀρ. 10β, ΕΤΠ II ἀρ. 9) εἶναι σπεῖρες μὲ κεφάλι φιδιοῦ καὶ στὰ δύο ἄκρα τὰ ὁποῖα δὲν ἐλίσσονται. Τὰ ὑπόλοιπα πέντε (**46α**, **49**, ΕΤΠ I ἀρ. 10α, γ, δ) εἶναι φιδόσχημα μὲ κεφάλι καὶ οὐρά. Καὶ τὰ δύο σχήματα ἀπαντοῦν καὶ σὲ δαχτυλίδια-κοσμήματα ζωῆς. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ ψέλια, στὰ ὁποῖα, ὅπως σημειώσαμε, τὸ πρῶτο σχῆμα φαίνεται ὅτι ἀπαντᾶ μόνο στὴν κατηγορία τῶν νεκρικῶν.

228. *Ori di Taranto* ἀρ. 217.

229. Ὅσο ἐπιτρέπει νὰ κρίνομε τὸ ἀπεικονιζόμενο σχέδιο: Orsi, *MonAnt* 17, 1906, 539, εἰκ. 371, Deppert-Lippitz 211, εἰκ. 148.

230. M.I. Artamonov, *Treasures from Scythian Tombs*

in the Hermitage Museum, Leningrand (1969) 77, εἰκ. 152.

231. Ὁ.π. 80, εἰκ. 154.

232. *ABC* πίν. XIV.

233. *OlympForsch* XIII ἀρ. 874, πίν. 15, 53.

Παράρτημα

Σφραγιδολιθικές παραστάσεις

Τρία διάλιθα δαχτυλίδια (31-33) έχουν έγγλυφες παραστάσεις. Τα 31 και 33 κοσμούνται με υαλόμαζα, τὸ 32 με σάρδιο.

Στὸ 31 (εἰκ. 31) παριστάνεται γυναικεία μορφή στηριζόμενη με τὸ δεξιὸ χέρι σὲ κιονίσκο. Τὸ βάρος πέφτει στὸ ἀριστερὸ σκέλος, τὸ σῶμα εἶναι στραμμένο κατὰ τρία τέταρτα ἀριστερά, τὸ κεφάλι βλέπει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Τὸ ἱμάτιο περιβάλλει τὸ κάτω σῶμα καὶ ἡ ἄκρη του τυλίγεται καὶ κρέμεται ἀπὸ τὸν δεξιὸ βραχίονα. Προτείνει με τὸ ἀριστερὸ λουτροφόρο.

Ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι μακρινὴ ἀπόγονος τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης τῶν Ἀρλεων ποὺ δὲν ἔπαψε νὰ μεταπλάθεται σὲ ὄλες τὶς ἐποχές²³⁴. Ὁ συγκεκριμένος ὅμως τύπος ποὺ παριστάνεται στὸν δακτυλιόλιθο φαίνεται ὅτι δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἀκριβῶς στὴ μνημειώδη πλαστικὴ καὶ πιθανῶς πρόκειται γιὰ πρωτότυπη σφραγιδογλυφικὴ δημιουργία. Ὑπάρχουν περισσότερα ὅμοια δείγματα ποὺ περιέχουν καὶ ὀρισμένες παραλλαγές, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατεῖ ἢ θεά, π.χ. στὸ Μόναχο²³⁵. Ἀνάμεσά τους ὁ τύπος τῆς υαλόμαζας AGD I ἀρ. 464 εἶναι εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνολογικὰ τόσο ὅμοιος με τὴ μορφή τῆς πατρინῆς, ὥστε φαίνεται ὅτι καὶ οἱ δύο προέρχονται ἀπὸ κοινὴ ἀρχέτυπη μήτρα. Στὴ διάταξη καὶ τὴν πτυχολογία τοῦ ἱματίου πιθανῶς μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ σχέση με τὸν ἀγαλαματικὸ τύπο τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας τῆς Κυρήνης²³⁶, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἦταν γνωστὸς σὲ ἐργαστήριο σφραγιδογλυφικῆς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῆς παράστασης μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ λουτροφόρος ποὺ σχετίζεται με τὸν γάμο φέρνει πλησιέστερα πρὸς τὴν Ἀφροδίτη, ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ θεότητα τοῦ νεροῦ, μιὰ νύμφη, ἀφοῦ τυπολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα μεταφέρονται σὲ παραστάσεις Ἀφροδίτης καὶ Νυμφῶν²³⁷.

Ἡ κακὴ διατήρηση τῆς σφραγιδογλυφικῆς παράστασης στὴν υαλόμαζα τοῦ δαχτυλιδιοῦ 33 (εἰκ. 33) δὲν ἐπιτρέπει τὴ διάγνωση τοῦ συγκεκριμένου τύπου με ἀκρίβεια. Ἡ μορφή, προφανῶς τοῦ Ἀπόλλωνος, κρατεῖ με τὸ ἀριστερὸ λύρα ἢ κιθάρα ἐπάνω σὲ κιονίσκο. Τὸ ἱμάτιο ἀφήνει γυμνὸ τὸ ἐπάνω σῶμα²³⁸. Σὲ ἐκμαγεῖο δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ δεξιὸ χέρι φέρεται πρὸ τοῦ στήθους, πρὸς τὴν κιθάρα, ὅπως π.χ. σὲ σφραγιδόλιθο στὴ Ν. Ὑόρκη²³⁹, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ ἐντύπωση εἶναι σφαλερὴ καὶ ὀφείλεται στὴ φθορὰ τῆς υαλόμαζας. Ἐτσι μένει ἀδιάγνωστη ἡ κίνηση τοῦ δεξιοῦ του χεριοῦ. Δὲν φαίνεται πάντως ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν τύπο τοῦ Ἀπόλλωνος Κιθαρωδοῦ ποὺ σχετίζεται με τὸν πραξιτελικὸ Λύκειο Ἀπόλλωνα καὶ συναντᾶται καὶ στὴ σφραγιδογλυφία²⁴⁰. Ὑπάρχουν περισσότεροι τύποι Ἀπόλλωνος με κι-

234. Βλ. LIMC II 63, ἀρ. 526 κέ.

235. AGD I ἀρ. 455-464. Βλ. καὶ ἄλλα παραδείγματα, LIMC II ἀρ. 628-621, Boardman-Vollenweider ἀρ. 378, πίν. 63: ἐδῶ ὁ τύπος μεταφέρεται σὲ παράσταση νέου ἢ Διονύσου ὅπως καὶ AGD I ἀρ. 465. Γιὰ τὴ διάθεση τοῦ ἱματίου, πρβ. καὶ G.M.A. Richter, *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans* (1968) I ἀρ. 563.

236. Βλ. τελευταῖα LIMC II 70 ἀρ. 605.

237. Βλ. G. Becatti, *Nimfe e divinita marine*, *Studi Miscellanei* 17, 1970-71, 50 κέ.

238. Πρβ. AGD I ἀρ. 564.

239. G.M.A. Richter, *Catalogue of the Engraved Gems, Metropolitan Museum of Art* (1956) ἀρ. 160.

240. Βλ. G. Horster, *Statuen auf Gemmen* (1970) 49 κέ., πίν. 9, G.S. Chiesa, *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia* (1966) ἀρ. 50-52, M. Maaskant-Kleibrink, *Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet, The Hague* (1978) ἀρ. 101, M.L. Vollenweider, *Deliciae Leonis* ἀρ. 67.

θάρα που θα μπορούσαν να σχετισθούν με τον σφραγιδόλιθο²⁴¹. Ἡ παράσταση μπορεί να χρονολογηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Στὸν σάρδιο τοῦ δαχτυλιδιοῦ 32 (εἰκ. 32) ἀποδίδεται ὁ συμβατικὸς τύπος τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου, ὁ γνωστὸς τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, ἢ τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλκίδος ποὺ ἐμφανίζεται καὶ σὲ νομίσματα καὶ σὲ σφραγιδογλυφικὲς παραστάσεις ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἕως καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ²⁴². Οἱ ἑλλειψοειδεῖς φευγαλέες γλυφές ποὺ περιβάλλουν τὸ σῶμα ἀποτελοῦν προφανῶς πρόχειρη καὶ ἴσως παρερμηνευμένη ἀπόδοση τρόπου με τὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται τὸ ἱμάτιο σὲ ὀρισμένες σφραγιδογλυφικὲς παραστάσεις τῆς μαχομένης Ἀθηνᾶς²⁴³. Χρονολόγηση 2ος αἰ. π.Χ.;

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ ἀπὸ καιρὸ ἢ παροῦσα ἐργασία, ὅταν ἐκυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ Μ. Pfrommer, *Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks* (1990). Δὲν ἦταν πλέον δυνατό νὰ παραπέμψω στὴν ἐξαντλητικὴ καὶ πολυμερὴ τυπολογικὴ καὶ χρονολογικὴ αὐτὴ ἔρευνα με τὴν ὁποία ἄλλωστε συμφωνοῦσαν σὲ πολλὰ καὶ οἱ δικές μου παρατηρήσεις. Ὅρισμένα ὁμοῦ σχόλια ἄς προστεθοῦν ἐδῶ σχετικὰ με δύο θέματα:

Α. Ὁ Pfrommer δέχεται ὅτι τὰ πῆλινα ἐνώτια με δισκίο καὶ μνηοειδὲς ἐξάρτημα εἶναι δημιούργημα τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στηρίζεται στὴ χρονολόγηση τῶν ἐνωτίων τοῦ Τάραντα, ὡς ἀντιπροσωπευτικῶν συγκεκριμένης τυπολογικῆς ἐξέλιξης, τὴν ὁποία διαγράφει ὡς ἐξῆς²⁴⁴. Τὰ πῆλινα ἐνώτια με μνηοειδὲς ποὺ ἔχει ἀνθέμιο στὸ μέσο καὶ ρόδακες πλάι στὶς Νίκες καὶ συνδυάζεται με δισκία κυρίως διακοσμημένα με φυτικὰ θέματα, ἐμφανίζονται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πρὸς τὸ 300 π.Χ. συντελεῖται τυπολογικὴ ἀλλαγὴ: στὴ θέση τοῦ ἀνθεμίου τοποθετεῖται τὸ κεφάλι τοῦ Ἄττιος, οἱ ρόδακες στὰ ἐπάνω ἄκρα ἐκλείπουν καὶ χρησιμοποιοῦνται δισκία με προτομὴ Ἀθηνᾶς. Ὅ,τι ἀποκλίνει ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς τύπους θεωρεῖ μεταβατικὸ δείγμα.

Σχετικῶς θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι τὰ εὐρήματα τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι οὔτε περισσότερα, οὔτε ἀσφαλῶς ἀρχαιότερα τῶν ἄλλων περιοχῶν· ὅτι ἐκτὸς τῶν «μεταβατικῶν» παραδειγμάτων ἀπὸ τὸν Τάραντα ποὺ σημειώνονται²⁴⁵ ὑπάρχουν τώρα καὶ ἀπὸ ἄλλους τόπους ἀνάμικτοι τύποι. Τὸ πατρινὸ παράδειγμα εἶναι ἀκριβῶς ὁμοιο με τὸ τελευταῖο τοῦ Τάραντα ἀρ. 72 καὶ ὠστόσο παλιότερο, τὸ ἀργότερο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἀπὸ τὰ Χανιά ἐγιναν γνωστὰ καὶ ἄλλα με ἀνάμικτα στοιχεῖα, ἓνα με κεφάλι Ἄττιος καὶ ρόδακες, ἐξαρτημένο ἀπὸ δισκίο ποὺ δὲν ἔχει κεφάλι

241. Βλ. G. Becatti, *Attica, Saggio sulla scultura attica dell'ellenismo*, *RIA* 7, 1940, 33 κέ., *LIMC* II ἀρ. 117 κέ.

242. Βλ. Furtwängler, *Die antiken Gemmen, Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Alterthum* I-III (1900) πίν. 39 (9), Rostovtzeff, *JaleCISt* 3, 1932, 21, πίν. II (5), Richter ὁ.π. ἀρ. 143, πίν. 25, *Greek Gold* ἀρ. 117, Grace, *Hesperia* 40, 1971, 91 (ἀρ. 54-56), 60, 66, πίν. 14, A. Pierrides, *Jewellery in the Cyprus Museum* (1971) 51, πίν. 34 (11-12), Havelock, *AJA* 84, 1980, 41 κέ., πίν. 7, Miller, *Hesperia*, Suppl. 20 (1982) 93 κέ., πίν. 14, U. Pannuti, *Catalogo della Collezione Glittica, Museo Archeologico Nazionale di Napoli I* (1983) ἀρ. 17-19, Π. Πάντος, *Τὰ σφραγίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως* ἀρ.

220-222, *LIMC* II 972, ἀρ. 151 κέ. Μαχομένη Ἀθηνᾶ καὶ σὲ νομίσματα Πατρῶν: *BMC Peloponnesus* 23, πίν. V, 8.

243. Βλ. π.χ. τὴ σφραγίδα Furtwängler ὁ.π., τὸ σφράγισμα στὸν σαμιακὸ ἀμφορέα, Grace ὁ.π. πίν. 14 (54).

244. M. Pfrommer, *Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks* (1990) 198 κέ.

245. *Ori di Taranto* ἀρ. 71, Pfrommer ὁ.π. 199, πίν. 31 (20): «νεότερος τύπος» μνηοειδοῦς, δηλαδὴ με κεφάλι Ἄττιος, ποὺ διατηρεῖ τοὺς ρόδακες πλάι στὶς Νίκες. *Ori di Taranto* ἀρ. 72, Pfrommer ὁ.π. πίν. 31 (23): συνδυασμὸς «παλαιότερου τύπου» μνηοειδοῦς με δισκίο Ἀθηνᾶς.

'Αθηνᾶς, ἀλλὰ ἴσως γοργόνειο. Ὁ τάφος χρονολογεῖται κατὰ τὴν ἀνασκαφέα στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁴⁶ Τὰ ἐνώτια στὸ Allard Pearson Museum²⁴⁷ ἔχουν τὸ δισκίο διακοσμημένο μὲ ἀστράγαλο, βλαστό-σπειρες καὶ ρόδακα στὸ κέντρο, τύπος τὸν ὁποῖο ἀποδίδει ὁ Pfrommer στὴν παλιότερη φάση, ἐνῶ τὸ μνηοειδὲς ἔχει κεφάλι Ἄττιος, δηλ. τοῦ νεότερου κατ' αὐτὸν τύπου.

Ἡ προσγραφή τῆς ἔμπνευσης καὶ τῆς πρώτης δημιουργίας σὲ ἓνα μόνο ἐργαστήριον πὸ δεχθῆκαμε πὸ πάνω, ἐνισχύει βεβαίως τὴν ἄποψη ὅτι μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ἐργαστηρίου θὰ μπορούσε νὰ λάβει χώρα ἐξέλιξη τυπολογική. Τίποτε ὅμως δὲν ἀποκλείει ὅτι πρόκειται γιὰ ταυτόχρονη δημιουργία καὶ τῶν δύο παραλλαγῶν ἢ τουλάχιστον ὅτι μόνο ὀρισμένα στοιχεῖα ἐμφανίζονται διαδοχικά, ὅπως ἴσως τὸ κεφάλι τοῦ Ἄττιος μετὰ τὸ ἀνθέμιον στὸ μέσο τοῦ μνηοειδοῦς. Πάντως ἡ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν τύπων τοῦ Τάραντα μὲ βάση τὰ ἔως τώρα ἀνασκαφικά συνευρήματα εἶναι δυνατὸ νὰ ἀλλάξει ἀπὸ τὴ μελλοντικὴ τύχη τῶν ἀνασκαφῶν στὴν ἴδια αὐτὴ πόλη.

Πρὶν καταλήξει κανεὶς καὶ δεχθεῖ μιὰ τέτοια ἐξέλιξη πρέπει νὰ ἔχει στὴ διάθεσή του περισσότερα εὐρήματα καὶ ἴσως νὰ ἔχει ἐντοπίσει τὸ ἐργαστήριον τῆς πρώτης παραγωγῆς τῶν κοσμημάτων αὐτῶν, πράγμα νομίζω ἀνέφικτο. Ἡ ἐξάπλωση τοῦ τύπου τῶν πῆλινων ἐνωτίων δείχνει ὅτι μετὰ τὴ δημιουργία τους σὲ συγκεκριμένο ἐργαστήριον θὰ παράγονταν σὲ περισσότερους τόπους μὲ πολλαπλὲς μῆτρες πὸ διαδόθηκαν ἀπὸ τὸ πρῶτον ἐργαστήριον. Μπορεῖ ἐπίσης μὲ τὸν καιρὸ νὰ κατασκευάζονταν ἀπὸ ἔτοιμα κοσμήματα σὲ διάφορα κέντρα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Συνδυασμοὶ μνηοειδῶν μὲ δισκία πὸ μπορούσαν νὰ κοσμοῦνται διαφορετικὰ κάθε φορά, εἶναι δυνατὸ νὰ γίνονταν κατὰ τὶς προτιμήσεις τεχνιτῶν καὶ παραγγελιοδοτῶν. Ἐναλλαγὴ θεμάτων στὴ διακόσμηση καὶ τῶν δισκίων πὸ χρησίμευαν ὡς κουμπιὰ ἢ ἐπιρράμματα εἶναι ἐπίσης γεγονός. Ὅτι τὸ κρανοφόρο κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς, ὅπως καὶ ἄλλων θεοτήτων ἐπικρατεῖ μὲ τὸν καιρὸ εἶναι φαινόμενο εὐρύτερον στὴ μικροτεχνία τοῦ πρώιμου Ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι αὐτὸ τὸ θέμα ὑπάρχει ἤδη τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. χρόνους, ὅπως δείχνουν τὰ δισκία τῶν πατρινῶν ἐνωτίων καὶ τοῦ τύμβου τῆς Αἰνείας²⁴⁸. Ἴσως δὲ ἀποδειχθεῖ ὅτι καὶ τὸ κεφάλι τοῦ Ἄττιος στὸ μέσο τοῦ μνηοειδοῦς ἐναλλάσσεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ τὸν ρόδακα.

Β. Ἡ ἔρευνα τοῦ Pfrommer ἀπέδειξε τὴν τυπολογικὴ ἐνότητα πὸ χαρακτηρίζει τὴ διάδοση στὸν ἀρχαῖο κόσμον τοῦ τύπου τοῦ ἐνωτίου μὲ κεφάλι λιονταριοῦ, παράλληλα μὲ τὶς ἐπιμέρους τοπικὲς διακρίσεις²⁴⁹. Σημαντικὴ εἶναι ἡ συγκεκριμένη πληροφορία πὸ δίνεται γιὰ πρώτη φορά, ὅτι τὸ ἐνώτιον τοῦ Γορδίου²⁵⁰, τοῦ ὁποῖου τὴν πρώιμη χρονολόγηση ἀμφισβητήσαμε πὸ πάνω καὶ μὲ βάση μόνο τὴν τυπολογία ὑποθέσαμε ὅτι ἀνήκει στὸν 3ον αἰ. π.Χ., δὲν προέρχεται ἀπὸ χρονολογημένο ἀρχαῖκὸν τάφο, ἀλλὰ ἀπὸ πρῶτον ἐλληνιστικὸν στρῶμα οἰκισμοῦ. Ἀξιοπρόσεκτες εἶναι καὶ ἄλλες πληροφορίες γιὰ περσικὰ εὐρήματα²⁵¹. Ἔτσι δικαίονονται οἱ ἔως τώρα ἀντιρρήσεις τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἀχαιμενιδικὴ καταγωγὴ τοῦ τύπου.

Σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ, ὁ Pfrommer ἀναγνωρίζει καὶ ἐδῶ ὅτι ὁ τύπος δημιουργήθηκε γιὰ πρώτη φορά στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μεταδόθηκε στὴ Μακεδονία καὶ μέσω αὐτῆς στὴν Ἀνατολή²⁵². Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν τὰ ἔτρουσκικὰ παραδείγματα προηγούνται χρονολογικῶς τοῦ ἐνωτίου τῆς Συλλογῆς Σταθάτου²⁵³, πὸ θεωρεῖ ὡς τὸ παλιότερον παράδειγμα τῆς Μακεδονίας, ὑπῆρχαν οἱ μορφολογικὲς προϋποθέσεις καὶ ἀλλοῦ ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας, ὅπως σημειώσαμε πὸ πάνω (σ. 121-122). Ἐπομένως ὁ τεχνίτης ἢ τὸ ἐργαστήριον πὸ δημιούργησε τὸν τύπον ἦταν δυνατὸν νὰ ἀνῆκε σὲ κέντρο τόσο τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδας, ὅσο καὶ τῆς Μακεδονίας, γιὰ νὰ περιορισθοῦμε στὶς δύο πὸ πιθανὲς περιοχάς. Σημαν-

246. Παυλογιῶργη, *ΑΔ* 40, 1985, Α, 174 κέ., πίν. 68α.

247. Lunsingh-Scheurleer, *BABesch* 57, 1982, 194 εἰκ. 2.

248. Ἰ. Βοκοποπούλου, *Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Αἰνείας* (1990) 69, ἀρ. 56, σχέδ. 34, πίν. 41δ, 42α, σ. 82, ἀρ. 6, σχέδ. 42, πίν. 50γ. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τάφων

στοὺς ὁποίους βρέθηκαν ὁ.π. 76, 85.

249. Pfrommer ὁ.π. 143.

250. Βλ. σελ. 121.

251. Pfrommer ὁ.π. 144, 146.

252. Ὁ.π.

253. Ὁ.π. 147, βλ. σημ. 154.

τικό είναι να άνιχνευθοϋν οί ρίξες τής έργαστηριακής παράδοσης και οί άμφίδρομες έπιδράσεις πού ύπόκεινται στη νέα δημιουργία. Αϋτή έξαπλώνεται και εϋδοκιμεί σε διάφορους τόπους πού δέχονται και καλλιεργοϋν τó νέο ένώτιο και ένδεχομένως τού προσδίδουν ιδιαίτερη τεχνοτροπική φυσιογνωμία ή παραλλάσσουν έπιμέρους τυπολογικά του στοιχεία. Άσφαλώς, τόσο τά έτρουσκικά πρότυπα, όσο και οί πρώιμες μακεδονικές και έλλαδικές δοκιμές συνετέλεσαν στην άποκρυστάλλωση τού κανονικού τύπου με κεφάλι λιονταριοϋ.

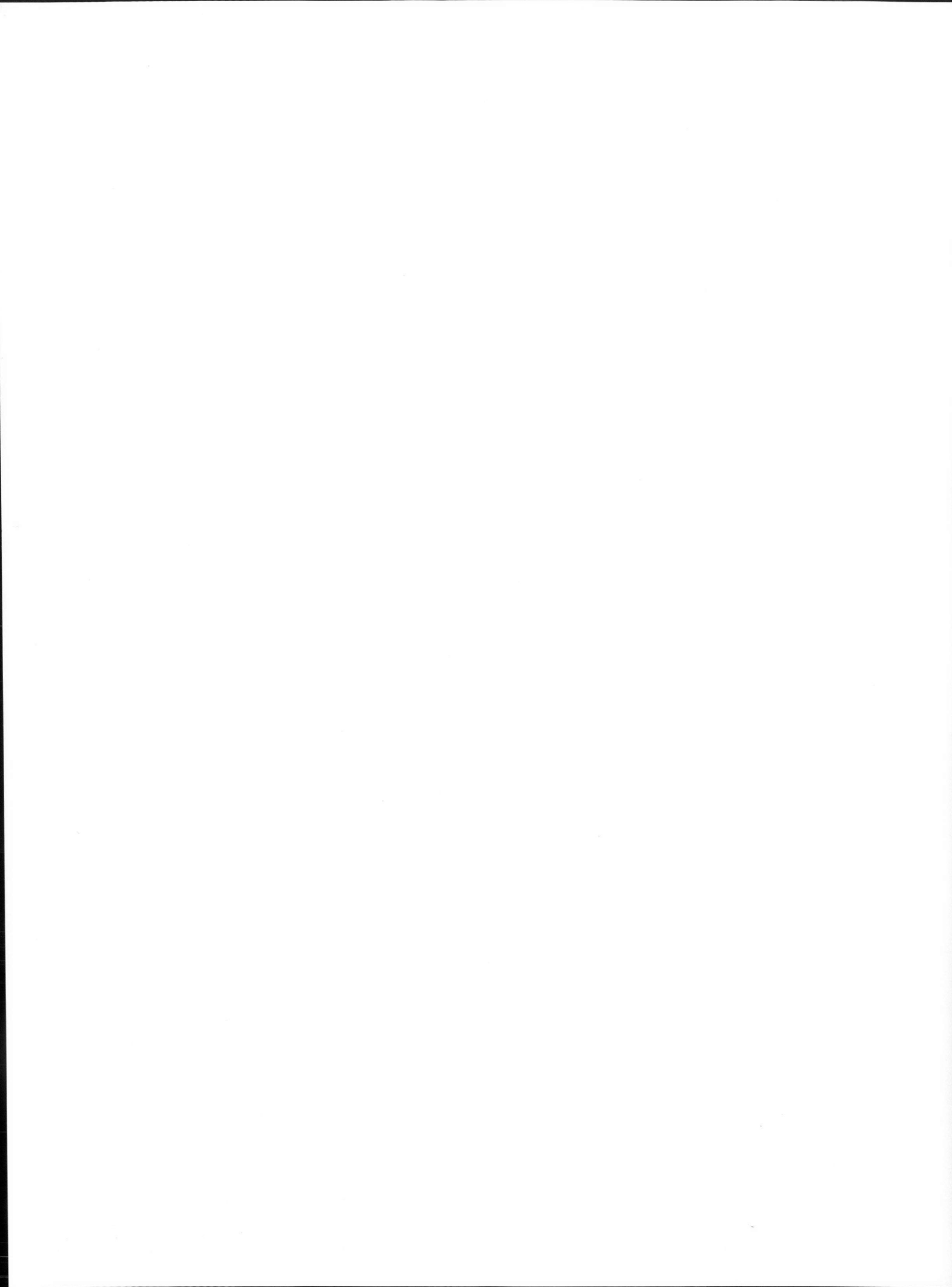
Τά ένώτια με κεφάλι λιονταριοϋ άπό τή σημερινή Βουλγαρία συγκεντρώνει και πραγματεύεται ή Μ. Dimitrova, *ArcheologijaSof* 31,3, 1989, 1-14. Διακρίνει και ιδιότυπες έγχώριες μιμήσεις, άποδίδει δέ τούς λόγους τής «προτίμησης» τού τύπου έπί μακρόν στη Θράκη σε έντόπιες μορφολογικές παραδόσεις. Άλλά εϋρεία διάδοση τών ένωτιών με κεφάλι λιονταριοϋ παρατηρείται γενικότερα στόν βόρειο έλληνικό χάρο.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Έκτός άπό τις καθιερωμένες άπό τήν Άρχαιολογική Έταιρεία βραχυγραφίες χρησιμοποιοϋνται και οί άκόλουθες:

- ABC: S. Reinach, *Antiquités du Bosphore Cimmérien* (1892).
- AGD I: *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen*, I. Staatliche Münzsammlung München (1968).
- Amandry I, III: P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos*, I. *Bijoux antiques* (1953), III. *Objects antiques et byzantins* (1963).
- Becatti: G. Becatti, *Oreficerie Antiche dalle Minoiche alle Barbariche* (1955).
- BMCJ: F. H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery Greek Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities. British Museum* (1911).
- BMCR: F. H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings Greek Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities. British Museum* (1907).
- Boardman-Vollenweider: J. Boardman and M. L. Vollenweider, *Ashmolean Museum - Oxford. Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings*, I. *Greek and Etruscan* (1978).
- Breccia: E. Breccia, *La necropoli di Sciatbi. Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes* (1912).
- Deppert-Lippitz: B. Deppert-Lippitz, *Griechischer Goldschmuck* (1985).
- de Ridder: A. de Ridder, *Catalogue sommaire des bijoux antiques* (1924).
- ETΠ I: 'I. Ά. Παπαποστόλου, 'Ελληνιστικοί Τάφοι τής Πάτρας I, *ΑΔ* 32, 1977, 281 κέ.
- ETΠ II: 'I. Ά. Παπαποστόλου, 'Ελληνιστικοί Τάφοι τής Πάτρας II, *ΑΔ* 33, 1978, 354 κέ.
- Greek Gold*: H. Hoffmann - P. F. Davidson, *Greek Gold, Jewelry from the Age of Alexander* (1965).
- Greifenhagen I, II: A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, I. *Fundgruppen* (1970), II. *Einzelstücke* (1975).
- Higgins: R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery* (1961).
- Λαζαρίδης, *Νεάπολις*: Δ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα. Όδηγός Μουσείου Καβάλας* (1969).
- Laffineur: R. Laffineur, *Collection Paul Canellopoulos (XV). Bijoux en or grecs et romains, BCH* 104, 1980, 345 κέ.
- Miller, *Thessalian Gold*: S. G. Miller, *Two Groups of Thessalian Gold* (1979).
- Ori di Taranto*: M. de Juliis (ed.), *Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica* (1984).
- Pollak: L. Pollak, *Klassisch-Antike Goldschmiedearbeiten im Besitze Sr Exzellenz A. J. von Nelidow* (1903).
- Search: The Search for Alexander, An Exhibition, 1980*.
- Segall, *Benaki*: B. Segall, *Museum Benaki, Athen, Katalog der Goldschmiedearbeiten* (1938).
- Segall, *Goldschmiedekunst*: B. Segall, *Zur griechischen Goldschmiedekunst des IV Jahrh. v. Chr.* (1966).
- Siviero: R. Siviero, *Gli Ori e le Ambre del Museo Nazionale di Napoli* (1954).
- Θησαυροί: *Θησαυροί τής Άρχαίας Μακεδονίας - Άρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης* (1979).

ΑΤΤΙΚΗ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΛΗΚΥΘΟΣ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΗΣ ΒΕΡΝΗΣ

Μία ακόμη ερυθρόμορφη λήκυθος του ζωγράφου της Βέρνης προστίθεται στα ήδη γνωστά δώδεκα έργα του. Ο ζωγράφος έχει επαρκώς μελετηθεί από την Christine Gex-Morgenthaler¹. Η νέα λήκυθος του ζωγράφου (εικ. 1-4, 8) βρέθηκε στις ανασκαφές του Ώρωπού του έτους 1980, στην περιοχή Νέα Παλάτια, στην πλατεία Δαβάκη². Ήταν στον ίδιο τάφο (36)³ μαζί με μία λευκή λήκυθο του ζωγράφου του Ύπνου της Νέας Υόρκης⁴. Στον διευθυντή των ανασκαφών και έφορο των Αρχαιοτήτων της Αττικής κύριο Βασίλειο Πετράκο επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου για την παραχώρηση του δικαιώματος δημοσίευσής της⁵.

Το άγγείο (εικ. 1) έχει ύψ. 0.415-0.418 μ., διάμ. στομ. 0.068 μ., διάμ. ώμου 0.12 μ., διάμ. βάσ. 0.076 μ. Το έσωτερικό δοχείο έχει σχήμα κυλινδρικό, διάμ. 0.01 μ., ύψος από το χείλος 0.138 και από τη βάση του στομίου 0.097 μ., και χωρητικότητα 20 κυβ. εκ. Συγκολλήθηκε από επτά τεμάχια και φέρει ελάχιστες συμπληρώσεις⁶. Ο πηλός έχει χρώμα άνοικτο κεραμιδί⁷, όμοιόχρωμο σχεδόν είναι και το επίχρισμα. Στα έδαφώχρωμα μέρη του άγγείου έχει χρησιμοποιηθεί μίλτος⁸. Έχει γίνει περιορισμένη χρήση λευκού⁹ επίθετου χρώματος. Η όπτηση είναι τέλεια. Η χημική ανάλυση¹⁰ του πηλού με τη μέθοδο της άτομικής απορρόφησης απέδειξε ότι ό πηλός είναι άπτικός.

Ο κύλινδρος¹¹ της ληκύθου είναι κανονικού τύπου¹² (εικ. 1). Το στόμιο είναι καλυκοειδές και ή στεφάνη

1. Der Berner Maler, *AntK* 29, 1986, 115-125, πίν. 20-23. Βλ. επίσης: C. Gex-Morgenthaler, Red-Figure Lekythoi from Eretria στα *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery, Amsterdam 1988*, 170-174. ARV 1196, 1-7. *Add.* 3, 343.

2. Οί ανασκαφείς πιστεύουν ότι ή περιοχή χρησιμοποιούταν ως νεκροταφείο από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. έως το τέλος της Ρωμαϊκής περιόδου.

3. Το άγγείο βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου Πειραιώς. Ο ανασκαφικός του αριθμός είναι 36α. Ο τάφος 36 είναι λακκοειδής κιβωτιόσχημος, με επένδυση κορινθιακών κεραμίδων, διαστ. 1.56×0.55 μ., ύψ. 0.45 μ. *ΑΔ* 36, 1981, Β1, 61-62.

4. Βλ. Όλγα Τζάχου-Άλεξανδρή, Άθηναϊκή λευκή λήκυθος από τον Ώρωπό, *Φίλια Έπη εις Γ. Έ. Μυλωνάν Γ* (1989) 83-106, πίν. 17-24.

5. Ευχαριστώ επίσης την έπιμελήτρια των Αρχαιοτήτων κυρία Λυδία Κρασιώτη, ή όποια επέβλεπε την ανασκαφή, για τις ήμερολογιακές πληροφορίες τις όποιες μου παραχώρησε.

Ή φωτογράφιση της ληκύθου του Ώρωπού έγινε

από τον φωτογράφο κ. Μάκη Σκιαδαρέση, των υπόλοιπων άγγείων από τον φωτογράφο του Μουσείου κ. Δημήτρη Γιαλούρη και τους δύο τους ευχαριστώ θερμά.

6. Μία κάτω από το δεξιό χέρι της άριστερης γυναίκας, άλλη στο άριστερό πόδι της δεξιάς μορφής και μία άκόμενη ψηλά στον κορμό στη διακοσμητική ταινία.

7. Munsell 7.5 YR, Value 6, Chroma 4.

8. Joseph V. Noble, *The Techniques of the Painted Attic Pottery*² (London 1988) 127. Για την απόχρωση βλ. Munsell 2.5 YR, Value 5, Chroma 8. Σε πολλά σημεία έχει σβηστεί το χρώμα.

9. Noble δ.π. 62.

10. Η χημική ανάλυση του πηλού έγινε στο Χημείο του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από τη χημικό κυρία Έλένη Μάγκου, την όποια ευχαριστώ. Δες σχετικά Παράρτημα σ. 156-158.

11. Για το σχήμα και τη χρήση του βλ. Ingeborg Scheibler, *Griechische Töpferkunst, Herstellung, Handel und Gebrauch der antiken Tongefäße* (München 1983) 36 και σσημ. 43.

12. Για τη δημιουργία του σχήματος του κανονικού

Εικ. 1. Ἡ λήκυθος τοῦ Ὠρωποῦ τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης. Ἐπιτάφιο μνημεῖο.

Εἰκ. 2. Οἱ δύο γυναικεῖες μορφές τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ.

του χείλους κλείνει ελαφρά πρὸς τὰ μέσα. Στὴν ἔνωση τοῦ στομίου μὲ τὸν λαιμὸ σχηματίζεται ὀξεία γωνία. Ἡ λαβή, κάθετη καὶ ταινιόσχημη, φέεται στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, καμπυλοῦται στὸ ὕψος τοῦ χείλους πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀπολήγει στὸν ὄμο. Τὰ τοιχώματα τοῦ λαιμοῦ κοιλαίνονται ελαφρά, τὸ ἴδιο καὶ τὰ τοιχώματα τοῦ ὄμου, ὁ ὁποῖος ἔχει τὸ σχῆμα πιεσμένου κώλουρου κώνου. Τὸ ἐσωτερικὸ μυροδοχεῖο¹³ εἶναι προσαρμοσμένο στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ καὶ ἔχει τὴ διάμετρό του. Ὁ κορμὸς εἶναι ραδιῶδης καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς παράστασης τὰ τοιχώματά του σχηματίζουν ἀδιόρατη καμπύλη, ἐνῶ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς λαβῆς παρατηρεῖται ἐλαφρὴ κοίλανση, κοντὰ δὲ στὴ βάση τὰ τοιχώματά του συγκλίνουν καὶ διαγράφουν καμπύλη. Ἡ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ λαβή, στὸν κορμὸ, στὸ ὕψος τῆς διακοσμητικῆς ταινίας¹⁴ (εἰκ. 3α). Πλαστικὸς δακτύλιος, ποὺ ἐξαίρεται μὲ μία ἐγγάρια γραμμὴ ἐπάνω καὶ μία ἄλλη κάτω, ἐνώνει τὸν κορμὸ μὲ τὴν βάση, ἡ ὁποία ἔχει σχῆμα δίσκου μὲ κυρτὰ τὰ τοιχώματα τῆς περιφέρειάς του· ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του σχηματίζει ἀνεπαίσθητη βαθμίδα. Ἡ βάση ἀπὸ κάτω εἶναι κοίλη μὲ τοιχώματα καμπύλα¹⁵.

Καστανόμαυρο γάνωμα ἔχει τοποθετηθεῖ μὲ τὸ πινέλο στὴ λαβὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ τῆς παρεῖα¹⁶, στὸν λαιμὸ καὶ στὸ στόμιο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στεφάνη τοῦ χείλους (εἰκ. 3β), ἡ ὁποία παραμένει στὸ φυσικὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἐπίσης ἐδαφόχρωμος παραμένει ὁ δίσκος τῆς βάσης στὴν ἐπιφάνεια τῆς περιμέτρου του. Μὲ καστανόμαυρο γάνωμα καλύπτεται τὸ βάθος τῆς παράστασης, σχεδιάζεται ἐπίσης ἡ γραμμικὴ διακόσμηση καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς παράστασης.

Ὁ ὄμος τοῦ ἀγγείου διακοσμεῖται μὲ τρία μεγάλα ἀνθέμια, τὰ ὁποῖα ἔχουν καρδιὰ τοξωτὴ καὶ φύλλα πλατιὰ καὶ πολλὰ (14, 16, 18), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἀκροῖα συχνὰ σχεδιάζονται ὡς κουκκίδες. Τὸ κεντρικὸ εἶναι ἀνεστραμμένο καὶ πλαισιώνεται μὲ δύο βλαστόσπειρες. Στὴν βάση τους φύονται ἔλικες. Καθένα ἀπὸ τὰ πλαϊνὰ ἀνθέμια συνδέεται μὲ μία ἀπὸ τὶς δύο βλαστόσπειρες μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς μικροῦ μίσχου (εἰκ. 3γ). Πλησιάζουν στὸν τύπο IAA τῆς Kurtz¹⁷. Ἡ ταινία (εἰκ. 3γ) ποὺ διατρέχει τὸν κορμὸ ἐπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση κοσμεῖται μὲ τρεῖς ὁμάδες διακοπτόμενων σπειρομαιάνδρων, οἱ ὁποῖοι περικλείουν χι σὲ μελανὰ πλαίσια¹⁸. Ἡ ταινία τοῦ μαιάνδρου περιέχεται ἀνάμεσα σὲ δύο γραμμὲς ἐπάνω καὶ μία κάτω, καὶ δὲν συνεχίζεται πέρα ἀπὸ τὴν παράσταση.

κυλίνδρου βλ. Donna C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi* (Oxford 1975) 77. G.H.E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi* (1936) 7, 33 κέ. Συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τοῦ κανονικοῦ κυλίνδρου δὲν ὑπάρχει ἀκόμη.

13. Πρῶτος ὁ τεχνίτης τῆς Beldam χρησιμοποίησε τὸ ἐνθετο ἐσωτερικὸ μυροδοχεῖο στὶς ληκύθους βλ. Haspels, *ABL* 176-177. Noble, *Techniques* 68. K. Walenstein, *Der Aryballos in Aryballos*, *AA* 87, 1972, 472 κέ., σημ. 101. Kurtz, *AWL* 86 κέ. Γιὰ τὰ διάφορα σχήματα αὐτῶν τῶν μυροδοχείων βλ. Dietrich von Bothmer, *Ancient Art from New York Private Collections* (1961) 60 κέ., Noble, *Techniques* 68. Florens Felten, *Thanatos und Kleophon Maler* (1971) 17. Τζάχου-Άλεξανδρή, *Φίλια Ἐπη* Γ 85 σημ. 6.

14. Noble, *Techniques* 68. Ἡ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ βρίσκεται σὲ διαφορετικὲς θέσεις, ἀνάλογα μὲ τὸ κάθε ἐργαστήριο. Βλ. ἐπίσης Τζάχου-Άλεξανδρή, *Φίλια Ἐπη* Γ 85 σημ. 7. Γιὰ τὴν ὀπὴ ἐξαερισμοῦ κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ βλ. παρακάτω σ. 147.

15. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει κατασκευαστεῖ σὲ τρία χωριστὰ τμήματα. Τὸ πόδι καὶ ὁ κορμὸς ἓνα κομμάτι, ὁ ὄμος μὲ

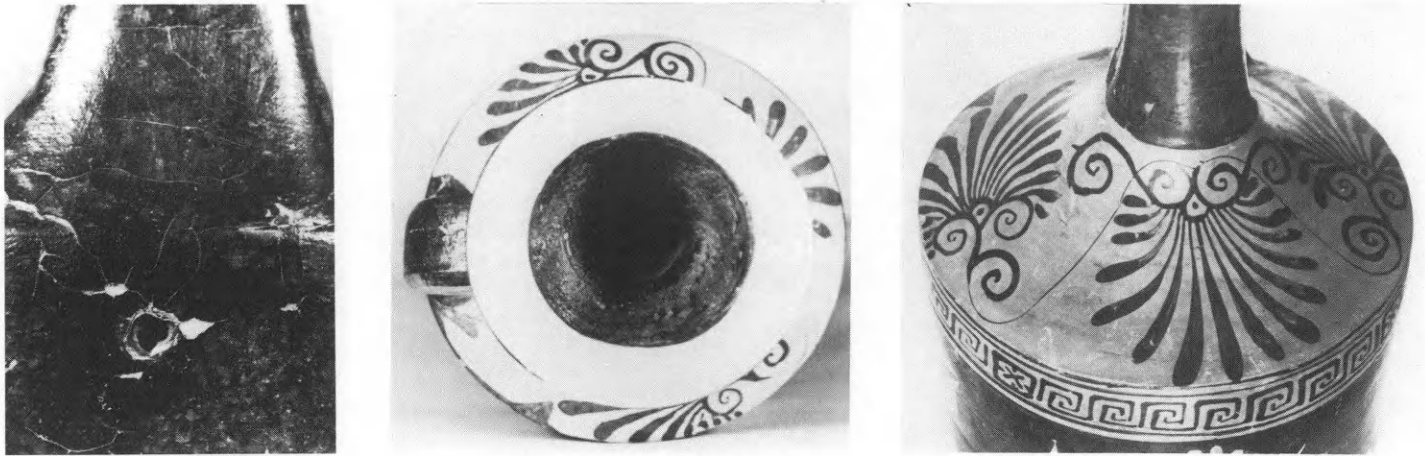
τὸν λαιμὸ μαζί, καὶ τὸ στόμιο χωριστὰ. Ὅλα μαζί ἔχουν γυριστεῖ στὸν τροχὸ καὶ τελευταῖα ἔχει προστεθεῖ ἡ λαβή. Ἡ διαδικασία ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν ὀπηση τοῦ ἀγγείου, καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ ἐργαλεῖα ἔχουν μελετηθεῖ· βλ. σχετικά: Noble, *Techniques* 116-118. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ληκύθου βλ. αὐτόθι 66-68.

16. Στὶς ἐρυθρόμορφες ληκύθους μὲ κανονικὸ κύλινδρο τὸ ἐσωτερικὸ τῆς λαβῆς καλύπτεται συνήθως καὶ αὐτὸ μὲ μελανὸ γάνωμα. Σπάνια συναντᾶμε ἀβαφὴ λαβὴ στὴν ἐσωτερικὴ τῆς πλευρᾶ, ὅπως π.χ. στὴ λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. 1342 (ARV 627), κοντὰ στὸν ζωγράφο τῆς Villa Giulia.

Στὶς λευκὲς ληκύθους ἔχομε περισσότερα παραδείγματα μὲ ἀβαφὲς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς λαβῆς, ὅπως τὶς ληκύθους στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 1844, 1968 (ARV 749, 2) κοντὰ στὸν ζωγράφο τῆς Ἐπιγραφῆς ἀρ. 12799 (ARV 1200, 39) τοῦ ζωγράφου τοῦ Klügmann ἀρ. 12738 (ARV 1200, 3) κοντὰ στὸν ζωγράφο τοῦ Klügmann ἀρ. 1869 ἀρ. 16311.

17. *AWL* εἰκ. 6.

18. Αὐτόθι εἰκ. 4ε, ς.

Εἰκ. 3. Λεπτομέρειες τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ. α. Ὅπῃ ἐξαερισμοῦ. β. Στεφάνη τοῦ χεῖλους. γ. Ἀνθέμια λαιμοῦ.

Γιὰ τὴ σχεδίαση τῆς παράστασης ἔχει χρησιμοποιηθεῖ προσχέδιο μὲ ἐλαφρὴ ἐγχάραξη. Τὸ ὄραϊο καὶ ἀκριβὲς σχέδιο, τὸ ὁποῖο δημοσιεύομε ἐδῶ (εἰκ. 4), εἶναι ἔργο τῆς κυρίας Θεοδώρας Κακαρούγκα, σχεδιάστριας στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἡ παράσταση ἀπεικονίζει τὴν ἐπίσκεψη δύο γυναικῶν στὸν τάφο ἑνὸς νεκροῦ. Τὴν κεντρικὴ θέση καταλαμβάνει τὸ ἐπιτάφιο μνημεῖο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ μία στήλη μὲ ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη καὶ ὀρθογώνια βάση. Ἡ στήλη ἀπολήγει σὲ ἰωνικὸ κυμάτιο, κοσμούμενο μὲ ὠά. Τὸ ἀνθέμιο ἔχει δεκατρία φύλλα, τοξωτὴ καρδιὰ καὶ φύεται ἀνάμεσα ἀπὸ δύο ὀριζόντιες διπλὲς ἑλικες σὲ σχῆμα S. Ἡ στήλη κοσμεῖται μὲ δύο διπλὲς ταινίες, μία μελανὴ καὶ μία λευκὴ, καὶ μία τρίτη μελανὴ κοντὰ στὴ βάση. Οἱ μελανὲς ταινίες δένονται ἐμπρός, στὸν ἄξονα τῆς στήλης, ἢ πρώτη λευκὴ στὶς δύο πλαϊνὲς πλευρὲς καὶ ἡ δευτέρη λευκὴ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἐνῶ οἱ ἄκρες τῆς ἐμφανίζονται καὶ στὶς δύο πλαϊνὲς πλευρὲς.

Στὰ δεξιὰ τοῦ μνημείου ἀπεικονίζεται μία γυναίκα (εἰκ. 2α, 4, 8β) στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά. Προβάλλει τὸ δεξιὸ τῆς πόδι καὶ κρατᾷ ἓνα κιβώτιο. Εἶναι ντυμένη μὲ ποδήρη χειριδωτὸ πτυχωτὸ χιτῶνα μὲ ἀπόπτυγμα. Ἡ ὑψηλὴ θέση τῶν μαστῶν κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα τονίζει τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας τῆς. Τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα σὲ γλῶσσες γύρω στὸ μέτωπο καὶ στοὺς κροτάφους, καὶ μαζεύονται πίσω σὲ κρωβύλο, ἐνῶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ αὐτὶ ξεφεύγουν κοντοὶ βόστρυχοι. Ἡ κατατομὴ τοῦ προσώπου ὑποδηλώνει νέα γυναίκα. Μὲ ἰδιαίτερο τρόπο σχεδιάζεται ἡ μύτη, ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένη στὴν ἄκρη καὶ μὲ ἔντονη καμπύλη κάτω ἀπὸ τὰ ρουθούνια· τὸ πτερύγιο δηλώνεται μὲ μία πλάγια καμπύλη. Τὸ στόμα, μισάνοιχτο, σχεδιάζεται μὲ προεξέχοντα τὰ χεῖλη, τὸ κάτω μάλιστα σχεδὸν κρέμεται. Τὸ πηγούνι, δυνατὸ καὶ βαρὺ, προεξέχει καὶ σχηματίζει ἀπὸ κάτω ἔντονη καμπύλη. Ἡ μετάβαση στὸν λαιμὸ πραγματοποιεῖται μὲ μικρὴ κλειστὴ καμπύλη. Τὸ μάτι εἶναι τριγωνικὸ, μεγάλο καὶ ἡ γραμμὴ τοῦ ἐπάνω βλεφάρου συνεχίζεται μὲ μία βλεφαρίδα ἀκόμη. Ἡ κόρη εἶναι ἐλλειψοειδῆς. Ἡ γραμμὴ τοῦ φρυδιοῦ εἶναι διπλὴ. Ὁ λωβὸς τοῦ αὐτιοῦ παριστάνεται μὲ δύο παραβολικὲς καμπύλες. Ἡ γυναίκα κρατᾷ μὲ τὰ χέρια λυγισμένα πρὸς τὰ ἐμπρὸς στὸ ὕψος τοῦ στήθους ἓνα κιβώτιο, τὸ ὁποῖο προφανῶς περιεῖχε τὶς προσφορὲς. Τὰ δάχτυλα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ εἶναι κακοσχεδιασμένα, ἐνῶ τὸ δεξιὸ χερί δὲν εἶναι ὄρατό. Τὸ κιβώτιο διακοσμεῖται μὲ τρεῖς ὀριζόντιες ζώνες.

Θ. Δρυμοῦρα Καλαροῦγμα 1991

Εἰκ. 4. Ἀνάπτυγμα τῆς παράστασης τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ (σχέδ. Θεοδώρας Κακαρούγκα).

Ἡ μεσαία φέρει ἀπλὸ μαίανδρο-κλειδί πρὸς τὰ δεξιά, οἱ ἄλλες δύο κοσμοῦνται μὲ ομάδες τριῶν καθέτων γραμμίδιων, ἐναλλασσομένων μὲ μία κάθετη σιγμοειδή.

Ἡ δευτέρα γυναίκα (εἰκ. 2β, 4, 8α) στέκεται στὰ ἀριστερὰ τῆς στήλης καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς αὐτήν. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο, προβάλλει τὸ δεξιὸ πόδι καὶ κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ἓνα ἐξάλειπτρο καὶ μία ταινία. Ὁ χιτώνας εἶναι πτυχωτὸς καὶ ἡ παρυφή του δηλώνεται μὲ διπλὴ κυματοειδὴ γραμμὴ. Τὸ ἱμάτιο ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ χέρι, περνᾷ ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο, καὶ ἡ ἄκρη του ἀγγίζει σχεδὸν τὸ ἔδαφος· ἡ παρυφή του εἶναι βαθμιδωτή. Οἱ πτυχώσεις στὴν πλάτη πέφτουν κάθετα ἀνοίγοντας πρὸς τὰ κάτω, ἐνῶ ἐμπρὸς σχηματίζουν λίγες μικρὲς λοξὲς καμπύλες. Ἡ κατατομὴ τῆς γυναίκας αὐτῆς εἶναι σχεδὸν ἴδια μὲ τῆς προηγούμενης. Τὰ μαλλιά της εἶναι μαζεμένα σὲ σάκκο, καὶ γύρω στὸ πρόσωπο εἶναι χτενισμένα ὅπως τῆς πρώτης γυναίκας. Ὁ σάκκος περιβάλλεται ἀπὸ τρεῖς γραμμές, πού παριστάνουν τὰ κορδόνια τὰ ὁποῖα τὸν στηρίζουν γύρω ἀπὸ τὸ κρανίον. Τὸ αὐτὸ σχεδιάζεται ὀλόκληρο καὶ κοσμεῖται μὲ κυκλικὸ ἐνώτιο. Οἱ λεπτομέρειες τοῦ χεριοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο κρατᾷ τὸ ἐξάλειπτρο καὶ τὴν ταινία, εἶναι κακοσχεδιασμένες. Τὴν κοιλιά τοῦ ἐξαλείπτρου περιβάλλει ἐπαλωτὸς μαίανδρος· ἡ διακόσμησή του συμπληρώνεται μὲ δύο γραμμὲς ἐπάνω καὶ μία κάτω. Ἡ λαβὴ τοῦ πάματος εἶναι ὑπερβολικὰ ὑψηλὴ καὶ ἀπολήγει σὲ κῶνο. Ἡ ταινία εἶναι βαμμένη λευκὴ καὶ κρέμεται πρὸς τὰ κάτω σὲ δύο σχεδὸν ἴσα τμήματα. Ἐνῶ στὴ δεξιά μορφή ἡ πτύχωση εἶναι ρευστὴ καὶ πέφτει ἤρεμα, στὴν ἀριστερή, μὲ μία ποικιλία κατευθύνσεων στὴν πτύχωση, δίνεται ἡ αἴσθησις τῆς κίνησης.

Ἡ παράστασις εἶναι ζωγραφισμένη μὲ ἐπιμέλεια καὶ παρουσιάζει ἀπόλυτη συμμετρία. Ἡ γενικὴ διάταξις στὴ διακόσμησις τοῦ ἀγγείου εἶναι αὐτὴ πού ἐπικρατεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ὁ ζωγράφος τῆς Βέρνης ἀναγνωρίζεται μὲ βεβαιότητα ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι διάφορες τεχνικὲς λεπτομέρειες, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὸ σχέδιό του.

Τὸ σχῆμα τοῦ κυλίνδρου εἶναι τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῆς ληκύθου τοῦ ζωγράφου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 1636¹⁹ (εἰκ. 5α), ἡ τελευταία ὅμως ἔχει ραδιότερες ἀναλογίες καί, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, εἶναι μεταγενέστερη ἐκείνης τοῦ Ὠρωποῦ. Ἡ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ, ψηλὰ στὸν κορμὸ κάτω ἀπὸ τὴ λαβή, πού εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν ληκύθων αὐτοῦ τοῦ ζωγράφου κυρίως, συναντᾶται στὶς ληκύθους στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 1299²⁰ καὶ 1636²¹, καθὼς καὶ στὴ λήκυθο μὲ λευκὸ βάθος στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τῆς Βέρνης ἀρ. 23315²². Ἐνας ἄλλος ἀγγειογράφος ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῖ ληκύθους μὲ τὴν ὀπὴ ἐξαερισμοῦ κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ εἶναι ὁ ζωγράφος τοῦ Δαυλοῦ.

Τὸ σχέδιο καὶ τὸ ἀσυνήθιστο σχῆμα τῶν πλατύφυλλων ἀνθεμίων τοῦ ὤμου καθὼς καὶ ἡ ἐλαφρὰ ἀνάγλυφη γραμμὴ ἀπὸ τὶς βλαστόσπειρες ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὅλες τὶς ἐρυθρόμορφες ληκύθους μὲ κανονικὸ κύλινδρο τοῦ ζωγράφου. Τὰ ἀνθέμια τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ ἔχουν ἀκριβῶς τὴν ἴδια διάταξις μὲ αὐτὰ τῆς ληκύθου ἀρ. 1298²³ (εἰκ. 6α). Μικρὴ διαφορὰ στὴ διάταξις τῶν ἀνθεμίων παρουσιάζει ἡ λήκυθος ἀρ. 1299²⁴. Ὁ μαίανδρος τοῦ κορμοῦ περιορίζε-

19. ARV 1196, 6. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 116, εἰκ. 3, πίν. 21, 3-4. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 19.

20. ARV 1196, 4. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 115-116, εἰκ. 3, πίν. 21, 2. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 18.

21. Βλ. σημ. 19.

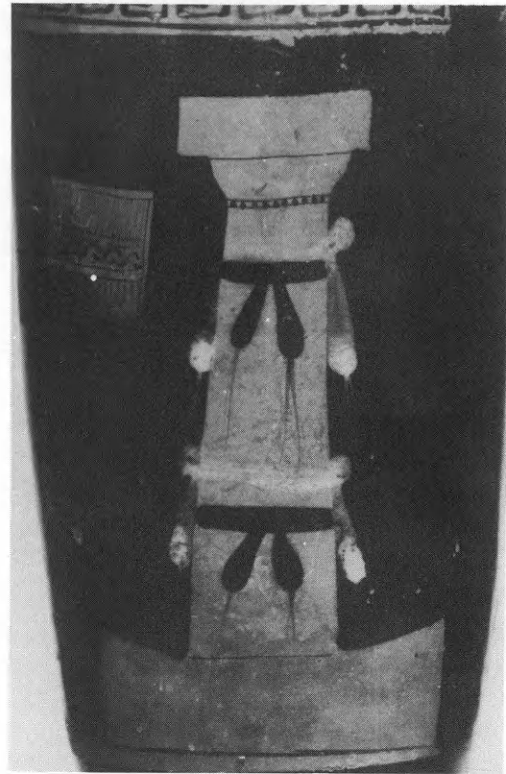
22. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 116, εἰκ. 3, πίν. 22, 3.

23. ARV 1196, 5. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 115, εἰκ. 2, πίν. 21, 1. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 17.

24. Βλ. σημ. 20.

Είκ. 5. Ή λήκυθος Έθν. Άρχ. Μουσ. άρ. 1636 τοῦ ζωγράφου τής Βέρνης. α. Έπιτάφιο μνημείο.
β. Άνδρική μορφή. γ. Γυναικεία μορφή.

Εἰκ. 6α-β. Ἡ λήκυθος Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. ἀρ. 1298 τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης. α. Γυναικεία μορφή.
β. Ἐπιτάφιο μνημεῖο. γ. Ἡ ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. ἀρ. 1650. Γυναικεία μορφή.

ται στον χῶρο ἑπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, ὅπως σὲ ὄλες τὶς ληκύθους τοῦ ζωγράφου²⁵. Χρησιμοποιεῖται καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὸν ζωγράφο ἐγγράρακτο προσχέδιο²⁶.

Ἡ παράσταση εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὴ ποὺ ἀπεικονίζεται στὴ λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. 1636 (εἰκ. 5α-γ). Ἡ σύνθεση εἶναι ἡ ἴδια, ὅμως στὴ θέση τῆς δεύτερης γυναίκα ὁ ζωγράφος ἔχει ἀπεικονίσει ἕναν ἄντρα. Τὸ ἐπιτάφιο μνημεῖο²⁷ τῆς ληκύθου τοῦ Ὄρωποῦ εἶναι ὁμοιο ἀκόμη καὶ στὶς λεπτομέρειές του μὲ τὸ ἀπεικονιζόμενο στὴ λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. 1636²⁸ (εἰκ. 5α). Ἡ ἴδια ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη²⁹, ὁ ἴδιος τρόπος διακόσμησης³⁰ τῆς ἐπιτάφιας στήλης, ἀκόμη καὶ ἡ βάση τῆς σχεδιάζεται μὲ τὴν κοίλανση στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της, χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ ζωγράφου σὲ ὄλες τὶς βάσεις τῶν ἐπιτάφιων μνημείων του. Ὅμως οἱ ἐπιτάφιας στήλες σὲ ἄλλες ταφικὲς σκηνὲς ἔχουν ἀπλούστερη μορφή³¹. Τὰ πρόσωπα τῶν γυναικῶν τοῦ ζωγράφου ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο πρότυπο (εἰκ. 8α-β): ἄς παραβάλομε τὴν ἀπεικονιζόμενη στὴ λήκυθό του στὸ Laon ἀρ. 371556³² ἢ τὶς γυναῖκες του στὶς ληκύθους τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1298³³ (εἰκ. 6α), 1636³⁴ (εἰκ. 5γ) καὶ 1650³⁵ (εἰκ. 6γ). Ἡ διάθεση τῆς πύχωσης τοῦ ἱματίου τῆς ἀριστερῆς μορφῆς τῆς ληκύθου τοῦ Ὄρωποῦ παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ αὐτὴν τοῦ ἱματίου τῶν ἀπεικονιζόμενων ἀνδρῶν στὶς ληκύθους τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1299³⁶ (εἰκ. 7α) καὶ ἀρ. 1636 (εἰκ. 5β). Στὶς ληκύθους ἀρ. 1298 (εἰκ. 6α) καὶ 1636 (εἰκ. 5γ) οἱ ἀπεικονιζόμενες μορφὲς κρατοῦν δύο προσφορὲς μὲ τὸ ἴδιο χέρι, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία εἶναι ταινία, ὅπως βλέπομε καὶ στὴν ἀριστερὴ γυναῖκα τῆς ληκύθου τοῦ Ὄρωποῦ (εἰκ. 2α). Τὸ σχῆμα τοῦ χιτώνα τῆς δεξιᾶς μορφῆς τῆς ληκύθου τοῦ Ὄρωποῦ (εἰκ. 2β) εἶναι ὁμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ χιτώνα τῆς ἀπεικονιζόμενης γυναίκας στὴ λήκυθο τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1636 (εἰκ. 5γ), ὁ ζωγράφος ὅμως ἐδῶ δὲν χρησιμοποιεῖ πύχωση, ἀλλὰ διακοσμεῖ τὸν χιτώνα μὲ δύο μελανὲς κάθετες ταινίες.

Τὸ θεματολόγιο τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης δὲν παρουσιάζει ποικιλία, ἀλλὰ περιορίζεται σὲ

25. Ἡ ταινία τοῦ μαιάνδρου διακόπτεται σὲ ὄλες σχεδὸν τὶς ληκύθους μὲ κανονικὸ κύλινδρο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

26. Σχεδιάζει κυρίως τὸ σῶμα τῶν ἀπεικονιζόμενων μορφῶν.

27. Γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς στήλης στὶς ληκύθους, γιὰ τὴ σημασία της καὶ γιὰ τὴν ποικιλία τῆς μορφῆς της, βλ. Reinhard Stüpperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* (Münster 1977) 243 κέ. Norio Nakayama, *Untersuchungen der auf Weißgrundigen Lekythen dargestellten Grabmäler* (Freiburg 1982). B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs* (Darmstadt 1983) 197 κέ. Irma Wehgartner, *Ein Grabbild des Achilleusmalers*, *Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin*, 1985, 26-28. Donna C. Kurtz, *Vases for the Dead*, *Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam 1984*, 327-328.

28. ARV 1196, 6. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 116, εἰκ. 3, πίν. 21, 3, 4.

29. Αὐτὴ ἡ σύνθεση τοῦ ἀνθεμίου, ποὺ δὲν εἶναι πολὺ διαδεδομένη, συναντᾶται στοὺς ζωγράφους τοῦ Βουνιοῦ, τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ Θανάτου, τοῦ Τετραγώνου καὶ τοῦ Ὑπνου τῆς Νέας Ὑόρκης. Βλ. σχετικὰ Naka-

yama δ.π. 108-109, 118, πίν. 18-19 ὁ τύπος D II.

30. Ὑπάρχει μία μικρὴ διαφορὰ μόνο στὸ δέσιμο τῆς δεύτερης λευκῆς ταινίας. Στὴ λήκυθο τοῦ Ὄρωποῦ ἡ δεύτερη ταινία δένεται στὸ ἀριστερὸ πλάι, ἐνῶ αὐτὴ τῆς ληκύθου τῶν Ἀθηνῶν δένεται στὶς δύο πλαϊνὲς πλευρές.

31. Βέρνης ἀρ. 23304: ἀπολήγει σὲ ἀπλὸ ἰωνικὸ κυμάτιο. Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. 1298: παριστάνεται κίονας, ὁ ὁποῖος στέφεται μὲ δωρικὸ κιονόκρανο. EAM ἀρ. 1299: ὀριζόντια ἀπόληξη. EAM ἀρ. 11730: ἰωνικὸ κυμάτιο.

32. CVA, Laon, πίν. 43, 4. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 115, εἰκ. 2, πίν. 20, 3 καὶ 23, 3.

33. ARV 1196, 5. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 115, εἰκ. 2, πίν. 21, 1. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 17.

34. ARV 1196, 4. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 116, εἰκ. 3, πίν. 21, 3, 4. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 19.

35. ARV 1196, 7. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 116-117, εἰκ. 4, πίν. 23, 1, 2.

36. ARV 1196, 4. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 115-116, εἰκ. 3, πίν. 21, 2. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 18.

Εἰκ. 7. Λήκυθος Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. ἀρ. 1299. Ἀνδρική μορφή.

δύο θέματα μόνον, τὴν ἐπίσκεψη στὸν τάφο³⁷ καὶ τὴ σκηνὴ στὸν γυναικωνίτη³⁸, συναφὴ κατὰ κάποιον τρόπο θέματα καὶ τὰ δύο. Ἀπὸ τὶς ληκύθους μὲ νεκρική εἰκονογράφηση ἢ σκηνὴ τῆς ἐπίσκεψης στὸν τάφο εἶναι ἡ συχνότερη³⁹. Ἡ παράσταση τῆς ληκύθου τοῦ Ὠρωποῦ εἶναι ἀπὸ τὶς συνήθειες σὲ ἐρυθρόμορφες ληκύθους, ἀλλὰ συναντᾶται περισσότερες φορὲς σὲ ληκύθους λευκοῦ βάθους. Ἡ λήκυθός μας δὲν παρουσιάζει καμία ἰδιαιτερότητα στὴ σύνθεση ἢ ἰδιομορφία στὰ ἀπεικονιζόμενα πρόσωπα. Ἡ σύνθεση χαρακτηρίζεται ἀπὸ συμμετρία. Ἡ ἐργασία εἶναι ἐπιμελημένη. Λεῖπει ὄμως ἡ φαντασία καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἥρεμη καλλιτεχνικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ ζωγράφου.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς παράστασης σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι δὲν παρουσιάζει πρόβλημα. Οἱ προσφορὲς ποὺ κρατοῦν στὰ χέρια τους τὰ ἀπεικονιζόμενα πρόσωπα, τὰ ταυτίζουν μὲ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ, οἱ ὁποῖοι ἐπισκέπτονται τὸν τάφο του γιὰ νὰ ἀσκήσουν τὰ ταφικά τους καθήκοντα ἀπέναντί του, τὰ νομιζόμενα, ὅπως ἀναφέρονται στὶς ἀρχαῖες πηγές. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, δὲν εἶναι φανερὸ καὶ ἐδῶ ἐὰν πρόκειται γιὰ τὰ ἐννεάμερα ἢ γιὰ ἐτήσια ἐπίσκεψη τῶν συγγενῶν στὸν τάφο τοῦ νεκροῦ, ἢ ἀκόμη γιὰ κάποια ἄλλη ἐπίσκεψη στὸν τάφο⁴⁰.

37. S. C. Humphreys, *Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens. Tradition or Traditionalism?*, *JHS* 100, 1980, 113 κέ.

38. Erika Götte, *Frauengemachbilder in der Vasenmalerei des fünften Jahrhunderts* (München 1957).

39. Donna C. Kurtz - John Boardman, *Greek Burial Customs* (London 1971) 104.

40. Αὐτόθι 104-105. Jean Bāzant, *Le mort sur les lécythes à fond blanc. Entre la croyance et l'expérience*, *Icographie Classique et Identités Régionales* (BCH, Suppl. XIV, 1986) 37-42. R. Stüpperich, *Boreas* 2, 1979, 221. E. Kunze-Götte, *AM* 99, 1984, 187, 196. Humphreys, *Family Tombs* 112.

Εἰκ. 8α-β. Λήκυθος Ὀρωποῦ. Λεπτομέρειες.

Ἀπὸ τὶς δύο εἰκονιζόμενες μορφές εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀριστερὴ γυναίκα εἶναι ἡ ἐπισημότερη. Τὸ ἔνδυμά της εἶναι ἐπισημότερο, ὅπως καὶ ἡ ὄλη ἐμφάνισή της, μὲ τὰ μαλλιά καλυμμένα μέσα στὸν σάκκο. Ἐξ ἄλλου αὐτὴ κρατᾷ τὸ ἐξάλειπτρο⁴¹, τὸ δοχεῖο γιὰ τὸ μύρωμα τοῦ τάφου. Ἡ ταινία⁴² ποὺ ἔχει στὸ ἴδιο χέρι ἦταν καὶ αὐτὴ σημαντικὴ στὴ λατρεία τῶν νεκρῶν. Τὸ κιβώτιο⁴³, τὸ ὁποῖο φέρει ἡ δευτέρη γυναίκα, περιεῖχε τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ λατρεία καὶ μεταφέρεται συνήθως ἀπὸ νεότερες γυναῖκες, συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἢ θεραπαίνιδες. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις πάλι καὶ τὰ δύο αὐτὰ σύμβολα εἰκονίζονται ἐπάνω στὸν τάφο⁴⁴.

Ἡ δραστηριότητα τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὴ δεκαετία 440-430 π.Χ.⁴⁵ Ἡ λήκυθος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου στὸ Laon ἀρ. 371556⁴⁶ κατατάσσεται χρονολογικὰ στὰ πρῶιμα ἔργα τοῦ ζωγράφου⁴⁷. Ἐὰν συγκρίνομε τὸ κεφάλι τῆς γυναίκας ποὺ φορᾷ τὸν σάκκο στὴ λήκυθο τοῦ Ὄρωποῦ (εἰκ. 8α) μὲ αὐτὸ τῆς γυναίκας στὴ λήκυθο τοῦ Μουσείου στὸ Laon⁴⁸, θὰ διαπιστώσομε ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου της παρουσιάζουν μία βελτίωση στὴν ἀπόδοση: στὴ λήκυθο τοῦ Ὄρωποῦ σχεδιάζεται καὶ τὸ πτερύγιο τῆς μύτης. Ὁ χρωστήρας τοῦ καλλιτέχνη κινεῖται ἐδῶ μὲ μεγαλύτερη εὐχέρεια. Ἐπίσης ἡ ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν τῆς πρώτης γυναίκας εἶναι πιὸ φυσικὴ καὶ ἡ σχεδίαση τοῦ σάκκου της ὀλοκληρωμένη. Ἐπομένως μποροῦμε νὰ θεωρήσομε τὴ λήκυθο τοῦ Ὄρωποῦ ὡς ἓνα ἔργο μεταγενέστερο ἐκείνου τοῦ Laon.

Ἡ Morgenthaler θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. 1650⁴⁹ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἔργα τοῦ ἀγγειογράφου. Σ' αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται ἐπίσης καὶ οἱ λήκυθοι ἀρ. 1636⁵⁰ καὶ 1298⁵¹. Ὁ ἀπτύχωτος χιτώνας μὲ τὶς διπλὲς κάθετες ταινίες ὡς διακόσμηση καὶ ἡ παράλειψη τοῦ σάκκου ὡς καλύμματος τῆς κεφαλῆς στὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι νεωτεριστικὰ στοιχεῖα. Ἐπίσης ἡ δῆλωση τοῦ ἐπάνω βλέφαρου μὲ μία δευτέρη γραμμὴ εἶναι στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ τῶν προσώπων τῶν μεταγενέστερων ἔργων τοῦ ζωγράφου. Στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ τὸ σχέδιο εἶναι συνοπτικὸ καὶ γρήγορο. Συγκρίνοντας τὰ τρία αὐτὰ ἔργα τοῦ ἀγγειογράφου μὲ τὴ λήκυθο τοῦ Ὄρωποῦ διαπιστώνομε ὅτι ἡ τελευταία δὲν παρουσιάζει τοὺς νεωτερισμοὺς τοὺς ὁποῖους περιγράψαμε παραπάνω, ἐπιπλέον ἡ σχεδίαση εἶναι περισσότερο φροντισμένη καὶ οἱ μορφές ἀποδίδονται μὲ περισσότερη ἀκρίβεια.

Ἡ λήκυθος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. 1299⁵² (εἰκ. 7α-β) εἶναι ἀσφαλῶς

41. Τὸ ἐξάλειπτρο περιγράφεται ὡς ἐξῆς ἀπὸ τὸν Πολύβιο VI 105-106: ... τὸ δὲ ἀγγεῖον ᾧ τὸ μύρον ἐνῆν, φιάλη προσεοικός, ἐξάλειπτρον ἐκαλεῖτο... Ἐπίσης Πολύβ. X 121: τὸ δὲ ἀγγεῖον εἰς ᾗ ἐξεχεῖτο τὸ μύρον, ἐξάλειπτρον ἐκαλεῖτο.

Τὸ ἐξάλειπτρο δὲν περιεῖχε ἀκριβὸ ἄρωμα. Ἐχρησιμοποιεῖτο στὸν γυναικωνίτη καὶ εἰδικότερα στὸν γάμο καὶ στὴ νεκρικὴ λατρεία. Βλ. σχετικὰ: Ingeborg Scheibler, *Exaleiptra*, *JdI* 79, 1964, 72-108.

42. Γιὰ τὴ χρησιμοποίησή τους στὴ νεκρικὴ λατρεία βλ. Michael Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (Berlin-New York 1982) 84 σημ. 11, 89.

43. Γιὰ τὰ διαφορετικὰ εἶδη κιβωτίων, τὶς ὀνομασίες, καὶ τὶς χρήσεις τους βλ. Elfriede Brümmer, *Griechische Truhenbehälter*, *JdI* 100, 1985, 1-168.

44. Κιβώτιο: βλ. τὴ λήκυθο στὰ Staatlichen Museen τοῦ Βερολίνου, ἀρ. V, I. 3262, τοῦ ζωγράφου τοῦ Sabouroff. *ARV* 845, 168. Brümmer ὀ.π. 157, εἰκ. 39α.

Ἐξάλειπτρο: βλ. τὴ λήκυθο ἀρ. 3746, τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀχιλλέα, στὸ Kunsthistorisches Museum τῆς Βιέννης. *ARV* 998, 164. Kurtz, *AWL* πίν. 33, 2.

45. Ines Jücker, *Der neue Antikensaal im Bernischen Historischen Museum*, *AntK* 9, 1966, 53 κέ.

46. *CVA*, Laon, πίν. 43, 4. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 115, εἰκ. 2, πίν. 20, 3 καὶ πίν. 23, 3.

47. Αὐτόθι 122 κέ.

48. *CVA*, Laon, πίν. 43, 4.

49. *ARV* 1196, 7. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 116-117, εἰκ. 4, πίν. 23, 1, 2.

50. *ARV* 1196, 6. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 116, εἰκ. 3, πίν. 21, 3, 4. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 19.

51. *ARV* 1196, 5. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 115, εἰκ. 2, πίν. 21, 1. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 17.

52. *ARV* 1196, 4. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 115-

ένα ἀπὸ τὰ ὄριμα ἔργα τοῦ καλλιτέχνη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σύγκρισή της μὲ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα περιγράψαμε: παραβάλλοντας τὴν ἱματιοφόρο μορφή τῆς ληκύθου τοῦ Ὁρωποῦ μὲ τὸν ἱματιοφόρο νέο τῆς ληκύθου τῶν Ἀθηνῶν διαπιστώνομε ὁμοιότητα στὴ στάση, ἐπίσης ἢ διάθεση τῆς πτύχωσης τοῦ ἱματίου καὶ τῶν δύο μορφῶν εἶναι ὅμοια, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συμπεράνομε καὶ μία στενὴ χρονικὴ σχέση ἀνάμεσά τους.

Ὑστερα ἀπὸ τὶς συγκρίσεις στὶς ὁποῖες προβήκαμε καὶ σύμφωνα μὲ τὶς διαπιστώσεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτές, πιστεύομε ὅτι ἡ λήκυθος τοῦ Ὁρωποῦ, ἡ ὁποία ἀνήκει στὸ στάδιο ἀκμῆς τῆς τεχνοτροπικῆς ἐξέλιξης τοῦ καλλιτέχνη, ὅπως τὴ διαγράψαμε, χρονολογεῖται στὰ 435 π.Χ. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ συμπίπτει μὲ ἐκεῖνη τῆς λευκῆς ληκύθου τοῦ ζωγράφου τοῦ Ὑπνου τῆς Νέας Ὑόρκης⁵³, μὲ τὴν ὁποία βρέθηκαν στὸν ἴδιο τάφο.

Ἡ λήκυθος αὐτὴ τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης στὸν Ὁρωποὸ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο βεβαιωμένο παράδειγμα εὐρέσεως ἔργου τοῦ ζωγράφου ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἐρέτριας. Στὴ μελέτη τῆς ἡ Morgenthaler⁵⁴ ἐπισημαίνει κάποιες τεχνικὲς ἰδιαιτερότητες τῶν ἀγγείων τοῦ ζωγράφου, καθὼς καὶ τὴν ὑφὴ τοῦ πηλοῦ τους καὶ διατυπώνει τὴ θεωρία ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς Βέρνης, ἕνας Ἐρετριεὺς πιθανῶς, εἶχε τὸ ἐργαστήριό του στὴν Ἐρέτρια. Στηρίζει μάλιστα τὴ θεωρία τῆς αὐτῆς στὸ γεγονός ὅτι, γιὰ ὅσα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τοῦ ζωγράφου ἀναφέρεται ὁ τόπος προέλευσής τους, αὐτὸς εἶναι ἡ Ἐρέτρια. Ἐπίσης, τὸ γεγονός ὅτι στὴν Ἐρέτρια ἔχουν βρεθεῖ πολλές ἀττικὲς λήκυθοι⁵⁵ ὁδήγησε τὴ μελετήτρια στὴ σκέψη ὅτι κάποια τοπικὰ κεραμικὰ ἐργαστήρια, μιμούμενα τὰ ἀθηναϊκὰ, ἄρχισαν καὶ ἐκεῖνα νὰ παράγουν ἐρυθρόμορφες καὶ λευκὲς ληκύθους, γιὰ νὰ τὶς διαθέτουν στὴν ἀγορὰ σὲ φθηνότερες τιμές. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραβλέψομε τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀθηναϊκὰ ἀγγεῖα ἐθεωροῦντο ἀντικείμενα ἀξίας καὶ ἐζητοῦντο ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ⁵⁶, ὅπως ἐξ ἄλλου ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν εὐρεία διασπορά τους.

Ὅπωςδήποτε ἡ χημικὴ ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ τῶν ἀγγείων τοῦ ζωγράφου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁵⁷ δὲν στηρίζει τὴ θεωρία αὐτὴ τῆς Morgenthaler. Ἀντίθετα ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀρχικὴ ἄποψη τοῦ Beazley⁵⁸ γιὰ τὴν ἀττικὴ προέλευση τῶν ἀγγείων τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης καὶ τὴν τεχνοτροπία του. Γιὰ τρία ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τοῦ καλλιτέχνη ἡ ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ὁ πηλὸς τους εἶναι ἀττικὸς: τὴ λήκυθο τοῦ Ὁρωποῦ⁵⁹, τὴν ἀρυβαλλοειδῆ λήκυθο ἀρ. 1650⁶⁰ καὶ τὴ λήκυθο ἀρ. 1298⁶¹. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα τοῦ καλλιτέχνη, ὅπως οἱ λήκυθοί του ἀρ. 1636⁶², 1299⁶³ καὶ 11730⁶⁴, ἡ ἀνάλυση δὲν ἔδωσε σαφῆ ἀποτελέσματα γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ πηλοῦ τους ὡς ἀττικοῦ.

116, εἰκ. 3, πίν. 21, 2. Morgenthaler, *3rd Symposium Amsterdam 1988*, 173, ἀρ. 18.

53. Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ, *Φίλια Ἐπη* Γ 83-106.

54. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 124.

55. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐρυθρόμορφων ληκύθων καθὼς καὶ ἐκείνων μὲ λευκὸ βάθος ἐρμηνεύεται ἀπὸ κάποιους μελετητὲς μὲ τὴ θεωρία τῆς μετανάστευσης στὴν Ἐρέτρια πολλῶν Ἀθηναίων: J. R. Green καὶ R. K. Sinclair, *Athenians in Eretria*, *Historia* 19, 1970, 515 κέ.

56. Γιὰ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις ποὺ ἐπικρατοῦν βλ. Ingeborg Scheibler, *Griechische Töpferkunst, Herstellung, Handel und Gebrauch der antiken Tongefäße* 137-138. John Boardman, *Trade in Greek decorated Pottery*, στὸ *OxJA* 7, 1988, 27-33. David W. J. Gill καὶ Michael Vic-

kers, *Reflected Glory: Pottery and Precious Metal in Classical Greece*, *JdI* 105, 1990, 1-30. Γιὰ τὴν ἐξαγωγή τους στὸ ἐξωτερικὸ βλ. πρόσφατα: David W. J. Gill, *The distribution of Greek Vases and long Distance Trade*, *Proceedings of the 3rd Symposium on the Ancient Greek and Related Pottery, Amsterdam 1988*, 175-181.

57. Βλ. Παράρτημα σ. 156 κέ.

58. *ARV* 1196.

59. Ἄρ. 3 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

60. Ἄρ. 1 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

61. Ἄρ. 2 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

62. Ἄρ. 4 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

63. Ἄρ. 5 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

64. Ἄρ. 6 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

Ἐπειδὴ ἡ μελέτη τῶν κεραμεικῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἑρέτριας τῆς κλασικῆς περιόδου δὲν ἔχει προχωρήσει πολὺ⁶⁵, καὶ δὲν ὑπάρχουν κατάλληλοι πίνακες χημικῆς ἀνάλυσης τοῦ ἐρετριακοῦ πηλοῦ, θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ προβοῦμε σὲ χημικὴ ἀνάλυση καὶ ἄλλων δειγμάτων πηλοῦ γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐγκυρότερης ἄποψης γιὰ τὸ κεραμεικὸ ἐργαστήριον τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα ποὺ ἐπιλέξαμε, εἶναι καὶ οἱ τρεῖς λευκὲς λήκυθοι τοῦ ζωγράφου τοῦ Δαυλοῦ⁶⁶, οἱ ὁποῖες ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἑρέτρια, ὅπως καὶ οἱ λήκυθοι τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης. Ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ἔργων τῶν δύο καλλιτεχνῶν παρουσιάζουν συγγένεια⁶⁷, ἐπιπλέον ἡ Morgenthaler πιστεύει ὅτι καὶ ὁ ζωγράφος τοῦ Δαυλοῦ ἐργαζόταν καὶ αὐτὸς στὴν Ἑρέτρια. Ἡ χημικὴ ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν τριῶν ληκύθων τοῦ ζωγράφου τοῦ Δαυλοῦ, ἀρ. 1970⁶⁸, 1979⁶⁹ καὶ 1985⁷⁰, ἔδειξε ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ καλλιτέχνης εἶχε τὸ ἐργαστήριό του στὴν Ἀττικὴ. Τὰ ἀποτελέσματα καὶ αὐτῶν τῶν χημικῶν ἀναλύσεων ἐνισχύουν τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀττικὴ προέλευση τῶν ἔργων τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν χημικῶν ἀναλύσεων τοῦ πηλοῦ τῶν ἔργων τῶν δύο καλλιτεχνῶν ποὺ ἀναφέραμε, ἐπειδὴ κάποιοι ἐπιστήμονες πιστεύουν στὴν ὑπαρξὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου λευκῶν ληκύθων στὴν Ἑρέτρια, προβήκαμε στὴ χημικὴ ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ πέντε λευκῶν ληκύθων τοῦ Μουσείου, γιὰ τὶς ὁποῖες πιστεύεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐργαστήριον⁷¹. Οἱ λήκυθοι αὐτὲς δὲν διατηροῦν τὴ διακόσμησή τους, καὶ μόνον ἡ μία προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια, ἐνῶ ἡ προέλευση τῶν ὑπολοίπων εἶναι ἄγνωστη, δίχως βέβαια νὰ ἀποκλείεται ἡ Ἑρέτρια. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τῆς χημικῆς ἀνάλυσης δὲν δίνουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ πηλοῦ τους ὡς ἐρετριακοῦ.

Ὁ ζωγράφος τῆς Βέρνης ἔδρασε σὲ μία περίοδο κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀγγειογράφοι τοῦ ἐρυθρόμορφου ρυθμοῦ ἔχουν λύσει τὰ προβλήματα τῆς σχεδίασης τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ τῆς ἀπόδοσης τῶν πτυχώσεων τῶν ἐνδυμάτων. Τὰ ἔργα του ἀνήκουν στὴν ὄριμη κλασικὴ περίοδο, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία διάθεση ἐξιδανίκευσης τῆς ἀνθρώπινης ὁμορφιάς. Ἡ ἀπήχηση τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνα εἶναι ἔκδηλη καὶ στὸν ζωγράφο αὐτόν. Εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἀγγειογράφους τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ποὺ ἐργάστηκαν ἀκολουθώντας τὸ κλασικὸ ρεῦμα ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς, μέσα στὸ πνεῦμα ποὺ διαμόρφωσαν μεγάλοι ἀγγειογράφοι, ὅπως ὁ ζωγράφος τοῦ Ἀχιλλέα⁷² ἢ ὁ ζωγράφος τοῦ Saboureff⁷³. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου μας ὅμως λείπει τὸ πάθος καὶ ἡ ἔμπνευση. Ὅπως ἴσως ποτε στὸν πίνακα ἀξιολόγησης τῶν ἔργων του ἡ λήκυθος τοῦ Ὠρωποῦ κατατάσσεται πρώτη, ὡς ἕνα ἔργο τῆς ἀκμῆς του.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

65. A.D. Ure, *Euboean Floral Black-Figured Vases*, BSA 55, 1960, 211 κέ. A.D. Ure, *Euboean Floral Black-Figured Vases: Additions and Corrections*, BSA 65, 1970, 265 κέ. I. R. Metzger, *Gefässe mit Palmetten-Lotus-Decor*, *Eretria* 6, 1978, 63 κέ.

66. EAM ἀρ. 1970, 1979, 1985. ARV 1246, 1, 2, 3. Add. 3, 353.

67. Morgenthaler, *AntK* 29, 1986, 124 σημ. 30-32.

68. Ἄρ. 11 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

69. Ἄρ. 12 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

70. Ἄρ. 13 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

71. Ἄρ. 17-21 στὸν πίν. τῆς σ. 157.

72. ARV 995-1001. Add. 3, 312-313. Kurtz, *AWL* 41-

48. Wehgartner, *Grabbild* 5 κέ.

73. ARV 845-851. Add. 3, 296-297. Kurtz, *AWL* 34-37.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χημική εξέταση τών ληκύθων

Μέθοδος

Ἡ χημική ἀνάλυση ἐννέα λευκῶν καὶ δεκατριῶν ἐρυθρόμορφων ληκύθων, καθὼς καὶ ἕξι διαφορετικοῦ τύπου ἀγγείων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, πραγματοποιήθηκε στὸ Χημικὸ Ἔργαστήριο τοῦ Μουσείου μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀτομικῆς ἀπορρόφησης.

Ἡ δειγματοληψία τῶν πρὸς εξέταση ἀρχαίων ἀντικειμένων ἔγινε μὲ εἰδικὰ τρυπάνια καρβιδίου τοῦ βολφραμίου στὴ βάση τῶν ἀγγείων καὶ τὰ δείγματα ἐλήφθησαν σὲ μορφή σκόνης.

Ἡ διαλυτοποίηση τῶν δειγμάτων ἔγινε μὲ σύντηξη μὲ μεταβορικὸ λίθιο (LiBO_2 , Hughes et al. 1976) καὶ ὁ προσδιορισμὸς (ποιοτικὸς καὶ ποσοτικὸς) τῶν στοιχείων Fe, Ca, Al, K, Na, Mn, Cr, Ni καὶ Ti μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀτομικῆς ἀπορρόφησης σὲ φασματοφωτόμετρα Perkin Elmer (μοντέλα 372 καὶ 5000 ἐφοδισμένα μὲ φούρνο γραφίτη HGA 500).

Οἱ ἐπὶ τοῖς ἑκατὸ (%) συγκεντρώσεις τῶν προσδιορισθέντων στοιχείων ὑπὸ τὴ μορφή τῶν ὀξειδίων τους δίνονται στὸν πίν. τῆς σ. 157.

Σκοπὸς τῆς μελέτης

Ἡ χημικὴ ἀνάλυση τῶν εἰκοσιοκτῶ κεραμεικῶν ἀγγείων ἔγινε προκειμένου νὰ ἀπαντηθεῖ τὸ ἐρώτημα τῆς προέλευσης τοῦ πηλοῦ κατασκευῆς μιᾶς λευκῆς καὶ πέντε ἐρυθρόμορφων ληκύθων, τῶν Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. ἀρ. 1650, 1298, τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τῶν Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. ἀρ. 1636, 1299 καὶ 11730, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ἔργα τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης, τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Ἡ μεθοδολογία ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ δημιουργηθοῦν ἀφ' ἐνὸς μὲν δεδομένα ἀναφορᾶς ἀπὸ ἀναλύσεις ἀττικού καὶ εὐβοϊκοῦ (ἐρετριακοῦ) πηλοῦ ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἴδια δεδομένα ἀναφορᾶς ἀπὸ ἀναλύσεις ἀγγείων τὰ ὁποῖα ἔχουν χαρακτηριστεῖ μὲ ἀρχαιολογικὰ κριτήρια, βάσει τῆς μορφῆς καὶ τῆς τεχνοτροπίας τους, ὡς ἀττικά καὶ ἐρετριακὰ μὲ καθοριστικὰ τῆς προέλευσης τὰ στοιχεῖα Mg, Cr, Ni.

Ἀπὸ ἔλεγχο τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν δεδομένα ἀναλύσεων κεραμεικῶν (ὄχι ὅμως ληκύθων) ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἐρέτρια τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. γιὰ σύγκριση μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν χημικῶν ἀναλύσεων τῶν πρὸς εξέταση ληκύθων τῆς ἴδιας ἐποχῆς (5ου π.Χ. αἰ. περίπου). Ὑπάρχουν ἐπίσης δεδομένα ἐρετριακοῦ πηλοῦ πρωιμότερων ἐποχῶν, ὅπως τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς (M. Popham, H. Hatcher, A.M. Pollard, *Euboean Exports to Al Mina, Cyprus and Crete: A Reassessment*, BSA 78, 1983, 281-90. R.E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies*, British School at Athens, 1986), τῆς γεωμετρικῆς/ἀρχαϊκῆς (J.P. Descœudres, *Die Vorklassische Keramik. Ausgrabungen und Forschungen* (Bern 1976) 13-58. W.B. Stern - J.P. Descœudres, X-ray Fluorescence Analysis of Archaic Greek Pottery, *Archaeometry* 19, 1977, 73-86) καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (J. Boardman - F. Schweitzer, *Clay Analysis of Archaic Greek Pottery*, BSA 68, 1973, 267-83), καθὼς καὶ πολλὰ δεδομένα ἀττικού-ἀθηναϊκοῦ πηλοῦ, ὅπως τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς, τῆς ἀρχαϊκῆς, τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (Jones ὁ.π.).

Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι εἶναι φυσικὸ νὰ παρατηροῦνται διαφοροποιήσεις στὴ χημικὴ σύσταση τῶν πηλῶν μιᾶς περιοχῆς σὲ χρονικὲς περιόδους τῆς διάρκειας τῶν γεωμετρικῶν, ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, θὰ μπορούσαμε ἐνδεικτικὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ δεδομένα αὐτὰ γιὰ σύγκριση τῶν ἀποτελεσμάτων μας.

Ἀπὸ τὰ δεδομένα χημικῶν ἀναλύσεων κεραμεικῶν δημοσιευμένων στὸ Jones ὁ.π. Appendix I (σ. 896) εἶναι ἐμφανῆς ἡ διαφοροποίηση μεταξὺ τῶν πηλῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἐρέτρια ὡς πρὸς τὰ καθοριστικὰ στοιχεῖα Mg, Cr, Ni, καὶ μάλιστα μὲ τιμὲς διπλάσιες περίπου γιὰ τὸν πηλὸ τῶν Ἀθηνῶν.

Σχετικὰ μὲ τὴν προσπάθεια νὰ δημιουργηθοῦν ἴδια δεδομένα ἀναφορᾶς χημικῶν ἀναλύσεων κερα-

% ΧΗΜΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΣΕ ΟΞΕΙΔΙΑ
ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΩΝ ΚΑΙ ΛΕΥΚΩΝ ΔΗΚΥΘΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΜΕ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΑΠΟΡΡΟΦΗΣΗΣ

α/α	Αριθμός και είδος αντικειμένου	Fe ₂ O ₃	CaO	Al ₂ O ₃	K ₂ O	Na ₂ O	MnO	MgO	Cr ₂ O ₃	NiO	TiO ₂	πηλός
1	1650 έρυθρ. λήκυθος	10,52	16,83	19,10	3,29	0,15	0,118	7,23	0,068	0,048	0,82	άττικός
2	1298 έρυθρ. λήκυθος	9,06	13,89	19,20	3,43	0,19	0,098	5,17	0,041	0,032	0,82	άττικός
3	Έρυθρ. λήκυθος Ώρωπού (πλ. Δαβάκη)	9,71	14,03	17,89	3,65	0,19	0,090	5,02	0,045	0,038	0,65	άττικός
4	1636 έρυθρ. λήκυθος	8,99	11,15	19,10	3,35	0,20	0,097	3,48	0,026	0,025	0,82	;
5	1299 έρυθρ. λήκυθος	6,40	10,61	21,41	3,81	0,16	0,106	3,67	0,038	0,032	0,82	;
6	11730 λευκή λήκυθος	9,78	10,10	22,51	4,18	0,20	0,106	3,93	0,028	0,028	0,82	;
7	1747 έρυθρ. λήκυθος	11,30	17,54	20,30	3,62	0,15	0,085	8,65	0,074	0,060	0,82	άττικός
8	12436 (δ) άμφορέας άπό την Έρέτρια	5,28	8,85	19,20	2,86	0,16	0,201	3,42	0,073	0,061	0,82	;
9	12119 έρυθρ. λήκυθος άπό την Έρέτρια	9,59	10,38	15,40	3,71	0,21	0,049	5,44	0,069	0,075	0,82	άττικός
10	12120 έρυθρ. λήκυθος άπό την Έρέτρια	11,21	11,20	19,88	3,59	0,21	0,058	6,90	0,085	0,052	0,85	άττικός
11	1970 λευκή λήκυθος του ζ. του Δαυλοῦ άπό την Έρέτρια	10,82	7,22	18,71	3,16	0,23	0,067	7,30	0,076	0,060	0,85	άττικός
12	1979 λευκή λήκυθος του ζ. του Δαυλοῦ άπό την Έρέτρια	10,92	6,75	18,34	3,53	0,24	0,068	7,00	0,082	0,079	0,83	άττικός
13	1985 λευκή λήκυθος του ζ. του Δαυλοῦ άπό την Έρέτρια	9,45	6,15	15,04	2,58	0,20	0,058	6,18	0,066	0,063	0,82	άττικός
14	2270 πελίκη έρετριακής τεχνοτροπίας	11,41	7,54	15,46	1,99	0,23	0,076	8,90	0,117	0,095	0,81	;
15	519 λεκανίδα έρετριακής τεχνοτροπίας	9,39	5,33	20,33	3,78	0,32	0,067	3,39	0,027	0,025	0,80	έρετριακός
16	1660 πιξίδα έρετριακής τεχνοτροπίας	5,65	5,28	12,51	2,45	0,19	0,058	2,30	0,025	0,022	0,80	έρετριακός
17	25525 λευκή λήκυθος άγνωστης προέλευσης	9,71	4,30	21,98	3,17	0,27	0,073	3,54	0,034	0,055	0,78	;
18	25523 λευκή λήκυθος άγνωστης προέλευσης	9,91	5,48	21,51	3,23	0,28	0,077	3,94	0,035	0,039	0,75	;
19	25524 λευκή λήκυθος έρετριακή	4,25	5,03	18,24	2,08	0,12	0,046	3,40	0,038	0,027	0,79	;
20	25526 λευκή λήκυθος άγνωστης προέλευσης	9,68	5,34	20,69	4,49	0,29	0,075	3,55	0,035	0,034	0,78	;
21	25527 λευκή λήκυθος άγνωστης προέλευσης	10,14	5,71	21,36	4,83	0,29	0,071	3,70	0,032	0,030	0,80	;
22	1297 έρυθρ. λήκυθος	8,56	18,30	18,11	3,17	0,20	0,064	5,15	0,050	0,045	0,68	άττικός
23	20241 έρυθρ. λήκυθος	9,24	15,12	17,22	3,12	0,20	0,066	5,07	0,047	0,050	0,75	άττικός
24	20243 έρυθρ. λήκυθος	9,32	23,63	18,48	3,15	0,22	0,079	6,28	0,053	0,051	0,70	άττικός
25	1648 έρυθρ. λήκυθος	8,45	16,54	17,31	3,13	0,20	0,074	5,68	0,060	0,075	0,68	άττικός
26	12846 έρυθρ. λήκυθος	8,45	16,06	18,97	3,13	0,20	0,068	4,99	0,050	0,048	0,75	άττικός
27	21884 έρυθρ. σκύφος	5,91	11,98	14,51	3,10	0,15	0,049	4,04	0,042	0,038	0,60	άττικός
28	18721 έρυθρ. σκύφος	8,48	23,22	19,05	3,14	0,17	0,075	6,10	0,057	0,053	0,75	άττικός

μεικῶν ἄττικου κυρίως καὶ ἔρετριακου πηλοῦ ἐπιλέγησαν τὰ παρακάτω ἀγγεῖα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου:

- 1) Δύο ἐρυθρόμορφες λήκυθοι (ἀρ. 12119 καὶ 12120) ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἐρέτρια, καθὼς καὶ ἡ ἐρυθρόμορφη λήκυθος ἀρ. 1747.
- 2) Τρεῖς λευκὲς λήκυθοι τοῦ ζωγράφου τοῦ Δαυλοῦ (ἀρ. 1970, 1979 καὶ 1985) ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἐρέτρια.
- 3) Τρία ἀγγεῖα ἔρετριακῆς τεχνοτροπίας (ἀρ. 2270 πελίκη, ἀρ. 519 λεκανίδα με πῶμα, ἀρ. 1660 πυξίδα με πῶμα), καθὼς καὶ ὁ ἔρετριακὸς ἀμφορέας τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. ἀρ. 12436.
- 4) Τέσσερις λευκὲς λήκυθοι, ἄγνωστης προέλευσης, ἀλλὰ σύμφωνα με ἀρχαιολογικὰ κριτήρια πιθανῆς ἔρετριακῆς προέλευσης (ἀρ. 25525, 25523, 25526, 25527) καὶ ἡ λευκὴ ἔρετριακὴ λήκυθος ἀρ. 25524.
- 5) Πέντε ἄττικὲς ἐρυθρόμορφες λήκυθοι ἀρ. 1297, 20241, 20243, 1648, 12846.
- 6) Δύο ἄττικοὶ ἐρυθρόμορφοι σκύφοι ἀρ. 21884, 18721.

Συμπεράσματα

Βάσει τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων δεδομένων τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν χημικῶν ἀναλύσεων (ὅπως παρέχονται στὸν πίνακα) προκύπτει ὅτι οἱ ἐρυθρόμορφες λήκυθοι ΕΑΜ ἀρ. 1650, 1298 καὶ Ὡρωποῦ (ἀπὸ τὴν πλατεία Δαβάκη) μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς κατασκευασμένες ἀπὸ ἄττικὸ πηλό.

Οἱ δύο ἐρυθρόμορφες λήκυθοι ἀρ. 1636, 1299 καὶ ἡ λευκὴ ἀρ. 11370 μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς κατασκευασμένες ἀπὸ ὄχι κανονικὸ ἄττικὸ πηλό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ πηλὸς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ ἔρετριακός, δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε καὶ μιὰ ἄττικὴ πηγὴ πηλοῦ σὲ περιοχὴ ποὺ δὲν ἔχει ἐξετασθεῖ (δὲν ὑπάρχουν ἀκόμα ἀναλυτικὰ δεδομένα).

Οἱ ἐρυθρόμορφες λήκυθοι ἀρ. 12119, 12120 καὶ οἱ λευκὲς ἀρ. 1970, 1979, 1985 μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ἄττικου πηλοῦ. Ὁ πηλὸς τῶν λευκῶν ληκύθων ἀρ. 25525, 25523, 25526, 25527, ἄγνωστης προέλευσης, μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ὅμοιος πρὸς ἐκεῖνον τῆς λευκῆς ἔρετριακῆς ληκύθου ἀρ. 25524 ποὺ βρέθηκε στὴν Ἐρέτρια. Τὸ ἀγγεῖο με ἔρετριακὴ τεχνοτροπία ἀρ. 2270 διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἔρετριακὰ καὶ χαρακτηρίζεται με τὰ ὑψηλότερα ποσοστὰ Cr καὶ Ni ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγγεῖα, γεγονός ποὺ τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν ἔρετριακὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ πηλοῦ του.

Ὁ ἔρετριακὸς ἀμφορέας τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. ἀρ. 12436 ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴ χημικὴ ἀνάλυση δὲν μπόρεσε νὰ ἀποτελέσει δείγμα ἔρετριακου πηλοῦ ἀντιπροσωπευτικὸ γιὰ ἀναφορά, γιατί ἡ χημικὴ του σύσταση δὲν συνδυάζεται με τὴ σύσταση τοῦ κανονικοῦ πηλοῦ τῆς Ἐρέτριας, ὅπως δίδεται στὴ βιβλιογραφία (Jones ὁ.π. Appendix I σ. 896, Eretria 3), ἀλλὰ καὶ ὅπως προέκυψε καὶ ἀπὸ τὰ δικά μας δεδομένα (βλ. σύσταση ἀγγείων ἀρ. 519 καὶ 1660). Τὰ ποσοστὰ Cr καὶ Ni εἶναι ὑψηλότερα τῶν τιμῶν ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν ἔρετριακὸν πηλό.

Σημειώνεται ὅτι στὴ μελέτῃ τοῦ Porham κ.ἄ. ὁ.π., ἀναφέρονται περιπτώσεις ἀνομοιογένειας τοῦ ἔρετριακου πηλοῦ ποὺ δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ γεωλογία τῆς περιοχῆς.

Συνεπῶς ὁ ἀμφορέας μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς παρόμοια περίπτωση πηλοῦ, πράγμα ποὺ δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσουμε ἐπειδὴ χρειαζόμαστε περισσότερα συγκριτικὰ στοιχεῖα ἔρετριακου πηλοῦ. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ συμβαίνει καὶ με τὸν πηλό τῆς πελίκης ἀρ. 2270, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἔρετριακῆς τεχνοτροπίας, ἀλλὰ ἡ χημικὴ σύσταση τοῦ πηλοῦ τῆς δὲν συνδυάζεται με τὴν τυπικὴ σύσταση τοῦ ἔρετριακου πηλοῦ ὅπως χαρακτηρίσθηκε χημικὰ με τὰ ὡς τώρα ἀναλυτικὰ δεδομένα.

Τέλος οἱ ἐρυθρόμορφες λήκυθοι 1747, 1297, 20241, 20243, 1648, 12846 καὶ οἱ ἐρυθρόμορφοι σκύφοι 21884 καὶ 18721, ποὺ ἀναλύθηκαν γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἴδια δεδομένα ἀναφορᾶς ἄττικου πηλοῦ, ἐπιβεβαιώνουν τὴ σωστὴ ἐπιλογή τους γιὰ ἀντιπροσώπηση τοῦ κανονικοῦ ἄττικου πηλοῦ.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΓΚΟΥ

ΚΥΚΛΑΔΙΚΟ ΕΙΔΩΛΙΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΙΝΩΑ ΑΜΟΡΓΟΥ

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1990 στην Μινώα¹ Ἀμοργού βρέθηκε στην επίχωση τῆς Ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς² κορμὸς μικροῦ (ὑψ. 0.081 μ.) ἀκέφαλου μαρμάρινου εἰδωλίου³ (εἰκ. 1α-δ). Μολονότι πρόκειται γιὰ συνηθισμένο «κανονικὸ»⁴ εἰδῶλιο, τῆς κατηγορίας τῶν «φυσιοκρατικῶν», τὸ φύλο τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς καὶ κυρίως ἡ θέση εὑρεσης ἀποτελοῦν νέα μαρτυρία γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ⁵ στὴν Ἀμοργό.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία (Κανονισμὸς Δημοσιευμάτων 1989) βιβλιογραφικὲς συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

Marangou 1984: Lila Marangou, Evidence for the Early Cycladic Period on Amorgos, *Cycladica: Studies in Memory of N. P. Goulandris* (London 1984) 99-115.

Μαραγκοῦ 1990: Λίλα Μαραγκοῦ (ἐκδ.), *Κυκλαδικὸς Πολιτισμὸς. Ἡ Νάξος στὴν 3η π.Χ. χιλιετία. Ἔδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ* (Ἀθήνα 1990).

Ντούμας 1984: Χρ. Ντούμας, *Κυκλαδικὴ Τέχνη, Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ* (Ἀθήνα 1984).

Παπαθανασόπουλος 1961/62: Γ. Παπαθανασόπουλος, *Κυκλαδικὰ Νάξου*, *ΑΔ* 17, 1961/1962, Α, 104-151.

Preziosi 1980: P. Getz-Preziosi, The Male Figure in Early Cycladic Sculpture, *MetMusJ* 15, 1980, 5-33.

Preziosi 1987 (a): P. Getz-Preziosi, *Early Cycladic Art in North American Collections* (Richmond 1987).

Preziosi 1987: P. Getz-Preziosi, *Sculptors of the Cyclades: Individual and Tradition in the Third Millennium B.C.* (Michigan 1987).

Renfrew 1969: C. Renfrew, The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines, *AJA* 73, 1969, 1-32.

Thimme 1977: J. Thimme (ἐκδ.), *Art and Culture of the Cyclades* (Karlsruhe 1977).

Τσοῦντας 1898: Χρ. Τσοῦντας, *Κυκλαδικὰ*, *ΑΕ* 1898, 137-212.

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν συντηρητὴ ἀρχαιοτήτων Σταῦρο Κασσανδρῆ γιὰ τὸν προσεκτικὸ καθαρισμὸ τοῦ εἰδωλίου, εὐγενικὴ προσφορὰ στὸ Μουσεῖο Ἀμοργοῦ. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν John Bigelow Taylor

γιὰ τὶς φωτογραφίες τῶν εἰκ. 2-3 καὶ στὴν Αἰκατερίνη Ν. Γουλανδρῆ, πρόεδρο τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἰδρύματος Ν. Π. Γουλανδρῆ, γιὰ τὴν εὐγενὴ παραχώρηση τῆς φωτογραφίας τοῦ ἀγαλματίου τῆς εἰκ. 2. Οἱ φωτογραφίες τῆς εἰκ. 1α-δ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Πατρικιάνο, τῶν εἰκ. 4-5 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δεσποτιδίη.

1. Γιὰ τὶς ἔρευνες τῆς Ἑταιρείας στὴν Μινώα Ἀμοργοῦ βλ. *Ἔργον* 1981-1990 καὶ Λ. Μαραγκοῦ, *ΠΑΕ* 1981, 303-323 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία): 1982, 272-306· 1983, 316-334· 1984, Β', 150-170· 1985, 177-200· 1986, 212-382· 1987, 255-266· 1988, 160-177· 1989-1990 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

2. Γιὰ τὸ μνημειακὸ ἐρείπιο τῆς Ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, ποὺ οἱ Ἀμοργιανοὶ ὀνομάζουν «Παλάτια» βλ. L. Ross, *Inselreisen* II 40, *ΠΑΕ* 1981, 307 σημ. 1, *Ἔργον* 1990, 114 εἰκ. 158 καὶ *ΠΑΕ* 1990 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

3. Ἀρ. εὐρ. ἀνασκαφῆς Μ90/Λγ 403. Μέγ. σωζ. πάχ. 0.015 καὶ πλάτ. 0.045 μ. *Ἔργον* 1990, 113-114, εἰκ. 157.

4. Ὁ ὄρος «κανονικὰ» εἰδῶλια ποὺ καθιερώθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια (J. Thimme, Ein monumentales Kykladenidol in Karlsruhe, *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* 12, 1975, 7-20) καὶ χρησιμοποιεῖται ὄχι μόνον στὶς εἰδικὲς ἐπιστημονικὲς μελέτες ἀλλὰ καὶ στοὺς καταλόγους ἐκθέσεων καὶ δημοπρασιῶν, ἀντιστοιχεῖ στοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Τσοῦντα (1898, 195): «τελειότεροι τύποι ἢ τελειότερες μορφές».

5. Ἀντὶ τῶν νεωτέρων ὄρων «Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ» καὶ «Πρωτοκυκλαδική» (περίοδος) ἢ Πρωτοκυκλαδικὸς πολιτισμὸς, χρησιμοποιῶ τὸν παλαιὸ γενικὰ ἀποδεκτὸ ὄρο τοῦ Τσοῦντα «Κυκλαδικὸς πολιτισμὸς» (πρβ. καὶ Γ. Παπαθανασόπουλος, *Νεολιθικὰ-Κυκλαδικὰ*, Ἀθήνα 1981, 104). Γιὰ τὸ ἀκανθῶδες θέμα

Εικ. 1. Μαρμάρινο ειδώλιο από την Μινώα. Ἀρχαιολογική Συλλογή Χώρας Ἀμοργοῦ.
(Φωτ. Ἰ. Πατρικιάνου.)

Όπως διαπιστώνεται από τις φωτογραφίες (εικ. 1α-δ), σώζεται από τους ώμους ως την αρχή των μηρών, που είναι λοξά σπασμένοι και έλαφρά λειασμένοι στην κάτω επιφάνεια, πιθανώς από μεταγενέστερη χρήση. Στην πρόσθια όψη ο άριστερός μηρός είναι αποκομμένος και σώζεται μόνον το ορθογώνιο περίγραμμά του. Διαβρωμένη και σπασμένη είναι και η μεταξὺ των μηρών επιφάνεια, που σώζει λείψανα ανάγλυφης λάξευσης. Στόν καλύτερα σωζόμενο δεξιό μηρό είναι ευδιάκριτος ο τρόπος σύνδεσης τοῦ μηροῦ με τὸν κορμό: δηλώνεται με εὐθύγραμμη, ανάβαθη χάραξη τῆς επιφάνειας τοῦ μαρμάρου και ἡ ἄνω ἀπόληξη τοῦ μηροῦ σχηματίζει σχεδὸν ὀρθή γωνία. Στην βουβωνική χώρα δὲν διακρίνονται σημάδια δῆλωσης ἡβικοῦ τριγώνου ἢ ἄλλου διαφορισμοῦ τῆς ἐπίπεδης κοιλιακῆς χώρας. Ἄξιοπρόσεκτη ὅμως εἶναι ἡ μεταξὺ τῶν σκελῶν ἀπόσταση, ἐμφανῆς κυρίως στην πρόσθια ὄψη. Παρὰ τὴν φθορά τῆς επιφάνειας τοῦ μαρμάρου εὐδιάκριτη εἶναι ἡ δῆλωση τῶν μαστῶν με ἔλαφρο ἀναγλυφικὸ ἔξαμμα. Με ὑψηλότερο ἀνάγλυφο ἔχουν ἀποδοθεῖ οἱ λυγισμένοι στοὺς ἀγκῶνες και διπλωμένοι κάτω ἀπὸ τὸ στήθος βραχίονες, που χωρίζονται ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα τῆς κοιλιαῆς και τοῦ στήθους με βαθιὰ χάραξη τῆς επιφάνειας, χωρὶς δῆλωση τῶν δακτύλων τῶν χεριῶν.

Στὶς πλαγινὲς ὄψεις (εικ. 1γ-δ) διακρίνεται ἡ λοξὴ φορὰ τῶν κολλημένων στόν κορμὸ βραχιόνων.

Στὴν ἔλαφρά κυρτωμένη ράχη — ἀποκεκρουμένη ἢ ἀριστερὰ ὠμοπλάτη — ἔχει ἀποδοθεῖ με ἀνάβαθη αὐλακα ἢ σπονδυλικὴ στήλη, ὡς τὴν ρίζα περίπου τοῦ ὄσφρακοῦ τριγώνου (εικ. 1β). Με βαθιὰ χάραξη χωρίζονται οἱ γλουτοί, ἡ ἔντονη κλίση τῶν ὀποίων δίνει τὴν ἐντύπωση καθιστῆς μορφῆς ἢ με ἰσχυρὰ λυγισμένα γόνατα⁶.

Ἄπὸ τὴν κατάσταση διατήρησης τῆς επιφάνειας τοῦ μαρμάρου, κυρίως στην πρόσθια ὄψη (εικ. 1α), συμπεραίνομε πὼς ἦταν σὲ ἐπαφὴ με λασπώδη χῶματα.

Ἡ τυπολογικὴ ἔνταξη τοῦ ειδωλίου σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς δύο γνωστὲς «παραλλαγές» Καψάλων ἢ Σπεδοῦ⁷, στην II φάση τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ γνωστὴ ὡς Πρωτοκυκλαδικὴ περιόδο II⁸, και ἡ κατὰ προσέγγιση χρονολόγησή του μεταξὺ τοῦ 2700 και 2300 π.Χ.⁹ στηρίζονται κατ' ἀνάγκην μόνον στην ἀντιβολὴ με συγγενὴ τυπολογικὰ παράλληλα, ἐπειδὴ λείπουν ἀσφαλὴ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα, ἀφοῦ βρέθηκε στὰ γεμίσματα τῆς Δεξαμενῆς και τὰ χῶματα ἦταν ἀναμοχλευμένα, ἀνάμεικτα με ἀντικείμενα διαφόρων ἐποχῶν¹⁰.

τῆς ὁρολογίας στην Ἀρχαιολογία τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου βλ. J. L. Caskey, *Aegean Terminologies, Historia* 27, 1978, 488-491, R. L. N. Barber - J. A. MacGillivray, *The Early Cycladic Period: Matters of Definition and Terminology, AJA* 84, 1980, 141-157, J. L. Davies, *Cycladica* (1984) 20 σημ. 4, J. L. Fitton, *Cycladic Art* (ἔκδ. British Museum 1989) 15 και Marangou 1984, 102-103 σημ. 25.

6. Ἀνάλογη κλίση τῶν γλουτῶν ἀπαντᾶται σὲ εὐάριθμα ειδώλια, ὅπως π.χ.: Preziosi 1987, πίν. 22, 1.

7. Γιὰ τὴν βασικὴ τυπολογικὴ κατάταξη και τὰ συμβατικὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων παραλλαγῶν τῶν κυκλαδικῶν ειδωλίων βλ. Renfrew 1969, 1 κέ. (πρβ. και τὶς παρατηρήσεις γιὰ τὶς τυπολογικὲς ὁμάδες και τὴν χρονολόγησή τῶν J. Caskey, *Marble figurines from Ayia Irini in Keos, Hesperia* 40, 1971, 125-126, S. Weinberg, *The Cyclades and Mainland Greece*, στὸ Thimme 1977, 142 και τοῦ H. Matthäus, *AA* 1980, 158 σημ. 34, 22 και σ. 159 κέ.). Τελευταῖα Preziosi 1987, 64-65 και 83-113 (με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία) και πρόσφατα Μαραγκοῦ 1990, 139-140.

Γιὰ τὴν παραλλαγὴ Καψάλων βλ. Preziosi 1987, 15 εικ. 7c, πίν. 21 και 22, γιὰ τὴν παραλλαγὴ Σπεδοῦ αὐτόθι

15 εικ. 7d και πίν. 6, ὅπου τὰ ειδώλια ἀπὸ τὸν τάφο 10 στὸ Σπεδό.

8. Γιὰ τὸν ὄρο «Πρωτοκυκλαδικὸς πολιτισμὸς» και τὶς χρονικὲς ὑποδιαιρέσεις βλ. Ντούμας 1984, 28 κέ., 48 σημ. 1 και τελευταῖα J. L. Fitton, *Cycladic Art* 15-17. Γιὰ τὴν χρονικὴ διάρκεια τῶν περιόδων I-III βλ. τελευταῖα Χρ. Ντούμας στὸ Μαραγκοῦ 1990, 17 κέ.

9. Στὴν ἀριθμητικὴ ἀπόδοση τῆς ΠΚ II περιόδου, με καθαρὰ συμβατικὴ ἀξία, ἀκολουθῶ τὸ ἐπικρατέστερο σῆμα χρονολογικὸ διάγραμμα (πρβ. Ντούμας ὁ.π. 18 κέ.).

10. Γιὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς Δεξαμενῆς βλ. ΠΑΕ 1990 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν χρωμάτων ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος. Τὸ ειδώλιο βρέθηκε στὶς 4.8.90 κατὰ τὴν διάνοιξη δοκιμαστικῆς τομῆς (διαστ. 3.70×1 μ.), ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ἄ. τοῖχο τῆς Δεξαμενῆς, στὸ τετρ. Ε3, σὲ βάθ. 1.06 μ. Ἐκτὸς τῶν ὄσφρακων ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων ἐποχῶν — γεωμετρικῆς, ἑλληνιστικῆς και ρωμαϊκῆς — στην ἴδια στρώση (3) βρέθηκαν λίθινος ΠΚ τριπτήρας (ἀρ. εὐρ. Μ90/Λέργ. 401) και ἀπολέπισμα ἀπὸ πυρήνα ὄψιανου (ἀρ. εὐρ. Μ90/Λέργ. 402). Κατὰ τὴν διενέργεια καθαρισμῶν γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ

Ἡ ἀποσπασματική διατήρηση δυσχεραίνει τὴν ἀσφαλὴ διάγνωση τοῦ φύλου τῆς μορφῆς, γιατί τὰ σωζόμενα λείψανα στὴν ἠβική χώρα (εἰκ. 1α) καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς σύνδεσης τῶν μηρῶν μὲ τὴν λεκάνη δὲν ἐπιτρέπουν εὐκόλα τὴν ταύτιση μὲ γυναικεία μορφή, ἀλλὰ δὲν ἐπαρκοῦν καὶ γιὰ τὴν ἀβασάνιστη ἀναγνώριση ἀνδρικής.

Τὸ στερεότυπο «σχῆμα» τῶν λυγισμένων στοῦς ἀγκῶνες καὶ διπλωμένων κάτω ἀπὸ τὸ στήθος βραχιόνων καὶ τὰ «σύγκλειστα», συνήθως ἐλαφρὰ λυγισμένα στὰ γόνατα σκέλη, μολονότι χαρακτηρίζει ὅλες σχεδὸν τὶς γυναικείες μορφές τῶν «κανονικῶν» εἰδωλίων τῆς κυκλαδικῆς πλαστικῆς, ἀπαντᾶται καὶ σὲ λιγοστὲς ἀνδρικές¹¹. Μεταξὺ τῶν τριάντα ἐπτὰ γνωστῶν ὡς σῆμερα εἰδωλίων ἀνδρικῶν μορφῶν, διαφόρων τύπων, μόνον σὲ τέσσερα παραδείγματα¹² δηλώνεται ἀτόφιο τὸ χαρακτηριστικὸ «γυναικεῖο» σχῆμα.

Ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στὰ τέσσερα εἰδώλια ἔχει τὸ πρόσφατο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης Ν. Π. Γουλανδρῆ¹³ (εἰκ. 2), χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς παραλλαγῆς Σπεδοῦ: μὲ τὸν μικρὸ κορμὸ ἀπὸ τὴν Μινῶα μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μόνον ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν διπλωμένων βραχιόνων κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, τὸν τρόπο ἀπόδοσης τῆς σύνδεσης τῶν μηρῶν καὶ τὴν διάσταση τῶν σκελῶν. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς ἐμφανεῖς τυπολογικῆς, ἐξωτερικῆς διαφορῆς, οἱ διαστάσεις, ἡ δομὴ τοῦ σώματος, ἡ διάπλαση τοῦ λιπόσαρκου σχεδὸν ἐφηβικοῦ στήθους, ὁ διαφορισμὸς τῶν ἐλαφρὰ, «λανθανόντως» κινημένων σκελῶν, ἡ ἀπόδοση τῆς ράχης, ἡ πλαστικὴ διατύπωση τῆς ραχοκοκκαλιάς στὸ «ἀγαλμάτιο» Γουλανδρῆ, δὲν ἐπιτρέπουν τεχνολογικὴ σύγκριση ἢ συσχετισμὸ μὲ κοινὴ ἐργαστηριακὴ παράδοση.

Τὰ ἄλλα τρία παραδείγματα, ὁ «κυνηγὸς-πολεμιστῆς» τοῦ Seattle Art Museum¹⁴, τὸ εἶδωλο μὲ τὰ λοξὰ πέλματα τοῦ Μουσείου Ashmolean στὴν Ὁξφόρδη¹⁵ καὶ ἡ ἱστάμενη μορφή μὲ

χώρου τῶν λαθροσκαφῶν ΒΑ. ἀπὸ τὴν Δεξαμενὴ, στὰ τετρ. Ε5, Ε6, Ζ5, Ζ6 συγκεντρώθηκαν μεταξὺ ἄλλων ἀντικειμένων διαφόρων ἐποχῶν καὶ ἀρκετὰ θραύσματα λεπίδων καὶ πυρήνων ὀψιανοῦ, καθὼς καὶ μερικά, ἀδιάγνωστα πρὸς τὸ παρόν, ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα χειροποίητα ἀγγεῖα. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐν μέρει ἀποκάλυψη λειψάνων τοίχων ἀπλῆς κατασκευῆς, πὺν ἐνδεχομένως ἀνάγονται στὴν προϊστορικὴ κατοίκηση τοῦ χώρου.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ ἡ συνεξέταση τῶν ἐπιφανειακῶν καὶ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὶς τεχνητὲς προσχώσεις τοῦ χωραφιοῦ καὶ τὰ χῶματα τῶν λαθροσκαφῶν ἐλπίζομε ὅτι θὰ δώσουν ἀσφαλέστερες πληροφορίες.

11. Ἡ Preziosi 1980, 5-33, ἀναφέρει 37 εἰδώλια ἀνδρικῶν μορφῶν ὄλων τῶν τύπων, ἀπὸ τὴν ΠΚ Ι ὡς τὴν τελευταία φάση στὴν ΠΚ ΙΙΙ. Βλ. καὶ Preziosi 1987, 20-21.

12. Preziosi 1980, ἀρ. κατ. 10 εἰκ. 13, ἀρ. κατ. 30 εἰκ. 49, 55, ἀρ. κατ. 32 εἰκ. 49, 56, 57, 64d καὶ ἀρ. κατ. 33 εἰκ. 49, 58-60.

Τὸ μικρὸ ἀκέφαλο θραῦσμα (ὑψ. 0.159) αὐτόθι ἀρ. κατ. 31 εἰκ. 55, ἀπὸ τὴν «Ἀμοργό», στὸ Ashmolean (ἀρ. εὐρ. ΑΕ 456), πὺν ἀποδίδει τὴν μορφή μὲ τοὺς βραχιόνες διπλωμένους κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, χαρακτηρίζεται ὡς ἀνδρική μορφή «κυνηγῶ-πολεμιστῆ» μόνον ἀπὸ τὴν

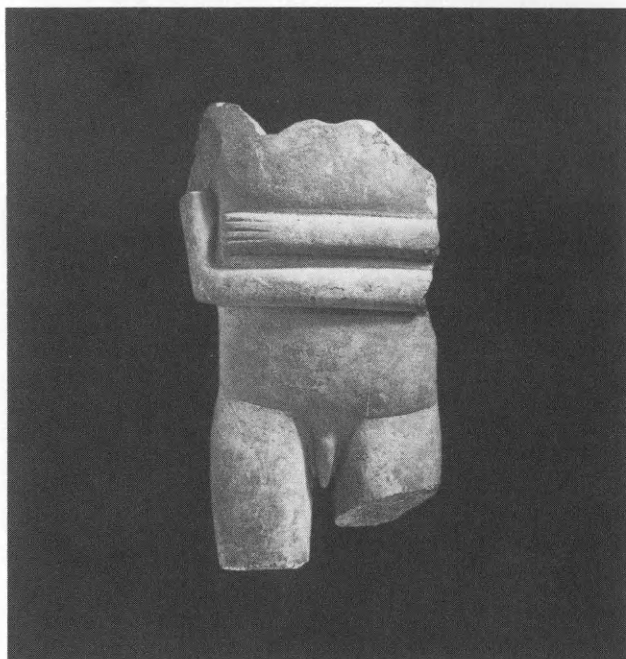
λοξὴ ἐγγράκη διαγώνια γραμμὴ στὸ στήθος. Μολονότι τυπολογικὰ συγγενικὸ καὶ ἰδιαιτέρως σημαντικὸ εἶναι καὶ τὸ ἀρ. κατ. 37, εἰκ. 49, ἐπειδὴ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὶς Κυκλάδες ἀλλὰ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες (ΒCH 103, 1979, 607-608 εἰκ. 181), δὲν συνεξετάζεται ἐδῶ. Γιὰ τὰ εἰδώλια ἀπὸ τὴν Κρήτη βλ. Χρ. Ντούμας, Προϊστορικοὶ Κυκλαδίτες στὴν Κρήτη, ΑΑΑ 9, 1976, 69-80, Γ. Σακελλαράκης, Τὰ Κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχαίων, ΑΑΑ 10, 1977, 93-115, Χρ. Ντούμας, Προϊστορικοὶ Κυκλαδίτες στὴν Κρήτη ΙΙ, ΑΑΑ 12, 1979, 105-107. Τελευταῖα βλ. Ἐφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Τὸ εἶδωλο τοῦ Σαμπᾶ καὶ τὰ ἄμορφα λίθινα εἰδώλια τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη, ΑΕ 1983 (1985), 44.

13. Ἀρ. εὐρ. 969, σωζ. ὑψ. 0.42 μ. Thimme, Die religiöse Bedeutung der Kykladenidolen, *AntK* 8, 1965, 81 σημ. 35-36, πίν. 22, 2, Thimme 1977, ἀρ. κατ. 153, 464, Preziosi 1980, ἀρ. κατ. 10 εἰκ. 13, *Sotheby's July 1990*, 106-111 καὶ τελευταία Λ. Μαραγκοῦ, *Τὸ Ἴδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ. Ἀπὸ τὴν Ἰδιωτικὴ Συλλογὴ στὸ Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης* (Ἀθήνα 1991) 63, σημ. 63-65, εἰκ. 54.

14. Preziosi 1980, ἀρ. κατ. 30, Seattle Art Museum, Eugene Fuller Memorial Collection ἀρ. εὐρ. 46.200, ἄγνωστης προέλευσης.

15. Preziosi 1980, ἀρ. κατ. 32, ἀρ. εὐρ. 1893.72 («ἀπὸ τὴν Ἀμοργό», ἀπόκτημα τοῦ 1893).

Εἰκ. 2. Μαρμάρινο ειδώλιο ἀνδρικής μορφῆς «ἀπὸ τὴν Ἄμοργό». Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης Ἰδρύματος Ν. Π. Γουλανδρῆ. (Φωτ. John Bigelow Taylor.)

ἐπίπεδα πέλματα τοῦ Metropolitan τῆς Νέας Ὑόρκης¹⁶, μολονότι ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς παραλλαγὲς τῆς «Χαλανδριανῆς» καὶ τῶν «Δωκαθισμάτων», καί, σύμφωνα μὲ τὸ γενικὰ ἀποδεκτὸ τυπολογικὸ-ἐξελικτικὸ διάγραμμα, χρονολογοῦνται στὴν τελευταία φάση τῆς κυκλαδικῆς μαρμαρογλυπτικῆς¹⁷, κοινὸ χαρακτηριστικὸ μὲ τὸν κορμὸ ἀπὸ τὴν Μινώα ἔχουν τὴν δήλωση μαστῶν. Ἡ ἀντιβολὴ μὲ τὶς τρεῖς χωρὶς ἀμφιβολία ἀνδρικές μορφές δείχνει ὅτι ἡ δήλωση μαστῶν στὸ ειδώλιο ἀπὸ τὴν Μινώα δὲν παρακαλῶει τὴν ἀναγνώριση ἀνδρικής μορφῆς. Ἄλλωστε, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀγαλμάτια, ἀνεξαρτήτως τύπου καὶ διαστάσεων, ὁ διαφορισμὸς τῶν φύλων στὴν κυκλαδικὴ μαρμαρογλυπτικὴ συχνὰ γίνεται μὲ ὑπαινικτικὸ τρόπο καὶ δὲν στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀπόδοση, στὸν τονισμὸ ἢ στὴν παράλειψη τῶν κατ' ἐξοχὴν διακριτικῶν, τῶν μαστῶν καὶ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων¹⁸.

Ὅπως εἶναι φυσικό, πολλὲς ὁμοιότητες στὸ σχῆμα καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ἐπὶ μέρους λεπτομερειῶν παρουσιάζει ὁ κορμὸς ἀπὸ τὴν Μινώα μὲ τὰ πάμπολλα γνωστὰ ειδώλια γυναικείων μορφῶν ἀπὸ τὰ γειτονικὰ νησιά. Ἀπὸ τὰ σχετικὰ ὀλιγάριθμα παραδείγματα ἀσφαλούς προέλευσης, συγκρίσιμα μόνον ὡς πρὸς τὸ κλειστὸ σχῆμα τῶν βραχιόνων, χωρὶς δήλωση τῶν δακτύλων τῶν χειρῶν, εἶναι ὀρισμένα ειδώλια «παραλλαγῆς Σπεδοῦ» στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολο-

16. Αὐτόθι ἀρ. κατ. 33, σ. 32 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία), Metropolitan Museum of Art, ἀρ. εὐρ. 1972.118.103 («ἀπὸ τὴν Ἄμοργό», ἀπόκτημα τοῦ 1972).

17. Γιὰ τὶς παραλλαγὲς Δωκαθισμάτων καὶ Χαλανδριανῆς βλ. Preziosi 1987, 17-18, 115-130 καὶ Μαραγκοῦ 1990, 140.

18. Παράδειγμα «οἱ μορφές ἐν δράσει», ὅπως οἱ μουσικοὶ ἢ ὁ ἐγείρων πρόποσιν τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς

Τέχνης: Preziosi 1980, εἰκ. 14-19, 21-28, 32-45, καὶ ὁ «κυνηγὸς-πολεμιστῆς», αὐτόθι ἀρ. κατ. 31. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Kohler, AM 9, 1884, 156 σημ. 1 γιὰ τὸν αὐλητὴ ἀπὸ τὴν Κέρο: «...das Geschlecht scheint sicher zu sein, obwohl der Geschlechtsteil an dieser Figur durch eine dreieckige Fläche mit einer kleinen Erhebung in der Mitte mehr angedeutet als angegeben ist». Πρβ. καὶ Thimme 1977, 485.

γικό Μουσείο, από την Νάξο, από τα νεκροταφεία Καρβουνόλακκων¹⁹ και Σπεδοῦ²⁰, καθώς και εὐάριθμα ἀδημοσίευτα στὸ Μουσείο Νάξου ἀπὸ τὴν Κέρο²¹.

Ἡ σύγκριση μὲ παραδείγματα ἀσφαλοῦς ἀμοργιανῆς προέλευσης δὲν εἶναι δυνατή, γιατί, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν «κανονικῶν» εἰδωλίων γυναικείων μορφῶν καὶ τῶν τριῶν παραλλαγῶν «Καψάλων», «Σπεδοῦ» καὶ «Δωκαθισμάτων» ποὺ λέγεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀμοργό²², εἶναι ἐξαιρετικὰ ὀλιγάριθμα: τὰ ἔξι ταφικὰ κτερίσματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Χρ. Τσουντα²³, τὰ ἔξι θραύσματα στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας

19. Ἄρ. εὐρ. 6140.16: Παπαθανασόπουλος 1961/62, 112 τάφος 6ος, πίν. 43γ (ἐκ παραδρομῆς ἀναγράφεται «τάφος 5ος»).

20. Ἄρ. εὐρ. 6140.22 τάφος 10, αὐτόθι 115 πίν. 46β (πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἰζημάτων) καὶ τελευταία Κ. Δημακοπούλου στὸ Μαραγκοῦ 1990, 150-152, ἀρ. κατ. 156 (ἔγχρ. φωτ. μετὰ ἀπὸ τὸν πρόσφατο καθαρισμό).

Στὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Σπεδό (τάφος 14, ΕΑΜ 6140.20, Παπαθανασόπουλος 1961/62, 123, πίν. 54β), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμπαγῆ χέρια, χωρὶς δήλωση τῶν δακτύλων, ἀνάλογος εἶναι καὶ ὁ τρόπος τῆς σύνδεσης τῶν μηρῶν μὲ τὸν κορμὸ μὲ ἐγκάρσιο χάραγμα — σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία στὴν ἄνω ἀπόληξη —, διαφορετικὴ ὅμως εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐφηβίου καὶ τοῦ μεταξὺ τῶν σκελῶν τμήματος. Ὁμοίωτες στὴν δήλωση τῶν χειρῶν μὲ τὰ ΕΑΜ 6140.12 καὶ 6140.14, παραλλαγῆς Καψάλων, καὶ ΕΑΜ 6140.16 καὶ 6140.20, παραλλαγῆς Σπεδοῦ.

Χωρὶς δήλωση τῶν δακτύλων ἀποδίδονται τὰ χέρια καὶ στὰ εἰδῶλια παραλλαγῆς Καψάλων, ὅπως τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Σπεδό, τάφος 12, μὲ τὰ ἔντονα καμπύλα περιγράμματα καὶ τὴν μαλακὴ διατύπωση τῶν πλαστικῶν ὄγκων: ΕΑΜ ἀρ. εὐρ. 6140.18, Παπαθανασόπουλος 1961/62, 120, πίν. 52α καὶ Κ. Δημακοπούλου ὅ.π. 150 ἀρ. κατ. 155.

21. Βλ. τὶς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις Χρ. Ντούμα, ΑΔ 19, 1964 (1966), πίν. 480α (ἄνω δεξιά), ἀπὸ τὴν Κέρο στὸ Μουσείο Νάξου: συγκρίσιμο στὴν ἀπόδοση τῶν μηρῶν καὶ τῶν βραχιόνων. Βλ. ἐπίσης ΑΔ 23, 1968 (1969), 381 «πλήθος τμημάτων μαρμαρίνων εἰδωλίων», πίν. 333δ καὶ 334α-β. Γιὰ εἰδῶλια ἀνδρικών μορφῶν σὲ βάση ἀπὸ τὴν Κέρο βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΑΑ 1, 1968, 97.

22. Μολοντί οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀμοργιανὴ προέλευση τῶν πολυάριθμων εἰδωλίων ποὺ βρίσκονται ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα σὲ εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα (Βρετανικό, Ashmolean, Fitzwilliam, Μόναχο, Βερολίνο, Δρέσδη, Κοπεγχάγη, Λούβρο καὶ ἄλλοι) μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν σχετικὰ ἀξιόπιστες, ἢ τελευταία διαπίστωση γιὰ τὴν κεφαλὴ τοῦ Λούβρου (βλ. σημ. 33-34), ἐπιβάλλει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος τῆς ἀκριβοῦς προέλευσης μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις. Οἱ ἀναφορὲς ὅμως τῆς Ἀμοργοῦ ὡς πιθανοῦ τόπου εὑρεσης στὴν πρόσφατη μονογραφία γιὰ τοὺς γλύπτες τῶν Κυκλάδων Preziosi 1987,

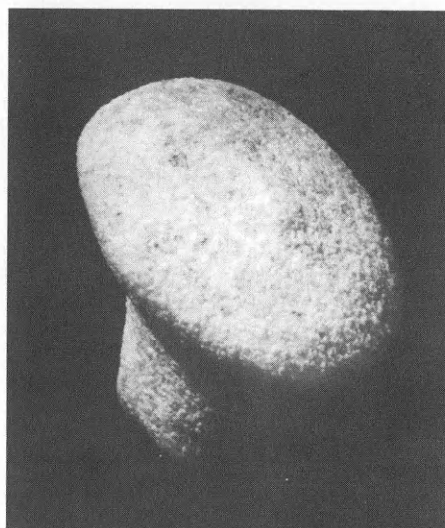
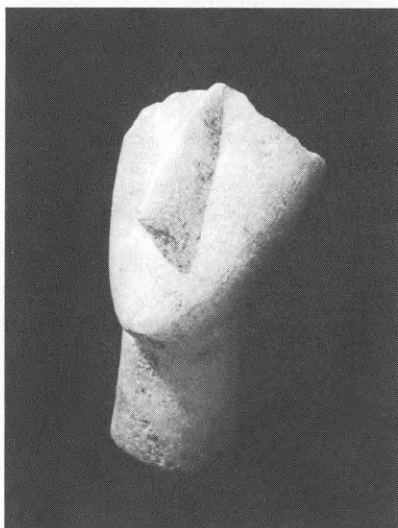
155-164, στὸν Κατάλογο τῆς Ἐκθεσης καταλοίπων τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ Ἰδιωτικὲς Συλλογὲς τῆς Β. Ἀμερικῆς (Preziosi 1987 (a), στοὺς καταλόγους Δημοπρασιῶν στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ), μολοντί μαρτυροῦν γιὰ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ εἰδωλίων «ἀμοργιανῆς προέλευσης», εἶναι τελείως ἀναξιόπιστες. Γιὰ τὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ἀμοργό βλ. γενικὰ Renfrew 1969, 6, 12 κέ. Γιὰ τὰ εἰδῶλια στὴν Κοπεγχάγη βλ. τελευταία Ρ. J. Riis, M. Moltesen and P. Guldager, *Catalogue of Ancient Sculptures I: Aegean, Cypriot and Graeco-Phoenician. The National Museum of Denmark, Department of Near Eastern and Classical Antiquities, Copenhagen* (1989) ἀρ. κατ. 5.6.8.9.10.11.

23. Τσουντας 1898, 146, 152, 154, 193 πίν. 10, 1.2.3: 1) Εἰδῶλιο ἀπὸ τὰ Κάψαλα, τάφος 5, ΕΑΜ ἀρ. εὐρ. 4711, στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ ὀνομασία τῆς ὁμώνυμης «παραλλαγῆς»: βλ. Renfrew 1969, 12, 16 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. 2) Ἀπὸ τὰ Δωκαθίσματα τάφος 13, ΕΑΜ ἀρ. εὐρ. 4719. 3) καὶ 4) Δύο εἰδῶλια ἀπὸ τὸν τάφο 14: ΕΑΜ ἀρ. εὐρ. 4722 καὶ 4723: Renfrew ὅ.π. 12 καὶ 16. Ἐκτὸς τῶν τεσσάρων γνωστῶν στὴν βιβλιογραφία ὁ Τσουντας ἀναφέρει (ὅ.π. 193) «... ἄλλο ἐν εἰς πολλὰ τεμάχια τεθραυσμένον καὶ τὸν κορμὸν ἐκτου... ἐν τῇ νεκροταφείῳ τῶν Δωκαθισμάτων πλησίον τάφων κατεστραμμένων». Στὸ Ἐθνικὸ Μουσείο ἐκτίθενται καὶ τὰ ἀμοργιανῆς προέλευσης ἀρ. εὐρ. 3920, 3921 καὶ 3922 «κανονικὰ» εἰδῶλια.

Τὰ θεωρούμενα ὡς κτερίσματα τοῦ τάφου D ἀπὸ τὸν Κάπρο (Renfrew 1969, 12 καὶ τελευταία τοῦ ἴδιου, *From Pelos to Syros: Kapros Grave D and the Kampos Group* στὸ *The Prehistoric Cyclades*, ed. J. A. MacGillivray - R. L. N. Barber, Edinburgh 1984, 48) δὲν μποροῦν νὰ συμπεριληφθοῦν στὸν κατάλογο αὐτόν, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ ἀσφαλεῖς πληροφορίες (κατὰ τὸ 1983) τοῦ ὑπέργηρου ἰδιοκτήτη τοῦ χωραφιοῦ Ἰωάννη Γαβαλά, τοῦ ἐπονομαζόμενου Γιαννάκη τοῦ Λυδιοῦ: «τὰ κουκλάκια ὁ πατέρας μου τὰ ἔφερνε ἀπὸ τὰ χωράφια μας, ἅμα τὰ ἔβγαλε τὸ νὶ (τὸ ἦνι) καὶ τὰ ἔριχνε ἐκεῖ ποὺ ἔσκαιβεν ὁ Παππα-Πράσινος μὲ τοὺς ξένους, τὸν Γερμανὸ καὶ τὸν Ἄγγλο γιὰ νὰ πάρουμε καὶ μεῖς τίποτι» (ἐννοεῖ τὸν Dümmler καὶ τὸν Bosanquet, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ «εὐρήματα» τοῦ ὁποίου φυλάσσονται μὲ ἐνδειξὴ «Ἀμοργός» στὸ Μουσείο Fitzwil-

Ἄμοργου²⁴ (εἰκ. 3α) καὶ τρία ἄγνωστα ἀκόμη σπαράγματα (εἰκ. 3β, 4, 5α-β), εὐρήματα τῶν τελευταίων χρόνων²⁵, εἶναι τυπολογικὰ διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς Μινώας.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν προέλευση τῶν ειδωλίων ἀνδρικῶν μορφῶν, στὸν συγκεντρωτικὸ κατάλογο τῆς P. Getz-Preziosi²⁶ μόνον πέντε ἀπὸ τὰ τριάντα ἑπτὰ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ειδωλίου ἀπὸ τὴν Ἀρχάνες²⁷, προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφές²⁸ ἢ, τουλάχιστον ἢ προέλευσὶ τους εἶναι ἀδιαμφισβήτητη²⁹. Ἔτσι, μολονότι συνάγονται ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα γιὰ τὴν σπανιότητα καὶ τὴν ποικιλία τῶν τύπων τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς στὶς διάφορες φάσεις τῆς μαρμαροπλαστικῆς, οἱ διαπιστώσεις γιὰ τὴν γεωγραφικὴ κατανομὴ παραμένουν πάντα ὑποθετικές.

Εἰκ. 3α-β. Κεφαλὲς μαρμάρινων ειδωλίων. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας Ἄμοργου. (Φωτ. John Bigelow Taylor.)

liam: L. Budde - R. Nicholls, *A Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Museum Cambridge* (1964) 3, ἀρ. κατ. 8.10.12.

24. Marangou 1984, 101-102 εἰκ. 22-25, Preziosi 1987, 163.

25. 1) Κορμὸς μαρμάρινου ειδωλίου γυναικείας μορφῆς, παραλλαγῆς Σπεδοῦ (σωζ. ὕψ. 0.058 μ.) ἀπὸ τὸ Κάτ' Ἀκρωτήρι Κατάπολα Ἄμοργου, Συλλογὴ Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη, εἰκ. 4.

2) Κεφαλὴ μαρμάρινου ειδωλίου καθιστῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν Συλλογὴ Ἐ. Ἰωαννίδη, Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας Ἄμοργου, ἀρ. εὐρ. ΣΕΙ. 143 (εἰκ. 3β). Διαστ.: μέγ. σωζ. ὕψ. 0.039 μ., μέγ. πλάτ. 0.027 μ. Για τὴν Συλλογὴ Ἰωαννίδη βλ. Λ. Μαραγκοῦ, *ΠΑΕ* 1986, 200.

3) Θραῦμα λίθινου ειδωλίου γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴν θέση Καρλάς, στὴν Κολοφάνα Κάτω Μεριᾶς, περιφέρεια Ἀρκεσίνης, Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας

Ἄμοργου, ἀρ. εὐρ. Α 87/Ἀρ. 17 (εἰκ. 5), μέγ. σωζ. ὕψ. 0.082 μ., μέγ. πλάτ. 0.053 μ. (βλ. προσεχῶς Γ. Ἰ. Γαβαλάς, *Κυκλαδικὸν ειδώλιο ἀπὸ τὴν Ἄμοργό, Δωδώνη* 1992).

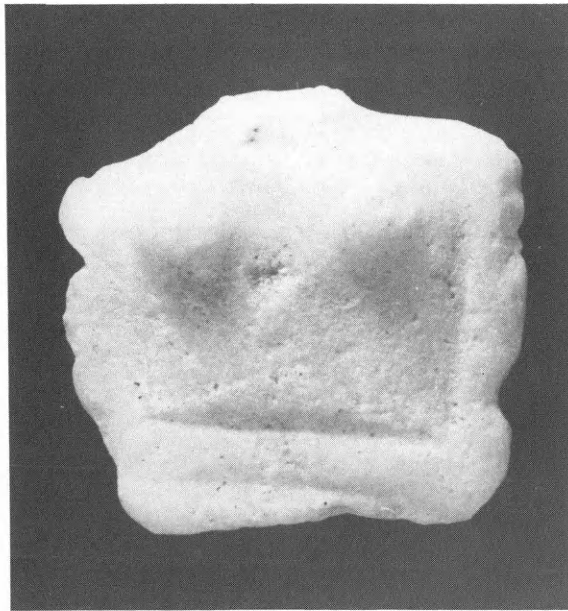
Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1991 προσετέθη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τῆς Χώρας, ἓνα ἀκόμα ἀκέφαλο μαρμάρينو ειδώλιο γυναικείας μορφῆς (ἀρ. εὐρ. Α 91/Χ.1). Βρέθηκε ἀπὸ τὸν Μιχάλη Εὐαγ. Γιαννάκο στὰ κατακρημνίσματα παλαιᾶς οἰκίας στὴν Χώρα, Β. ἀπὸ τὸ Κάστρο. (Γιὰ τὸ νέο ἀπόκτημα καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἀρ. 1, 2 βλ. προσεχῶς L. Marangou, *New Marble Idols from Amorgos*, *BSA* 1992.)

26. Preziosi 1980, 31-33.

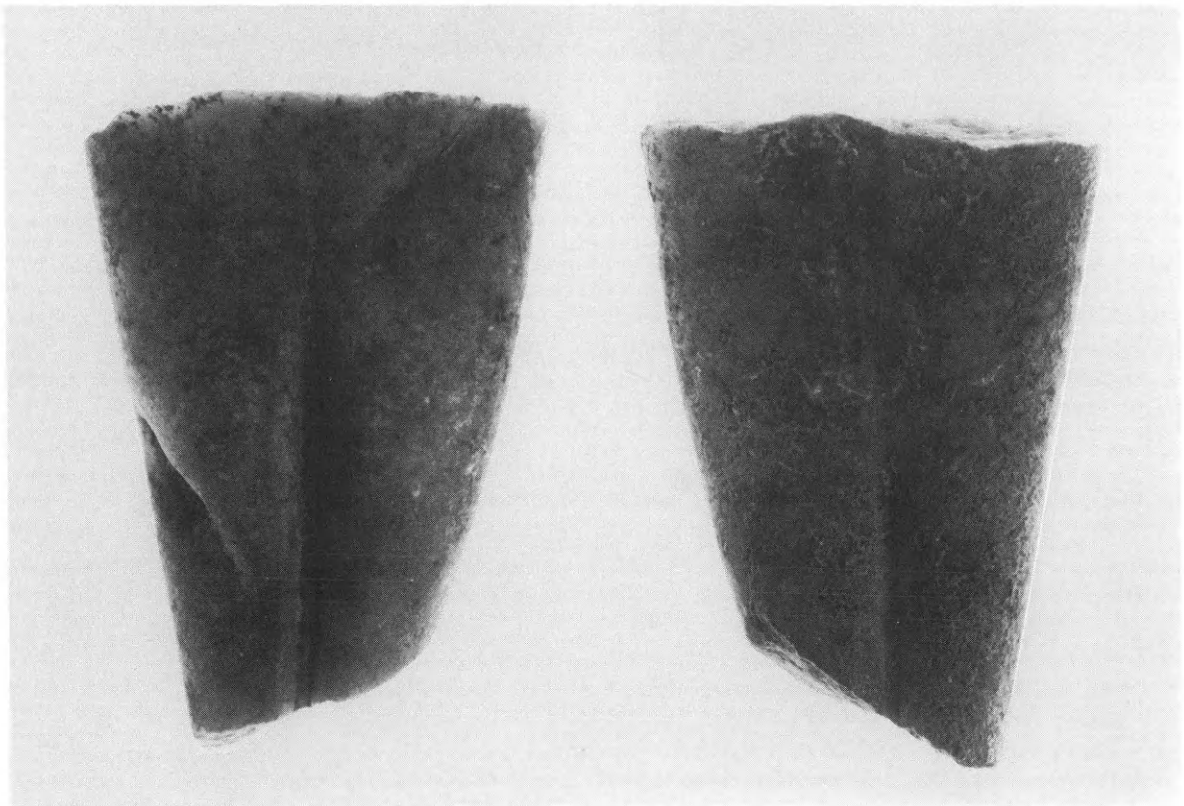
27. Βλ. σημ. 12.

28. Preziosi 1980, ἀρ. κατ. 17 καὶ 19 ἀπὸ τὴν Νάξο καὶ ἀρ. κατ. 29 ἀπὸ τὴν Κέω.

29. Αὐτόθι ἀρ. κατ. 16 καὶ 22 ἀπὸ τὴν Κέρο.

Είκ. 4. Θραῦσμα μαρμάρινου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Κάτ' Ἀκρωτήρι. Συλλογὴ Μ. Ἰ. Μωραϊτάκη, Κατάπολα Ἀμοργοῦ. (Φωτ. Ἰ. Δεσποτίδη.)

Είκ. 5. Θραῦσμα λίθινου εἰδωλίου. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας Ἀμοργοῦ. (Φωτ. Ἰ. Δεσποτίδη.)

Ἐνδεικτική γιὰ τὴν ἀναξιοπιστία τῶν πληροφοριῶν εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ «ἀγαλματίου» Γουλανδρῆ (εἰκ. 2), τὸ ὁποῖο, μολονότι συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὸν λεγόμενο «θησαυρὸ τῆς Κέρου»³⁰, θεωρεῖται ὅτι βρέθηκε στὴν Ἀμοργό³¹.

Ἄλλωστε, πρόσφατες συστηματικὲς ἔρευνες στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν J. L. Fitton³² ἀπέδειξαν ὅτι ὁ γνωστὸς ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα «θησαυρὸς τῆς Κύθνου» προέρχεται ἀπὸ τὴν Νάξο καὶ ἐπιβεβαίωσαν τὸν προσωρινὸ χαρακτήρα ὀρισμένων συμπερασμάτων γιὰ τὴν γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν καταλοίπων τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ.

Πρόσθετο, εὐγλωττο παράδειγμα τῆς πλαστῆς εἰκόνας γιὰ τὴν μαρμαρογλυπτική, γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἐργαστηρίων καὶ «καλλιτεχνῶν» καὶ ἄλλα συναφῆ συμπεράσματα, ὅπως ἡ σύνδεση τῆς «μεγάλης πλαστικῆς» καὶ ὀρισμένων «καλλιτεχνῶν» μὲ τὴν Ἀμοργό^{32α}, ἀποτελεῖ καὶ ἡ νέα, ἄγνωστη ἀκόμα ἀνακάλυψη τῆς Marianne Hamiaux³³ τοῦ Département des Antiquités Grecques, Etrusques et Romaines τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, ἡ ὁποία ἀποσαφήνισε μὲ βεβαιότητα τὸ θέμα τῆς προέλευσης τῆς μνημειακῆς κεφαλῆς, γνωστῆς στὴν διεθνή βιβλιογραφία³⁴ ὡς «ἡ μεγάλη κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Ἀμοργό»: σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε ἡ M. Hamiaux βρέθηκε στὴν Κέρο ἀπὸ «τὸν Δήμαρχο τῆς Ἀμοργοῦ, ὁ ὁποῖος τὴν δώρησε στὸν O. Rayet», ποὺ τὸ 1873 τὴν προσέφερε στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου³⁵.

30. J. Thimme, Die religiöse Bedeutung der Kykladenidolen, *AntK* 8, 1965, πίν. 22, 2 καὶ Thimme 1977, 462-463, ἀρ. κατ. 153, εἰκ. σ. 261. P. Getz-Preziosi, The "Keros Hoard": Introduction to an Early Cycladic Enigma, στὸ *Antidoron J. Thimme* (ἐκδ. D. Metzler - B. Otto, Karlsruhe 1982) 37 κέ. Τῆς ἴδιας, Nine Fragments of Early Cycladic Sculpture in Southern California, *The J. Paul Getty Museum Journal* 12, 1984, 5-20. J. Davies, στὸ *Cycladica: Studies in Memory of N. P. Goulandris* (London 1984) 15-16.

31. M.L.H. Erlenmeyer, *Orientalia* 24, 1955, πίν. 11. 24.

32. J. L. Fitton, Esse quam videri: A Reconsideration of the Kythnos Hoard of Early Cycladic Tools, *AJA* 93, 1989, 31-39.

32α. Πρβ. Thimme 1977, 39. Preziosi 1987 (a), 81, R. L.N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* (1987) 129: "...the Dresdner Master may have come from Amorgos".

33. Ἐπιστολὴ 6 Ἀπριλίου 1990: "Les fiches que je vous avais alors données reflétaient l'état 'habituel' de la documentation sur ces objects. Cependant, en vérifiant systématiquement les nos usuels et les nos d'entrée des marbres, je viens de m'apercevoir que quelque chose n'allait pas du tout avec la 'grande tête d'Amorgos': en effet, les nos Ma 3095 (MNC 2108) sous lesquels elle est connue depuis de longues années sont faux, et, par conséquent — ce qui est plus grave — la provenance 'île d'Amorgos' également. Ces numéros et cette provenance sont ceux d'une autre petite tête, dont je vous envoie la photocopie: c'est elle que Delamarre a trouvée dans un tombeau à Amorgos, en même temps que Ma 3084 (MNC 2017) à laquelle elle ressemble beaucoup.

Quant à la grande tête, son véritable numéro est Ma 2709 (MNB 509). Elle provient de l'île de Kéros, où elle a été trouvée dans un tombeau par le démarque d'Amorgos, qui l'a offerte à O. Rayet; ce dernier en a fait don au Louvre en 1873. La description dans le livre d'entrée est sans équivoque, puisque les oreilles sont mentionnées. En outre, c'est bien sous ces références et avec cette provenance que E. Michon, alors Conservateur au Département, l'avait publiée dans un article des *Cahiers d'Art* 4, 1929, pp. 255, fig. 5, malheureusement oublié...".

Γιὰ τὶς ἀποτελεσματικὲς ἔρευνες καὶ γιὰ τὴν προθυμία της νὰ μοῦ δώσει φωτογραφίες καὶ πληροφορίες τὴν εὐχαριστῶ θερμά.

34. Chr. Zervos, *L'art des Cyclades* (Paris 1957) πίν. 159-161, J. Charbonneaux, *Les merveilles du Louvre* (1958) πίν. 42, C.A.C. Renfrew, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* (London 1972) πίν. 32,3, Thimme 1977, ἀρ. κατ. 200, 473-74.

Τὸ μικρὸ κεφαλάκι ὕψ. 11.5 ἐκ. ἀπὸ τὰ Κορνοβίγλια ἀρ. εὐρ. Ma 3094, ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν Preziosi 1987, 108 καὶ 161 ἀρ. 48 στὸν «καλλιτέχνη Γουλανδρῆ».

35. Ἀρ. εὐρ. Ma 2709 (MNB 509). Μολονότι ἡ σημαντικὴ πληροφορία γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ειδωλίου καὶ τὸν ἀριθμὸ εὐρετηρίου εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸ 1929 ποὺ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν E. Michon, *Idoles des Cyclades*, Musée du Louvre, στὰ *Cahiers d'Art* 4, 1929, 251-257 εἰκ. 5 μὲ τὴν ἐνδειξὴ "tête d'idole provenant de l'îlot de Kéros, près de Naxos, H.O M 265", ἀγνοήθηκε σὲ ὅλες τὶς εἰδικὲς μελέτες.

Τὸ θέμα τῆς ἐργαστηριακῆς παράδοσης, τοπικῆς ἢ ἄλλης, μὲ τὴν ὁποία συνδέεται ὁ μικρὸς κορμὸς ἀπὸ τὴν Μινῶα, πιστεύω ὅτι δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ τεθεῖ, μολονότι τὰ τελευταῖα χρόνια εἰδικὲς μελέτες³⁶ ἔχουν ἀφιερωθεῖ σὲ σχετικὰ ζητήματα. Ἡ διαπίστωση ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν στὴν ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς μὲ τὸ στερεότυπο «γυναικεῖο» σχῆμα, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται βάσει «προδιαγραφῶν καὶ συγκεκριμένων κανόνων» σχεδὸν ἀναλλοίωτο, ἀνεξαρτήτως διαστάσεων, τουλάχιστον πέντε αἰῶνες, δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας τῶν «ἐργαστηρίων». Τὰ ἀνεπιστρεπτὰ χαμένα³⁷ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση καὶ τὶς συνθήκες εὑρεσης καὶ οἱ συγκεκριμένες, συχνὰ ἐμπρόθετα ἀλλοιωμένες, πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευση τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ τῶν γνωστῶν σήμερα μαρμαρίνων ἀντικειμένων καὶ ἰδιαιτέρως τῶν εἰδωλίων, ἔχουν παραμορφώσει σημαντικὰ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς κυκλαδικῆς εἰδωλοπλαστικῆς. Οἱ ἀσφαλεῖς διαπιστώσεις γιὰ ἐξωτερικὲς τυπολογικὲς, μορφολογικὲς ἢ τεχνικὲς ὁμοιότητες καὶ διαφορές, δὲν ἐπιτρέπουν τὸν ἀπόλυτο τεκμηριωμένο διαχωρισμὸ τεχνιτῶν καὶ «καλλιτεχνῶν» ἢ τὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ ἐργαστηρίων, χωρὶς καθαρὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια. Οὔτε ὅμως καὶ ἡ ἀπλὴ ἐμπειρικὴ διάγνωση τῆς προέλευσης τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὰ δύο κυρίως μεγάλα νησιά, τὴν Πάρο καὶ τὴν Νάξο, γνωστὰ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ ποιότητα τοῦ μαρμάρου, εἶναι δυνατόν, χωρὶς ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση καὶ χωρὶς ἐξέταση τῶν καταλοίπων μαρμάρου ἀπὸ εἰδικούς καὶ στὰ ἄλλα νησιά τῶν Κυκλάδων, νὰ ἀποτελέσει στέρεη βάση γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας τῆς μαρμαρογλυπτικῆς. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ σημαντικὴ προεργασία γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν τύπων καὶ τῶν παραλλαγῶν, τῶν «ἐργαστηριακῶν» ομάδων καὶ τῶν τεχνιτῶν, θὰ ἀποτελέσει τὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν περαιτέρω μελέτη ποὺ ἔχει ἤδη ἀρχίσει μὲ προγραμματισμένες συστηματικὲς ἐρευνες γιὰ δημοσίευση ὅλων τῶν ἀνασκαφικῶν συνόλων, μὲ τὴν δημιουργία Corpus³⁸ ὅλων τῶν καταλοίπων τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη συνεργασία εἰδικῶν ἀπὸ τὶς θετικὲς ἐπιστήμες³⁹. Γιὰ τὰ ἄλλα ἀκόμη προβλήματα τῆς χρήσης, τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς σημασίας τῶν εἰδωλίων, γιὰ τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς, τῶν ἐπιδράσεων ἢ τῶν σχέσεων μὲ ἄλλους σύγχρονους πολιτισμούς, ἀναμφίβολα ἀποφασιστικῆς σημασίας θὰ εἶναι καὶ ἡ μελέτη καὶ ἡ ἀντιβολὴ ἀπὸ εἰδικούς γνῶστες τῶν πολιτισμῶν τῆς γειτονικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου⁴⁰.

36. Preziosi 1987 καὶ 1987 (a) μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

37. Γιὰ τὶς ἔντονες ἀνησυχίες τῶν εἰδικῶν σχετικὰ μὲ τὶς χαμένες πληροφορίες ἀπὸ τὶς λαθροσκαφές πρβ. Renfrew στὸ Thimme 1977, 18 κέ. H. Matthäus, AA 1980, 150 "...über die Herkunft des Idols wissen wir nichts. Das Idol teilt so das traurige Schicksal vieler kykladischen Funde in den europäischen Museen und Sammlungen, die ihres Fundzusammenhanges beraubt sind und damit an wissenschaftlicher Aussagefähigkeit Beträchtliches eingebüßt haben". Πρβ. καὶ J. L. Davies, *Cycladica* 20. "...we will never understand the functions of marble-figurines unless the looting of Cycladic sites is curbed (through 'drying up' the demands for illegal antiquities in the market-places of the world) and unless more energies are directed toward scientific excavation..." καὶ τελευταῖα, Λαμπρινουδάκης, Ντούμας, Μαραγκοῦ στὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσης Νάξου: Μαραγκοῦ 1990, 26, 93, 136.

38. Μὲ πρωτοβουλία τοῦ Χρ. Ντούμα ἄρχισε ἡ προεργασία γιὰ τὴν σύνταξη Corpus τῶν κυκλαδικῶν εἰδωλίων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

39. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς προέλευσης τοῦ μαρμάρου βλ. H. and V. Craig, *Greek Marbles: Determination of Provenance by Isotopic Analysis*, *Science* 176, 1972, 401-403. Γιὰ τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἐξέταση δειγμάτων μαρμάρου ἀπὸ τὰ νησιά Νάξο, Πάρο, Κέρο καὶ Ἴο βλ. N. Herz - C. Dumas, *Marble Sources in the Aegean Early Bronze Age*, *Archaeometry* '90, 425-434.

Ἀπὸ τὸ 1990 ἄρχισε ἡ ἀνάλυση δειγμάτων μαρμάρου ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ καὶ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης στὰ ἐργαστήρια τοῦ Δημοκρίτου.

40. Βλ. προσεχῶς τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ ὑποτρόφου τοῦ Ἰδρύματος Ν.Π. Γουλανδρῆ, Ἰωάννη Βλαντῆ μὲ θέμα τὴν μελέτη τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν «παραλλήλων» τῶν Πολιτισμῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου.

Τὸ ειδώλιο ἀπὸ τὴν Μινώα, μολονότι ἀκρωτηριασμένο καὶ ἀποκομμένο ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του συνάφεια, χωρὶς συνευρήματα ἢ ἄλλες ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις, ἂν προέρχεται ἀπὸ τάφο ἢ ἀπὸ οἰκισμὸ, δὲν προσθέτει ἀπλῶς ἓνα νέο δείγμα στὸν σχετικὰ μικρὸ ἀριθμὸ ειδωλίων ἀσφαλοῦς ἀμοργιανῆς προέλευσης, ἢ ἓνα ἀκόμα «ἔργο σειρᾶς» στὸ πλούσιο ἀπόθεμα «ἔργων τέχνης» τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀδιάφυστη ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ταύτιση μιᾶς νέας ἀρχαιολογικῆς θέσης. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μετράει μόνον ἂν εἰκονίζεται ἀνδρική ἢ γυναικεία μορφή, ἂν εἶναι προῖον τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἢ εἰσηγμένο, ἂν κατασκευάστηκε μὲ τριμερῆ ἢ τετραμερῆ διαίρεση. Ἀρκεῖ ἡ παρουσία του στὴν νεοϊδρυμένη κατὰ τοὺς Πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους πόλη τῆς Μινώας⁴¹, στὴν νότια πλαγιά τοῦ βουνώδους λόφου, γιὰ τὴν ἀναζήτηση καὶ ἄλλης «ἐγκατάστασης» ΠΚ χρόνων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἤδη γνωστὴ⁴² στὶς ὑπάρειες τῆς ΒΔ. κλιτύος, καὶ γιὰ τὸν ἔλεγχο πολλῶν ὡς τώρα ἀνεξακρίβωτων πληροφοριῶν.

Ἡ ἀπρόσμενη εὑρεση τοῦ ειδωλίου στὴν νότια κλιτὴ τῆς πόλεως, στὰ γεμίσματα τῆς Ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, ἀποτελέσσει σταθερὴ βάση ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐπανεξέταση τῆς χρονολόγησής πολλῶν ἀδιάνγνωστων ὡς τώρα εὐρημάτων⁴³ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καλύτερη ἐρμηνεία τῆς παρουσίας τους στὸν χῶρο αὐτόν.

Οἱ λιγοστὲς ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ κατάλοιπα τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ στὴν «βορειοδυτικῶς τῆς Μινώας» περιοχὴ ὀφείλονται στὴν πρώτη καὶ τελευταία ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ ἔκαμε τὸ 1894 ὁ Χρ. Τσουντας στὶς θέσεις Κάτ' Ἀκρωτήρι⁴⁴ καὶ Ἄγιοι Ἀνάργυροι⁴⁵. Ἔτσι, πλὴν τῶν «δύο μεμονωμένων τάφων» ποὺ ἀνέσκαψε στὴν θέση Κάτω Ἀκρωτήρι «ὀλίγον ἀνωτέρω» (τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων) (εἰκ. 6), ἀναφέρει ὅτι πληροφορήθηκε καὶ τὴν ὑπαρξὴ ρωγμῆς⁴⁶ ἢ σπηλαίου μὲ ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ ἀνέσκαψε «λάκκο

41. Λ. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1990 (ὑπὸ ἐκτύπωση) καὶ Τειχισμένοι οἰκισμοὶ τῶν Γεωμετρικῶν Χρόνων (9ος-8ος π.Χ. αἰώνας), ΠΑΑ 63, 1988, 88 κέ.

42. Τσουντας 1898, 138, 166-168. Μολονότι ἡ περιοχὴ Β. καὶ ΒΔ. τῆς Μινώας εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα ὡς θέση ΠΚ τάφων, ὡς τόπος προέλευσης τοῦ φυσικοῦ μεγέθους ειδωλίου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀρ. εὑρ. 3978), Zervos δ.π. (σημ. 34) πίν. 297, Thimme 1977, 39 σημ. 6, εἰκ. 22, Renfrew 1969, 20 IV.F.19, τὸ θέμα τοῦ ἐντοπισμοῦ τῶν τάφων δὲν ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς εἰδικούς. Ἡ προσπάθεια τοῦ Τσουντα γιὰ τὴν ἀναζήτηση «μαρτυριῶν κατοικιῶν» (δ.π. 166) δὲν συνεχίστηκε. Γιὰ τὴν πιθανὴν παρουσία «οἰκισμοῦ» ἢ ἐγκατάστασης στὴν θέση Κάτ' Ἀκρωτήρι βλ. Renfrew, *The Emergence of Civilisation* 522 ἀρ. 5 "in what was probably a settlement" καὶ L. N. Barber and J. A. MacGillivray, *The Early Cycladic Period: Matters of Definition and Terminology*, *AJA* 84, 1980, 145: "traces, possibly of a settlement, were found in pits near the cemetery of Kato Akrotiri..".

43. Κεραμεικὴ, ὀψιανοί, τριπτῆρες, θραύσματα μαρμαρίνων ἀντικειμένων καὶ ἄλλα ἀπὸ τὶς διαταραγμένες ἐπιχώσεις τοῦ ναοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἀπὸ τὰ τετρ. ΝΔ/1, ΝΔ/2, ΝΔ/3 κτλ. καθὼς καὶ ἐπιφανειακά: Marangou 1984, 100 σημ. 12 καὶ προσεχῶς «Νέες μαρ-

τυρίες γιὰ τὸν Κυκλαδικὸ πολιτισμὸ στὴν Μινώα Ἀμοργοῦ», *Δωδώνη* 1992.

44. Τσουντας 1898, 138: «δύο (τάφοι) οὐχὶ ὀλίγον ἀπέχοντες ἀλλήλων ἐν τῇ θέσει Κάτω Ἀκρωτήρι νοτιοδυτικῶς τῆς Μινώας» (ἐκ παραδρομῆς γράφεται «νοτιοδυτικῶς» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ βορειοδυτικῶς τῆς Μινώας ποὺ σημειώνει στὴν σελ. 166). Γιὰ τὴν θέση βλ. Ἄντ. Μηλιαράκης, *Ἰπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων. Ἀμοργός* (Ἀθῆναι 1884 καὶ 1928²) 13.

45. Ὁ.π. 166, δίνει περισσότερες τοπογραφικὲς πληροφορίες καὶ γιὰ τὶς δύο θέσεις: «Κάτω Ἀκρωτήριον ...βορειοδυτικῶς τῆς Μινώας καὶ ἡμίσειαν σχεδὸν ὥραν μακρὰν τῶν Καταπόλων. Ἐνταῦθα παρὰ τὸ στόμιον τοῦ μεγάλου λιμένος τῆς Μινώας, δεξιὰ τῷ εἰσπλέοντι κεῖται ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων».

46. Ὁ.π. 166, ἀναφέρει τὸ εἶδος καὶ τὴν ἀκριβῆ θέση προέλευσης τῶν κινητῶν εὐρημάτων: «... εὐρέθησαν ὡς μοι διηγήθησαν ὑπὸ τινὰ βράχον ἐξέχοντα τῆς πέριξ ἐπιφανείας πολλὰ τεμάχια ἀγγείων ἐν σωρῶ καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὀλίγα ἄρτια... ἐγὼ δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξετάσω καλῶς τὸν τόπον τῆς εὐρέσεως διότι ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ μέρους μετέβαλεν αὐτὸν εἰς μάνδραν προβάτων καὶ ἐλατόμησεν ἐν μέρει τὸν βράχον, ἀλλαχοῦ δὲ προσέκτισε τοίχους· φαίνεται ὁμως ὅτι ἦτο σπήλαιον ἢ ρωγμὴ εὐρεῖα». Σύμφωνα μὲ

πλήρη ἀγγείων, καμμένων ὀστῶν ζώων, ὀστρέων ἀλλὰ καὶ ὀστῶν ἀνθρώπων, τεμάχια κρανίου καὶ τινα ἄλλα»⁴⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν δεσμευτικὴ πληροφορία γιὰ ἀνθρώπινα ὀστά⁴⁸ μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, καὶ ἄλλα σημαντικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν λεπτομερῆ περιγραφή καὶ τὴν προσεκτικὴ διατύπωση⁴⁹ τοῦ Τσουντα «...πρὸς τίνα σκοπὸν ἐρρίφθησαν τὰ ἀγγεῖα εἰς τὸν λάκκον καὶ τὰς ρωγμὰς τοῦ βράχου, δὲν γνωρίζω», εἴτε ἀγνοήθηκαν, εἴτε ὑπερερμηνεύτηκαν. Ἔτσι, χωρὶς αὐτοψία τῶν κατὰ χώραν σωζομένων καταλοίπων, χωρὶς συστηματικὴ περιοδεία στὴν περιοχὴ⁵⁰, ὀρισμένοι ἐρευνητὲς τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου ἀναγνώρισαν στὸ Κάτ' Ἀκρωτήρι «ὕπαιθριο Ἱερὸ τῶν ΠΚ χρόνων»⁵¹.

Ὡστόσο, ἀπὸ τὶς περιοδεῖες καὶ τὶς ἐπιφανειακὲς ἐρευνες τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια⁵² γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων τῶν ἱστορικῶν κυρίως χρόνων, ταυτίστηκαν ὅλες σχεδὸν οἱ γνωστὲς ἀρχαιολογικὲς θέσεις τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, ἀναγνωρί-

ὅλες τὶς ἐνδείξεις — περιγραφή καὶ πληροφορίες τῶν γηραιότερων — πρόκειται γιὰ τὴν μάντρα ποῦ εἰκονίζεται στὴν εἰκ. 7.

Ἀνάλογες κτιστὲς κατασκευὲς μεταξὺ τῶν ρωγμῶν τῶν βράχων, σὲ ἐγκοπές, μὲ πλῆθος ὀστράκων καὶ ὀργανικὰ κατάλοιπα βρέθηκαν καὶ στὴν Μαρκιανὴ τὸ 1985. Ἡ Διαπανεπιστημιακὴ Ἔρευνα (Πανεπιστήμια Ἀθηνῶν, Ἰωαννίνων καὶ Καϊμπριτζ) ποῦ ἄρχισε τὸ 1988 ἐπιβεβαίωσε τὴν παρουσία ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ τῆς ΠΚ II περιόδου: βλ. *ArchRep* 1990 καὶ προσεχῶς Λ. Μαραγκοῦ - C. Renfrew - Χρ. Ντούμας, *Μαρκιανὴ I*.

47. Ὁ.π. 167: «...ἔσκαψα ἐν αὐτῇ...ἀπεδείχθη πλήρης θραυσμάτων, ἀλλ' οὐδὲν ἄρτιον ἀγγεῖον εὑρον ἐν αὐτῇ οὐδὲ θραύσματα πολλὰ συναρμοζόμενα...πλησίον δὲ τῆς ρωγμῆς ταύτης...ἄλλη μικρότερα, ἥτις ὁμοίως ἦτο πλήρης πεταλίδων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων. Μεταξὺ δὲ τῶν ρωγμῶν καὶ τῆς μάνδρας ἀνεκαλύφθη λάκκος ἐσκαμμένος ἐν τῷ στερεῷ ἐδάφει, ἀκανόνιστος τὰς πλευράς...μεγ. βάθ. 1 μ. ... πλήρης θραυσμάτων πηλίνων ἀγγείων, εὑρέθησαν ὅμως καὶ τινα ἄρτια ἢ σχεδὸν ἄρτια...». Γιὰ τὰ ἀγγεῖα βλ. πίν. 9,3.7.9.16.17.19.20.23.24.33.39 καὶ σ. 167 εἰκ. 8. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ἀναφέρει «καὶ τινα πήλινα σφονδύλια (πίν. 8,4.7), πολλὰ τεμάχια λίθων ὀψιανῶν καὶ δύο ἄμορφα τεμάχια τοῦ αὐτοῦ λίθου».

48. Γιὰ τὸ θέμα πρβ. τὴν παρατήρησιν τοῦ Β. Λαμπρινουδάκη στὸ Μαραγκοῦ 1990, 100: «ἡ ἀποψη ὅτι στὸ Κάτ' Ἀκρωτήρι ὑπῆρχε ἱερὸ στὴν ἐλεύθερη φύσιν δὲν εὐσταθεῖ, γιατί στὸ εὐρημα περιλαμβάνονται καὶ ἀνθρώπινα ὀστά».

49. Τσουντας 1898, 168 «...δὲν φαίνονται ὄντα ἀπλᾶ ἀπορρίμματα, ἀλλὰ μᾶλλον λείψανα θυσῶν ἢ ἐναγισμάτων ἢ περιδείπων».

50. Ἡ σημαντικὴ πληροφορία τοῦ Τσουντα δ.π. 168: «...νεκροταφεῖον δὲν ἀνεκαλύφθη ἐνταῦθα (στὶς Μάντρες τοῦ Ρούσσου), ἀλλὰ μόνον εἰς τάφος

πλησίον τῶν ρωγμῶν καὶ ἄλλος τις ἐν γειτονικῷ ἀγρῷ», δὲν ἔχει ληφθεῖ ὑπ' ὄψη καὶ ἡ περιοχὴ εἶναι ἀκόμα ἀνεξερεύνητη.

51. B. Rutkowski, *Cult Places in the Aegean World*, (Bibliotheca Antiqua 10, 1972) 274. O. Höckmann (Thimme 1977) 38, 50: "must be viewed as a true natural sanctuary" ἢ "als reines Naturheiligtum", τὸ ὅποιο τοποθετεῖ ἐσφαλμένα ἀντὶ στὸ Κάτ' Ἀκρωτήρι στὴν θέση μὲ τὸ ἀνύπαρκτο τοπωνύμιο Kataroloi (προφανῶς ἐννοεῖ τὸ γειτονικὸ λιμάνι τὰ Κατάπολα): πρβ. C. Renfrew, *Cycladica* 27 σημ. 43. βλ. ἐπίσης C. Renfrew, *The Archaeology of Cult* (1985).

52. Γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν Ἀμοργὸ ἀπὸ τὸ 1970 βλ. Λ. Μαραγκοῦ, Κομμάτι ἀρχαίου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ, *Στήλη, Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (Ἀθήνα 1979) 413 κέ. (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (1979-1981) στὴν θέση Λεῦκες-Ἀγία Εἰρήνη βλ. Λ. Μαραγκοῦ, *Δωδώνη* 9, 1980, 175 κέ., 176 σημ. 9-10, 1981, 491 κέ. καὶ 11, 1982, 449 κέ. L. Marangou, *Reliefkeramik auf Amorgos, Praestant Interna, Festschrift U. Hausmann* (Tübingen 1982) 190 κέ.

Γιὰ τὶς ἐπιφανειακὲς ἐρευνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν τῆς Γαλλίας (CNRS) στὶς ἀρχαῖες πόλεις Αἰγιάλη καὶ Ἀρκεσίνη βλ. L. Marangou, *Découvertes récentes à Amorgos* στὸ Cl.-G. Rougemont, *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de Géographie historique* (1983) 121 ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν κατάρτιση συστηματικοῦ καταλόγου ὄλων τῶν θέσεων τῶν προϊστορικῶν χρόνων (inventaire des sites). Γιὰ τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὶς περιοδεῖες καὶ τὴν περισυλλογὴ ὑλικοῦ ΠΚ χρόνων ὡς τὸ 1981 βλ. Marangou 1984, 99 κέ.

στηκαν νέες και προστέθηκαν σημαντικά στοιχεία για την έκταση της κατοίκησης κατά την 3η π.Χ. χιλιετία.

Ἀπὸ τὴν συστηματικὴ ἐξερεύνηση τῆς κλιτύος ΒΔ. τῆς Μινώας μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1981⁵³ στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Μινώας, ἐντοπίστηκαν στὴν περιοχὴ Κάτ' Ἀκρωτήρι στὴν θέση Μάντρες τοῦ Ρούσσου⁵⁴, καὶ οἱ «ρωγμὲς τῶν βράχων» (εἰκ. 7) ποὺ ἀναφέρει ὁ Τσουντας, καὶ προέκυψαν νέες πληροφορίες ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἐπανεξέταση παλαιότερων διαπιστώσεων καὶ τὸν ἔλεγχο ὀρισμένων συμπερασμάτων.

Ἡ ἀναγνώριση βέβαια τῶν «δύο τάφων» ποὺ ἀνέσκαψε τὸ 1894 εἶναι ἀδύνατη, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιοκαπηλικὴ δραστηριότητα, ποὺ σύμφωνα μὲ ἀσφαλεῖς πληροφορίες ἄρχισε στὴν δεκαετία 1945-1955, καὶ ἀπὸ τὴν συνεχὴ ἀναζήτηση «θησαυρῶν» ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν Καταπόλων, ἔχουν καταστραφεῖ πολλοὶ τάφοι στὴν πλαγιὰ ΒΔ. ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων· μερικοὶ — τουλάχιστον δέκα — διακρίνονται κάτω ἀπὸ μεγάλους θάμνους, λαξευμένοι στὸν σχιστόλιθο.

Σημαντικὸς ὅμως εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ ἀναγνώριση κτιριακῶν λειψάνων, ὄχι μόνον λαξευμένων στὸν φυσικὸ βράχο κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὴν Μάντρα (εἰκ. 7), ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν σταυλισμὸ αἰγοπροβάτων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων «ρωγμῶν» στοὺς βράχους στὴν ΒΑ. πλευρὰ, καθὼς καὶ κτιστῶν κατασκευῶν στὸ φρύδι τοῦ λόφου, στὴν βόρεια πλαγιὰ. Ἡ ἀνεύρεση στῆς «ρωγμὲς» τῶν βράχων, στὴν ἐπιφάνεια τῶν χωραφιῶν, ἐπάνω στῆς στέγης τῶν σταύλων, στοὺς χαλικοσωροὺς⁵⁵ καὶ στῆς ξερολιθιές, πολλῶν ὀστράκων ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα χρηστικά ἀγγεῖα ΠΚ Ι καὶ ΙΙ (φιάλες, πίθους καὶ ἄλλα), εἰδολογικὰ καὶ τυπολογικὰ ὅμοια καὶ πιθανῶς ὀρισμένα συνανήκοντα μὲ τὰ θραύσματα ἀπὸ τῆς ἔρευνας τοῦ Τσουντα, λεπίδων καὶ πυρήνων ὀψιανοῦ, σφοντυλιῶν, ὀστρέων, κυρίως πατελίδων, καὶ ἄλλων, ἀναμφίβολα καταλοίπων τῶν ΠΚ χρόνων⁵⁶, ἐπιβεβαιώνουν τὴν χρονολόγηση τῆς ἀρχαίας θέσης.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα καὶ τὰ λιγιστά, ἐπιφανειακὰ ἀναγνωρίσιμα, κτιριακὰ λείψανα, ἡ προνομιακὴ θέση τοῦ λόφου ἐπάνω ἀπὸ τὸν εὐλίμενο, προστατευμένο ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ὄρμο Κάτ' Ἀκρωτήρι⁵⁷ καὶ ἡ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ γύρω πρό-

53. Βλ. σημ. 1 καὶ 43.

54. Οἱ περισσότερες τοποθεσίες στὴν Ἀμοργὸ δηλώνονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ χωραφιοῦ καὶ τὸ τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς, ὅπως «οἱ Μάντρες τοῦ Ρούσσου στὸ Κάτ' Ἀκρωτήρι». Ἀντὶ τοῦ «Κάτω Ἀκρωτήριον» ποὺ ἀπαντᾶται στὸν Μηλιαράκη ὁ.π. (σημ. 44) καὶ στὸν Τσουντα χρησιμοποιοῦ τὸ Κάτ' Ἀκρωτήρι, ὅπως προφέρεται στὴν τοπικὴ γλώσσα.

55. «Χαλικοσωροὶ» ἢ «χαλικουργιές» ὀνομάζονται οἱ σωροὶ λίθων ποὺ σχηματίζονται συνήθως στῆς ἄκρες τῶν ἀνδῆρων μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ, τὸ «ξεχαλίκισμα» γιὰ τὸ ὄργωμα τοῦ χωραφιοῦ. Συχνὰ διαπιστώνεται ἡ χρονολόγηση τῶν κτισμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται οἱ λίθοι, ἀπὸ τὸ εἶδος (δολομίτης ἢ σχίστης) καὶ τὸ μέγεθός τους.

56. Τὰ περισσότερα ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ τῆς περιοδεῖας τῶν ἐτῶν 1984, 1986, 1989 καὶ 1991. Ὅλα βρίσκονται στὴν ἀποθήκη Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων

στὴν Χώρα Ἀμοργού: ταξινομήθηκαν πρόσφατα ἀπὸ τὸν Γιώργο Γαβαλᾶ καὶ καταγράφηκαν ἀπὸ τὴν Κικὴ Μπίρταχα: (ἀρ. κατ. 1984/1-21 καὶ 52-60, 1986/22-32 καὶ 1989/33-51). Μεταξὺ τῶν θραυσμάτων ἀγγείων καὶ σκευῶν συγκαταλέγονται καὶ ὄστρακα (ἀρ. κατ. 1989/36 καὶ 1989/44) ἀπὸ τὰ γνωστά «πολυώνυμα» καὶ δυσδιάγνωστα ἀκόμη πῆλινα σκεύη ὅπως Μαραγκοῦ 1990, ἀρ. κατ. 22 (μὲ βιβλιογραφία). Τὰ ἀναρίθμητα ὄστρακα ποὺ συγκεντρώσαμε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1991 θὰ καταγραφοῦν καὶ θὰ δημοσιευτοῦν σύντομα ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Μαρκιανή.

57. Ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ ἐκτεταμένο οἰκισμὸ χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο «ἐγκατάσταση».

Γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς θέσης μόνιμης ἐγκατάστασης βλ. Ντ. Κόνσολα, *Προμηκωναϊκὴ Θήβα* (Ἀθήνα 1981) 76 σημ. 25.

Εἰκ. 6. Κατ' Ἀκρωτήρι, Μάντρες Ρούσου, «ρωγμές βράχων» Τσουντα.

σφορα για καλλιέργεια χωράφια, ἀποτελοῦν σημαντικὲς προϋποθέσεις για μόνιμη ἐγκατάσταση καὶ πολλαπλὲς δραστηριότητες τῶν κατοίκων: γεωργικὲς, κτηνοτροφικὲς, ἀλιευτικὲς καὶ ἐμπορικὲς, λόγω τῆς γειννίαςης με τὸ μεγάλο φυσικὸ καὶ ἀσφαλὲς λιμάνι τῶν Καταπόλων.

Ὁ ἀριθμὸς βέβαια καὶ ἡ μορφή τῶν κατοικιῶν, καθὼς καὶ τὰ ὄρια τῆς «ἐγκατάστασης» ἢ τοῦ οἰκισμοῦ, δὲν μποροῦν νὰ καθοριστοῦν πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς τοπογραφικῆς ἀποτύπωσης καὶ τὴν διενέργεια ἀνασκαφικῆς ἐρευνας. Ἔτσι, ἡ ἀκριβὲς εἰκόνα τῶν ἐγκαταστάσεων ἢ τῶν ἀθροισμάτων κατοικιῶν τῶν ΠΚ χρόνων στὰ χαμηλότερα ἀνδῆρα τῆς βόρειας πλαγιάς τοῦ βουνώδους λόφου τῆς Μινώας δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ.

Ἀλλὰ καὶ στὰ ἀνώτερα ἀνδῆρα τῆς Β. κλιτύος, πλησίον τῆς κορυφῆς, ἐκτὸς τοῦ τειχισμένου οἰκισμοῦ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων⁵⁸, μολονότι εἶναι ὄρατὰ στὴν ἐπιφάνεια κτιριακὰ λείψανα, κτιστὲς κατασκευὲς καὶ λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο, καθὼς καὶ μεγάλα τμήματα ἰσχυροῦ τοίχου, πιθανῶς ὀχυρωματικοῦ τείχους, ἢ χρονολόγησή τους δὲν ἔχει ἀκόμα καθοριστεῖ με ἀπόλυτη βεβαιότητα. Τὴν μόνη πρὸς τὸ παρὸν μαρτυρία για τὴν ἔκταση μόνιμης ἐγκατάστασης σὲ ὅλη τὴν ΒΔ. πλαγιά τοῦ βουνώδους λόφου τῆς Μινώας κατὰ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία ἀποτελοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τίς πληροφορίες για τὴν «ἀνεύρεση πολλῶν τάφων», τὰ θραύσματα ἀγγείων ΠΚ χρόνων καὶ τὰ πάμπολλα θραύσματα ὀψιανοῦ, πυρῆνες καὶ λεπίδες ποὺ βρίσκονται διάσπαρτα μαζί με ὄστρακα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν Γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους.

58. Βλ. σημ. 41 καὶ ΠΑΕ 1985, 182 κέ.· 1986, 212 κέ. καὶ 1990 (ὕπὸ ἐκτύπωση).

Είκ. 7. Λεπτομέρεια «ρωγμῶν βράχων» Τσουντα.

Ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν παλαιότερη κατοίκηση τῆς περιοχῆς στὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ συνάγονται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ τεῖχος, τὸ Ἱερὸ καὶ ἀπὸ τὸν πύργο τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων⁵⁹, ἡ ἀκριβὴς ὁμῶς θέση μεμονωμένων ἢ ἀθροισμάτων κατοικιῶν δὲν ἔχει ἀκόμα ἀναγνωριστεῖ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Ἡ δυσκολία γιὰ τὴν ἀσφαλὴ διάκριση τῶν παλαιότερων κτισμάτων ὀφείλεται καὶ στὴν μακρόχρονη χρῆση τοῦ χώρου, στὶς ἀλλεπάλληλες μετασκευὲς καὶ στὴν μετατόπιση τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς πόλεως τῆς Μινώας ἀπὸ τὴν Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο στὴν νότια κυρίως πλαγιά τοῦ βουνοῦ. Ἡ παρουσία ΠΚ ἀντικειμένων, ὄψιανοῦ, λιθίνων ἐργαλείων, θραυσμάτων μαρμαρίνων σκευῶν καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ χειροποίητων ἀγγείων τόσον στὶς ἐπιχώσεις, φυσικὲς καὶ τεχνητές, στὴν νότια κλιτὸ στὴν Κάτω πόλη⁶⁰ καὶ στὴν Ἀκρόπολη⁶¹, ὅσον καὶ διάσπαρτων στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἄσκαφων ἀκόμα ἀνδῆρων, θεωρήθηκε ὡς ὕλικὸ πὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ ἄλλους χώρους καὶ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἐξισωτικὸ γέμισμα.

Ἡ ἀνεύρεση ὁμῶς τοῦ μαρμαρίνου ειδωλίου καὶ ἄλλων ἀντικειμένων Πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων στὴν νότια πλευρὰ, στὸ χαμηλότερο ἄνδηρο τῆς πόλεως τῆς Μινώας καὶ κυρίως ἡ ἔναρξη ἀποκάλυψης κτιριακῶν καταλοίπων ἀποτελοῦν νέες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἔκταση τῆς κατοίκησης καὶ στὴν νότια κλιτὸ καὶ ἐνδέχεται νὰ μᾶς δώσουν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸν ἀκριβὴ ἐντοπισμὸ κατοικιῶν ἢ τάφων.

Ἄλλωστε πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὴν ἀνεξερεύνητη ἀκόμα νοτιοδυτικὴ πλευρὰ

59. Βλ. σημ. 58.

60. Βλ. σημ. 43.

61. Βλ. σημ. 58.

τοῦ λόφου, στὴν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀρχαίας πόλεως περιοχῆ, στὰ χαμηλότερα ἄνδηρα ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς τὸν κολπίσκο Φοινικιές⁶², σώζονται κτίσματα λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο καὶ κτιστὲς κατασκευὲς διαφορετικῆς τοιχοποιίας, ἄγνωστου προορισμοῦ καὶ ἀσφαλῶς διαφόρων ἐποχῶν. Τὰ θραύσματα ὀψιανοῦ καὶ τὰ λιγοστὰ ὄστρακα χειροποίητων ἀγγείων ποὺ βρίσκονται στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐγκαταλελειμμένων σήμερα χωραφίων, ἀποτελοῦν ἀπλὴ μαρτυρία γιὰ παλαιότερη χρῆση τοῦ χώρου, ἀλλὰ δὲν παρέχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν διάγνωση τοῦ χαρακτῆρα τῆς ἐγκατάστασης. Ἡ ἀναγνώριση τῶν κυκλαδικῶν τάφων ποὺ σημειώνονται στὸν χάρτη τοῦ Dümmler⁶³ καὶ τῶν «μεμονωμένων τάφων» ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Τσουντας⁶⁴ στὴν γειτονικὴ θέση Φοινικιές εἶναι ἀδύνατη, ἐπειδὴ τὸ τοπίο ἔχει ἀλλοιωθεῖ σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν περιβολιῶν ποὺ σήμερα εἶναι ἀδιάβατα ἀπὸ τοὺς ἀγριόθαμνους καὶ τοὺς μισογκρεμισμένους ξηρότοιχους. Στὰ λιγοστὰ ἀκόμα καλλιεργούμενα χωράφια πλησίον τῆς ἀκτῆς περισυλλέξαμε μὲ τὸν φύλακα Μαν. Δεσποτίδη ὄστρακα ΠΚ II καὶ λιγοστὰ θραύσματα ὀψιανοῦ, ἐνῶ στοὺς χωραφότοιχους εὐκόλα ἀναγνωρίζονται οἱ σχιστόπλακες ἀπὸ κυκλαδικοὺς τάφους. Ἐπειδὴ, παρὰ τὴν προσεκτικὴ ἐξερεύνηση μὲ τὸν Μ. Δεσποτίδη, γνώστη τῆς περιοχῆς Φοινικιές, δὲν ἐντοπίσαμε πουθενὰ κτιριακὰ κατάλοιπα, πιστεύω ὅτι δικαιώνεται ἡ διαπίστωση τοῦ Τσουντα, πὼς πρόκειται γιὰ μεμονωμένους τάφους καὶ ὄχι γιὰ νεκρόπολη, καὶ φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχε οἰκισμὸς ἀλλὰ σκόρπιες ἀγροκατοικίες⁶⁵, ἐποχικὲς ἢ μόνιμες, σὰν τὶς «κατοικίες» τῶν νεώτερων χρόνων, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες συνεχίζουν νὰ εἶναι ἐν χρῆσει σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιφέρειες τοῦ νησιοῦ.

Ὁ συσχετισμὸς μὲ τὴν σύγχρονη διασπορά «ἄθροισμάτων μονίμων ἀγροκατοικιῶν»⁶⁶ ἢ καὶ μεμονωμένων ἐποχικῶν κατοικιῶν στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ὄρος τῆς Μινώας, στὶς κορυφὲς καὶ στὶς πλαγιὲς τῶν γειτονικῶν λόφων, στὶς θέσεις Λεῦκες⁶⁷, Ἁγία Θέκλη⁶⁸, Ἀπάνω Βρύση⁶⁹, Ἀγ. Εἰρήνη⁷⁰, Ἁγιος Μάμας⁷¹, καὶ ἀλλοῦ, ὅσο καὶ ἂν θεωρηθεῖ ἀναχρονιστικὸς, θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει στὴν κατανόηση τῆς οἰκιστικῆς εἰκόνας κατὰ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία. Ἡ παρουσία ἀγροκατοικιῶν ἢ γεωργοκτηνοτροφικῶν ἐγκαταστάσεων ὄχι μόνον στὶς προαναφερθεῖσες ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς ἤδη γνωστὲς ΠΚ θέσεις, ὅπως στὸν σημαντικὸ κυκλαδικὸ οἰκισμὸ τῶν Δωκαθισμάτων⁷², σὲ ἡμιορεινὴ τοποθεσία πρὸς Ν. τῆς

62. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο βλ. Μηλιαράκης (δ.π. σημ. 44) 13 καὶ Ἰ. Βογιατζίδης, Ἄμωρος. Ἱστορικαὶ ἔρευναὶ περὶ τῆς νήσου (Ἀθήναι 1918) 191.

63. Dümmler, AM 11, 1886, χάρτης Beil. I, Τσουντας 1898, 137 καὶ 145, Renfrew δ.π. (σημ. 34) 522.

64. Τσουντας 1898, 145: «τάφος μὲ κυκλικὸν σχῆμα καὶ εἶχε διάμετρον ἑνὸς περίπου μέτρου· ἐκαλύπτετο διὰ πλακῶν...».

65. Μηλιαράκης δ.π. (σημ. 44) 30-31.

66. Γιὰ τὶς ἐποχικὲς ἀγροκατοικίες καὶ τὰ ἄθροισματα ἀγροκατοικιῶν βλ. Μηλιαράκης δ.π. 30. Πρὸς τοὺς τύπους τῶν ἐγκαταστάσεων "mobile-cum-sedentary": J. L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece* (London 1977).

67. Μηλιαράκης δ.π. 31, Μαραγκοῦ, Δωδώνη 9, 1980, 176 σημ. 10.

68. Μηλιαράκης δ.π. 31. Στὴν πλαγιὰ ποὺ ὀδηγεῖ στὸν κλειστὸ ὄρμισκο τοῦ Τυροκόμου βρέθηκαν ὀψιανοὶ καὶ λιγοστὰ ὄστρακα ΠΚ χρόνων.

69. Βρίσκεται Ν. ἀπὸ τὶς Λεῦκες, πλησίον τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Εἰρήνης (βλ. σημ. 52 καὶ 67): διάσπαρτα ὄστρακα ΠΚ καὶ ὀψιανοί.

70. Μαραγκοῦ δ.π. (σημ. 67) 175 κέ. (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

71. Βρίσκεται στὴν μείζονα περιφέρεια τῆς Μινώας, δυτικὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Εἰρήνης καὶ πλησίον τῶν Δωκαθισμάτων, ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὄρο Μοῦσαι Σαράντα: ὄστρακα ΠΚ καὶ ὀψιανοί.

72. Τσουντας 1898, 154, 166, 177, 178, 194, Renfrew δ.π. (σημ. 34) 522. Γιὰ χρῆση τοῦ χώρου καὶ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ἀπὸ τὸν 7ο ὡς τὸν 2ο π.Χ. αἰ., μαρτυροῦν πολυάριθμα ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα ἀνάγλυφα ἀγγεῖα (πίθους κτλ.): βλ. προσεχῶς Λ. Μαραγκοῦ, Ἀνάγλυφος ταφικὸς πίθος τῶν κλασικῶν χρόνων ἀπὸ τὰ Δωκαθίσματα.

Μινώας, στο μεσόστρατο του δρόμου από το λιμάνι των Καταπόλων προς την περιφέρεια της Κάτω Μεριᾶς και των Νοτινῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ νέες, ἄγνωστες ἀκόμα, θέσεις μὲ λείψανα τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως τὰ Κορνοβίγλια⁷³, τὰ Μάλλια⁷⁴, τὸν Ἀμπελιώτη⁷⁵, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν παλαιότητα καὶ γιὰ τὴν συνήθως συνεχῆ, διαχρονικὴ χρῆση τῶν περισσοτέρων θέσεων ἀπὸ τοὺς κατοικοῦς τοῦ νησιοῦ.

Τὴν διαπίστωση αὐτὴ ἐνισχύουν σημαντικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ βρίσκονται διάσπαρτα γύρω ἀπὸ τὶς νεώτερες «κατοικίες», καὶ ἡ χρῆση ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σταύλων καὶ τῶν κατοικιῶν: σὲ μερικὲς περιπτώσεις εἶναι εὐδιάκριτα ὡς σήμερα τὰ θεμέλια ἀρχαίων τοίχων ἐπάνω στὰ ὁποῖα κατασκεύασαν πρόχειρα κτίσματα ἢ διαχωριστικοὺς ἀναλημματικούς τοίχους, γιὰ τὴν συγκράτηση τῶν χωμάτων στὰ ἄνδρα τῶν χωραφιῶν⁷⁶.

Ἡ παρουσία παρόμοιων γεωργοκτηνοτροφικῶν ἐγκαταστάσεων σὲ θέσεις ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς ἀπέτελεσε διαγνωστικὸ στοιχεῖο ἀρχαίων θέσεων ποὺ συχνὰ βοήθησε ὄχι μόνον στὸν ἐπανεντοπισμὸ τῶν ἤδη γνωστῶν ΠΚ θέσεων στὴν περιοχὴ Β. ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Μινώας, Ξυλοκερατίδι⁷⁷, Κάπρος⁷⁸, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναγνώριση νέων, ὅπως ἡ Σωτήρα⁷⁹, τὰ Μακαρόνια⁸⁰, ὁ Φονιάς⁸¹, τὸ Νιὸ Χωριό⁸², καὶ ἡ Βίγλα⁸³, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ξυλοκερατίδι. Ἀπὸ τὶς νέες αὐτὲς θέσεις στὴν μείζονα περιοχὴ τῆς Μινώας, κυρίως ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ στὸν βουνώδη λόφο τῆς Βίγλας, ἀπέναντι ἀπὸ τὶς Μάντρες τοῦ Ρούσσου, ποὺ δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀσφαλὴ ὄρμο τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, συνάγονται σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν θέσεων ἐγκατάστασης καὶ γιὰ τὴν πυκνότητα τῆς κατοίκησης τῆς Ἀμοργοῦ κατὰ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία.

Ἡ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν, ἡ μελέτη καὶ ἡ δημοσίευση ὄλων τῶν εὐρημάτων, παλαιῶν καὶ νέων, ἡ συνεξέταση καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν κτιριακῶν λειψάνων, ἡ χαρτογραφικὴ ἀπεικόνιση ὄλων τῶν στοιχείων ὄχι μόνον στὴν περιοχὴ τῆς Μινώας ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες, ἄγνωστες⁸⁴ ἀκόμα περιοχὲς τοῦ νησιοῦ, στὶς περιφέρειες τῆς Ἀρκεσίνης⁸⁵ καὶ τῆς Αἰγιά-

73. Νότια ἀπὸ τὰ Δωκαθίσματα. Μεταξὺ τῶν ἐπιφανειακῶν κινητῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται ὄστρακα ΠΚ I καὶ II, πέλεκυς ὕστερων Νεολιθικῶν χρόνων, ὄψιανοί. Γιὰ τὴν θέση Κορνοβίγλια ὡς τόπο προέλευσης τῆς «μεγάλης κεφαλῆς» τοῦ Λούβρου (βλ. σημ. 33-34) βλ. Preziosi 1987, 161 ἀρ. 48.

74. Νότια ἀπὸ τὰ Κορνοβίγλια. Καὶ ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα ΠΚ χρόνων, τὰ χωράφια εἶναι διάσπαρτα μὲ πάμπολλα θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων.

75. Ὁμορὴν περιοχὴ τῶν Μαλλίων, μὲ παρόμοια ἐπιφανειακὰ εὐρήματα.

76. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν Μαρκιανή (βλ. σημ. 46).

77. Τσουντας 1898, 137, Renfrew (δ.π. σημ. 34) 522, Marangou 1984, 99.

78. Βλ. σημ. 38. Ἐκτὸς ἀπὸ λιγοστὰ ὄστρακα, ὄψιανούς καὶ ταφόπλακες, κανένα ἔχνος τάφου δὲν ἐντοπίστηκε.

79. ΒΑ. ἀπὸ τὸ Ξυλοκερατίδι: διάσπαρτα ὄστρακα

καὶ λείψανα κτισμάτων.

80. Marangou 1984, 99.

81. Ἡμιορεινὴν περιοχὴ πλησίον τοῦ Κάπρου, μὲ πολλὰ ὄστρακα ΠΚ χρόνων καὶ σχιστόπλακες ἀπὸ τάφους.

82. Ὁρεινὴν περιοχὴ Β. ἀπὸ τὴν Σωτήρα (γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση βλ. προσεχῶς χάρτη, πρβ. σημ. 43).

83. Marangou 1984, 100.

84. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω τὸν σημαντικὸ οἰκισμὸ στὸ Βουνί (πρβ. Marangou 1984, 100) στὴν θέση «Πύργοι τῆς Γιαννούλας», ἀπ' ὅπου προέρχονται πάμπολλα ὄστρακα, καὶ πολλὲς νέες θέσεις μὲ ἀξιόλογα εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῆς Χώρας (Marangou 1984, 100).

85. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θέσεις ποὺ ἀναφέρονται Marangou 1984, 100 ἐντοπίστηκαν καὶ ἄλλες, ὅπως στὴν Βίγλα, δυτικὰ ἀπὸ τὰ Μάλλια, στὸν Ἁγιο Ἰωάννη ΝΑ. ἀπὸ τὸ Καστρί (ἀρχαία Ἀρκεσίνη), στὸν Ἁγιο Κωνσταντῖνο πλησίον τοῦ Χωριοῦ, στὸν Καρλᾶ (βλ. σημ. 25 ἀρ. 3) καὶ ἄλλοι.

λης⁸⁶, ἀσφαλῶς ὄχι μόνον θὰ βοηθήσουν στὴν ἀνασύσταση τοῦ οἰκιστικοῦ ἴστοῦ τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ θὰ συμβάλουν καὶ στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων ποὺ ἔθεσε πρὶν ἀπὸ ἕναν σχεδὸν αἰῶνα ὁ Χρ. Τσουντας.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

86. Marangou 1984, 100. Στὰ ὄρια Χώρας-Αἰγιάλης ἐντοπίστηκε μὲ βεβαιότητα ἡ ὄρεινὴ θέση "Ἁγίος Γεώργιος, ἡ ὁποία στοὺς χάρτες (Dümmler, Renfrew κτλ.) τοποθετεῖται πλησίον τῆς ἀκτῆς τῶν Καψάλων, καὶ ἀναγνωρίστηκαν νέες στὴν Θεοσκεπαστὴ πλησίον τῆς Μονῆς Χοζοβιωτίσσης, στὸν Ἄσφοντη-

λίτη, στὴν παραλία τοῦ Ἁγίου Παύλου, ὅπου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1990 ἀνασκάψαμε δύο τάφους ΠΚ II χρόνων, στὴν Νικουριά, στὸν λόφο τῆς Γραμπάλας ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὄρμο Αἰγιάλης, καὶ στὸν Μπίουνα, τὸν σημαντικὸ αὐτὸν ὄχυρωμένο οἰκισμὸ τῶν ΠΚ χρόνων.

CHALKIDIC PAINTED WARE

THREE STAMNOID KRATERS FROM TORONE¹

In view of the growing interest in recent years in local painted pottery from the North Aegean and particularly the Chalkidike it seems appropriate to publish here three vases from the excavations at Torone which can be added to the slowly increasing corpus of painted pottery from this area.

The three vases are large stamnoid kraters² with floral and figured decoration found in a sealed deposit on Promontory Two at Torone during the 1982 excavations. Since the deposit can be firmly dated by associated black-glazed pottery to the first half or just into the third quarter of the 5th century B.C., the find is particularly important for the chronology of local painted pottery. Vases with this kind of decoration are often referred to as "pre-Persian"³ but I shall refer to them as "Chalkidic Painted Ware" since, in addition to those excavated at Olynthus, they have also been found on sites not destroyed during the Persian Wars and they seem to be confined to the Chalkidike⁴.

1. For permission to study and publish the three stamnoid kraters I am indebted to the Council of the Athens Archaeological Society, the Council of the Australian Archaeological Institute at Athens and the Director of the excavations at Torone Professor Alexander Cambitoglou, who also read my manuscript and suggested a number of alterations, which I have adopted. I also wish to thank warmly for encouragement and advice Dr. John Papadopoulos, Dr. Kenneth Sheedy and Dr. Julia Vokotopoulou. The drawings are by Ms. Anne Hooton with the exception of Fig. 2a which is by Ms. Robyn Williams.

2. Two of them, A and B, inventory nos. 82.957 and 82.151, were included in the Ancient Macedonia exhibition which toured Australia during 1989: *Ancient Macedonia* (1988) 226-227, nos. 169, 170.

3. The pottery found during the excavations of Olynthus beneath the burnt layer and in the debris used as fill in the granaries after the defeat of the city by Artabazus in 479 B.C., was called "pre-Persian" and was divided into three groups. Of these Group III contains painted vases locally made, decorated with bands and curvilinear

and floral motifs which have a number of common features with the stamnoid kraters from Torone: see G. E. Mylonas in D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus, V. Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus* (1933) 25-46, 59-63, pls. 25-41; D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus, XIII. Vases found in 1934 and 1938* (1950) 4-7, 45-52, pls. 1-10.

4. To date, as far as I know, examples have only been published from Olynthus, Pyrgadikia, Polychrono and Torone. For Olynthus see *Olynthus* V 40, P69, pls. 37-38; *Olynthus* XIII 45-47, P1-P2 (P2 is a large krater said to have been found near Olynthus), pls. 1-3. For Pyrgadikia see E. Yiouri, *AA* 22, 1967, B2, 403-404, pl. 307a; Ph. Petsas, *AA* 24, 1969, B2, 310-311, pl. 325γ; E. Yiouri in: M. Andronikos (ed.), *Κέρνος. Papers in Honour of George Bakalakis* (1972) 11-14, pls. 3-6. For Polychrono see J. Vokotopoulou in *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη I 1987* (1988) 282-284; *ead.* in J. P. Descœudres (ed.), *Εὐμουσία, Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou* (1990) 79-86, pls. 15-17. For Torone see A. Cambitoglou, *ΠΑΕ* 1982, 77-78.

The excavation on Promontory Two, at Torone⁵, revealed sections of walls of what appeared to be at least four buildings of considerable size, probably part of a public complex. Plans of the partially excavated buildings suggest that all had a NE orientation, thus facing the main part of the Classical city and the harbour of Torone. Preliminary excavation reports were published in 1982⁶ and full details of the excavation are now awaiting publication. A preliminary study of the pottery suggests that the four buildings range in date from the 6th century to the last quarter of the 5th and that Structure I, where all three stamnoid kraters were found, would have been built in the first half of the 5th century⁷. The large number of fragments from which the vases were reconstructed derive from a shallow deposit which was sealed between the floor and a tile smash covering most of the entrance hall and part of an adjoining room of the building⁸.

5. The excavations were conducted under the auspices of the Athens Archaeological Society and the direction of Professor Alexander Cambitoglou.

6. Cambitoglou, *ΠΑΕ* 1982, 77-78; *ArchRep* 1982-83, 43-44.

7. Structure I had a wide entrance hall set between two large granite blocks. The lobby was paved with limestone flags and the rest of the hallway appeared to be covered with small sea-pebbles set in sand. Structure I was dug by Tim Winters under the supervision of John Papadopoulos.

8. The deposit spread across the hall and part of a room to the right of the entrance. Apart from the stamnoid kraters A, B and C it contained many fragments of local pottery distinguished by large pieces of gold and finer specks of silver mica, as well as painted decoration consisting of bands, wavy lines and floral elements. The following is a list of selected items from the deposit:

(a) Local painted ware

One fragmentary column krater with leaf decoration and wavy line, 82.967, 82.965.

One complete amphoriskos with wavy line, 82.925.

One complete grey ware stamnos, 82.935.

One complete small banded skyphos with offset rim, 82.924.

One small bowl or cup, 82.840.

One deep lekane with wavy line and matching small bowl, 82.927, 82.926.

One reconstructed banded lekane with inside flange and lid, 82.958, 82.969.

One fragmentary lekane with wavy line and outside flange, 82.962. Twenty-one fragments of articulated and rounded bowls (four with leaf pattern decoration, 82.859, 82.861, 82.862, 82.872), 82.392, 82.839, 82.858, 82.863, 82.864, 82.866-868, 82.874, 82.875, 82.881, 82.884-886, 82.889, 82.892, 82.898.

Two fragments of olpai, 82.856, 82.860.

(b) Local plain ware

One complete lops, 82.878.

One large fragmentary chytra, 82.869.

Eight fragmentary amphorae (some of Mendeian type), 82.150, 82.401, 82.847-852.

Six rim fragments and one complete handle of fairly large lekane, 82.906, 82.908-909, 82.912, 82.914, 82.916 and 82.918.

One fragment of the leg of a cooking stand, 82.921.

One fragment of a griddle, 82.032.

(c) Attic ware

Two shoulder oinochoai Shape 2 (one complete and one with missing neck), 82.932, 82.933.

One fragmentary squat lekythos, 82.959.

One base fragment of a vertically ribbed mug, 82.984.

Two base fragments of Corinthian-type skyphoi, 82.837, 82.1197.

Thirteen base fragments of Attic Type A skyphoi, 82.816-824, 82.826-827, 82.972, 82.980.

Two Type C cup base fragments, 82.830-831, one rim fragment 82.975.

One Vicup base fragment, 82.832.

One stemless cup base fragment, 82.930.

Two Rheneia cup base fragments (perhaps non-Attic), 82.833-834.

(d) Non-Attic wares

Three one-handlers, all probably of Chalkidic origin, 82.393, 82.829, 82.978.

(e) Varia

Small fragments make up the remainder of the deposit: four black-figured fragments, 82.841, 82.843, 82.877, 82.948; six red-figured fragments, 82.842, 82.944-946, 82.950, 82.971; and four black-glazed lamp fragments, 82.63, 82.794, 82.901, 82.940.

Imports were represented by about twenty sherds including three Corinthian, 82.857, 82.939, 82.1204; three

The deposit can be dated with certainty to the first half, or perhaps just into the third quarter, of the 5th century. None of the Attic black-glazed pieces from it is definitely later than 450 B.C. The shoulder oinochoai Shape 2 should date to c. 450⁹ and the skyphos fragments to the first half of the 5th century¹⁰. One should also draw attention to the fact that there is no evidence on the black-glazed vases of incised or stamped decoration, nor of rouletting¹¹, which are introduced respectively just before the middle of the 5th and during the second decade of the 4th century B.C. Furthermore the two latest Attic lamp fragments from the deposit are classed as Howland Types 21B and 22C, dating from the first half of the 5th century¹², while a local headless figurine of the "Temple Boy" type, popular during the first half of the 5th century, also corroborates this date¹³.

The three stamnid kraters described below are the most important vases in the deposit:

A [82.957] (Figs. 1-2)

Fully restored in plaster from many joining fragments.

Reddish brown clay close to yellowish red 5YR 5/6, fairly evenly fired. Some pebbly inclusions and gold mica. Smoothed and burnished on outer surface, smoothed inside. Shiny red painted decoration.

H. 0.635; D. max. 0.574; D. rim 0.235; D. foot 0.270. Pedestal foot in three degrees with ridge at junction with body; globular body with high centre of gravity; high sloping shoulder curving into slightly concave thick collar rim, inwardly thickened, flat on top. Two thick upright horizontal handles, round in section, rise from the shoulder and project above the rim. The top and outer face of the rim, the outer face of the handles and the pedestal foot are painted.

The decoration appears to be more or less the same on both sides and is in two zones, divided by a wide band and a narrow band beneath it, around the upper body. On each side in the upper zone, above two rows of short uneven horizontal dashes, are three palmettes, two

pendent and one upright, with thirteen or fourteen graceful curving petals. Of the two completely preserved palmettes the pendent one has fourteen petals and the upright one has thirteen; the palmettes are separated by fine tendrils which terminate in tight concentric spirals. A standing swan is preserved in one of the handle panels; its body and tail are painted solid. The tail is fan-shaped and droops away from the body. Thin lines depict the legs and feet of the swan and a single continuous line indicates its backward curving neck and its head.

A row of opening lotus buds with alternately linked stems fills the second zone around the body. The sepals are beginning to open from the buds, but are still crossed at the top. However two non-joining fragments of the vase preserve alternately closed and opening buds.

Preserved above the root of one handle are two slanting lines which join at the rim and enclose a triangular space laddered by two horizontal lines. Red paint covers the outer face of the handles and extends over the body to

Chian, 82.855, 82.888, 82.938; and four Ionian cup fragments, 82.904, 82.937, 82.1201, 82.1203.

Apart from the pottery, but of local fabric, the deposit included a headless figurine of the "Temple Boy" type, 82.141.

9. See B.A. Sparkes - L. Talcott, *The Athenian Agora*, XII. *The Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries B.C.* (1970) 243, no. 103, pl. 5, fig. 2; J. Vokotopoulou *et al.*, *Sindos, Catalogue of Exhibition* (Thessaloniki 1985) 33, no. 37.

10. The Corinthian-type fragments are dated by the vertical relief lines in the zone above the foot and the fragments of Attic Type A by the convex body profile. For Corinthian-type skyphoi, see *Agora* XII 257, nos.

314-315, pl. 14; for Attic Type A skyphoi, see *ibid.* 259, nos. 336, 342-343, pl. 16, fig. 4.

11. For the introduction of stamped and incised decoration on black glaze see *Agora* XII 22-30; for the appearance of rouletting see *ibid.* 30-31.

12. Inv. 82.794: Howland Type 21B, see R.H. Howland, *The Athenian Agora*, IV. *Greek Lamps and their Survivals* (1958) 47, no. 166, pls. 6, 34, c. 490-460 B.C.; Inv. 82.901: Howland Type 22C, *ibid.* 54, no. 201, pls. 7, 35, 2nd and 3rd quarters of the 5th century.

13. T. Hadzisteliou-Price, *BSA* 64, 1969, 99-100, pl. 21:7-13; J. Boehlau and K. Schefold, *Larisa am Hermos*, III. *Die Kleinfunde* (1942) 43, no. 99, pl. 9:26.

Fig. 1. *Stamnoid krater A* (82.957).

form a wide vertical band of solid paint, except where it crosses the space between the wide horizontal band and the narrow one beneath, where only the outer edges of the vertical band are painted, leaving a rectangular reserved area between.

The poor state of preservation makes it impossible to describe any further painted decoration of the body. The foot is painted.

B [82.151] (Figs. 3-5)

Fully restored in plaster from many joining fragments, lopsided, leaning left.

Reddish yellow (light tan to reddish brown) clay 7.5YR 6/6-5/6, fairly hard fired, grey core throughout becoming quite thick near base. Pebbly inclusions and gold mica. Outside smoothed and slipped with powdery texture. Matt black paint, burnished in places, buff slip.

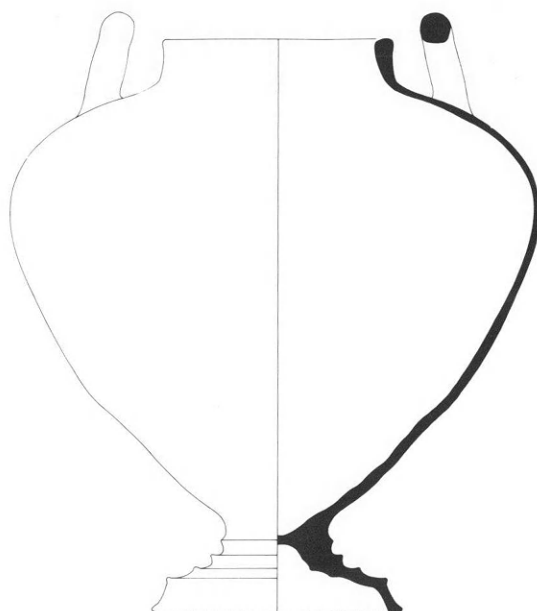
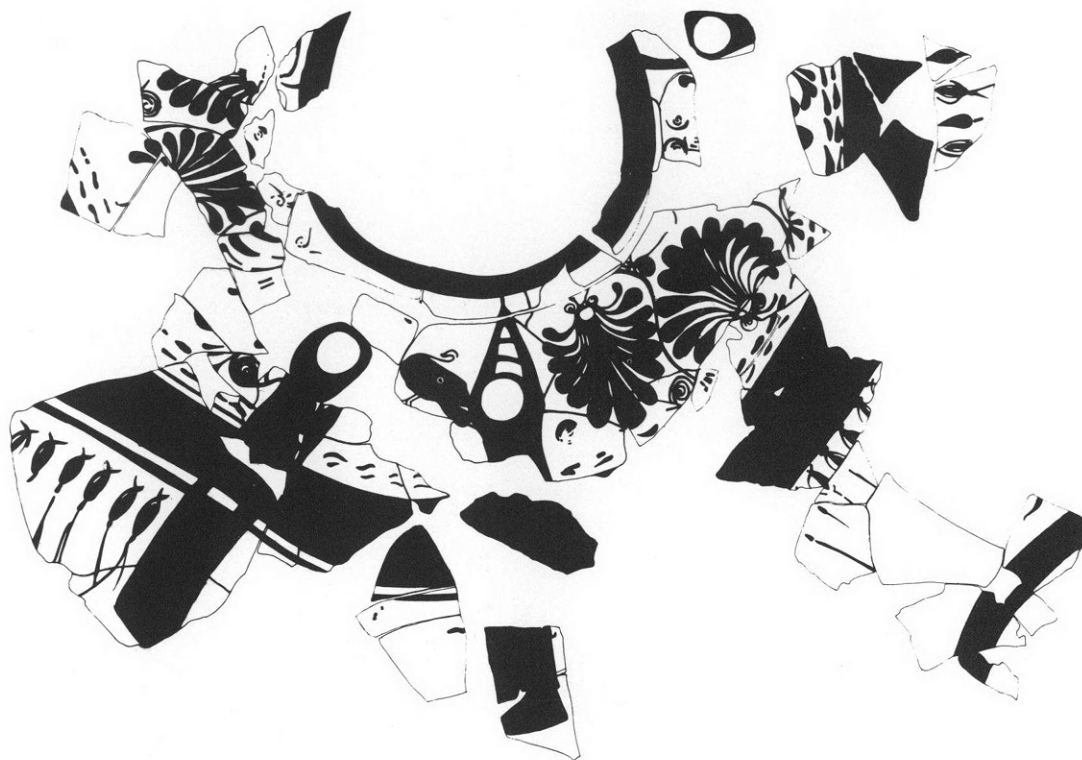
H. 0.530; D. max. 0.560; D. rim 0.195; D. foot 0.224. Conical pedestal foot in two degrees curving into ovoid body with high centre of gravity and gently sloping shoulder; thick vertical collar rim, inwardly thickened, flat on top; ridge at junction of rim with shoulder. Upright horizontal handles rise from the centre of the shoulder; they give the impression of being triple-rolled

but are in fact formed by superimposing a roll of clay onto a plain handle.

Decoration: Paint covers the inside, top and outside of the rim and extends over the ridge to form a band around top of the shoulder. The body is divided into three zones separated by one group of three and two groups of two horizontal bands.

Obverse: A row of upright lotus buds, linked alternately, above a row of Ss fills the shoulder panel. The main panel on the belly of the vase is filled with three swans placed asymmetrically: on the right, two of them with gracefully curved neck and beak form a heraldic composition; their legs and feet overlap the first of the two bands below and rest on the second (the legs and feet of the right swan are omitted in the drawing). Between the birds' heads is a lotus bud with opening petals, above three pendent palmette leaves. The third swan, which is only partly preserved, stands immediately behind the central one, the tail of which touches its breast.

Reverse: The decoration resembles that of the obverse, but the arrangement is reversed: in the shoulder panel hardly any of the figures are preserved, but part of a tail suggests that here too the subject was a group of swans. The panel on the belly of the vase is filled with a chain of upright lotus buds linked alternately.

Fig. 2. Stamnoid krater A (82.957).

Fig. 3. Stamnoid krater B (82.151).

Fig. 4. Stamnoid krater B (82.151).

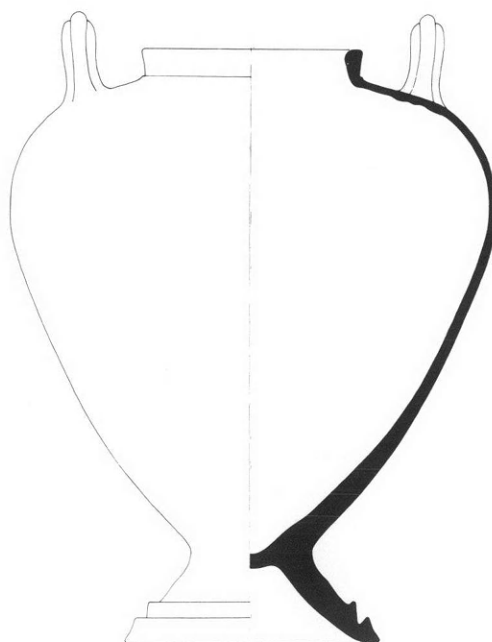

Fig. 5. Stamnoid krater B (82.151).

The lower zone is filled with a row of large horizontal Ss encircling the body.

Black paint covers the outer face of each handle and extends over the belly of the vase to become amalgamated with a wide vertical band of scumbled paint, terminating at the second horizontal band below. A large pendent palmette with thirteen leaves fills a reserved panel below each handle. Between the handle roots, above five pendent palmette leaves, is a lotus bud with slightly opening petals. Above the handle roots two slanting lines join the band around the rim.

At the junction of the foot and the body there is a black band; the outer face of each degree of the foot is also painted black. Lotus buds, of which only three are preserved, decorate the upper part of the foot.

C [82.928] (Figs. 6-8)

Partly reconstructed from many joining fragments which preserve approximately three-quarters of the upper body, one handle and the rim of the vase and two large portions preserving almost all of lower body. The foot is missing.

Light red to reddish yellow (pinkish orange to light red) clay 2.5YR 6/8 to 5YR 6/8, with large pieces of gold mica. The clay is well levigated but has a few small inclusions. Smooth surface.

Powdery light creamy buff slip on the outside. Matt red paint with a low sheen in places, fired dark brown on part of the lower body. Incised details on figures. Worn paint and many missing fragments preclude a complete and accurate description of the decoration.

P. H. 0.402; D. max. 0.475; D. rim 0.254. Globular body. Vertical collar rim with flat top. The inner and outer faces of the rim taper to join the body, with a groove at the junction with the outside wall. Horizontal handles with concave outer face, of which only one is preserved, rise to just above the rim. At the side of the surviving handle root is one nipple; the other root of the

handle and part of the body to which it would have been attached, are missing.

The decoration is arranged in three zones separated by horizontal bands in pairs. The top, outer face of the rim and its junction with the body are painted. The principal figured zone extends from the rim over the shoulder on both sides and covers about one-third of the vessel.

On the obverse two opposing winged creatures are placed heraldically. The one to the right is undoubtedly a sphinx facing left. The face is well preserved with a strong and well defined profile, a roll of hair over the forehead and an elliptical eye. Hair details, wing feathers and eye are defined by incision. The haunches and the curving tail can be distinguished, although the surface is very worn. The front legs are missing. Although most of the face and body of the figure on the left is missing, its legs, which are those of a bird, identify it as a siren. The nose, forehead and roll of hair suggest similar profiles for both figures, but with different hair styles.

On the reverse a very small part of the decoration is preserved; from what remains, however, it is clear that two hybrids similar to those on the obverse are represented but with different stances. The siren is placed on the left looking right, with the complete profile of her face preserved. Her body is either frontal or three-quarter with both wings raised. Of the sphinx on the right only part of the back of the head and part of the wings are preserved.

The two panels with the figured decoration are framed on either side by a row of stylised opening chevron-like petals between two vertical lines. The handles are placed between the two panels on each side of the vessel; the only surviving nipple is placed close to one handle root. The outer face of the handle is painted. The decoration in the handle zone is illegible, but faint shadows suggest a floral design of leaves and petals (palmette and lotus?). Below the main panels is a zone with Ss, running from right to left all round the vase. A zone with large quirks which touch each other encircles the lower body.

The fabric of the three stamnoid kraters as described above suggests that they are all Chalkidic products, while similarities in the shape between A and B, particularly in the foot and the rim, suggest that these two vases may originate from the same workshop. Although the lower part of the body and the foot of the stamnoid krater C are missing, its shape places it fairly close to the other two. While C differs from A and B by its concave handles, the nipples near the handle roots and the use of incision in the rendering of the figures, there is no doubt that all three vases belong to a particular kind of painted pottery which has been appearing from time to time in excavations in the Chalkidike over the last sixty years.

The ware is characterised by impressive shapes and striking painted decoration in horizontal zones divided by wide and narrow bands. The painted motifs are mostly floral and consist of

Fig. 6. Stamnoid krater C (82.928).

Fig. 7. Stamnoid krater C (82.928).

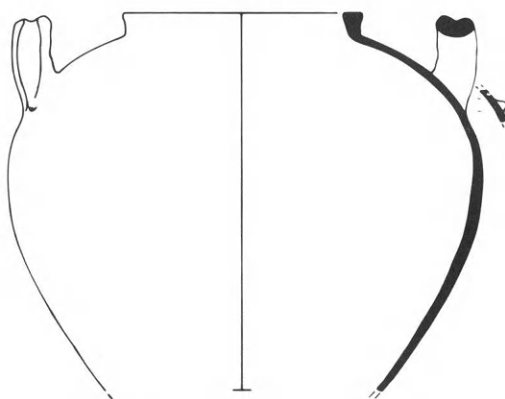

Fig. 8. *Stamnoid krater C* (82.928).

petals or leaves combined with curvilinear elements and wavy lines, many of which are also characteristic of Aeolian painted ware¹⁴, and occasionally with concentric circles or swastikas.

Large vessels with this sort of decoration were first found in the pre-Persian levels (Group III) at Olynthus between 1928 and 1938¹⁵ which Mylonas and Robinson dated to the period between the end of the 6th century and the destruction of the city in 479 B.C. Both scholars recognised strong Ionian and East Aegean influence in the shape and decoration of these vases, with Robinson, in particular, placing special emphasis on Rhodian parallels¹⁶.

In 1954 "pre-Persian" pottery was reported to have been found by Petsas in houses and tombs at Mikro Karabournou on the Thermaic Gulf¹⁷, but unfortunately no descriptions or illustrations of the pottery were published at that time. Selected fragments from the site published by Tiberios in 1988¹⁸ displayed none of those floral elements which are so typical of Chalkidic Painted Ware.

However, excavations in 1965 and 1968 at Pyrgadikia¹⁹, a coastal site located between Sithonia and Akte, produced a number of vessels which bear a strong resemblance in size, shape and decoration to the "pre-Persian" pottery from Olynthus²⁰. The dating of "Pyrgadikia Ware" to the 4th century B.C. by E. Yiouri has recently been re-examined by J. Vokotopoulou who, on

14. See *ibid.* pls. 51-52, 55:7.

15. *Olynthus* V 40-41, P69, pls. 37-38; *Olynthus* XIII 45-47, P1, P2, pls. 1-3. The stamnoid krater P69 from Granary G8 is connected with the Torone vases by its shape and its decorative zonal schemes. On the fragmentary krater P2, said to have been found near Olynthus, most motifs are duplicated on the Torone stamnoid kraters, while the large amphora P1, found in Grave 68 of the Riverside Cemetery could perhaps be compared with an amphora of Chalkidic Painted Ware from Polychrono: see Vokotopoulou in *Μακεδονία και Θράκη* I 293, fig. 20.

16. Mylonas, *Olynthus* V 59-63; Robinson, *Olynthus* XIII 5-7.

17. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia* I (1972) 327 and n. 2.

18. M. Tiberios in *Μακεδονία και Θράκη* I 247-260.

19. Yiouri, *ΑΔ* 22, 1967, B2, 403-4, pl. 307; Petsas, *ΑΔ* 24, 1969, B2, 310-311, pl. 325γ.

20. Yiouri in *Κέρνος* 11-14, pls. 3-6, where she also discussed other vases, from the Lambropoulos Collection, believed to have come from the area around Pyrgadikia.

the evidence of associated finds, supports a chronology between the end of the 6th and the last quarter of the 5th century B.C.²¹

Rescue excavations in 1987 of the cemetery at Polychrono on the eastern coast of Pallene, opposite Sithonia and Torone, have added further important examples to this ware. More significantly, the latest relevant material from Polychrono is securely dated by associated tomb finds to the second quarter of the 5th century B.C., and is therefore consistent with the date of the Torone group²².

Early parallels as regards shape and size for the stamnoid kraters A and B from Torone are two vessels from the sanctuary of Hephaestia in Lemnos with figurative, floral and curvilinear decoration²³. Stamnoid kraters of similar shape and size were also found at Olynthus and at Pyrgadikia²⁴. There is a difference, however, in the treatment of the pedestal foot of the vases from Lemnos, Olynthus and Pyrgadikia on the one hand, and those from Torone on the other. In the vases A and B from Torone, the feet are conical in two or three degrees, whereas the stamnoid kraters from Lemnos, Olynthus and Pyrgadikia have a thick cylindrical stem, which curves into a wide flat foot with a slightly raised outer edge.

Large representation of swans and hybrids on the stamnoid kraters from Torone has no counterpart on the vases referred to from Olynthus, Pyrgadikia or Polychrono, and the relationship between the former and the latter is based solely on the similarity of shape and floral and linear decoration. Recently, however, an amphora was found in Mende, which, although still unpublished, is at present exhibited in the Archaeological Museum in Thessaloniki. This vase is undoubtedly Chalkidic, related to the vases discussed here by its floral and linear motifs; in addition it is related to the Torone stamnoid kraters by the fact that its main decoration is figurative, consisting of two swans in a panel on the shoulder on both the obverse and the reverse and a hound chasing a hare in a lower zone on the obverse.

The figurative decoration on the Torone and Mende vases suggests that in addition to a characteristic floral and linear decoration Chalkidic Painted Ware had developed a sophisticated figurative style. It is hoped that our knowledge of it will be enriched by further excavations in the peninsula.

OLWEN TUDOR JONES

21. Vokotopoulou, in *Εὔμωσία* 85.

22. Vessels B and C, *ibid.* 82, pls. 16:2, 17:1, *ead.* in *Μακεδονία και Θράκη* I 284, 19.

23. Now in the National Museum in Athens. These two vases were first dated to the 8th century B.C. by A. Della Seta see *AE* 1937, 629-654, especially 643, pl. 1; and later to the 7th century by G. Caputo, *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doro Levi* II, *Cronache di Archeologia*

13, 1974 (1978) 189-195, pl. XX1. They may even be later, see A. di Vita, *Atti della Scuola, ASAtene* 55 (N.S. 39) 1977 (1980) 344-8, especially 345. For a similarly shaped krater without a foot from the habitation area of Hephaestia see *ibid.* 348, fig. 4.

24. *Olynthus* V 40-41, P69, pls. 37-38; Yiouri in *Κέρυκος* 12, MT 10604, pls. 4:3-4, 5:1-3.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΜΕΓΑΡΩΝ Α ΚΑΙ Β ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ

Ερευνώντας τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* γιὰ νὰ ἐξακριβώσω στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσω τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἔστειλε ἀπὸ τὸν Θέρμο στὴν Ἑταιρεία κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ὁ Γεώργιος Σωτηριάδης. Οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1897 ἕως τὸ 1908 καὶ περιέχουν στοιχεῖα ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ χρησιμεύσουν στὴν ἔρευνα τοῦ Θέρμου. Θὰ περιορισθῶ νὰ σχολιάσω ἐδῶ μὲ ἀφορμὴ τὸ περιεχόμενό τους δύο θέματα.

Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ στὰ λείψανα κτιρίων ποὺ βρέθηκαν στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ μέγαρο Β, καὶ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονα μὲ αὐτό. Ὁ Κ. Ἀ. Ρωμαῖος ἀναφέρει καὶ περιλαμβάνει στὸ σχέδιο τμήματα δύο τουλάχιστον κτιρίων πρὸς Β. τοῦ μεγάρου Β, σημειώνει δὲ ὅτι ὑπῆρχαν «καὶ ἄλλα τινὰ λείψανα τοίχων παραλειφθέντα ἐπὶ τοῦ σχεδίου»¹. Ἐνα κτίριο βρέθηκε ἐν μέρει ἐπάνω ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ κτίσματα α3 καὶ α4, ἦταν ὀρθογώνιο ἐπίμηκες καὶ ἔσωζε τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία του. Ἐνας ἢ δύο ἐγκάρσιοι τοῖχοι φαίνεται ὅτι τὸ ἐχώριζαν σὲ δωμάτια. Τὸ πᾶχος τῶν τοίχων ἦταν 0.50-0.40 μ. «Πλείονα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῶσι περὶ τοῦ κτίσματος», καταλήγει ὁ Ρωμαῖος. Ἄλλο κτίριο βρέθηκε ΝΔ. τοῦ πρώτου, ἐν μέρει ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέγαρο Α. Ἦταν καὶ αὐτὸ ὀρθογώνιο, σώθηκε δὲ ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία του (τοῖχοι Δ καὶ Ε) καὶ μέρος ἐγκάρσιων τοίχων. Τὸ κτίριο αὐτό, παρατηρεῖ ὁ Ρωμαῖος, ἐδραζόταν σὲ ἐπίπεδο 0.40 μ. ὑψηλότερα τοῦ ἐπιπέδου τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Α, δηλ. στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ μέγαρο Β. Καὶ ἐπισημαίνει τὴ σπουδαιότητα τῆς παρατήρησης αὐτῆς, γιὰ τὴν ἔτσι ἀποδεικνυόταν ὅτι καὶ τὸ μέγαρο Β κτίσθηκε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ μεγάρου Α². Τέλος, «λείψανα τοιχαρίων μετὰ πλακοστρώσεως» ποὺ κατὰ τὸν Ρωμαῖο ἀνήκαν σὲ κτίριο σύγχρονο τοῦ μεγάρου Β, παρατηρήθηκαν καὶ ΝΑ. τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ οἰκία β³. Ὁ Ρωμαῖος λαμβάνει ὑπόψη τὰ λείψανα αὐτὰ καὶ δέχεται ὅτι ἀποτελοῦσαν οἰκισμό, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι τὸ μέγαρο Β ἦταν μεγαλύτερο καὶ σπουδαιότερο καὶ κατὰ συνέπειαν ἢ οἰκία τοῦ ἡγεμόνα, «τὸ ἀνάκτορον κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν»⁴. Ἡ ἄποψη ὅτι ἀργότερα προσετέθη στὸ μέγαρο Β πτερὸ εἶναι σύμφωνη μὲ τὸ γνωστὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα τῆς μεταβολῆς τῶν ἀνακτόρων σὲ ναοὺς ποὺ ἐδέσποζε στὴ σκέψη του⁵. Καθιστᾷ ταυτοχρόνως τὸ μέγαρο Β πρόδρομο τοῦ περίπτερου ναοῦ.

* Εὐχαριστῶ τὴν υπεύθυνη τοῦ Ἀρχείου κυρία Ἀλίκη Μπικᾶκη γιὰ τὴ βοήθειά της.

1. ΑΔ 1, 1915, 242, 231, εἰκ. 2.

2. Ὁ.π. 242. Ἡ συναγωγὴ τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὴ. Ἡ στρωματογραφικὴ σχέση τοῦ μεγάρου Α καὶ τῆς γωνίας τῶν τοίχων Δ καὶ Ε δείχνει

μόνο ὅτι ἡ δευτέρη κατασκευάσθηκε μετὰ τὴν κατάχωση τοῦ τμήματος τοῦ μεγάρου Α στὸ ὁποῖο πατοῦσε.

3. Ὁ.π. 253.

4. Ὁ.π. 251-252.

5. Βλ. κυρίως ὁ.π. 275-276.

Στις δημοσιεύσεις του Σωτηριάδη υπάρχει μία μόνη πιθανή αναφορά σε αυτά τα λείψανα: «Καὶ δύο ἄλλα τειχία τῆς αὐτῆς ἐντελῶς κατασκευῆς (σημ.: μετὰ τὰ κτίρια κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ) ἀπεκαλύφθησαν ἐν τῷ αὐτῷ στρώματι κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν μεταξὺ τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ στυλοβάτου...»⁶. Ὡστόσο στὴν ἐπιστολὴ του ἀπὸ 23/8/1898 γράφει: «δλόκληρον τὸ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἔδαφος εἰς βάθος ἑνὸς μέτρου καὶ ἑνιαχοῦ δύο καὶ τριῶν, παρουσιάζει ἱκανῶς πολὺπλοκον σύμπλεγμα τειχιῶν καὶ τοίχων, ὧν πολλοὶ περιέβαλλον τάφους κεκαυμένων νεκρῶν, ἄλλοι δὲ ἀνήκον πιθανῶς εἰς κτίρια κατοικιῶν». Ἀργότερα στὴν πρώτη δημοσίευση⁷ διορθώνει τὴν ἀρχικὴ ἄποψη γιὰ τὰ ὅσα καὶ δέχεται ὅτι ἀνήκαν ὅλα σὲ ζῶα. Καὶ στίς 9/6/1898 ἔγραφε: «Ὁ ναός... εἶναι κτισμένος ἐπὶ παλαιότερου στρώματος κτιρίων πυρποληθέντων ὡσαύτως».

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν πρὸ πάνω κτιριακῶν λειψάνων τὰ ὁποῖα εἶναι σύγχρονα, καὶ ὅπως φαίνεται ὁμοια μετὰ τὸ μέγαρο Β εἶναι σημαντικὴ, γιὰτὶ ἀποδεικνύει ὅτι αὐτὸ δὲν ἔστεκε μόνο. Ὅπως δὲ δείχνει καὶ ἡ σχέσις ἀναλογιῶν στὸ γενικὸ σχέδιο, τὰ κτίρια αὐτὰ ἦταν πιθανότατα ἰσομεγέθη μετὰ τὸ μέγαρο Β, ἐνῶ κανένα στοιχεῖο δὲν ἔχομε γιὰ νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτὸ μετὰ κάποιο τρόπο ὑπερεῖχε ἢ διέφερε οὐσιωδῶς τῶν ἄλλων. Ἀκόμη καὶ ἡ περίφημη «ἐλλειπτικὴ περίσταση» ἔχει πλέον ἀποδειχθεῖ ὅτι δὲν σχετίζεται μετὰ τὸ μέγαρο Β. Ἦδη ὁ Σωτηριάδης⁸ ἀναίρεσε τὴν ἀρχικὴ του ἄποψη⁹ ὅτι οἱ δεκαοκτὼ πλάκες οἱ ὁποῖες «ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ γεωμετρικοῦ 2-3 μ. παχέος στρώματος καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς τέφρας τοῦ βωμοῦ»¹⁰, ἦταν βάσεις ἐλλειπτικῆς περιστάσεως. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ βάσεις κείνται 1 μ. περίπου ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου Β ἔκανε τὸν Ρωμαῖο νὰ ὑποστηρίξει ὅτι τὸ περιστύλιο τὸ ὁποῖο ἀποκαλεῖ ἤδη πτερὸ προσετέθη σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ μεγάρου Β¹¹. Μεταγενέστερη προσθήκη ὑποστέγου δέχονται ὁ Weickert¹², ὁ Schmaltz¹³, ὁ Μαζαράκης-Αἰνιᾶν¹⁴ καὶ τελευταίως ὁ Coulton¹⁵ ὁ ὁποῖος ἀναπαριστᾷ δικλινῆ καὶ πίσω ἡμικωνικὴ στέγη, ἐνιαία ἀπὸ τὴν τριγωνικὴ κορυφὴ ἕως τὰ ἄκρα τοῦ ἐλλειψοειδοῦς ὑποστέγου. Ὁ Dreyer¹⁶ εἶχε προτείνει στύλους ἀντιστήριξης τῶν τοίχων γιὰ τὴν ἐνίσχυσή τους ἔναντι τῶν ὠθήσεων τῆς σαμαρωτῆς στέγης. Οἱ παρατηρήσεις ὅμως τοῦ Mallwitz στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα¹⁷ ἀπέδειξαν ὅτι ὅταν τοποθετήθηκαν οἱ βάσεις, τὸ μέγαρο Β εἶχε καταστραφεῖ. Τὴν ἀποδέσμευση τῶν βάσεων ἀπὸ τὸ μέγαρο Β ἐπιχείρησε καὶ ὁ Wesenberg¹⁸ ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι δέχονταν δοκοὺς πηλοκτίστου τοίχου ἑνὸς ἀψιδωτοῦ κτιρίου (B1) ποὺ διεδέχθη στὴν ἴδια θέση τὸ μέγαρο Β. Σὲ διάφορο τοῦ μεγάρου Β κτίριο εἶχε ἀποδώσει τὴν «περίσταση» καὶ ὁ Bulle¹⁹. Ἡ τελικὴ ἄποψη τοῦ Σωτηριάδη²⁰ ἦταν ὅτι οἱ βάσεις ἀνήκουν σὲ στύλους φράκτη ποὺ περιέβαλλε τὸν χῶρο βωμοῦ, ἢ σὲ στύλους στεγάστρου ἢ ἀκόμη ὅτι ἀποτελοῦσαν οἱ ἴδιες μόνες τους τὰ ὄρια τεμένους. Τὴν ἄποψη περὶ τοῦ λίθων θριγκοῦ εἶχε δεχθεῖ καὶ ὁ v. Gerkan²¹, τελευταίως δὲ ἐπανέλαβε καὶ ὁ Mallwitz²². Οἱ

6. ΑΕ 1900, 181.

7. Ὁ.π. 178, 179.

8. ΑΕ 1903, 76, σημ. 1, ΠΑΕ 1906, 137 κέ., *Τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίσματα τοῦ Θέρμου* (1909) 28 κέ., ΑΔ 1902-1908, 4.

9. ΠΑΕ 1898, 105, ΑΕ 1900, 179.

10. ΠΑΕ 1906, 138, ἀλλὰ καὶ ΑΕ 1900, 179: «κεῖνται ἐπὶ φερτῶν χωμάτων».

11. ΑΔ 1, 1915, 249.

12. C. Weickert, *Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien* (1929) 8-9.

13. ΑΑ 1980, 328 κέ., 334.

14. *AntCl* 54, 1985, 14.

15. *MedArchaeol.* 1, 1988, 64 κέ.

16. ΑΑ 1964, 195.

17. ΑΑ 1981, 623-624.

18. ΑΑ 1982, 149 κέ.

19. *Orchomenos* I 50, σημ. 2.

20. *Τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίσματα τοῦ Θέρμου* 30.

21. *JdI* 63, 1948, 6: «Umhegung».

22. ΑΑ 1981, 624: «Temenosumgrenzung».

στύλοι περιφράγματος δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ στηριχθοῦν σὲ λίθινες βάσεις, ἐνῶ αὐτὲς θὰ δικαιολογοῦνταν καλύτερα ἐὰν δεχόμαστε ὅτι προστάτευαν ἀπὸ τὴν ὑγρασία στύλους στεγάστρου. Ἡ ἰδέα αὐτὴ φάνηκε νὰ ἐνισχύεται μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ αἰτωλικοῦ Καλλίου²³ στὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκαν παρόμοιες κατασκευές, καὶ μάλιστα μὲ τὴ χρονικὴ ἀκολουθία ποὺ ἐμφανίζεται καὶ στὸν Θέρμο: τὸν γεωμετρικὸ ὀρθογώνιο οἶκο λατρείας ἐκεῖ διαδέχεται λίθινος περίβολος τῆς ἐσχάρας, ἴσως καὶ μὲ στέγαστρο, καὶ αὐτὸν ὁ ναὸς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ ἀρχαῖστικες μορφές παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες παρουσιάζει καὶ ὁ περίπτερος ναὸς τοῦ Θέρμου. Στὸ Καλαπόδι ἐπίσης διαπιστώθηκε ὅτι τὴν ἐστία τοῦ 9ου αἰ. π.Χ., μὲ ἐλαφρὰ ξύλινη στέγασση, διαδέχθηκε γεωμετρικὸς περίβολος μὲ μικρὲς πέτρες καὶ αὐτὸν μόνιμος κτιστὸς λίθινος περίβολος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.²⁴

Ἐστώσο τὸ πρόβλημα παραμένει. Καὶ ἡ ἐξέταση διαφόρων ὑποθέσεων εἶναι θεμιτὴ καὶ δικαιολογημένη ἐξ αἰτίας τῆς ἀσάφειας τῶν δεδομένων. Εἶναι μάλιστα καὶ ἀπαραίτητη γιὰ νὰ περιορισθοῦμε ὅσο γίνεται περισσότερο στὶς βασιμότερες ὑποθέσεις. Ἔτσι θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι οἱ βάσεις τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστασης» βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ πλακόστρωτο τοῦ ὁποῖου λείψανα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὸ νότιο μέρος κυρίως, τοῦ δυτικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ πτεροῦ τοῦ ναοῦ. Τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ σημειώνεται στὸ σχέδιο τῆς δημοσίευσης τοῦ 1900²⁵ (εἰκ. 1), ἀπεικονίζεται δὲ καὶ σὲ μία ἀπὸ τὶς πρῶτες φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 2α· βλ. καὶ εἰκ. 2β: ἡ ἴδια ἄποψη σήμερα)²⁶. Ὁ Σωτηριάδης ἐθεώρησε ὅτι τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ ἀνήκε «εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ ἐκτίσθη χωρικὴ τις κατοικία»· ὅτι ὁμως πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαῖο, παρατήρησε ἤδη ὁ Schmaltz²⁷. Πράγματι, παρ' ὅλο ὅτι τὸ πλακόστρωτο ἔχει ἀφαιρεθεῖ, μία πλάκα, προφανῶς ἡ προτελευταία νοτιοανατολικὴ στὸ δυτικὸ πτερό, βρίσκεται ἀκόμη στὴ θέση τῆς καὶ φαίνεται ὅτι εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 3α), ἐνῶ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη, στὴ θέση τοῦ ἔνατου ἀπὸ Β. κίονα, ὑπάρχουν πιθανῶς ὑπόλοιπα πλακῶν (εἰκ. 3β-γ). Στὸ σχέδιο τοῦ 1900 διακρίνεται στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ μαῦρο χρῶμα ἡ νοτιότερη βάση τῆς δυτικῆς σειρᾶς τῆς «περιστασης» μαζὶ μὲ τὶς παρακείμενες πλάκες τοῦ πλακοστρώτου ποὺ ἀποδίδονται λευκές (εἰκ. 3γ). Εἶναι εὐλόγο ἐπομένως νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς μήπως τὸ πλακόστρωτο ὑπῆρχε σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια ὀλοσχερῶς σήμερα χαμένη κατασκευή, διάδοχο τοῦ μεγάρου Β, τὴν ὁποία περιέβαλλαν ἐλλειψοειδῶς οἱ βάσεις στύλων, ἴσως μὲ στέγαστρο. Ἐξίσου δυνατὴ εἶναι καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ πλάκες τῆς «περιστασης» εἶναι ὑπόλοιπα τυχαίως περισωθέντα τοῦ ἴδιου πλακοστρώτου. Ἀλλὰ οἱ ἀπορίες εἶναι περισσότερες: Μὲ ποιά κριτήρια ἀφαιρέθηκαν οἱ πλάκες τοῦ πλακοστρώτου, ἐνῶ παρέμεινε ἡ τελευταία νοτιοδυτικὴ βάση στὴ θέση τῆς; Σὲ τί διέφεραν οἱ βάσεις ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ πλακοστρώτου; Ἀναζητήθηκε ἄραγε καὶ ἄλλη βάση στὴν ἴδια σειρὰ πρὸς Ν. ἀνάμεσα στὶς πλάκες μὲ σκοπὸ νὰ ὀλοκληρωθεῖ τυχὸν ἡ «ἐλλειπτικὴ περίσταση»; Καὶ γιατί δὲν ἀναγνώρισε ὁ Σωτηριάδης καμία ἄλλη βάση; Σημειῶνῶ δὲ ὅτι ἀναρωτιόταν μήπως «αἱ βάσεις ἀνήκουσιν εἰς νεώτατον ὄλως ἀχυρῶνα ἢ καλύβην...»²⁸. Αὐτὸ δείχνει ὅτι τοῦ προκάλεσαν τὴν ἴδια ἐντύπωση μὲ τὸ πλακόστρωτο τὸ

23. Θέμελης, *AAA* 12, 1979, 247 κέ. Τοῦ ἴδιου, *ASAtene* 61, 1983, 237-242.

24. Felsch, *AA* 1987, 5 κέ.

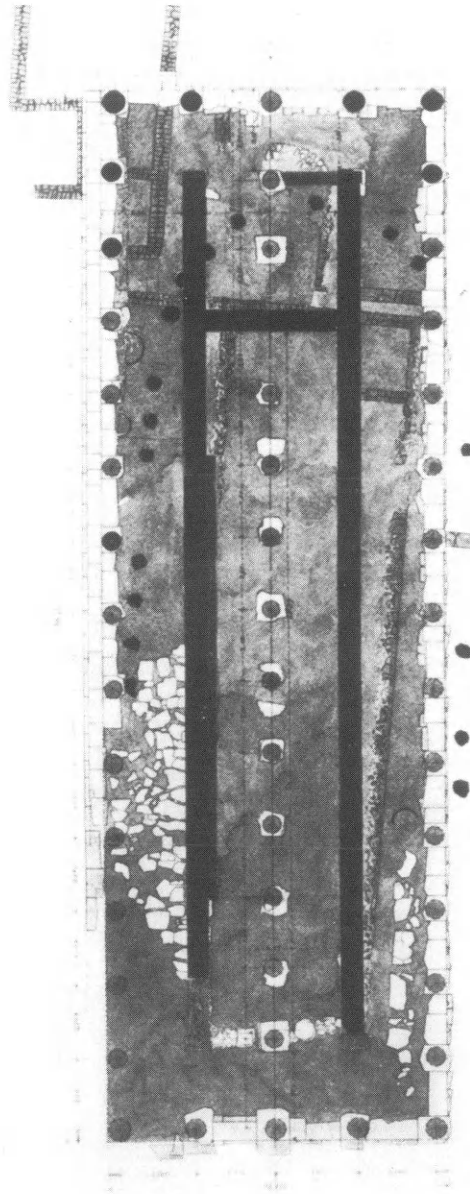
25. *AE* 1900, 176.

26. Μὲ σταυρὸ σημειῶν τὶς βάσεις τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστασης». Εὐχαριστῶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν φωτογρα-

φῶν αὐτῶν ποὺ πῆρε ὁ W. Dörpfeld κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς δημοσίευσε ἤδη ὁ Σωτηριάδης *AE* 1900, πίν. σ. 183, 191, καὶ ὁ Schmaltz *AA* 1980, εἰκ. 2-6.

27. *AA* 1980, 322, σημ. 14.

28. *ΠΑΕ* 1906, 138.

Εἰκ. 1. Τὸ πρῶτο σχέδιο τῆς κάτοψης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (ΑΕ 1900, παρένθ. πίν. σ. 175).

ὁποῖο ὅμως μὲ βεβαιότητα ἐθεώρησε νεότερο. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, στὴν ἐπιστολὴ τῆς 23/8/1898, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρει τὶς δεκαοκτῶ βάσεις τὶς σχετίζει εὐθὺς ἀμέσως μὲ ἐλλειψοειδῆς κτίσμα: «πολυάριθμοι βάσεις λίθινοι δοκῶν ξυλίνων σχηματίζουσαι ἐλλειψοειδῆς σχῆμα ὑπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ, ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς ἄλλο τι κτίριον». Πράγματι τὸ ἐλλειψοειδῆς αὐτὸ σχῆμα στὴ βόρεια πλευρὰ εἶναι σαφές καὶ εἶναι δύσκολο νὰ δεχθοῦμε ὅτι εἶναι τυχαῖο. Ἔτσι νομίζω ὅτι ἡ δευτέρα ὑπόθεση δὲν μπορεῖ νὰ εὐσταθήσῃ· ἀλλὰ καὶ ἡ πρώτη ἄποψη εἶναι μόνο πιθανή.

Εἰκ. 2. α. Ἄποψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς (1898) ἀπὸ ΝΔ. μὲ τὸ πλακόστρωτο στὸ δυτικὸ πτερό. Μὲ σταυρὸ σημειώνονται οἱ βάσεις τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης». β. Ἡ ἴδια ἄποψη σήμερα.

Εἰκ. 3. α. Ὑπόλοιπο τοῦ πλακοστρώτου κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. β. Ὑπόλοιπο τοῦ πλακοστρώτου κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸν στυλοβάτη. γ. Ἀποψη τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη ἀπὸ ΝΑ. μὲ ὑπόλοιπο τοῦ πλακοστρώτου καὶ τὶς βάσεις τῆς «ἐλλειπτικῆς περίστασης».

Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, βέβαιο εἶναι, πιστεύω, ὅτι τὸ μέγαρο Β ποτὲ δὲν εἶχε περίσταση καὶ ἔτσι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν ἦταν ἐκπρεπὲς καὶ περίοπτο, ἀφοῦ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα γύρω του, προφανῶς ἰσότιμα κτίρια, δὲν ἔχει καὶ τὴ σημασία ποὺ τοῦ εἶχε ἀποδοθεῖ, ὡς κτιρίου ποὺ εἰσάγει, ἤδη ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ, νέο πνεῦμα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὸ μνημειῶδες, μὲ τὴν προσθήκη πτεροῦ. Φάνηκε πιά καθαρὰ ὅτι ὅσο καὶ ἂν τὸ μέγαρο Β μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ὅτι ἔχει μορφολογικὴ σχέση μὲ τὴν παλιότερη ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση τοῦ Θέρμου ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὸ μέγαρο Α, δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἐμφανίζεται ὡς πρόδρομος τοῦ περίπτερου ναοῦ. Ἐξάλλου τελευταῖα ἡ ἔρευνα ἐστέρησε καὶ τὸν Ἑκατόμπεδο Ι τῆς Σάμου καὶ τὸν ὑστερογεωμετρικὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Ἑρέτριας ἀπὸ τὴν περίστασή τους²⁹. Χωρὶς περίσταση εἶναι καὶ τὸ διάδοχο τοῦ γεωμετρικοῦ οἴκου ἐπίμηκες κτίριο στὴν ἀκρόπολη τῆς Αἰγείρας³⁰. Καὶ γίνεται πιά ἀποδεκτὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει γραμμὴ ἀπὸ τὰ μέγαρα καὶ τοὺς οἴκους ποικίλων σχημάτων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς πρὸς τὸν περίπτερο ναὸ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.

Τὸ ἄλλο θέμα ἀφορᾷ στὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγάρου Α. Ἀφήνοντας τὸ ἐπίσης ἄλυτο ζήτημα χρονολόγησής τῆς οἰκοδόμησής του, θὰ στραφοῦμε πρὸς τὰ στοιχεῖα ποὺ προσφέρουν ἐνδείξεις γιὰ τὸ τέλος του. Ὁ Ρωμαῖος σημειώνει ὅτι δὲν σώθηκε στὸ σύνολό της ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ κτίριο αὐτό³¹, ἐνῶ τὰ ἀγγεῖα ποὺ ὁ ἴδιος περισυνέλεξε ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν ἄλλων προϊστορικῶν κτιρίων θεωροῦνται τῆς ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, ἄλλα δὲ εἶναι ἀμαυρόχρωμα τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης³². Δὲν ἔλειψαν ὅμως καὶ νεότερα, ΥΕ ΙΙΒ ὄστρακα ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν κτιρίων α5 καὶ α6, πράγμα ποὺ ἔκανε τὸν Ρωμαῖο ἀργότερα νὰ θέσει τὸ χρονολογικὸ ὄριο τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν προϊστορικῶν κτιρίων στὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ περίοδο³³.

Τόσο ὁ Σωτηριάδης ὅσο καὶ ὁ Ρωμαῖος ἀναφέρουν «γεωμετρικὰ ἀγγεῖα» τὰ ὁποῖα «ἐξηκολούθησαν μέχρι τέλους» καὶ ὑπῆρχαν καὶ στὸ μέγαρο Β. Ἡ χρονολόγησή τους ἔχει κυμανθεῖ ἀπὸ τὴ μεσοελλαδικὴ ἕως τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ. Ὁ Wardle³⁴ πιστεύει ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ τὰ «γεωμετρικὰ» ποὺ παρουσίασε ὁ Ρωμαῖος κανένα δὲν βρέθηκε σὲ δάπεδο προϊστορικοῦ κτιρίου καὶ τὴ «γεωμετρικὴ» ὕδρια ποὺ ἀποδίδεται στὸ κτίριο α1³⁵, ὁ Wardle τάσσει μαζὶ μὲ τὰ ἀμαυρόχρωμα τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης. Τὸ μόνο ὅμως ἀκέραιο «γεωμετρικὸ» ἀγγεῖο³⁶ πιστεύεται ὅτι βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου Α καὶ ἴσως πρόκειται γιὰ τὸν «κύαθο» ποὺ ὁ Σωτηριάδης σημειώνει ὅτι βρῆκε μέσα σὲ τάφο τοῦ ἴδιου μεγάρου³⁷. Ἄλλωστε δὲν γνωρίζομε ἂν στὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου Α βρέθηκε ποτὲ προϊστορικὴ κεραμεικὴ. Εἶναι γι' αὐτὸ θεμιτὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι πιθανότατα τὸ σπουδαιότερο ἕως τώρα προϊστορικὸ κτίριο τοῦ Θέρμου, τὸ μέγαρο Α, χρησιμοποιήθηκε ἕως τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο³⁸.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀνασύρομε ἀπὸ τὴ λήθη ὀρισμένες ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις τοῦ Σωτηριάδη. Στὴ δημοσίευσή του 1900³⁹ ἀναφέρει ὅτι στὸ ἀψιδωτὸ μέρος τοῦ κτιρίου

29. Mallwitz, AA 1981, 630, 632, 634, 642. Σχετικῶς καὶ H. Kienast σὲ ὑπὸ ἐκδοσιν μελέτη εἰς AA 1992.

30. Alzinger, ÖJh 53, 1981-82, 9.

31. AA 1, 1915, 237.

32. Ὁ.π. 267 κέ. Βλ. καὶ Wardle, *Godisniak* 15, 1977, 163 κέ.

33. AA 2, 1916, 185.

34. *Godisniak* 15, 1977, 164, 173.

35. AA 1, 1915, 263, εἰκ. 30.

36. Ὁ.π. εἰκ. 31.

37. AE 1900, 181, σημ. 1.

38. Πρβ. καὶ A. J. Mazarakis-Ainian εἰς *Early Greek Cult Practice, Πρακτικὰ τοῦ 5ου διεθνοῦς Συμποσίου στὸ Σουηδικὸ Ἰνστιτοῦτο, 1986* (1988) 115, σημ. 26.

39. AE 1900, 180.

Ἄργότερα ὁ Ρωμαῖος⁴² ἐρμήνευσε λάκκο πού εἶχε ἀπομείνει μέσα στό μέγαρο Α ὡς καλύβα ἡμιυπόγεια, στὰ λείψανα τῆς ὁποίας κτίσθηκε τὸ μέγαρο Α. Δὲν εἶναι ὅμως σαφές ἂν ἐξέτασε ἕναν ἀπὸ τοὺς συγκεκριμένους λάκκους πού ὁ Σωτηριάδης θεωροῦσε τάφους. Ἡ κάτοψη πού δημοσιεύει μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ σὲ ἄλλο λάκκο πού βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο τοῦ μεγάρου Α, δηλ. σὲ ἄλλη θέση ἀπὸ ἐκείνη ὅπου σημειώνονται οἱ λάκκοι στὰ σκαριφήματα τοῦ Σωτηριάδη. Ὁ τελευταῖος ὅμως ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι οἱ δύο ταφικοὶ λάκκοι ἦταν παλιότεροι τοῦ κτιρίου, γιατί μέρος τοῦ ἐνὸς εἰσχωρεῖ ὑπὸ τὸν τοῖχο⁴³. Νομίζω ὅτι μὲ βάση τὶς πληροφορίες αὐτὲς δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε τελείως οὔτε τὰ λείψανα ταφικῶν λάκκων ἀλλὰ οὔτε καὶ προγενέστερης τοῦ μεγάρου Α καλύβας.

Πάντως ἡ ἀναφορὰ σὲ τάφους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ πρόσφατα ἀνασκαφικὰ δεδομένα στό Λευκαντί, ὅπου τὸ μεγάλο ἀψιδωτὸ πρωτογεωμετρικὸ κτίριο, ἀσχέτως τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας κτιρίου-τάφων, ὑπῆρξε ἡρῶ⁴⁴, ἐπιβάλλει, πιστεύω, νὰ ἐπανεξετασθεῖ ἡ θεωρία τῆς συνεχοῦς χρήσης τοῦ χώρου κατὰ τὸ σχῆμα καλύβη-μέγαρο ἡγεμόνος-ναὸς καὶ νὰ τεθεῖ τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἴσως σὲ συνδυασμὸ μὲ συμπληρωματικὲς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες.

Ἡ σχετικῶς ἐξελιγμένη μορφή τοῦ μεγάρου Α, ἐν συγκρίσει καὶ μὲ τὰ ἄλλα προϊστορικὰ κτίρια τοῦ Θέρμου, οἱ γνωστὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ μέγαρο Β⁴⁵ καὶ οἱ συγγένειες μὲ κτιριακὰ εὐρήματα τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων⁴⁶, μπορεῖ πράγματι νὰ σημαίνουν ὅτι τὸ μέγαρο Α χρησίμευε κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ὡς ἡρῶ ἀρχηγοῦ καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του πού ἦταν ἐκεῖ θαμμένοι καὶ ἴσως ἀργότερα ἔγιναν καὶ ἄλλες ταφὲς ἔξω ἀπὸ αὐτό. Μπορεῖ δὲ μέρος τουλάχιστον τοῦ μεγάρου Α νὰ παρέμεινε ὄρθιο ὡς ἡρῶ, ἐνῶ εἶχε κτισθεῖ τὸ μέγαρο Β καὶ ἄλλα σύγχρονα κτίρια⁴⁷, καὶ μπορεῖ ἡ τελικὴ καταστροφὴ νὰ εἶναι σύγχρονη καὶ ἡ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου ἐνιαία. Αὐτὸ ἴσως ὑποδηλώνει ἡ παρατήρηση τοῦ Σωτηριάδη ὅτι ἡ κεραμεικὴ τοῦ μεγάρου Α ἦταν ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ μεγάρου Β.

Δὲν θὰ προχωρήσω, ἀφοῦ μάλιστα τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τοῦ Θέρμου εἶναι ἀκόμη ἄλυτα, σὲ ἀπόψεις γιὰ τὸν προορισμὸ τοῦ μεγάρου Α καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ μέγαρο Β. Ἄλλὰ καὶ αὐτοῦ ἡ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς καταστροφῆς ἢ ἐγκατάλειψης⁴⁸, καθὼς καὶ ὁ προορισμὸς (κατοικία, ἱερὰ οἰκία, ναὸς⁴⁹;) ἔπειτα ἀπὸ τὰ πῶ πάνω, πρέπει νὰ μείνουν ζητή-

42. ΑΔ 1, 1915, 235 κέ.

43. ΠΑΕ 1908, 96.

44. M. Popham-E. Touloupa-L.H. Sackett, *Antiquity* 56, 1982, 169 κέ. (Οἱ τάφοι προὔπηρχαν, τὸ κτίριο κτίσθηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ λίγες δεκαετίες ὡς ἡρῶ, ἐγκαταλείφθηκε μεταξὺ 1000 καὶ 950 καὶ στὴ θέση του δημιουργήθηκε τύμβος.) Π. Καλλιγᾶς, *Ἀρχεῖο Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 26, 1984-85, 253-289. (Τὸ κτίριο ἔπαυσε νὰ χρησιμεύει ὡς κατοικία κατὰ τὴν ὕστερη πρωτογεωμετρικὴ περίοδο, ἔγιναν σὲ αὐτὸ οἱ ταφὲς ἐξέχοντος νεκροῦ καὶ τῆς συζύγου του καὶ ἀργότερα ἐκαλύφθη ὡς τύμβος.)

45. Σωτηριάδης, ΑΕ 1903, 75, σημ. 1, ΠΑΕ 1906, 136, Ρωμαῖος ΑΔ 1, 1915, 232 κέ., 244, Mallwitz, ΑΑ 1981, 622-623.

46. H. Drexler, *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit* (1969) 25 κέ., 81, W.D.E. Coulson, *Excavations at Nichoria* (1983) III 18 κέ. "Ἀς σημειωθεῖ ὅτι τὰ εὐρήματα

μέσα στό ἀψιδωτὸ κτίριο μὲ τὴν τριμερῆ διαίρεση μπορεῖ νὰ εἶναι κτερίσματα ἀλλὰ ὅσα δὲν ἀναφέρονται (βλ. καὶ W.A. McDonald, *Hesperia* 41, 1972, 264). Συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ βλ. Α. Mazarakis-Ainian, *AntCl* 53, 1985, 5 κέ.

47. Τὸ πλησιόχωρο οἰκίας καὶ τύμβου στὰ Τουρκοβούνια καὶ τὸ Τσικαλαριὸ πραγματοποιεῖται ὁ H. Lauter, *Der Kultplatz auf dem Tourkovouni* (1985) 127, 131-132, 136 κέ., 170 κέ.

48. Βλ. καὶ W.D.E. Coulson, *The Greek Dark Ages. A Review of the Evidence and Suggestions for Future Research* (1990) 18.

49. Βωμὸς δὲν βρέθηκε μέσα στό μέγαρο Β. Τὸ γνωστὸ στρῶμα τῆς τέφρας πάντως δημιουργήθηκε στὸν ἄντρο τοῦ μεγάρου Β ἔως πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ περιπτέρου ναοῦ, καὶ ἀπὸ ὅλες τὶς περιγραφὲς προκύπτει ὅτι ὑπῆρχε καὶ μέσα στό μέγαρο Β. (Ρωμαῖος, ΑΔ 1, 1915, 230, 251, 275.)

ματα άνοικτά και πάντως πρέπει να αντιμετωπισθοϋν σε συσχετισμό με τα άλλα σύγχρονα και πλησιόχωρα κτίσματα του Θέρμου (οίκισμός, όπως και την προϊστορική εποχή, ή μήπως οικίες για πολιτικές και λατρευτικές συναθροίσεις των αίτωλικών φυλών ήδη από την εποχή αυτή στον κεντρικό τόπο της Αίτωλίας, «έν τῇ συνόδω τῶν μεγάλων ὁδῶν αὐτῆς»);. "Ας τονισθεῖ τέλος ὅτι ὁ Θέρμος, ὅπως και κάθε πρώτη ελληνική εγκατάσταση, πρέπει να ἐρευνᾶται κατ' ἐξοχήν ὡς ιδιαίτερη περίπτωση.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Σημείωση: Κατά τη διάρκεια τῆς ἐκτύπωσης τοῦ παρόντος ἄρθρου ἔλαβα γνώση τοῦ περιεχομένου μελέτης τοῦ κ. G. Kuhn πού πρόκειται να δημοσιευθεῖ στο *AM* 1992. Ὁ κ. Kuhn ὑποστηρίζει ὅτι οἱ πλάκες τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστασης» ἀνήκουν στο «νεότερο πλακόστρω-

το». Ὡς ὑπόθεση διατύπωσα τὴν ἄποψη αὐτὴ στὴ σ. 193, ἀλλὰ νομίζω ὅτι δὲν εἶναι βάσιμη. Για να συζητηθεῖ τὸ θέμα πρέπει να περιμένουμε και τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης.

Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1837-1860

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑ

ΣΕ ΟΚΤΩ ΜΕΡΗ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ

ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ, ΩΣ ΕΞΗΣ:

Πρώτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)

Δεύτερο μέρος : τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)

Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)

Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)

Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)

Έκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)

Έβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)

Όγδοο μέρος: Εύρετήρια, πίνακες.

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΜΟΝΟΝ ΠΛΗΡΕΙΣ ΣΕΙΡΕΣ
ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
1990

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ
ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1992

ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

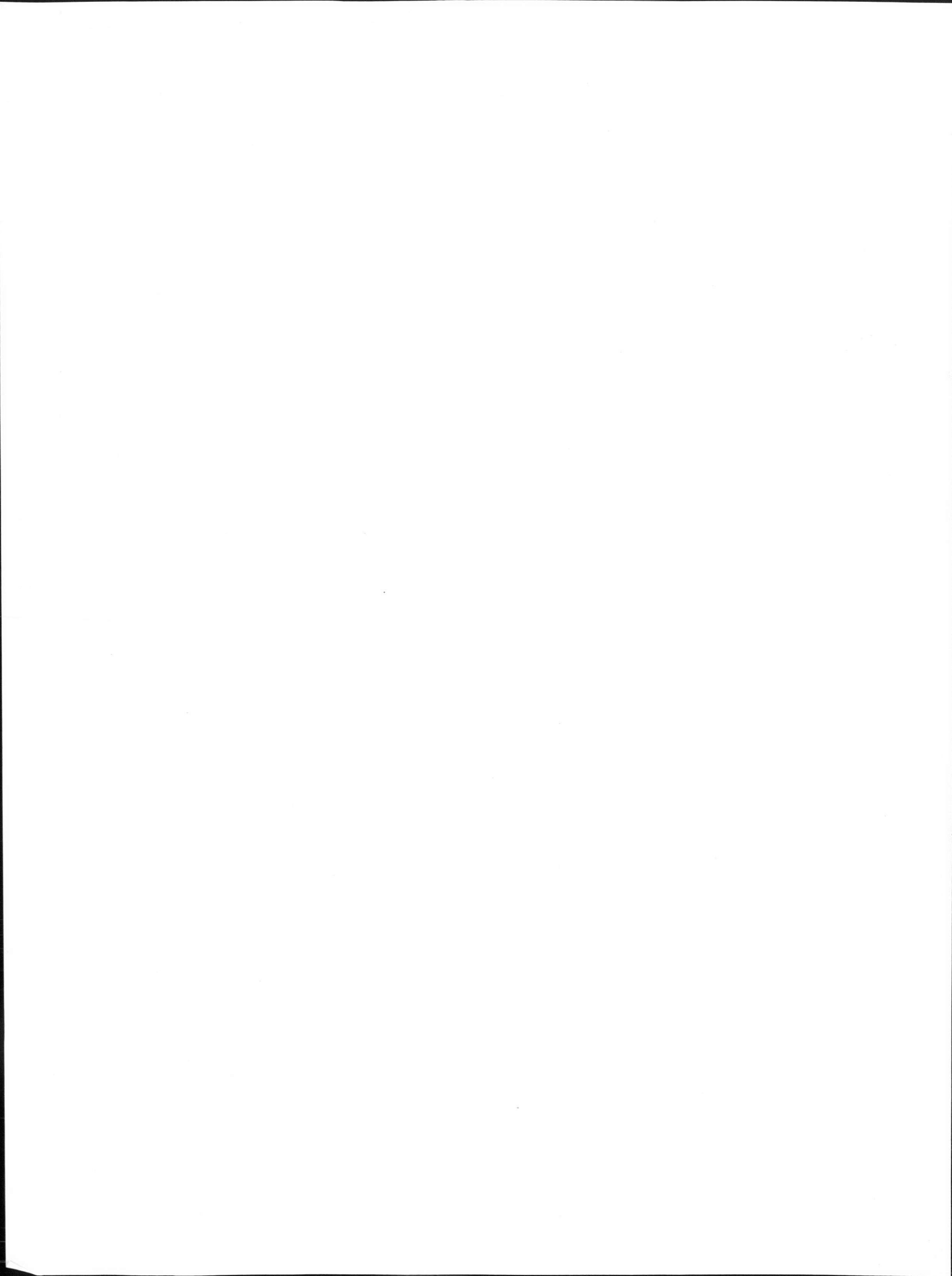
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.

ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ISSN 1105-0950